

CİLT/VOLUME: XI • SAYI/ISSUE: 2 • ARALIK/DECEMBER 2024
ONLINE ISSN: 2529-0045

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD) / Marmara University Journal of Turkology (MUJOT)

6 Aylık Uluslararası Hakemli Dergi / Biannual Peer-Reviewed International Journal

Yıl / Year: Aralık / December 2024, Cilt / Volume: XI, Sayı / Issue: 2

Online ISSN: 2529-0045

Kuruluş Yılı / Foundation Year: 2014

Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mustafa KURT (Rektör / Rector)

Derginin Kurucusu / Founder of the Journal

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına / On behalf of Institute of Turkic Studies of Marmara University
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Enstitü Müdürü / Director of Institute)

Baş Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Alan Editörleri / Field Editors

Doç. Dr. Bahar DERVİŞCEMALOĞLU, Edebiyat / Literature (Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye)

Prof. Dr. Murat ULUSKAN, Tarih / History (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ömer ZÜLFE, Dil-Kültür / Linguistics (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep AKARSLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Nusret GEDİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Burak ÖZSÖZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Rusça Dil Editörü / Russian Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Gülcan İNALCIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Türkçe Dil Editörleri / Turkish Language Editors

Arş. Gör. Dr. Soner ATALAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Burcu SIBIÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Redaktörler / Redactors

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep AKARSLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Gülçin BALAT (İzmir / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Elif UZUNAĞAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Sekretarya / Secretariat

Dr. Öğr. Üyesi Elif UZUNAĞAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dizgi / Typesetting

Burcu DİKER, Burcu YILDIRIM, Elif TUFAN KIRKIL, Hakan TEMELOĞLU, Sevinç ZENGİN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Apollinaria S. AVRUTİNA (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Olivier BOUQUET (Paris Diderot Üniversitesi, Paris / Fransa)

Prof. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Davut HUT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ferhad MAKSUDOV (Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Taşkent / Özbekistan)

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Elena OGANOVA (Moskova Devlet Üniversitesi, Moskova / Rusya Federasyonu)

Doç. Dr. Elif YILMAZ ŞENTÜRK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Nikolay TELİTSİN (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Dr. Öğr. Üyesi Zukhra ALTYMYSHOVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek / Kırgızistan)

Dr. Öğr. Üyesi Faisal HUSAIN (Pensilvanya Eyalet Üniversitesi, State College / Amerika Birleşik Devletleri)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi, Karabük / Türkiye)

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Peter GOLDEN (Rutgers Üniversitesi, New Jersey / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Musa QASIMLI (Azerbaycan Milli Elmler Akademisi, Bakü / Azerbaycan)

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA (Rusya Bilimler Akademisi, Moskova / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Fatih ÜNAL (Ordu Üniversitesi, Ordu / Türkiye)

Prof. Dr. Ramil VALEEY (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan / Rusya Federasyonu)

Dr. Öğretim Görevlisi Liaisan ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

2024 Yılı (Cilt XI, Sayı 2) Hakemleri / 2024 Year (Volume XI, Issues 2) Referees

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Ahmet BÜYÜKAKSOY (Milli Savunma Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Veysel GÖGER (Bingöl Üniversitesi, Bingöl / Türkiye)

Prof. Dr. Yılmaz KARADENİZ (Amasya Üniversitesi, Amasya / Türkiye)

Doç. Dr. Mesut KARAKULAK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Metin Ziya KÖSE (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir / Türkiye)

Prof. Dr. Vefa KURBAN (Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye)

Doç. Dr. Burcu KURT (İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Ensar MACİT (Atatürk Üniversitesi, Erzurum / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Esra MUHACIR (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Aynur NESİROVA (Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü / Azerbaycan)

Doç. Dr. Ahmet ÖNAL (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Adem POLAT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Zafer SEVER (Erzurum Teknik Üniversitesi, Erzurum / Türkiye)

Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi, Aksaray / Türkiye)

Doç. Dr. Ekrem TAK (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Mustafa TANRIVERDİ (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Ömer Lütfi TAŞCIOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Doç. Dr. Aziz TEKDEMİR (Trakya Üniversitesi, Edirne / Türkiye)

Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Hatem TÜRK (Giresun Üniversitesi, Giresun / Türkiye)

Doç. Dr. Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta / Türkiye)

Doç. Dr. Veli UĞUR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla / Türkiye)

Doç. Dr. Şamil YEŞİLYURT (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir / Türkiye)

Doç. Dr. Kenan YILDIZ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK (Fırat Üniversitesi, Elazığ / Türkiye)

Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL (Atatürk Üniversitesi, Erzurum / Türkiye)

İletişim Bilgileri / Contact Details

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü / Institute of Turkic Studies of Marmara University

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 18 80

Faks / Fax: +90 216 777 18 81

E-Posta / E-Mail: mutad@marmara.edu.tr

Web: <http://turkiyat.marmara.edu.tr/>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad>

Marmara Üniversitesi Yayınevi / Marmara University Press

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 14 08

Faks / Fax: +90 216 777 14 01

E-Posta / E-Mail: yayinevi@marmara.edu.tr

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün uluslararası hakemli yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS İndeks, ACAR İndeks, DOAJ, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory, EBSCO uluslararası alan endeksi tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir. Dergide yayınlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve ifade değişikliklerini yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir.

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY is a peer-reviewed international journal of Institute of Turkic Studies of Marmara University. The journal is a biannual publication. Marmara University Journal of Turkology is indexed by TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS Index, ACAR Index, DOAJ, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory and EBSCO International Index. All the views and opinions expressed in the articles are those of the authors and they do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board, or the publisher. The editorial board reserves the right to make necessary changes in spelling and phrase without changing content. The published contents in the articles cannot be used without being cited.

İçindekiler / Contents

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Osmanlı Devleti'nde Faaliyet Gösteren *Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Company*'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki Tabiiyet Meselesi

The Issue of Nationality of *Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Company*, which Was Operating in the Ottoman Empire in the First World War

Tolga AKAY 327

In the Russia, Türkiye and Iran Triangle; Karabakh

Rusya, Türkiye ve İran Üçgeninde; Karabağ

Vugar AKİFOĞLU..... 352

Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi'nde Galata

Galata in Evliyâ Çelebi's Seyahatname

Kerim İlker BULUNUR..... 370

Rus Basınında Çarlık Rusya'nın Erzurum'u İşgal Yılları (1916-1917)

The Occupation Years of Erzurum by Tsarist Russia in the Russian Press (1916-1917)

Fatih Mehmet EŞKİ 404

Baryatinskiy Ailesinin Türkistan'a Şifa Seyahati ve Mariya Baryatinskaya'nın Taşkent Notları (1910-1911)

The Baryatinsky Family's Healing Journey to Turkestan and Maria Baryatinskaya's Notes on Tashkent (1910-1911)

Murat ÖZKAN..... 432

Sembolik Ölümsüzlük Bağlamında Şairlerin "Unutulma Korkusu"na Genel Bir Bakış

An Synoptic of Poets' "Fear of Oblivion" in the Context of Symbolic Immortality

İbrahim ÖZTÜRKÇÜ 461

Kazan Üniversitesi Etnografya Müzesi'nin Tarihçesi ve Bruno Fridrihoviç Adler'in (1874-1942) Müzecilik Faaliyetleri

History of Kazan University Museum of Ethnography and Museum Activities of Bruno Fridrihovich Adler (1874-1942)

Gözde SAZAK 489

Kaçarlar Devrinde Kızılbaş Kavramı The Term Qizilbash during the Qajar Era Mümin SEMERCİOĞLU	516
Osmanlı İmparatorluğu ve Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin Manyas Gölündeki Nüfuz Mücadelesi (1890-1914) The Ottoman Empire and the Public Debt Administration's Struggle for Influence at Lake Manyas (1890-1914) Emine ŞAHİN	534
Tanpınar'ın <i>Saatleri Ayarlama Enstitüsü</i> Romanında Arafın Yansıması İki Karakter Reflection of Purgatory Two Characters in Tanpınar's Novel, the <i>Time Regulation Institute</i> Mehmet Şahin YAVUZER	554
Putin'in Öncülüğünde Millî Kimliğin Yeniden İnşası: Sosyal Medyanın Velikorus İdeolojisini Yaymadaki Rolü (2012-2021) Reconstructing National Identity Under Putin's Leadership: The Role of Social Media in Propagating Great Russian Ideology (2012-2021) Samet YERKÖY	574
Mehmed Şemseddin Paşa'nın (1855-1917) Şahsi Kütüphanesi ve Bahâî Kitapları Personal Library of Mehmed Şemseddin Pasha (1855-1917) and Bahai Books Vedat YURT	606

OSMANLI DEVLETİ'NDE FAALİYET GÖSTEREN *NESTLÉ & ANGLO-SWISS CONDENSED MILK COMPANY*'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAKİ TABİİYET MESELESİ

THE ISSUE OF NATIONALITY OF *NESTLÉ & ANGLO-SWISS CONDENSED MILK COMPANY*, WHICH WAS OPERATING IN THE OTTOMAN EMPIRE, IN THE FIRST WORLD WAR

Tolga AKAY^{ID}

Öz

Birinci Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı Devleti, mütekabiliyet esasına göre düşman kabul edilen devlet vatandaşları ve şirketlerine savaş hukuku çerçevesinde çeşitli yaptırımlar uygulamıştır. Savaş esnasında düşman devlet tabiiyetli şirketlerinin kimisinin faaliyetleri kısıtlanmış, kimisinin faaliyetlerine son verilmiş, çalışanları dahi sürgün edilmiştir. Bu sebeple savaşın başlamasıyla bir şirketin tabiiyetinin düşman, müttefik veya tarafsız olması büyük önem kazanmıştır. Nestlé, söz konusu süreçte İsviçre tabiiyetine haiz bir şirket gibi gözükmekle birlikte şirketin İngiltere bağlantıları, Osmanlı makamlarınca şirketin düşman devlet şirketi sınıfında kabul edilebileceği şeklinde yorumlanmıştır. Böylelikle Nestlé'nin tabiiyetinin tartışmaya açıldığı hukuki bir süreç başlamıştır. Üç yıl boyunca süren dava neticesinde Osmanlı makamları Nestlé'nin delillerini yetersiz bulmuş ve onu düşman devlet tabiiyetli bir şirket olarak kabul etmiştir. Bu durum şirketin faaliyetlerini etkilerken olumlu imajına da darbe vurmuştur.

Bu çalışmada Osmanlı arşiv kaynakları temel alınarak Nestlé'nin tabiiyetinin tartışmaya açılması, şirketin kendi tabiiyetini ispat etmeye yönelik ortaya koyduğu deliller ve Osmanlı makamlarının karşı delillerine yer verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı esnasında, düşman ve tarafsız olmak üzere iki tabiiyete sahip şirketlere karşı davranış biçiminin tespiti bu çalışmanın temel amacını teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nestlé, Birinci Dünya Savaşı, tabiiyet, Şûrâ-yı Devlet, marka tescili

Abstract

During World War I, the Ottoman Empire placed various sanctions on the citizens and companies of those states which were classified as enemies, based on the principle of reciprocity within the framework of wartime law. The restrictions on individuals of enemy state nationality to travel abroad and communicate, the postponement of debts and receivables, curfews, and expulsions were just some of the measures implemented. During this process, the activities of companies from enemy states were also either restricted or entirely terminated. Therefore, with the beginning of the war, the nationality of a business—whether enemy, ally, or neutral—became increasingly significant. There were also multinational companies, and Nestlé was one such example. Although it appeared to be a company of Swiss nationality, its connections

* Doç. Dr. Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kars / Türkiye, tolga_z@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0451-4124

to the UK were interpreted by the Ottoman authorities as grounds for classifying it as potentially hostile. Consequently, a legal process was initiated that called into question the company's nationality.

This study examines the question of Nestlé's nationality, analyzing the evidence presented by the company to substantiate its claims, as well as the counter-evidence provided by the Ottoman authorities, drawing upon sources from the Ottoman archives. The primary purpose of the study is to identify the basic justifications for the decision made regarding Nestlé, which was considered to be one of the rare examples of dual nationality, and to analyze the behavior of the Ottoman authorities.

Keywords: Nestlé, World War I, nationality, Council of State, trademark registration

Giriş

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda düşman, tarafsız ve müttefik devlet vatandaşlarına ve o devletlerin tabiiyetinde bulunan şirketlere yönelik farklı politikalar geliştirmiştir. Büyük oranda müteakabiliyet esasına dayanan bu politikalar çerçevesinde yürürlüğe konulan geçici kanunlarla kişilerin yanı sıra işletmelerin de faaliyetleri kısıtlanmış, durdurulmuş veya çeşitli şartlara bağlanmıştır. Bu davranış biçimi devletlerin kendi iç güvenlikleri ile ilgili aldıkları tedbirler bütününe bir parçasıdır. Özellikle casusluk şüphesi taşıyan veya işleri gereği tabiiyetinde oldukları ülkelerle iletişim halinde bulunan kişilerin takibi elzemdi. Bunun yanında düşman devletlerin şirket ve sermayesinin ekonomik bakımdan zaafa uğratılması da bu uygulamaların bir diğer amacıdır.

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıl, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ön ayak olmasıyla Avusturya-Macaristan'a uygulanan boykotta halk Avusturya tabiiyetli şirket ve ürünlere dikkate değer bir tepki ortaya koymuştu.¹ Trablusgarp Savaşı'nda da İtalya'ya karşı uygulanan boykotlar I. Dünya Savaşı'ndaki politikaların belirlenmesi bakımından önemli bir tecrübe olmuştur.² Dolayısıyla düşman devletlere yönelik etkili uygulamalar bakımından Osmanlı Devleti'nin hemen savaş arifesinde belirli bir tecrübeye sahip olduğu söylenebilir.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı öncesinde edindiği tecrübeler yanında düşman devletlerin Osmanlı vatandaşlarına uyguladıkları yaptırımları göz önünde bulundurarak çeşitli tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden dönemin ve günümüzün gıda endüstri devlerinden Nestlé de etkilenmiştir. Nestlé, Osmanlı Devleti'nde belirli bir geçmişe sahip, köklü ve tanınmış bir şirketti. Özellikle I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı toplumu ve yönetimiyle çeşitli şekillerde bağlar kurmuştu. Ancak Nestlé'nin söz konusu pozitif konumu savaşın hemen başında büyük ölçüde sarsılmıştır.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yürürlüğe konulan bazı kanunlarla şirketlerin tabiiyetinin Osmanlı makamlarına bildirilmesi istenmiştir. Böylelikle, İsviçreli bir şirket olarak bilinen Nestlé'nin İngiltere bağlantılarıyla ilgili oluşan şüphe, kısa sürede şirketin tabiiyetinin tespiti ile ilgili çalışmaların başlamasına yol açmıştır.

1 Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 189-224.

2 Trablusgarp Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin muhasım devlet politikaları için bk. İbrahim Berci, *Osmanlı Devleti'nin Muhasım Devlet Politikaları: Trablusgarp Savaşı ve Aydın Vilayeti İtalyanları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2020.

Osmanlı hukuk sisteminin işleyişi yanında başta idarenin, düşman ve tarafsız iki devlet tabiiyetine sahip veya bu şüpheyi taşıyan şirketlere karşı davranış biçiminin tespiti bakımından Nestlé nadir örneklerden biridir. Bu çalışmada temel olarak dünyaca ünlü Nestlé şirketinin tabiiyetinin tespitiyle ilgili yürütülen hukuki süreç incelenmektedir. Şirketin tabiiyetinin Osmanlı makamlarınca hangi yöntemlerle belirlendiği, şirketin savunmalarının yeterliliği ve bu savunmalarda kullanılan delillerin tespiti bu çalışmanın amaçları arasındadır. Bu sebeple çalışmada, hukuki süreç açık bir şekilde incelenmeye çalışıldığı gibi tarafların delillerinin büyük bölümüne de yer verilmiştir. Bu yöntemin amacı, Osmanlı makamlarının Nestlé davasında aldığı kararların hangi saiklere dayandığının açıklanmasıdır.

Nestlé Şirketi Hakkında

20. yüzyıl başlarında küresel süt sektörüne iki büyük şirket hâkimdi. Bunlardan biri ABD merkezli Borden, diğeri de Avrupalı Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Company idi. Her iki şirket kalite ve güven sloganıyla küresel pazarda üstün bir pozisyon elde etmişlerdi.³

Konsantre süt, 19. yüzyılın ortalarında bulunmuş bir yeniliktir. Daha önceki muhafaza yöntemleriyle ancak gemilerde ve asker iâşesinde kullanılabilen süt, genel tüketime uygun olmayan, tatsız ve kısa ömürlü olarak üretilebilmişti. 1850'lerde Amerikalı Elias Borden, yoğunlaştırılmış sütü sağlıklı, dayanıklı ve en önemlisi genel tüketime uygun, raflara konulabilecek şekilde üretti. Borden'in kurduğu şirket, Amerikan iç savaşının da katkısıyla 1880'lerde ülkenin süt ihtiyacının yarısını tek başına karşılayan bir imparatorluğa dönüştü.⁴

Amerikalı Charles ve George Page kardeşler ise 1866'da Zürih yakınlarındaki Cham'da kendi işletmelerini *Anglo-Swiss Condensed Milk Company* adı altında kurdular ve Amerikan süt teknolojisini Avrupa'ya taşıdılar. Şirket, Milkmaid markasıyla güvenli ve uzun raf ömrüne sahip yoğunlaştırılmış sütü bâkir bir pazara sundu.⁵

İsviçre'de Amerikalı Pagelerin şirketlerini kurmalarından yalnızca bir yıl sonra 1867'de Frankfurt doğumlu eczacı Henri Nestlé, İsviçre Vevey'de kurduğu ve kendi adını taşıyan şirketinin *farine lactée* isimli inek sütü, buğday unu ve şekerden mamul bebek mamasını piyasaya sundu. Ürün, yüksek bebek ölümlerinin yaşandığı bir çağda tasarlanmıştı.⁶ Henri Nestlé, ilerleyen yaşından dolayı şirketini 1875 yılında İsviçreli bir finans grubuna sattı ve bu satışın sonra şirketin büyümesi de ivme kazandı.⁷ Nestlé bu süreçte çikolata yanında yoğunlaştırılmış süt işine de girerek Anglo-Swiss ile rekabete başladı.

3 Thomas David DuBois, "Branding and Retail Strategy in The Condensed Milk Trade: Borden and Nestlé in East Asia", 1870–1929, *Business History*, 65/5, (2023), s. 902.

4 Thomas David DuBois, "Branding and Retail Strategy in The Condensed Milk Trade: Borden and Nestlé in East Asia", s. 903.

5 <https://www.nestle.com/sites/default/files/2022-12/nestle-company-history-timeline.pdf> [Erişim tarihi: 15.06.2024]

6 <https://www.nestle.com/sites/default/files/2022-12/nestle-company-history-timeline.pdf> [Erişim tarihi: 15.06.2024]

7 Hiroo Takahashi, "The Birth of Nestlé, A Global Corporation", *Everything Originated From Milk: Case Study of Nestlé*, WSBC2021, s. 9.

Nestlé, 1904 yılına gelindiğinde dünya çapında 35 milyon ürün satan, yıllık 3,5 milyon İsviçre frangı kâr eden bir şirketti.⁸ Diğer taraftan 1902 yılında Anglo-Swiss ile Borden, rekabeti sonlandırarak dünya pazarını paylaştılar. Anglo-Swiss ABD ve Kanada'daki tesislerini Borden'e sattı, Borden ise Avrupa'dan çekildi. 1905 yılında bu anlaşma, her iki grubun, birbirlerinin pazarlarına kısmi şekilde girebilecekleri şekilde revize edildi. Aynı yıl Nestlé ile Anglo-Swiss birleşme kararı aldı. Böylelikle İsviçre merkezli iki büyük şirket arasındaki rekabet sona ererek yeni bir dönem başladı.⁹

Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Company adını alan yeni yapı, Avrupa'da agresif bir büyüme politikası takip etti. Nestlé & Anglo-Swiss şirketi 1905 yılı itibariyle Afrika, Asya, Latin Amerika ve Avustralya'da faaliyet gösteren bir dünya devine dönüştü. Şirket, 20'den fazla fabrikasına kısa sürede yeni fabrikalar ekledi ve İstanbul'da da ofis açarak büyümesini devam ettirdi.¹⁰

I. Dünya Savaşı, yoğunlaştırılmış süt tedarikçisi şirket için tam bir dönüşüme neden oldu. Et ve deri ihtiyacından dolayı süt inekleri hızla kesilirken, süt ve şeker fiyatları yükseldi. Buna karşın yoğunlaştırılmış süt ve süt ürünlerine olan talep de hem sivil hem de askerî kesimde arttı.¹¹ Savaş, ortaya çıkardığı krize rağmen Nestlé için yeni fırsatlar sundu. Söz konusu dönemde oluşan askerî talep sonucu, savaş boyunca İngiliz ordusuna konserve süt sağladı. Şirket ayrıca, savaştan uzak ABD ve Avustralya'da yeni satın alımlarla fabrika sayısını 40'a yükseltti. Savaştan sonra da çeşitlenen ürün yelpazesıyla büyümesini devam ettirdi.¹²

Nestlé'nin Osmanlı Pazarına Girişi

İlk *farine lactée* teslimatını Mısır'da 1870'te, İstanbul'da 1875 yılında gerçekleştiren Nestlé, gelecek vadeden müşteri havuzuna bu şekilde adım atmıştı.¹³ 1875 yılında Osmanlı topraklarında Mısır'la birlikte 2600 adet tahıllı bebek maması satılmıştı. Bu miktar, satış rakamlarının yüz binlerle ifade edildiği Batı Avrupa ile mukayese kabul etmese de iyi bir başlangıçtı.¹⁴

Nestlé'nin 19. yüzyılın son çeyreğinde işlenmiş süt ve bebek maması gibi "hazır" mamullerden oluşan ürün yelpazesini göz önünde bulundurulduğunda, bir talebin oluşabilmesi için az çok sanayileşmiş, şehirli ve görece varlıklı bir sınıfın gerekliliği ortadadır. Osmanlı Devleti'nde

8 *Henri Nestlé Biography*, s. 124. https://www.nestle.com/sites/default/files/asset-library/documents/about_us/henri-nestle-biography-en.pdf [Erişim tarihi: 20.06.2024].

9 Thomas David DuBois, "Branding and Retail Strategy in The Condensed Milk Trade: Borden and Nestlé in East Asia", s. 906.

10 Thomas David DuBois, "Branding and Retail Strategy in The Condensed Milk Trade: Borden and Nestlé in East Asia", s. 906.

11 Thomas David DuBois, "Branding and Retail Strategy in The Condensed Milk Trade: Borden and Nestlé in East Asia", s. 909.

12 <https://www.nestle.com/sites/default/files/2022-12/nestle-company-history-timeline.pdf> [Erişim tarihi: 20.06.2024].

13 Yavuz Köse, "Nestlé in the Ottoman Empire: Global Marketing with Local Flavor 1870-1927", *Enterprise & Society*, 9/4, (2008), s. 732.

14 *Henri Nestlé Biography*, s. 124.

II. Mahmud devrinden itibaren lonca sisteminin çöküşü, seri üretim mallarının gerek üretim gerekse tüketim kalıplarını kısmen değiştirmiştir. Bazı Osmanlı kentlerinde Avrupalı sakinler, Levantenler, Rumlar, Ermeniler veya Yahudiler gibi azınlık gruplarının yanı sıra nispeten yüksek gelir düzeyine ve Avrupalı yaşam tarzına eğilimli bir bürokratik kesim de mevcuttu.¹⁵ Bu dönemde gerçekleştirilen Osmanlı nüfus sayımına göre 10 yaş altı nüfus genel nüfusun yaklaşık %20'sine, İstanbul'da ise %16'sına tekabül ediyordu¹⁶ ve ülke her açıdan umut vadeden bir pazardı.

5 Eylül 1912'de¹⁷ şirketin Orta Doğu merkezi Londra'dan İstanbul'a taşındı ve Edouard Müller İstanbul'daki merkezin başına getirildi.¹⁸ Bu atama ile ilgili vekâletname ise Londra'da hazırlandı. O gün için önem arz etmeyen bu ayrıntı ileride kritik bir öneme sahip olacaktı.

Nestlé, ürünleriyle Osmanlı pazarında kısa sürede tutundu, bunda akılcı ve yenilikçi reklam kampanyalarının yanında¹⁹ Osmanlı idaresine yakın duran politikasının da etkisi vardı. Örneğin 1908 yılında, "...Dersaadet'te ve Memalik-i Şahanede nail olduğu rağbetten dolayı...", şirketin vekili Poul Robeli'nin talebiyle II. Abdülhamid'in resmi tedarikçisi oldu.²⁰ Nestlé'ye, 1913'te yeni kurulan bir hastanede tedavi gören yaralı gazilere hediye edilen süt hülasesi, sütlü un, kakao ve çikolata sebebiyle padişah tarafından gümüş sanayi madalyası ihsan edildi.²¹ Ziya Gökalp dahi anne sütü bıraktıran en küçük kızı Türkan için Nestlé hazır sütü tavsiye ediyordu.²²

Nestlé, yabancı şirketlere karşı gelişen düşmanlık yanında siyasi ve sosyal krizlerle de mücadele etti. 1911 yılında başlayan savaşlara karşın Nestlé, İstanbul'da bir ofis açarak gayrimüslim ve yerel Müslüman işletmelerin yanı sıra devlet ve orduyla ilişkilerini güçlendirdi. Nestlé için İstanbul yalnızca önemli bir pazar olmakla kalmadı, aynı zamanda Orta Doğu ve Balkanlardaki pazarın örgütlenmesine de zemin hazırladı. Nitekim İstanbul'da yarattıkları bazı pazarlama araçları ve fikirler daha sonra Avrupa pazarına da uygulanacaktı. İstanbul'da başarılı yöneticileri görevlendirdikleri gibi 1915'te Avrupa pazarına yönelik yeni bir ürün olan yoğurt için bir araştırma laboratuvarının açılması, Osmanlı'nın sadece bir satış pazarından daha fazlası olduğunu da göstermektedir.²³

Buna karşın Nestlé'nin pozisyonu savaşın başlamasıyla hızla değişti. Osmanlı Devleti'nin düşman devlet vatandaşlarına ve şirketlerine karşı aldığı tedbirler Nestlé'yi de belirgin şekilde etkiledi.

15 Yavuz Köse, "Nestlé in the Ottoman Empire: Global Marketing with Local Flavor 1870-1927", s. 731.

16 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Haritalar (HRT. H), 2414/6.

17 BOA, Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye Muhtalif (HR. UHM), 387/20, 28 Şubat 1912.

18 Yavuz Köse, "Nestlé in the Ottoman Empire: Global Marketing with Local Flavor 1870-1927", s. 741. "Osmanlı Avrupa'sı ve Asya'sı ile Bulgaristan, Romanya, Sırbistan Karadağ, Yunanistan ve Acemistan için umumi vekil..." BOA, HR. UHM, 387/20.

19 Nestlé'nin reklam stratejileri için bk. Yavuz Köse, *Dersaadet'te Tüketim (1855-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016. Şefik Memiş, "Türkiye'nin İlk Küresel 'Yerel' Markası Nestle, Osmanlı/Türk Olmayı Nasıl Bir Stratejiyle Başardı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 78, (2023), s. 288-310.

20 BOA, Dâhiliye Mektubi (DH. MKT), 2667/85, 29 Şevval 1326/24 Kasım 1908.

21 BOA, İrade Taltifat (İ. TAL), 481/29, 06 Safer 1331/15 Ocak 1913.

22 Tuba Çınar, "Fikir Hayatından Kalp Hayatına Ziya Gökalp: Malta ve Limni Mektupları'na Göre Baba ve Eş Olarak", *Turcology Research*, 73 (2022), s. 29.

23 Köse, "Nestlé in the Ottoman Empire: Global Marketing with Local Flavor 1870-1927", s. 727.

Düşman Devlet Tüzel ve Özel Kişileri Hakkında Alman Tedbirler

Savaşa taraf devletler, savaşın başlamasıyla iç ve dış politikaları, çıkarları ve gelenekleri doğrultusunda düşman devletlerin vatandaşlarına, kurumlarına ve işletmelerine karşı yaptırımlar uygulamaya başlamışlardır. Örneğin İngiltere'nin Ağustos 1914'te aldığı kararlar, İngiltere'de çalışan Almanların işten çıkarılmaları, Alman müesseselerinin ticari faaliyetlerinin sona erdirilmesi, patent fermanlarının iptali ve halka açılması; İngiliz sömürgelerinde Alman işletmelerinin yağmalanması gibi bazı uygulamalara yol açtı.²⁴

Osmanlı Devleti de 15 Kasım 1915 tarihinde “Düvel-i Muhasama Memurin ve Tebaası Hakkında İttihaz Edilecek Tedâbir” başlıklı karar ile düşman devlet vatandaşları hakkındaki uygulamaları ana hatlarıyla belirlemiştir.²⁵ Düşman devlet vatandaşlarının yurt dışına çıkışlarının yasaklanması, gerekli durumlarda sürgünleri ve iletişim kısıtlamalarını kapsayan kararlar ilerleyen süreçte şirketleri, borçları, sınır dışı kararları ve ticari faaliyetleri kapsayacak şekilde çeşitlendirilecektir. Örneğin zaman içerisinde Meclis-i Umur-ı Sıhhiye dairesinde müstahdem düşman devlet vatandaşlarının görevine son verilmiş,²⁶ eğitim kurumları ilga edilerek tahliye edilmiştir.²⁷ Sokağa çıkış saatlerinde kısıtlamalara gidilmiştir.²⁸ Düşman devletlere ait gemilerin Osmanlı karasularında seyri yasaklanmış,²⁹ bazı gemilere de el konulmuştur.³⁰ Maden arama ruhsat ve imtiyaz talepleri işleme konulmamaya başlanmış,³¹ ayrıca gümrük vergisi tarifesine iki katı oranında zam yapılarak düşman devletlerden ithalat neredeyse durdurulmuştur.³² Düşman devletlerin müstafî tercümanları³³ ile casusluk şüphesi duyulan ve iç güvenliği tehdit etme ihtimali bulunan kişiler mütekabiliyet esasına göre ve genellikle de misilleme amacıyla³⁴ çeşitli vilayetlere sürgüne gönderilmiştir.³⁵

Diğer taraftan ülke dışına çıkmaları yasaklanan düşman devlet vatandaşlarından muhtaç durumda olanlarına devletin yardımları da söz konusudur. Örneğin Kudüs'te manastırlarda ikamet eden ve Rus vatandaşlarının işlerini yürüten Amerikan konsolosluğunun kısmi yardımlarına rağmen iki yüz seksen dört Rus kadınına Osmanlı hükümeti de yardımda bulunmuştur.³⁶

24 Tolga Akay, *Osmanlı Devleti'nde Fikri Mülkiyet Hakları*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 297.

25 BOA, MV., 194/36, 26.12.1332; Musa Kılıç, “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde İtilaf Devletleri Vatandaşlarının Zorunlu İkamet Merkezlerinden Biri Olarak Urfa Mutasarrıflığı”, *Asia Minor Studies Journal*, 7/1, (2019), s. 73.

26 BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.), 2968/1, 30 Mart 1914.

27 BOA, Dâhiliye Nezareti 5. Şube (DH. EUM. 5. Şb.), 4/2, 01 Muharrem 1333/19 Kasım 1914.

28 BOA, DH. EUM. 5. Şb., 80/57, 30 Zilhicce 1333/8 Kasım 1915.

29 BOA, Hariciye Nezareti İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO), 209/36, 08 Zilkade 1332/28 Eylül 1914.

30 BOA, HR. HMŞ. İŞO, 210/35, 19 Rebiülevvel 1333/4 Şubat 1915.

31 BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 4332/324880, 01 Safer 1333/19 Aralık 1914.

32 Ercüment Topuz, “I. Dünya Savaşı'nda Düvel-i Muhasama Tebaasına Yönelik Uygulamalar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV/XIII, (2017), s. 306.

33 BOA, DH. EUM. 5. Şb., 3/57, 28 Zilhicce 1332/17 Kasım 1914.

34 Ramazan Sonat, “I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Muhasım Devlet Tebaası Politikası (1914-1918)”, *Tarihin Peşinde*, 11, (2014), s. 262.

35 BOA, DH. EUM. 5. Şb., 9/28, 30 Rebiülevvel 1333/15 Şubat 1915.

36 BOA, DH. EUM. 5. Şb., 27/21, 14 Şevval 1334/14 Ağustos 1916.

Sürgüne gönderilen düşman devlet vatandaşlarının barınma ve gıda ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik hayatlarını kolaylaştıran tedbirler alınmıştır.³⁷

Osmanlı Devleti'nin düşman devlet vatandaş ve şirketlerine karşı aldığı tedbirlerin her biri ayrı ayrı öneme sahiptir ve ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir. Ancak Nestlé ile ilgili hukuki sürecin önemli bir kısmı tabiiyet meselesiyle doğrudan ilgilidir.

Savaşın başlamasıyla Osmanlı Devleti'nde mütemekkin, özellikle de ticari faaliyetlerde bulunan birçok kişi tarafsız devlet vatandaşlığına geçmeye teşebbüs etmiştir.³⁸ Baş Kumandanlık Vekâleti bu durumun engellenmesi için tedbirler alınmasını istemiştir. Tabiiyet değiştirenlerin yeni tabiiyetleri, Osmanlı devlet dairelerinde tanınmamış asli tabiiyetlerini muhafaza ettikleri kabul edilmiştir. Bu karar Hariciye Nezareti tarafından Almanya ve Avusturya ile tarafsız devlet sefaretlerine 10 Ocak 1915 tarihinde tebliğ edilmiş ve aynı zamanda vilayetlere de duyurulmuştur.³⁹ Osmanlı hükümetinin amacı, düşman devlet vatandaşlarının tarafsız devletler tabiiyetine geçerek haklarında tatbik edilecek hükümlerden kurtulmalarını engellemek idi.⁴⁰ Bunda düşman devletlerin kendi ülkelerindeki Osmanlı vatandaşlarına karşı uyguladıkları hükümlere müteakibliyet esasına göre karşılık verebilme amaçlanmıştır.⁴¹ Nestlé'nin tabiiyetinin tartışmaya açılması ve bir tabiiyet değişikliği girişimi olarak algılanan süreç 30 Ekim 1914 tarihinden sonra gerçekleşmiştir.

Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Company'nin Tabiiyeti Meselesinin Gündeme Gelişi

I. Dünya Savaşı başladığında hukuki, siyasi ve iktisadi bakımdan en önemli gelişmelerden biri kapitülasyonların kaldırılması olmuştur. Osmanlı Devleti, 01 Ekim 1914'ten itibaren geçerli olmak koşuluyla kapitülasyonların kaldırıldığını 08 Eylül 1914 tarihinde İstanbul'daki büyük devlet konsolosluklarına bildirmiştir.⁴² Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları ilgasıyla, savaş döneminde ortaya çıkacak davalarda konsoloslukların müdahalesinin önü alınmıştır.

37 Ramazan Sonat, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Muhasım Devlet Tebaası Politikası (1914-1918)", s. 270.

38 BOA, BEO, 4332/324828, 25 Safer 1333/12 Ocak 1915.

39 BOA, BEO, 4332/324828.

40 Tabiiyet değişikliğinin tanınması için, değişikliğin 30 Ekim 1914 tarihinden önce gerçekleşmiş olması zorunluydu. Ancak bu tarihten önceki tabiiyet değişikliklerinde de Osmanlı makamlarında yeni tabiiyet ile bir işlem yapılması, dolayısıyla da tabiiyet değişikliğinin tanınmış olması veya en az 30 Ekim 1913 tarihinden 30 Ekim 1914 tarihine kadar geçen süre zarfında Osmanlı Devleti'ne gelmiş olunması gerekirdi. Ancak Yunanistan ve İran vatandaşları bu şartları sağlasalar da yeni tabiiyetleri tanınmayacaktı. Belirtilen sene zarfında veya adı geçen müddetten önce düşman devlet tebaasının kendi tabiiyetlerine geçtiklerine dair adı geçen konsolosluklar tarafından vuku bulacak teşebbüslere ise kesin olarak itibar edilmeyecekti. BOA, BEO, 4332/324828, ilgili kararın mahremiyetine binaen ne ecnebi devlet konsolosluklarına ne de ecnebi tabiiyetine haiz olanlara kısmen veya tamamen ifşası asla caiz değildir.

41 BOA, DH. EUM. 5. Şb., 8/4, 25 Safer 1333/12 Ocak 1915.

42 Umut Karabulut; Ersin Bozkurt, "Osmanlı Devleti'nde Savaş Hukukunun Oluşumu Bağlamında Lahey Konferansları ve Birinci Dünya Savaşındaki Uygulamalar", *SUTAD*, 45, (2019), s. 91.

Kapitülasyonların ilgası yanında Nestlé'nin tabiiyetinin tespiti sürecini başlatan, savaş durumuna özgü bazı düzenlemeler de hayata geçirilmiştir.

13 Aralık 1914 tarihli “Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Kanun-ı Muvakkat”ın 1. maddesinde:

Ecnebi memleketlerde teşekkül ederek Osmanlı Devleti'nde şube veya acente tesis edecek her tür anonim ve sermayesi eshama münkasım şirketlerin öncelikle, Ticaret Nezareti'ne şirketin ünvanını, teşekkül mahallini, tabiiyetini, sermaye miktarını bildirmesi ve Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetlerinde Osmanlı kanunlarına tabiiyetini kabul ettiğine dair belgeleri sunması gerekmektedir. Maddenin devamında; şirketin adli kâtipten ve Osmanlı sefaret ve şebenderhanelerinden tasdikli teşkil evrakını, dâhili nizamnamesi suretlerini, merkez idaresinin bulunduğu memleket kanunlarına uygun olarak teşekkül etmiş ve buna göre faaliyette bulunduğu mensup olduğu hükümetten verilmiş bir şehadetnameyi sunmaya mecburdur denilmiştir.⁴³

Kanunun 2. maddesinde, Nestlé gibi hâlihazırda İstanbul'da şubesi bulunan şirketler 1. maddede belirtilen zorunlulukları 6 ay içerisinde yerine getireceklerine dair 2 ay zarfında Ticaret Nezareti'ne bir taahhüt vermek durumundaydı. Bu zorunlulukları yerine getirmeyen şirketlerin faaliyetleri menedilecekti.

Kanunun 11. maddesinde ise şube veya acentelerin, asıl şirketin tabiiyetine haiz olacakları, şirketin faaliyetlerinden dolayı ikame edilecek davalarda şirketin vekilleri veya şube müdürlerinin şahsi tabiiyetlerinin dikkate alınmayacağı belirtilmiştir.

Bir diğer geçici kanun ise 07 Aralık 1914 tarihli “Osmanlı Tebaasının, Düvel-i Muhasama ve Müttefikleri Tebaasına Karşı Olan Dûyûn ve Taahhüdâtı Hakkında Kanun-ı Muvakkat” kanunudur. Bu kanun ile Osmanlı tebaasının düşman devlet tebaasına karşı vadeleri geçmiş veya geçecek borçlarına faiz uygulanmayacağı gibi borçların ödenmemesinden dolayı harbin devamı müddetince herhangi bir hukuki mesuliyetin de doğmayacağı belirtilmiştir.⁴⁴ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren ve düşman tabiiyetini haiz şirket ve işletmeler için zor günler başlamıştı. Nestlé için de aynı durum söz konusuydu. Üstelik Nestlé hemen savaş arifesinde ve savaşın ilk döneminde tabiiyetinin gündeme geldiği birkaç davaya da taraf olmuştu.

Nestlé, 25 Haziran 1914 tarihinde Galata Kürkcüler'de 38-40 numaralı mağazada ticaretle uğraşan Damyanidis aleyhine bir alacak davası açmıştır. Davalı Damyanidis'in 24 Osmanlı liralık senedinin bir an önce ödenmesi; ödenmemesi durumunda ise ticarethanenin iflasına karar verilmesini içeren bir dilekçe, şirket avukatı Konstantin Kapos tarafından İstanbul Ticaret-i Bahriye Mahkemesi'ne sunulmuştur. Dilekçede, şirketin o an için muhtemelen pek de önemsemediği ancak ileriki süreçte önem kazanacak “İsviçreli Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Company” adı kullanılmıştır.⁴⁵

43 *Düstur*, II. Tertib, C. VII, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1336, s. 142-43.

44 *Düstur*, II. Tertib, C. VII, s. 127.

45 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 1, 25 Haziran 1914.

Nestlé yine aynı dönemde marka işareti (alamet-i farika) taklidinden dolayı, Şekerci Mehmed Refet aleyhine bir dava daha açmıştı.⁴⁶

Nestlé'nin taraf olduğu bir diğer dava, Apostol Hacı Dimitraki aleyhine açılan davadır. Davacı Nestlé, İsviçre tabiiyetinde olduğunu mahkemeye beyan etmesine karşın Apostol, şirketin İngiliz tabiiyetine sahip olduğu iddiasında bulunmuştur. Savaşın hemen başında yapılan düzenlemeler nedeniyle şirketlerin tabiiyetinin mahkemelerin sonucunu etkilemesi nedeniyle Nestlé'nin tabiiyeti Ticaret ve Ziraat Nezaretine sorulmuştur.⁴⁷

Yukarıda belirtildiği gibi I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla şirketlerin tabiiyetleriyle ilgili bilgileri sunma mecburiyeti yanında Nestlé'nin taraf olduğu davalarda, dava taraflarının şirketin tabiiyetini gündeme getirerek davalardan kurtulabilme imkânlarının doğması, şirketin tabiiyet meselesini ortaya çıkarmıştır. Nestlé'nin Ticaret Nezareti'ndeki kaydında İsviçreli olarak tescil edilmiş olması, şirketin tüm evraklarında İsviçre kanunlarına göre kurulup faaliyet gösterdiğinin belirtilmesi yanında şirketin yazışmalarında da kendini İsviçreli olarak tanımlaması, aslında herhangi bir tabiiyet tartışmasının başlamadan bitmesi için yeterli gözükmektedir. Ancak şirketin isminin İngilizce Nestlé & Anglo-Swiss Consended Milk Company olması ve Anglo ifadesi Osmanlı makamlarında daha derinlemesine araştırma yapılması gerektiği fikrini ortaya çıkarmıştır. Özellikle Hariciye Nezareti'nde önce Nazır Said Halim Paşa daha sonra da halefi Halil Paşa'nın, Nestlé'nin tabiiyetinin tespitinde ısrarcı ve kısmen de hukuki sürece müdahil olması görece uzun bir hukuki dönemi başlatacaktır.

Şirketin Tabiiyetliğini Tespit Teşebbüsleri

Nestlé'nin tabiiyetinin incelemesinden önce genel olarak şirketlerin tabiiyet tespitinin hangi unsurlara dayandığının belirlenmesi gerekmektedir. Babıali Hukuk Müşavirliği'nin 05 Nisan 1916 tarihli mütalaasına göre; devletler arasında anonim şirketlerin tabiiyeti hakkında bir uzlaşma olmadığı hatırlatılarak başlıca dört usulün benimsendiği belirtilmiştir.

1. Teşekkülle ilgili vesika hangi ülkede tanzim edilerek alınmışsa şirketin o ülkenin tabiiyetinde addedilmesi.
2. Şirketlerin temel muamelelerin icra edildiği mahallin tabiiyet farz edilmesi.
3. Şirketin merkez idaresinin görev yürüttüğü ülkenin tabiiyet olarak kabul edilmesi.
4. Şirket sermayesini teşkil eden esham ve tahvilin tedavüle konulduğu ülkenin tabiiyet kabul edilmesi.

Hukuk Müşavirliği'ne göre bu dört usul içerisinde en uygunları 1 ve 3 numaralı seçeneklerdi. 13 Aralık 1914 tarihli Ecnebi Anonim Şirketler Hakkındaki Kanun'da ecnebi şirketlerin tabiiyetinin tespiti konusunda bir usul belirlenmemekle birlikte ilgili kanunun 15. maddesine göre,

46 BOA, DH. EUM, 5. Şb., 53/34, 14 Rebiülahir 1336/27 Ocak 1918.

47 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 30.

esas faaliyetlerini Osmanlı Devleti'nde yürüten yabancı şirket, sermaye ve hisseleri bu kanunun yürürlüğe girmesinden itibaren üç ay içerisinde Osmanlı anonim şirketine dönüşmek zorundaydılar aksi durumda faaliyetleri durdurulacaktı denilmiş olması, şirketlerin esas faaliyetlerinin icra edildiği ülkenin tabiiyetinde bulunması kaidesinin benimsendiği izlenimi vermektedir.⁴⁸

Ticaret Nezareti'nin 27 Ocak 1916 tarihli yazısında Nestlé'nin, idaresi İsviçre ve Amerikalılardan oluşan, İsviçre'de Cham şehrinde müteşekkil Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Company isimli bir şirket olduğu ve İsviçre tabiiyetini haiz bulunduğu belirtilmiştir. Dokuz kişilik idare meclis üyelerinden birinin Amerikalı, sekizinin İsviçreli olduğu, şirketin tasdikli dâhili nizamnamesinden ve Vevey mahkemesinin 06 Nisan 1915 ve 12 Haziran 1915 tarihli iki şahadetnamesinden anlaşıldığı yazılmıştır.⁴⁹

Şirket hazırladığı vekâletnameyle İstanbul'daki temsilcisi Edouard Müller'i tüm ticari davalarda vekili olarak göstermişti.⁵⁰ Şahadetnameye göre Nestlé, o dönemde yürürlükte bulunan İsviçre kanunlarına göre teşekkül etmişti ve İsviçre'de ticaret yapmaktaydı.⁵¹ Şirket, Nestlé'nin 19 Temmuz 1905 tarihinde İsviçre'nin Vevey şehrinde 40 milyon frank sermayeyle yerel kanunlar dâhilinde kurulduğunu ve İsviçre tabiiyetini haiz olduğunu ifade etmiştir.⁵² Dolayısıyla Nestlé, sunduğu belgeler ile kendi açlarından şüpheye mahal bırakmayacak şekilde İsviçre tabiiyetine sahip bir şirketti.

Ancak Nestlé'nin marka tescil kaydına ilişkin Adliye Nezareti'nin yazısında, şirketin İngiltere'de Londra'da ve İsviçre'de Cham'da mukim Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Company isimli İngiliz ve İsviçre şirketi yazılı olduğu beyan edilmişti (Ek 3-4). Şirketin sunduğu ya da İsviçre makamlarının hazırladığı belgelerin aksine Osmanlı Devleti'nin marka tescil kaydında şirket iki tabiiyetli durumdaydı. Böylelikle Nestlé'nin iddialarının aksine bir durum oluşmuştu. Hukuk Müşavirliği'ne göre, Adliye Nezareti'nin kaydının dikkate alınarak şirketin iki tabiiyetli bir şirket olduğu kabul edilse de bu iki tabiiyetten duruma göre istifade edilmesi kabul edilemezdi; ancak marka tescili esnasında bir hata yapılmış olması durumunda şirketin tabiiyetinin İsviçre olduğu da kabul edilebilirdi. Bu sebeple Hukuk Müşavirliği, şirketin marka tescil ayrıntılarını talep etmiştir. Bir diğer husus ise 1912 yılında Müller'in İstanbul'a tayin edildiği vekâletnameydi. Vekâletname, savaştan iki yıl önce hazırlanmıştı ve şirketin İsviçre tabiiyetini haiz olduğu belirtiliyordu; fakat vekâletname Londra'da düzenlenmişti.⁵³

Bu bakımdan Osmanlı makamlarının iddialarının iki hususa dayandığı görülmektedir: Birincisi marka tescilindeki İngiltere ifadesi, ikincisi de vekâletnamenin Londra'da hazırlanmış

48 BOA, HR. UHM, 393/6, 05 Mart 1916.

49 BOA, HR. UHM, 393/6.

50 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 2, BOA, ŞD, 2836/44, 26 Cemaziyülevvel 1336/8 Nisan 1918.

51 Nestlé, günümüzde kendisini 188 ülkede faaliyet gösteren çok uluslu bir şirket ve İsviçre şirketler hukukuna tâbi olmasından dolayı İsviçreli olarak tanımlanmaktadır. https://www.nestle.com/ask-nestle/our-company/answers/is-nestle-a-swiss-company?gad_source=1&gclid=CjwKCAiAqNSsBhAvEiwAn_tmxX23wD1opZNRGfpT5WNlwzoYHCl2rlGCGcO9w2HUY_OXQB4FDSUwQxoCrs0QAvD_BwE [Erişim tarihi: 21.06.2024]

52 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 2.

53 BOA, HR. UHM, 393/6, 05 Mart 1916.

olması. Buna karşın şirketin elinde ise İsviçre makamlarınca onaylanmış ve İsviçre tabiiyetini gösteren belgeler bulunmaktaydı. Ayrıca daha önce de belirttiğimiz gibi Haziran 1914'te yani savaş öncesinde açılan Damyanidis davasında şirket İsviçreli tabiiyetini vurgulamıştı. Şirket bu sırada Hukuk Müşavirliği'nin görüşüne de itiraz etmişti.

Nestlé'nin 01 Temmuz 1916 tarihli ve şirket müdürü Arthur Graber imzalı dilekçesinde,⁵⁴ Amerikan ve Alman sefaretleri tarafından şirketin İsviçreli tanındığını ve himaye edildiğini belgeleyen vesikalar da sunulmuştu. Şirket, ürünlerini Almanya himayesi altında İsviçre'den getirerek Osmanlı Devleti'nde satmaktaydı ki bir İngiliz şirketinin Alman himayesinde bu tarz bir faaliyet sürdüremeyeceğinin dikkate alınması gerekiyordu. Şirketin isminde yer alan Anglo ifadesinden, kendilerinin hiçbir zaman taşımadığı, tanınmadığı ve kullanmadığı İngiliz tabiiyeti sonucuna varılması hukuka aykırıydı. Bu doğrultuda ve Hariciye Nezareti'nin müdahalesiyle verilecek bir karar şirketin Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetine de son verecekti.⁵⁵

Savaş sebebiyle ülkede şeker ve süt azaldığından fiyatları da artmıştı.⁵⁶ Şirket, birçok zorluğa rağmen Osmanlı Devleti'ne şekerli süt ve çikolata tedarik etmekteydi. Ordu bütün hastanelere Nestlé sütleri göndermekteydi. Dolayısıyla şirket devlete zarar vermek şöyle dursun hizmet etmekten övünç duyuyordu. Ayrıca Nestlé bir İngiliz şirketi olsaydı, oradan mal alabilmesi İngilizlerin düşman devletlere uyguladığı yasaklar çerçevesinde mümkün olamazdı.⁵⁷

Nestlé, marka tescili esnasında tercümede yapılan bir hata sebebiyle İngiliz tabiiyetli yazıldığını ifade etmiştir.⁵⁸ 1906 yılında marka tescili için vekil tayin edilen ve sanayi mülkiyet hakları konusunda Osmanlı Devleti'ndeki en ünlü avukatlardan biri durumundaki J. B. Daleggio⁵⁹ da suçlanarak onun, şirketin tabiiyetini belirtmeye yetkisi bulunmadığı vurgulanmıştır.⁶⁰ Diğer taraftan tercüme hatasının kaynağı olarak gösterilen *Anglo* ifadesi, şirket isminde yer almakla birlikte, Nestlé'ye göre bir şirketin ünvanı o şirketin tabiiyetine tesir edemezdi.⁶¹

Şûrâ-yı Devlet, 24 Haziran 1916 tarihli yazısıyla Nestlé'nin I. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere tebaası, savaşın başlamasından sonra ise İsviçre tebaası sıfatıyla hareket ettiği iddiaları karşısında konunun inceleneceğini belirtmiştir.⁶²

54 BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 2836/44, lef 40, 41, 42, 26.06.1336/8 Nisan 1918; ŞD, 3019/17, 28 Şevval 1320/28 Ocak 1903.

55 BOA, ŞD, 2836/44, lef 23-24.

56 I. Dünya Savaşı sırasında şeker ithalatı ve yaşanan zorluklar için bk. Burcu Kurt, "I. Dünya Savaşı Ekonomi Politikalarına Bir Örnek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Avusturya'dan Şeker İthalatı", *Bir Ömür Tarih Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu'na Armağan*, ed. İsmail Yaşayanlar, Gaye Kitabevi, Bursa 2022, s. 578-599.

57 BOA, ŞD, 2836/44, lef 42.

58 BOA, ŞD, 2836/44, lef 42.

59 J. B. Daleggio, o dönemde patent ve markalarla ilgili birçok işletmelerin vekilliğini yapmış bir avukattı. Kendi ifadesiyle 1903 yılı itibarıyla 30 seneyi aşkın bir süredir İstanbul'daydı ve özellikle patent üzerine uzmanlaşmıştı, dilekçelerinin altına İhtira Acentesi ibaresi koyuyordu. BOA, ŞD, 3019/17, 28.10.1320.

60 BOA, ŞD, 2836/44, lef 21.

61 BOA, ŞD, 2836/44, lef 24.

62 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 13.

Nestlé'nin Haziran 1914'te açtığı Damyanidis davasında, şirketin hangi tabiiyeti kullandığı ve hangi konsoloslukla birlikte hareket ettiği, tabiiyet hususunda önem arz ediyordu. O sırada cari usul gereği, ecnebiler iflas davalarında doğrudan doğruya Osmanlı mahkemelerine müracaat etmek zorunda olduklarından Nestlé de tabi olarak herhangi bir konsolosluğa müracaat etmeden mahkemeye dilekçe vermişti. Ancak o dönemde Deavi-i Âdiye-i Muhtelite ilga edilmişti ve davalar Birinci Meclis-i Ticaret'te görüldüğünden Nestlé'nin hangi konsolosluğu vasıta gösterdiği de o mahkemenin dosyalarının tetkikiyle bulunabilirdi.⁶³

Adliye Nezareti de Birinci Meclis-i Ticaret'te Nestlé'nin yer aldığı herhangi bir dava kaydına rastlanmadığını bildirmiştir. Hukuk Müşavirliği bunun üzerine Nestlé & Anglo-Swiss'in marka tescil tarihi olan 1906'dan itibaren şirketin mutlaka bazı davalarda bulunmuş olduğu varsayımından yola çıkarak bu tarihten itibaren şirketin yer aldığı tüm dava kayıtlarının bulunmasını istemiştir. Bu kayıtlardan şirketin hangi konsolosluğu vasıta olarak kullandığı tespit edileceğinden, kayıtların bulunması *fevkalade* önemliydi.⁶⁴ 27 Ocak 1917'de Hariciye Nazırı Halil Bey, Adliye Nezaretine gönderdiği yazıda Hukuk Müşavirliği'nin talebini yineleyerek kayıtların incelenmesinin önemini vurgulamıştır.⁶⁵ Bu açıdan hukuki bir meselenin ötesinde siyasi iradenin de şirket tabiiyetiyle yakından ilgilendiği görülmektedir. Halil Bey, 27 Ocak günü aynı zamanda İstanbul Ticaret-i Bahriye Mahkemesi'ne de Nestlé ile Damyanidis arasındaki davada Nestlé tarafından sunulan dilekçede hangi tabiiyetin kullanıldığını sormuştur.⁶⁶ Mahkeme, 14 Şubat 1917'de Halil Bey'e dilekçede şirket vekili olarak "İsviçreli Nestlé ve Anglo-Swiss Condensed Milk Kumpanyası'nın vekili Konstantin Kapos"⁶⁷ ifadesinin yer aldığını bildirmiştir.⁶⁸ Ancak mahkemeye göre bu ifadeden şirketin tabiiyetinin kastedildiği belirsizdi.

Adliye Nezareti kayıtlarında ise şirketin markasını tescil ettirdiği 1906 yılından itibaren görülen davalara ilişkin talep doğrultusunda yapılan incelemede, 1906-1916 yılları arasında şirketin leh ve aleyhine dava ikame edildiğine dair de bir kayıt tespit edilememiştir.⁶⁹ Nestlé'nin savaştan hemen önce açtığı davada kullandığı *İsviçreli* ifadesi, tabiiyet konusunda şirket lehine bir delil olmakla birlikte, davanın devamı getirilmediğinden İsviçre veya İngiltere konsolosluğuna müracaat edilmemesi bu ifadenin değerini azaltmış görünmektedir.⁷⁰

Şûrâ-yı Devlet'e göre, Bern'deki Osmanlı Sefaretinin 20 Haziran 1916'da Nestlé'nin tabiiyetiyle ilgili gönderilen yazısında; Nestlé'nin İsviçre kanunlarına göre kurulmuş, idare heyetinin İsviçre ve Amerikalılardan oluştuğunun belirtilmesi, şirketin İsviçreli addedilmesi ihtimalini akla getirmekteydi. Nestlé'nin teşekkül tarihinden savaşın başlamasına değin hukuki

63 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 13.

64 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 14.

65 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 15.

66 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 16.

67 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 22.

68 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 17.

69 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 26.

70 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 19.

faaliyetlerinde kullandığı sıfat tespit edilemediğinden meselenin bir daha Hukuk Müşavirliği tarafından incelenmesi gerekmektedir.⁷¹

Şirketin Tabiiyeti Konusunda Hukuk Müşavirliği'nin Kararı

Hukuk Müşavirliği 10 Temmuz 1917 tarihinde Şûrâ-yı Devlet, Umur-ı İdariye Müdüriyeti ve bazı dairelerden aldığı evraklarla tabiiyet meselesine son vermiştir. Bu aşamada şirketin İstanbul temsilcisi Müller'in de görüşlerine başvurulmuştur. Müller'in ifadelerine göre şirket, 1888 Alamet-i Farika Nizamnamesi'nin temin ettiği himayeden faydalanmak amacıyla İstanbul'da mukim İtalyan vatandaşı Daleggio'yu vekil tayin ederek Vevey'de kurulmuş ve İsviçre tabiiyetli olduğunu beyan ederek 14 Nisan 1900 tarihinde marka ilmühaberi almıştır. Nezaret ilgili başvuruya istinaden şirketin *kuş yuvalı* markasını onaylayarak 14 Haziran 1900'de tescil etmiştir. Bu hususta Osmanlı makamlarının da bir tereddüdü yoktu; zira bu şirket tek başına Nestlé şirketi idi⁷² ve İsviçre tabiiyetine dair bir şüphe de bulunmamaktaydı.

1866 yılında ise İsviçre'de İngiliz sermayedarlardan oluşan bir grup tarafından Zürih kantonunun Cham şehrinde “Condensed Milk Company” adıyla bir şirket kurulmuştur. Müşavirliğe göre Londra'da da şubesi bulunan şirket dosyasında herhangi bir evrak mevcut değilse de sadece İngilizce şirket ismi dikkate değerdi. Şirketin Zürih'te üç müessesesi olduğu ve İsviçre kanunlarına göre kurulduğu Müller tarafından beyan edilmiş, şirketin ikametgâhının Londra Eastcheap'de bulunduğu tasdik edilmiştir. Ancak Hukuk Müşavirliği'ne göre, şirketin İsviçre kanunlarına tâbi olması onu İsviçre tabiiyetli bir şirket yapmayacağı gibi, İngiltere'de ikametgâh kurup orada tescil edilmiş bir şirketin İngiliz addedilmesi de adı geçen müessesenin tabiiyetinin İngiltere olduğunu göstermesi bakımından yeterliydi. Ayrıca, eğer marka tescilinde bir yanlışlık var ise bu yanlışlık kayıtlarda düzeltilmemiş, bilakis İngiliz tabiiyetinin sağladığı menfaat sona erene kadar yani savaşın başlangıcına kadar muhafaza edilmişti. Savaşın başlamasıyla Osmanlı hükümeti öncelikle kapitülasyonları ilga etmiş ve sonrasında harbe müdahil düşman devletlerin Osmanlı vatandaşlarına karşı uyguladığı *zecri* tedbirlere karşılık olmak üzere bazı önlemlere başvurmuştu. 31 Mart 1916 tarihinde kanuniyeti⁷³ tasdik edilen “Osmanlı Tebaasının, Düvel-i Muhasama ve Müttefikleri Tebaasına Karşı Olan Duyun ve Tahhüdatı Hakkındaki” 07 Aralık 1914 tarihli geçici kanunla ve daha sonra 13 Aralık 1914 tarihli “Ecnebi Anonim Sermayesi ve Esham-ı Münkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkındaki Geçici Kanunla” ecnebi ülkelerde teşekkül edip Osmanlı Devleti'nde şube veya acente kuracaklara bazı şartlar getirilmişti. Müller, Osmanlı kanunlarına tâbiliğini belirten bir taahhütname ile şirket nizamnamesini ve şirketin İsviçre tabiiyetinde bulunduğunu ispatlayan belgeleri sunmuştu. Diğer taraftan şirketin ünvanının İngilizce olması ve Londra'da şubesinin bulunması ihtimali de İngiliz tabiiyetini haiz bulunduğuna delil olmaktaydı.⁷⁴

71 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 24.

72 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 35.

73 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 35.

74 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 36.

Henri Nestlé'nin eski şirketinin markaları 14 Haziran 1900'de Osmanlı hükümeti tarafından tanınmıştı.⁷⁵ Markaların yeni şirkete devri için de şirket 22 Ocak 1906'da Daleggio'yu vekil tayin etmişti.⁷⁶ Bu vekâletname Londra'da tanzim edilmiş ve şirket ikametgâhı olarak Londra gösterilmişse de şirket merkezinin orada bulunduğu dair herhangi bir kayıt bulunmamaktaydı. Şirket vekili Daleggio'nun 24 Şubat 1906 tarihinde iki markanın devri için Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne verdiği dilekçeye göre; İsviçre Vevey'de mukim Henri Nestlé isimli anonim şirketin markalarının, İngiltere devleti⁷⁷ tebaasından Londra şehrinde ve İsviçre Vevey şehrinde kâin Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Co. adlı şirkete devr ve ferağ edildiği tespit edilmişti. İkametgâhı Londra'da bulunan şirketin orada kayıt ve tescil edilmesi zaruretinden dolayı, Müşavirliğe göre Londra'da kayıt ve tescil edilmiş her şirket İngiliz kanununca İngiliz tabiiyetini haizdi. Hatta bu neticeden kurtularak asli tabiiyetini muhafaza etmek isteyen ecnebi şirketler, İngiltere sınırları dışında bulunan yerlerde örneğin Man adasıyla Manş denizindeki adalarda ikâmetgâh edinmekteydiler.⁷⁸

Hukuk Müşavirliği'ne göre Nestlé & Anglo-Swiss şirketi, İngiltere ve müstemlekelerinde pazar temin etmek amacıyla İngiliz sıfatını kullanarak Londra'daki müesseseyi tesis etmiş ve İngiliz tabiiyeti ile İsviçreli Henri Nestlé şirketinin markalarını kayıt ve tescil ettirmişti. Şirket, kapitülasyonların yürürlükte olduğu dönemde Osmanlı Devleti'nde İngiliz sıfatı ile İngiltere sefaret ve konsolosluklarının himayesinden daha fazla menfaat sağlamıştı. Bu sebeple kendisini İngiltere tebaası olarak kaydettirmesi vekil Daleggio'nun hatasından kaynaklanmayıp bir tercih idi. Zira vekilin 1900 ve 1906 yıllarında Henri Nestlé'nin eski şirketi Nestlé'nin İsviçreli olduğunu beyan ederken yeni şirket için yanılmış olması kabul edilebilir bir durum değildi. Şirketin Londra müessesesinin bulunduğu mahallin adli kâtibi huzurunda tanzim edilen bu vekâletnamede şirketin İsviçre kanunlarına göre kurulup birleştiği ifade edilse de vekâletname iki kısım olup biri şirketin müdürü Gustav Aguet'in diğeri de adli kâtibin ifadelerini içermekteydi.⁷⁹

İlgili vekâletnamede Gustav Aguet'in imzaladığı kısımda Nestlé, "İsviçre'de Zürih kantonu dâhilinde "Cham" nam kasabada ve keza İsviçre'de "Vaadt" kantonu dâhilinde "Vevey" kasabasıyla Londra şehrinde "Eastcheap" nam mahalde 6 ve 8 numrolu binada müesses olup İsviçre kavanini mucibince teşekkül eyleyen Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Co. nam şirket..." olarak tarif edilmişti.⁸⁰

75 Diğer taraftan Nestlé'nin Osmanlı Devleti'nde alamet-i farikasını tescil ettirmemesi durumunda herhangi bir taklit davası açma durumu olamazdı. Osmanlı Devleti, İsviçre'yle markaların uluslararası boyutta korunmasına yönelik herhangi bir anlaşma imzalamadığı gibi markaların taraf devletleri kapsayacak şekilde korunmasına dair 1886 tarihli Bern Muahedesini de imzalamamıştı. Bu bakımdan Osmanlı sınırları içerisinde marka tescilinde bulunmayan yabancı bir şirketin Osmanlı tabiiyetindeki bir şirkete taklit davası ikame edebilmesi mümkün değildi. 1904 yılında İsviçre Neuchatel merkezli bir şirketin Osmanlı vatandaşı H. ve L. Bulumental adlı iki girişimci aleyhinde açacakları dava İstanbul istinaf mahkemesi tarafından bu gerekçelerle reddedilmiştir. BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH), 306/60, 23.07.1904.

76 Vekâletname için bkz. BOA, ŞD, 2836/44, lef 60.

77 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 36.

78 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 37.

79 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 37.

80 BOA, HR. UHM, 387/20, 28 Şubat 1912.

Hukuk Müşavirliği'ne göre şirketin, İngiliz tabiiyetinde tanınmış olmasına karşın İsviçre'de bir müessesesi bulunmasından istifade ederek düşman devlet tabiiyetinde olmanın sonuçlarından kurtulmak için İsviçre tabiiyetini haiz görünmekte çıkarı olduğu açıktı. Savaşın başlamasından itibaren düşman devlet vatandaşlarının, tarafsız bir hükümet tabiiyetine geçmeleri durumunda Osmanlı Devleti'nin müttekabiliyet imkânı kalmazdı.⁸¹ Bunun yanında düşman devlet vatandaşlarından daha önemlisi düşman devlet tabiiyetinde bulunan şirketlerdi. Çünkü sahip oldukları mal ve mülkleriyle daha önemli bir teminat teşkil ediyorlardı.⁸²

Nestlé & Anglo-Swiss Şirketinin İsviçre tabiiyetini haiz olduğuna dair delillerden, eski Nestlé'nin 1900 yılındaki marka başvurusunda (Ek 1-2) şirketin İsviçre tabiiyetli olduğuna dair herhangi bir şüphe bulunmamaktaydı. Hukuk Müşavirliği'nin de bu konuda itirazı olmamıştı. İsviçre sicil kaydına göre Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Company'nin İsviçre tabiiyetine sahip olduğunu belirten resmî beyanname ve Vevey İdaresi Sicil-i Ticareti Tasdiknamesinde de (Ek 5) şirketin İsviçre tabiiyetli olduğu açık bir şekilde delillendirilmişti. Ancak 1905 yılında Anglo-Swiss ile birleşmeden sonra, 1906 yılında Nestlé markalarının, birleşimden doğan Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Company'ye devri için verilen dilekçede ve markaların devrinin onaylandığı belgede Anglo-Swiss şirketinin Londra'da mukim olduğu belirtilmekteydi (Ek 3-4). Dolayısıyla Nestlé & Anglo-Swiss Şirketi, İsviçre kanunlarına göre kurulmuş İsviçreli bir şirket gibi görünse de İngiliz tabiiyetini haiz olduğuna dair yorumlanabilecek güçlü deliller mevcuttu. Bu deliller neticesinde Hukuk Müşavirliği, şirketin İsviçre yanında İngiliz tabiiyetine de sahip olduğu kararını vermiştir.⁸³

Sonuç olarak Nestlé'ye, savaş sırasında düşman devlet tabiiyetine mensup kişi ve şirketlere uygulanan hükümlerin tatbik edilmesi yanında, tabiiyetini değiştirmesine de izin verilmemesi gereği vurgulanmıştır.⁸⁴ Böylelikle daha önce dört maddede zikredilen şirket tabiiyet tespiti unsurlarının duruma göre tamamının kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Bu karardan sonra 06 Ocak 1918 tarihinde Şekerci Mehmed Refet ile Nestlé arasındaki davada da belirtildiği üzere savaştan önce şirketin marka tescilinde tabiiyetini İngiliz olarak belirtmesi sebebiyle savaş esnasındaki İsviçre tabiiyet iddiası kabul edilmemiştir.⁸⁵

Nestlé'nin Karara Tepkisi

Tabiiyetinin tespiti sürecinde ve sonrasında alınan kararda, şirketin maddi ve manevi zarara uğradığı açıktır. Bu durum daha sonra Nestlé tarafından gündeme getirilecektir.

81 Avusturya-Macaristan Sefareti, savaştan önce Avusturya-Macaristan tabiiyetini iktisaba teşebbüs edenlerin bu uygulamadan istisna tutulmalarını talep etmişse de Osmanlı hükümeti bu talebi kabul etmemiştir. BOA, HR. UHM, 168/28, lef 37.

82 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 37.

83 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 38.

84 BOA, HR. UHM, 168/28, lef 38.

85 BOA, BEO, 4500/337438, 29 Rebiülevvel 1336/12 Ocak 1918.

Şubat 1918'de şirketin vekili Konstantin Kapos tarafından biri Babıali'ye diğeri de Hariciye Nezareti'ne olmak üzere iki protestoname gönderilmiştir. “Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Kumpanyası İsviçre'de Cham ve Vevey şehirlerinde İsviçre kavanini mucebince teşekkül etmiş İsviçreli anonim bir şirket olduğu halde...” şeklinde başlayan dilekçede Hariciye Nezareti ve İstanbul İstinaf Ticaret Mahkemesi'nin sorusu üzerine şirketin İngiliz addedilmesi gerektiğine karar verilip, kararın Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne tebliğ edildiği belirtilmiştir. Şirket vekiline göre, Nestlé'nin Osmanlı Devleti'ndeki hukuku ayaklar altına alınmıştır. Şirket, Nezaretin bu kararını şiddetle protesto ederek, uğradığını düşündüğü haksızlığı ve oluşan zarar-ziyanı yazılı olarak beyan etmiştir. Buna göre şirket;

1. Nestlé & Anglo Swiss Condensed Milk Co., ecebi anonim şirketlerinin tescili hakkında neşredilen kanuna göre Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne usulen müracaat ederek, gerekli vesikaları ibrazla İsviçreli bir şirket olarak kaydedilip beyannamesini almıştır.
2. Bu tescil muamelesinde ibraz edilen resmî belgeler şirketin İsviçre'de, İsviçre kanunlarına göre teşekkül ettiğini, tabiiyetinin de İsviçre olduğunu tereddüde yer bırakmayacak surette ispat etmektedir.
3. Nestlé savaştan önce dahi kendisini Osmanlı Devleti'nde İsviçreli olarak tanıtmış idi ve bunu dava dilekçesini Hariciye Nezareti'ne göndererek ispat etmiştir.
4. İstanbul'daki Alman Konsolosluğu'nun da şirketi İsviçreli tanıyıp onayladığı belge Hariciye Nezareti'ne takdim edilmişti.

Bu esaslara rağmen *Hariciye Nezareti* Nestlé'nin İngiliz addedilmesi gerektiğine karar vermiştir. Bu karar ise aşağıda sıralanan sonuçlara neden olmuştur.

1. Nestlé, Şekerci Mehmed Refet aleyhine ikame ettiği ve halen İstanbul İstinaf Ticaret Mahkemesi huzurunda görülen haciz davasında, tabiiyet meselesinin tespiti nedeniyle haksız çıkıp, muhtemelen Mehmed Refet'in davadan dolayı oluşan zarar ve ziyasını ödemekle yükümlü tutulacaktır. Nestlé, diğer mahkemelerde görülen davalarını takip etmekten aciz kaldığı gibi borçlular aleyhine dava ikame edemeyecek hale gelmiştir. Şirket, bu nedenle 2500 liralık alacağını tahsil edememiştir. Bu husustaki tek sorumlu Hariciye Nezareti'dir.
2. Polis Müdüriyeti şirketin telefon tesisatına el koyarak ticaret dünyasıyla haberleşmesini kesmiştir.
3. Osmanlı askerî idaresi, şirketi İngiliz addederek yazıhanelerine de el koyma teşebbüsünde bulunmuştur.
4. Hariciye Nezareti'nin şirketi İngiliz tabiiyetinde kabul etmesi ve yazıhanesine el koyma kararı çıkması üzerine şirket, İsviçre'den mal ithal etmeye cesaret edemedi. Zira İngiliz tabiiyetli bir şirketin Osmanlı Devleti'nde ticari faaliyetlerde bulunması mümkün değildi.⁸⁶

86 BOA, HR. HMŞ. İŞO, 213/36, 29 Cemaziyülevvel 1336/12 Mart 1918.

Vekilin iddiaları doğrultusunda mahkemelerde isbat-ı vücud edemeyen, telgrafları alınan, yazıhanesi işgale uğrayan, Avrupa'dan mal getiremeyen şirket 12 Ocak 1918 tarihinde İstanbul'daki şubelerini kapattı. Nestlé, uğradığı ve uğrayacağı zararı ancak zamanın göstereceğini belirterek, büyük meblağlara ulaşacağını kesin olduğunu ve bu mesuliyetin yine Hariciye Nezareti'ne ait olduğunu iddia etti.⁸⁷ Ancak zararın boyutunun tespiti de pek kolay değildi. Yavuz Köse, Nestlé'nin Edouard Müller dâhil yönetici kadrosunun 1916'da önce Selanik'e daha sonra Atina'ya taşındığını, Müller'in İstanbul'daki işleri Kahire'ye taşımak istediğini ancak bunun İngilizlerce kabul görmediğini aktarır. Nestlé'nin İstanbul şubesinin *öksüz kalmış* olduğu bu dönemle ilgili pek bir bilgi yoktur.⁸⁸

Nestlé, karar neticesinde taraf olduğu davalarda, düşman devlet tabiiyetini haiz şirketlere uygulanan hükümler doğrultusunda hak iddia edememiştir. Ancak arşiv kayıtlarına göre herhangi bir sürgün veya işletmenin kapatılması gibi muamelelerle de karşılaşmamıştır. Bununla birlikte şirketin yıllardır inşa ettiği güvenilir imajının zedelendiğine de şüphe yoktur. Yukarıda belirtilen süreçte Nestlé, hukuki olarak haklı olduğu fikrindeydi ve sonucun lehine olacağını düşünmekteydi. Ancak siyasi müdahaleler ve özellikle Hariciye Nezareti'nin baskısıyla Nestlé'nin tabiiyet meselesinin şirket aleyhine sonuçlandığı görülmektedir.

Diğer taraftan Osmanlı makamları tarafından dile getirilmemiş ve davada delil olarak kullanılmamışsa da Nestlé'nin 1908 yılında şirket vekili Poul Robeli'nin talebiyle II. Abdülhamid'in resmî tedarikçisi ünvanını aldığı belgelerde, "Londra'da kain bir İngiliz çikolata fabrikası..."⁸⁹ Sadrazam'ın Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazısında "Londra'da ve Vevey'de kain bir İngiliz çikolata ve sütlü un fabrikası..."⁹⁰ ve "...mezkûr fabrikanın Nestlé namıyla ma'ruf olduğu..."⁹¹ ifadelerinden şirketin Osmanlı makamlarınca İngiliz tabiiyetli kabul edildiği de anlaşılmaktadır. Daha da önemlisi Poul Robeli, resmî tedarikçilik talep ettiği 1 Aralık 1906 tarihli imzalı dilekçesinde de kendisini "...Londra ve Vevey'de kain İngiliz çikolata ve sütlü un fabrikasının vekili..." olarak tanıtmıştır.⁹² Dolayısıyla şirket İngiliz tabiiyetini hukuki meselelerde kullanmamışsa da Nestlé'nin kendisini bir İngiliz şirketi olarak tanımladığı gerçeği de yadsınamaz. Marka tescilli muamelesindeki İngiliz ifadesinin sehven konulduğunu iddia eden ve Avukat Daleggio'yu mesul tutan şirket, dilekçelerinde İngiliz tabiiyetini haiz olduğunu kendisi beyan etmiştir. Osmanlı makamlarınca muhtemelen bu dilekçeler gözden kaçırıldığından delil olarak kullanılmamıştır.

Nestlé'nin İstanbul şubesi müdürü Edouard Müller, Osmanlı Devleti'nin savaşa girerek Londra'yla temasını kesmesiyle, şirketin İstanbul'daki şubesinin *Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk C. Agence Générale du Levant Constantinople* şeklindeki resmi adının 01 Kasım 1914'ten

87 BOA, HR. HMŞ. İŞO, 213/36, 29 Cemaziyülevvel 1336/12 Mart 1918.

88 Yavuz Köse, "Dersaadet'te Tüketim (1855-1923)", s. 168.

89 BOA, İ. HUS, 171/25, 19 Şevval 1326/14 Kasım 1908.

90 BOA, HR. TH, 369/37, 18 Kasım 1908.

91 BOA, DH. MKT, 2667/85, 29 Şevval 1326/24 Kasım 1908.

92 BOA, Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS), 525/133, 17 Ramazan 1326/13 Ekim 1908.

itibaren geçerli olarak *Compagnie Nestlé Constantinople* olarak değiştirdiğini Vevey'deki müdürlüğe bildirmiştir. Nestlé Denetleme Kurulu bu değişikliği onaylamış ve ürün teslimatları artık Londra'dan değil Vevey'den yapılmaya başlanmıştır.⁹³ Savaş sebebiyle İngiltere'den teslimat mümkün olmamakla beraber, Yavuz Köse'ye göre yerel hareket etme amacı taşıyan bu adımlarda tabiiyet meselesinin etkisiyle Nestlé'nin İngiltere bağlantılarından kopmaya çalıştığı ihtimali de bulunmaktadır.

Sonuç

1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ortaya çıkan yeni durumun hukuki sonuçlarından biri de Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren yabancı şirketlerin tabiiyetlerinin tespiti ve düşman, müttefik veya tarafsız devlet tabiiyetli olarak ayrılmaları olmuştur. Düşman devlet tabiiyetinde bulunan şirketler ve şirket personelleri savaş durumu gereği çeşitli yaptırım ve kısıtlamalarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu çalışmada ele alınan Nestlé & Anglo-Swiss Condensed Milk Co. kısa adıyla Nestlé, Osmanlı makamlarınca düşman ve tarafsız tabiiyetliğine aynı anda haiz bir şirket olarak algılanmış ve tabiiyetliğinin tespiti amacıyla hukuki bir süreç başlatılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösterdiği sürede özellikle de 20. yüzyıl başlarında Osmanlı halkı yanında idareciler nezdinde de başarılı ve güvenilir bir profil çizen Nestlé için bu zorlu süreç yaklaşık üç yıl sürmüştür. Bu süre zarfında şirket, kendi açısından oldukça ikna edici olduğunu düşündüğü delillerini sunmuştur. Adliye Nezareti ise kendi kayıtlarından ve Ticaret Nezareti'nde tutulan marka tescil dosyasından Nestlé'nin İngiliz tabiiyetini haiz olduğu yönünde karar vermiştir. Zaman zaman Hariciye Nezareti'nin telkinleri ve şirketin düşman devlet tabiiyetinden tarafsız devlet tabiiyetine geçişinin mahzurları, karar vericiler tarafından dikkate alınmıştır. Bu açıdan sürecin kısmen siyasi müdahaleler ile de şekillendiği sonucuna varılabilir. Nestlé'nin karar sonrası Şûrâ-yı Devlet'ten ziyade Hariciye Nezareti'ni suçlaması, aynı düşüncenin şirket nezdinde oluştuğunu da göstermektedir.

Nestlé, I. Dünya Savaşı sırasında iki tabiiyetli şirketlere Osmanlı makamlarının yaklaşımının tespiti açısından nadir örneklerden biridir. Bu tabiiyetin araştırılmasında, Nestlé'nin taraf olduğu tüm dava kayıtları ve şirketin marka tescil dosyaları incelenerek şirketin kullandığı tabiiyet tespit edilmeye çalışılmış, ayrıca şirketin kuruluş belgeleri ve şirket yapısıyla ilgili belgeler talep edilmiştir. Esasında tüm belge ve kayıtlar Nestlé'nin İsviçre tabiiyetinde olduğunu göstermekle birlikte 1906 yılındaki marka tescilinde kullanılan İngiliz tabiiyeti vurgusu Osmanlı makamlarının karar vermesinde belirleyici olmuştur.

93 Yavuz Köse, "Dersaadet'te Tüketim (1855-1913)", s. 167.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 4332/324828;4500/337438.

Dâhiliye Nezareti 5. Şube (DH. EUM. 5. Şb.) 53/34; 27/21;3/57; 4/2; 8/4;80/57; 9/28.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.) 2667/85.

Hariciye Nezareti İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO.) 210/35; 213/36; 209/36.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.) 2968/1.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH.) 306/60; 369/37.

Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye Muhtalif (HR. UHM.) 168/28; 387/20; 393/6.

Haritalar (HRT. H.) 2414/6.

İrade Hususi (İ. HUS.) 171/25.

İrade Taltifat (İ. TAL.) 481/29.

Meclis-i Vükelâ (MV.) 194/36.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.) 2836/44; 3019/17.

Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS.) 525/133.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akay, Tolga, *Osmanlı Devleti'nde Fikri Mülkiyet Hakları*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Berci, İbrahim, *Osmanlı Devleti'nin Muhasım Devlet Politikaları: Trablusgarp Savaşı ve Aydın Vilayeti İtalyanları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2020.

Çınar, Tuba, "Fikir Hayatından Kalp Hayatına Ziya Gökalp: Malta ve Limni Mektupları'na Göre Baba ve Eş Olarak", *Turcology Research*, 73 (2022), s. 19-36.

Düstur, II. Tertib, C. VII, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1336.

Karabulut, Umur; Bozkurt, Ersin, "Osmanlı Devleti'nde Savaş Hukukunun Oluşumu Bağlamında Lahey Konferansları ve Birinci Dünya Savaşındaki Uygulamalar", *SUTAD*, 45, (2019), s. 87-99.

Kılıç, Musa, "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde İtilaf Devletleri Vatandaşlarının Zorunlu İkamet Merkezlerinden Biri Olarak Urfa Mutasarrıflığı", *Asia Minor Studies Journal*, 7/1, (2019), s. 72-80.

Köse, Yavuz, "Nestlé in the Ottoman Empire: Global Marketing with Local Flavor 1870-1927", *Enterprise & Society*, 9/4, (2008), s. 724-761.

Köse, Yavuz, *Dersaadet'te Tüketim (1855-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

Kurt, Burcu, "I. Dünya Savaşı Ekonomi Politikalarına Bir Örnek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Avusturya'dan Şeker İthalatı", *Bir Ömür Tarih Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu'na Armağan*, ed. İsmail Yaşayanlar, Gaye Kitabevi, Bursa 2022, s. 578-599.

Memiş, Şefik, "Türkiye'nin İlk Küresel 'Yerel' Markası Nestle, Osmanlı/Türk Olmayı Nasıl Bir Stratejiyle Başardı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 78, (2023), s. 288-310.

Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Sonat, Ramazan, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Muhasım Devlet Tebaası Politikası (1914-1918)", *Tarihin Peşinde*, 11, (2014), s. 259-290.

Takahashi Hiroo, "The Birth of Nestlé, A Global Corporation", *Everything Originated From Milk: Case Study of Nestlé*, WSBC, 2021.

DuBois, Thomas David, “Branding and Retail Strategy in The Condensed Milk Trade: Borden and Nestlé in East Asia, 1870–1929”, *Business History*, 65/5, (2023), s. 902-919.

Topuz, Ercüment, “I. Dünya Savaşı’nda Düvel-i Muhasama Tebaasına Yönelik Uygulamalar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV/XIII, (2017), s. 297-312.

İnternet Kaynakları

Henri Nestlé Biography, https://www.nestle.com/sites/default/files/asset_library/documents/about_us/henri-nestle-biography-en.pdf [Erişim tarihi: 20.06.2024]

https://www.nestle.com/ask-nestle/our-company/answers/is-nestle-a-swiss-company?gad_source=1&gclid=CjwKCAlAqNsSbHAvEiwAn_tmxX23wD1opZNRGfpT5WNlwzoYHC12rlGCGcO9w2HUY_OXQB4FDSUwQxoCrs0QAvD_BwE [Erişim tarihi: 21.06.2024]

<https://www.nestle.com/sites/default/files/2022-12/nestle-company-history-timeline.pdf> [Erişim tarihi: 15.06.2024]

Ek.3 Nestlé ve Anglo Swiss Condensed şirketlerinin 1905 yılındaki birleşmelerinden sonra Nestlé'nin 1900 yılında tescil ettirdiği markalarının yeni şirkete devrini talep eden dilekçe.

عظيمة روفى سون غده ٧٧ نموده ايتايا دوفى بندى (مصدقه)
ش.ب. دادو ارضيه بخارت نقته
اعصه نقته ١١ ساطم ١١ نياو عا اواب
صورتى

مؤكلم اسبوره دوفى تى سنده اسبوره ده دودوى سترى يقه هارى سندنم انونم ستنه (سود خلاصه دادو دوفى) صفت
اس لاج ١١٦ تىغ د ١٨٤٠/١٨٤٠ نمده اعصه بوشه انلا ب نطقه رخصاصه دوى عدونه فاروقى بلكه نكتر سكت اعاده
دوفى تى سنده نموده نموده ايتا حيب سون غده ٨٠٦ نموده اسبوره ده دوده سترى ١١٦ و سنده
دانامه سوره نموده سىله قىضه انم ستنه دور و نياو ايتا ولانغنه نطقه اعجاب نقته سنده اجسيم دور و نياو
صورتى نطقه انصا ايدى ب نطقه اعصه نطقه سىله نقته ستنه سادا بوشه بى

Kaynak: BOA, ŞD, 2836/44, lef 58.

Ek.4 Nestlé ve Anglo Swiss Condensed şirketlerinin 1905 yılındaki birleşmelerinden sonra Nestlé'nin 1900 yılına ait markalarının yeni şirkete devrini onaylayan belge.

٨٠٠٠ نياو صايب در بوشه نياو صايب نياو (مصدقه)
صورتى

مؤكلم اسبوره دوفى تى سنده اسبوره ده دوده سترى يقه هارى سندنم انونم ستنه (سود خلاصه دادو دوفى) صفت
اقوى ايتا اويك اى عدد علاته فارده دوى حقوق بلكه اعاده دوفى تى سنده نموده ده اسبوره ده دوده سترى
يقه سنده دانامه سوره نموده سىله قىضه انم ستنه نون و نياو ايتا ولانغنه نطقه اعجاب نقته سنده اجسيم دور و نياو
ش.ب. دادو ارضيه بخارت نقته اعصه نقته ١١ ساطم ١١ نياو عا اواب صورتى

Kaynak: BOA, ŞD, 2836/44, lef 56.

Ek.5 İsviçre Vaadt Eyaleti Vevey İdaresi Sicil-i Ticareti Tasdiknamesi:

۱۰
اسوچره کھانا سوچی
دو ایالی
دو دوهی اداره کی سبیل تجارت
تصدیقاً
دو دوهی اداره کی سبیل تجارت ناموریک ۱۹ مورس ۱۹۰۵ تاریخہ نہ برہ سبیل برنانه سند
انہ انفلوسویس قوانند سبیل قوانین انونیم سرف اسوچره بر شرکت ایدو کی
دو دوهی (دو ایالی) دو دوهی (دو ایالی) دو دوهی (دو ایالی) دو دوهی (دو ایالی)
اسوچره ایلام برہ برنانه اسوچره قوانینہ توفیقاً تطل ایچہ اللہ کی ایلام اسوچره
ایلی تجارت ایچہ در
دو دوهی ۶ سالہ ۱۹۰۵
دو دوهی سبیل
سبیل تجارت ناموریک
(ایضا) اوغونور

Kaynak: BOA, ŞD, 2836/44, lef 74.

THE ISSUE OF NATIONALITY OF NESTLÉ & ANGLO-SWISS CONDENSED MILK COMPANY, WHICH WAS OPERATING IN THE OTTOMAN EMPIRE, IN THE FIRST WORLD WAR

Tolga AKAY*

The famous company Nestlé was founded by Henri Nestlé in Vevey, Switzerland, in 1867. In a short time, the company earned a significant reputation, especially for its baby food products. Over the course of time, it expanded its product range to include items such as chocolate and coffee. Today, it is undoubtedly one of the most recognizable brands around the world.

Nestlé entered the Ottoman market by making its first deliveries to Egypt in 1870 and to Istanbul in 1875. By successfully utilizing the opportunities of local advertising, it soon became one of the most preferred brands, appealing both to the Ottoman Palace and to ordinary people. Through innovative newspaper advertisements, it created the impression of being an Ottoman brand by emphasizing locality.

In 1905, the company merged with the Anglo-Swiss Condensed Milk Company, a prominent dairy producer, expanding its market share on a global scale. This merger would affect the company's presence and operations in the Ottoman Empire during the First World War. While Nestlé was previously recognized as a Swiss company, the merger led to its perception as having a British partnership, at a time when the Ottoman Empire and Britain were adversaries in the war. Based on the principle of reciprocity, the Ottomans either restricted or entirely halted the activities of companies from enemy states within their territory. Adversely affected by this development, Nestlé initiated debt lawsuits against some local Ottoman producers during this period. In order to counter the lawsuits, the defendants brought up the issue of Nestlé's nationality. In response, the Ottoman Empire intensified its investigations, focusing on the word "Anglo" in the company's name. They found out that Nestlé had emphasized its British affiliation when registering the new company's trademark after the merger in 1905. Thus, Nestlé's nationality became a subject of significant debate. The Ottoman authorities conducted further analysis of the company's certificate of incorporation and trademark registration documents, conclusively establishing its connections to the UK. At least this was the assertion of the Ottoman authorities.

* Assoc. Prof. Kafkas University, Faculty of Science and Literature, Department of History, Kars/Türkiye, tolga_z@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0451-4124

Although Nestlé believed that its certificates of incorporation and activity proved its Swiss nationality, the Ottoman Office of Legal Counsel concluded after a three-year investigation that the company was of British nationality based on its trademark registration documents. Other British connections of the company were also considered in this judgment.

Thus, Nestlé's activities in the Ottoman Empire were terminated. The company blamed the Ottoman Foreign Ministry for the decree, claiming it was politically motivated. However, this protest proved futile. As a result of the Ottoman decree, Nestlé lost its lawsuits against the local producers. The company's communication rights were also restricted. Although the exact amount of financial loss suffered by the company during this process cannot be determined, it is undeniable that it experienced a significant loss of prestige. First of all, the positive image they had built up over the years was damaged. During the litigation process, the sales of the company declined significantly and some of its buildings and communication facilities were confiscated.

The current study analyzes the rare case of a company with dual nationality, one being neutral and the other being from an enemy state, in the Ottoman Empire during the First World War. The main objective of the study is to reveal the legal situation of this company and to understand the functioning of the Ottoman legal system in this case. In an unbiased manner, the study presents all the arguments and evidence presented both by the company and the Ottoman authorities. Thus, the mechanism of the case is explored. One point to note is that the Ottoman State's decision-making was based solely on its own documents, without considering those submitted by Nestlé. Another reason for the Ottoman focus on this case was to prevent companies and individuals with dual or enemy state citizenship/nationality from obtaining a neutral status. The desire to take advantage of an opportunity to oppose Britain as an enemy further heightened its importance. This also explains the Ottoman political intervention in the process. To prevent changes in nationality and retain its response mechanisms, the Ottoman administration enforced its decision against Nestlé, despite the convincing evidence presented by the company.

IN THE RUSSIA, TÜRKİYE AND IRAN TRIANGLE; KARABAKH

RUSYA, TÜRKİYE VE İRAN ÜÇGENİNDE; KARABAĞ

Vugar AKİFOĞLU*

Abstract

Karabakh, situated within the strategic triangle of Türkiye, Russia, and Iran, serves as a crucial gateway connecting Türkiye to Central Asia. Historically, this region has been part of Azerbaijan's territory beginning in the early 1800s, Armenians and migrants from regional powers, including Russia, Türkiye, and Iran, started settling in Karabakh. Especially, Russia and various European countries sought to separate Türkiye from Central Asia by facilitating the migration of Armenians into the area. The intentions of Russia and the European states were clear: to create an ethnic barrier consisting of Armenians between Anatolian Turks and Central Asian Turks. Atatürk referred to this barrier the "Caucasian Great Wall" perceiving its construction as a project aimed at the ultimate destruction of Türkiye. He emphasized, "We must take every possible risk to prevent the Allied Powers from constructing the wall". Following the fall of Tsarist Russia, the Soviet Union supported Armenian territorial claims on various platforms in alignment with its own interests. This study examines Armenia's policies of seizing Azerbaijani lands throughout history and the approaches of neighboring countries to this situation. Specifically, it analyzes the policies of the three regional countries during the First and Second Karabakh Wars, the November 10 ceasefire agreement that concluded the conflict, the crimes committed by Armenians during the wars, their subsequent withdrawal from Karabakh, and the international response to these issues, drawing on various sources.

Keywords: Türkiye, Russia, Azerbaijan, Armenia, Karabakh

Öz

Türkiye, Rusya ve İran üçgeninde yer alan Karabağ özellikle stratejik açıdan önemli bir bölgedir. Özellikle Türkiye'yi Orta Asya'ya bağlayan kapı niteliği taşımaktadır. Zira Karabağ tarih boyunca Azerbaycan sınırları içerisinde yer almıştır. 1800 yılının ilk çeyreğinden itibaren bölgeye göç eden Ermenilerle birlikte bölge devletleri olan Rusya, Türkiye ve İran'dan da insanlar göç etmiştir. Özellikle Türkiye ile Orta Asya ülkelerini ayırmak isteyen başta Rusya ve Avrupa devletleri Ermenilerin bölgeye göçünü desteklemiştir. Bilhassa, Rusya'nın ve Avrupa Devletleri'nin amaçları "Anadolu Türklüğü ile Orta Asya Türklüğü arasında Ermenilerden oluşan etnik bir bariyer koyarak irtibatı kopartmaktır. Atatürk bu bariyeri "Kafkas Setti" olarak adlandırmıştır. Söz konusu bu seddin yapılmasını Türkiye'nin kat'i mahvı projesi saymıştır. Bahse konu olan seddi itilaf devletlerine yaptırmamak için her türlü tehlikeleri göze almak zorundayız" ifadesini kullanmıştır. Zira Çarlık Rusya'sının çökmesiyle kurulan Sovyetler Birliği

* Dr., vugarakifoglu@gmail.com, 0000-0003-4662-9667

kendi menfaatleri çerçevesinde Ermenilerin toprak iddialarını çeşitli platformlarda desteklemişlerdi. Bu araştırmada, tarihi süreç içerisinde Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının ele geçirme politikaları ve çevre ülkelerin duruma yaklaşımı irdelenmiştir. Özellikle Birinci Karabağ ve İkinci Karabağ savaşı sırasında üç bölge ülkesinin politikası, savaşı sona erdiren 10 Kasım anlaşması, Ermenilerin savaş sırasında ve Karabağ'dan çekilirken işlediği suçları ile uluslararası devletlerin konuya yaklaşımını çeşitli kaynaklar ışığında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, Azerbaycan, Ermenistan, Karabağ

Introduction

Karabakh, located within the triangle of Russia, Türkiye and Iran, lies within Azerbaijan's national borders. After the Turkmenchay Treaty, Russia created artificial Armenia in the region by settling the Armenians it brought from various regions of the Caucasus, Türkiye and Iran, in Karabakh and other Turkish lands.¹ After gaining its independence Armenia tried to transform the autonomous structure in Karabakh into an independent state based on the Armenian population living there.

Following this agreement, Armenians began to settle in the region. Over time, Armenians asserted ownership of the region and sought international support. In the subsequent period, there were occasional tensions and conflicts between Azerbaijani Turks and Armenians. In 1920, the Red Army occupied Azerbaijan and settled Armenians in the Zangezur region in line with its policies, severing the land connection between Azerbaijani Turks and the Turks living in Anatolia. Additionally, Armenians took advantage of the weakening of the USSR and committed genocide and brutal murders in Karabakh, which is Azerbaijani territory, between 1988 and 1994. Until the Second Karabakh War in 2020, Armenia did not abandon its policy, despite the interventions of international organizations. The Second Karabakh War was started by Armenia, which began with attacks on local residents and lasted for 44 days, where Azerbaijan managed to liberate its occupied lands.² Azerbaijan achieved a significant victory in the Second Karabakh War, partly due to Russia's relative neutrality and Türkiye's full support. Our study primarily examines the stance of Türkiye, Iran, and Russia during this war between Azerbaijan and Armenia.

The Caucasus region, situated between the Black Sea and Caspian Sea basins, holds a key position between Europe and Asia. Historically, this region has been a place where great powers pursued their interests and where conflicts of interest occurred. Today, the energy resources of the Caspian Sea and China's Belt and Road Initiative have further increased the region's significance. Relations between the neighboring countries in this geography—Türkiye, Armenia, Iran, Russia, and Azerbaijan—have historically followed a fluctuating course. In addition to its historical and cultural significance in the region, Türkiye has pursued an active regional policy, particularly since the 2010s, and has played a leading role in strategic energy, transportation, and

1 Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal, *Karabağ Dünü, Bugünü, Yarını*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

2 Haydar Çakmak, *Dünden Bugüne Karabağ Sorunu*, Yenisey Yayınları, Ankara 2021.

transit projects. Türkiye's historical and cultural ties with Azerbaijan have gained importance, and by 2020, the relationship between the two countries had evolved into a process where Türkiye provided diplomatic support to Azerbaijan against Armenia. Within the framework of Türkiye's Caucasus policy, it is observed that Türkiye supported Azerbaijan during both the First and Second Nagorno-Karabakh Wars. Russia's stance, however, emerged as a decisive factor between the two wars.

1. The Policies of Türkiye and Azerbaijan On The Nagorno-Karabakh Issue

Following Azerbaijan's proclamation of sovereignty on August 30, 1991, Türkiye assumed the vanguard position in extending diplomatic recognition. Türkiye's geopolitical significance for the nascent Caucasian and Central Asian republics can't be overstated. During the inaugural Summit of Turkish-Speaking State Presidents convened in Ankara on October 30-31, 1992, the incumbent Turkish President, Turgut Özal, prognosticated that the 21st century would herald a Turkish renaissance. At this convocation, Özal proposed the establishment of a Turkish Common Market and the Türkiye Development and Investment Bank. These propositions were met with approbation by the then-President of Azerbaijan, Abulfaz Elchibey.

In the wake of the Khojaly Massacre on February 26, 1992, despite vociferous advocacy for intervention against Armenia from certain Turkish political party leaders and a substantial segment of the Turkish populace, spearheaded by Özal, the incumbent Prime Minister Süleyman Demirel, while acknowledging the potential of military intervention, demurred from providing support due to international opprobrium. Consequently, Demirel posited that the issue could be ameliorated through the auspices of the UN³, OSCE⁴, and NATO⁵. Demirel had even eschewed dispatching the helicopters requisitioned by Azerbaijan for civilian evacuation from the region to preclude confrontation with European powers and Russia.

By June 4, 1993, with Russian support to Surat Huseynov, Elchibey's administration was deposed, and the management power gap was arisen in Azerbaijan. Huseynov's tenure proved ephemeral, and on September 1, 1993, he handed over the management of the country to Heydar Aliyev. During Aliyev's incipient period, certain Turkish political decision-makers espoused Elchibey-supportive sentiments. In response, Aliyev suspended numerous accords forged during the Elchibey era, terminated the missions of Turkish military experts in Azerbaijan, and instituted visa regulations for Turkish nationals. Possessing a more nuanced understanding of Russian politics and bureaucracy than his predecessor, Aliyev adroitly began to leverage the prevailing

3 United Nations

4 Organization for Security and Co-operation in Europe

5 North Atlantic Treaty Organization

circumstances to Azerbaijan's advantage, cognizant of the divergent perspectives within Russia's Foreign, Defense, and Energy Ministries.⁶

After the dissolution of the Soviet Union and the declaration of independence by many of its former countries, Azerbaijan's membership in the Commonwealth of Independent States (CIS) was approved by the parliament on September 21, 1993, which softened relations with Russia. Azerbaijan officially became a CIS member on September 24, 1993. The initially negative trajectory of Türkiye-Azerbaijan relations gradually began to improve after this membership. In January 1994, Heydar Aliyev made a significant visit to Ankara. During this visit, Türkiye-Azerbaijan relations were evaluated from multiple perspectives. Aliyev announced that Azerbaijani oil would be transported to the West through Türkiye and that Turkish soldiers would continue to train Azerbaijani officers. Aliyev's description of Türkiye and Azerbaijan as "one nation, two states" during his Ankara visit became historically significant and would influence later periods.⁷

The most significant change in Türkiye-Azerbaijan relations occurred during Aliyev's second visit to Ankara from February 8-10, 1994. After this visit, relations between Türkiye and Azerbaijan progressed positively, while Azerbaijan-Russia relations slowed down except for trade. During this visit, the Presidents of the two countries, Aliyev and Demirel, signed a "Friendship and Cooperation Agreement." Additionally, supplementary agreements were signed to cover trade, investment, scientific, and cultural cooperation. An agreement on exporting Azerbaijani oil through Türkiye from the Azerbaijani Popular Front era was agreed to remain in force.

Aliyev's dual-policy approach can be divided into two periods. The first period covers 1993-1994, during which some concessions were made to gain Russia's trust. After 1994, a period began where balanced relations with Russia were maintained while trying to gradually reduce Russia's influence in Azerbaijan and adopt a positive policy towards the West and Türkiye. Azerbaijan's independence was greatly important for Türkiye in terms of both spiritual relations and political and regional interests. Türkiye has always been targeted by accusations from Armenia and the Armenian diaspora. During the First Nagorno-Karabakh War up to the 1994 ceasefire, Türkiye sought to strengthen its close relations with Azerbaijan and defend Azerbaijan's territorial integrity. However, it could not be a decisive actor on the ground or at the negotiating table.

On October 29, 1998, the Ankara Declaration regarding the transportation of Caspian and Turkestan oil to Western countries via the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline was signed by the presidents of Türkiye, Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan, and Uzbekistan. US Energy Secretary Bill Richardson also attended as an observer. The fact that Russia consistently supported and

6 İrfan Sancak, "Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/13, p.63.

7 Çağla Gül Yesevi and Burcu Yavuz Tiftikçigil, "Turkey-Azerbaijan Energy Relations: A Political and Economic Analysis", *International Journal of Energy Economics and Policy*, Vol. 5, No. 1, (2015), p. 32.

protected Armenia in the Caucasus and sided with Armenians in the Nagorno-Karabakh issue significantly influenced Azerbaijan's efforts to strengthen relations with Türkiye and the U.S. Despite everything, Russia did not remain indifferent to the changing dynamics and new developments and sought to increase its influence in the region through a policy of rapprochement with Azerbaijan. The process of ratifying the legal documents signed by Azerbaijan, Georgia, and Türkiye regarding the transportation of oil via the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline began on May 26, 2000, with the approval of the Azerbaijani President.

On March 2001, during an official visit to Ankara, Heydar Aliyev emphasized in his speech to the Turkish Grand National Assembly on March 13 that "Türkiye, founded by Mustafa Kemal Atatürk, is not just for the Republic of Türkiye but for the entire Turkic world, for Azerbaijan," highlighting the importance of Türkiye not only for Azerbaijan but also for the Turkic world. He stated that Azerbaijan needed Türkiye's support, especially in terms of political and strategic aspects, to resolve the Azerbaijan-Armenia conflict, and that Türkiye was their primary ally and friend. Aliyev's lengthy speech underscored the significance and impact of Türkiye's policies on the region.

Generally speaking, during Heydar Aliyev's period, Azerbaijan-Türkiye political relations became continuous and regular, creating an atmosphere of trust between the two countries. Aliyev made a total of 15 working visits to Ankara, including three official ones, while Türkiye conducted four official visits at the presidential level to Baku. It is worth noting that Aliyev's frequent visits to Türkiye and the rapprochement in relations were also influenced by his personal friendship with Demirel, which began when he was the Chairman of the Nakhchivan Autonomous Republic's Assembly. The two presidents met frequently in bilateral meetings and occasionally held face-to-face discussions at regional or international meetings.

Heydar Aliyev's son, İlham Aliyev, succeeded his father as the President of Azerbaijan after winning the election on October 15, 2003.⁸

İlham Aliyev adopted an equilibrium strategy in relations with regional states, aiming to foster improved relationships with Azerbaijan's neighboring countries. He initiated economic and political engagements with Asian nations and accorded significance to international bodies such as the Council of Europe. Aliyev's primary objective was to advance Azerbaijan's petroleum and natural gas ventures and pipeline strategies, with the aim of establishing Azerbaijan as a crucial actor in regional energy policies.

In 2009, some steps towards normalizing Türkiye-Armenia relations led to certain issues in Azerbaijan-Türkiye relations. During this period, during the Türkiye-Armenia match played in Bursa, the Azerbaijani flags have been banned from entering the stadium, which led to a flag crisis. Despite some difficulties between the two countries, efforts were made to address these

8 Araz Aslanlı, "Azerbaycan'da Devlet Başkanlığı Seçimi ve Sonrasındaki Gelişmeler", *Karadeniz Araştırmaları*, I/1, (2004), p. 102.

issues without compromising the brotherhood and friendship between Türkiye and Azerbaijan. Subsequent steps strengthened the economic relations and elevated the strategic level of the relationship. A consensus emerged on taking new steps to strengthen the relationship in every aspect.⁹

On June 26, 2013, Azerbaijani President İlham Aliyev and then-Turkish Prime Minister Recep Tayyip Erdoğan met in Istanbul and signed an intergovernmental agreement on the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP) project. TANAP, which is expected to significantly contribute to the energy security of both Azerbaijan and Türkiye as well as Europe, aims to transport Caspian gas to European countries, allowing Azerbaijan to access international markets and strengthen its presence there. The project also aims to enhance the economic potential, energy security, and strategic role of Azerbaijan and Türkiye.¹⁰

In Azerbaijan's most painful issue, the Nagorno-Karabakh problem, the brotherly country Türkiye has always supported Azerbaijan and its rightful position in the international arena. Significant steps have been taken to develop all aspects of relations between the two countries. For example, Türkiye has ensured that Azerbaijani Armed Forces personnel participate in various exercises and receive military training. The Azerbaijani army demonstrated significant heroism in capturing Lalatepe in 2016, thanks to the combat skills acquired through various trainings in Türkiye and Azerbaijan.

Regarding the Second Nagorno-Karabakh War that took place in 2020, Türkiye demonstrated its influence by acting in concert with Azerbaijan, showing its impact not only in rhetoric but also in action. Türkiye has cultural, historical, ethnic, and linguistic ties with Azerbaijan, and the peoples of the two countries share almost the same spiritual bonds as parts of the same nation. Furthermore, mutual interests and the "Strong Azerbaijan, Strong Türkiye" reality continue to grow in regional importance.¹¹

Azerbaijan is highly significant for Türkiye, both in terms of energy resources and as a link to Central Asia. Additionally, Azerbaijan is extremely important for Türkiye in terms of determining regional influence, managing relations with Armenia, Russia, and Iran, and maximizing interests. Although Azerbaijan was the visible side in the Second Nagorno-Karabakh War, it is clear that Türkiye took a clear stance in favor of Azerbaijan in this war. Türkiye, both during and after the war, has been a winner of the conflict in the region alongside Azerbaijan. Consequently, the 2020 Nagorno-Karabakh War, or the 44-Day Patriotic War, has been recorded in Turkish and world history as a major success of Turkish foreign policy.¹²

9 Orhan Baskın, *Türk Dış Politikası Cilt: III: 2001-2012*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, p. 214.

10 Serkan Arıkan, *Türkiye Azerbaycan Enerji Birlikteliğinde TANAP Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2014, p. 72.

11 Yalçın Sarıkaya, *44 Gün Savaşı: Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi*, TASAV, Ankara 2020, p. 124.

12 Museyib Shiraliyev, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Obama ve Trump Dönemi Güney Kafkasya Politikasında Güvenlik Faktörü", *Kafkasya Çalışmaları Dergisi*, 8, (2022), p. 9.

As a result, the signing of the Shusha Declaration between the two countries on June 15, 2021, elevated their relations from strategic partnership to the level of an alliance. The Shusha Declaration represents an important step in preserving the new geopolitical reality that emerged in the region following the Karabakh victory. Today, the armies of both countries have reached the highest level of operational and military-technical cooperation and joint action.¹³

The process of Azerbaijan's army transitioning to the Turkish army model has been accelerated. With Türkiye's guidance and contributions, the aim is to elevate the military-technological level of the Azerbaijani army, continue command and Special Forces training, and enhance the ability of the two armies to fight according to shared goals.

2. Iran's Stance on The Nagorno-Karabakh Issue

The 689-kilometer frontier separating Azerbaijan and Iran necessitates close engagement between the two nations. Maritime demarcations, commercial exchanges, population movements, interactions with third countries, implicit territorial claims, and secessionist tendencies render Azerbaijan-Iran relations intricate. A comprehensive examination of the entirety of Azerbaijan-Iran relations exceeds the scope of this research; however, elements contributing to Iran's soft power approach in this bilateral relationship will be explored.¹⁴

Iran's approach to the South Caucasus region, especially regarding Nagorno-Karabakh, has been inconsistent and often in favor of Armenia, both before and during the Second Nagorno-Karabakh War. Despite the clear facts about Nagorno-Karabakh's status, Iran's reluctance to accept these facts has led it to continually destabilized situation. Unsurprisingly, there is a wardety of information and documentation indicating that Iran has cooperated with both Armenia and the separatist formations in Nagorno-Karabakh and has participated in joint illegal activities in Azerbaijani territories under Armenian occupation for nearly 30 years. For example, even during the 44-day Second Nagorno-Karabakh War, videos were published showing the supply of Russian weapons and military equipment to Armenia via Iran.¹⁵ The 44-Day War became a source of inspiration and increased solidarity between the Azerbaijani Turks living in Iran and the Republic of Azerbaijan. According to the information reported by various media outlets, Turks living in Southern Azerbaijan supported Azerbaijan against the Armenians during the war. Azerbaijani Turks living in Iranian territory held large protest demonstrations and called on Iran and Russia to cut off their military aid with Armenia. In fact, military logistics vehicles sent

13 APA news [Azerbaijan/English], "President İlham Aliyev: Azerbaijani Army is developing on basis of Turkish model", June 13, 2023, [Date of access : 05.05.2024].

14 Elçin Neciyev və Teymur Gasımlı, "Azerbaycan-İran İlişkileri (1991-2018)", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, (2020), p. 1268.

15 "Video footages spread regarding weapons and military equipment transport from Iran to Armenia – VIDEO", Apa. az, https://apa.az/en/xeber/nagorno_garabagh/Video-footages-spread-regarding-weaponsand-military-equipment-transport-from-Iran-toArmenia-colorredNEW-FACTScolorcolorredVIDEOfcolor-331624, [Date of access : 15.02.2024].

from Iran to support Armenia have been intercepted and set on fire.¹⁶ Also “The presence of Azerbaijani Turks in Iran is perceived as a survival problem by the Iranian administration. This perception is one of the main reasons why Iran follows a policy closer to Armenia”.

Additionally, information that around 300 PKK terrorists reached Nagorno-Karabakh via Iranian territory has appeared in various media outlets, including Turkish press organizations. Many illicit goods were transported from Iran to Nagorno-Karabakh and Armenian-inhabited areas before, during, and after the war, with Russian peacekeeping forces temporarily stationed in the Lachin corridor allowing these vehicles into the region. Despite numerous messages from Azerbaijan to Iran and related video footage being shared online and on television, the Iranian side has consistently denied these reports and images. Although Iran has denied all these claims, following Azerbaijan’s diplomatic note, an Armenian TV channel confirmed on August 11 that Iranian trucks were en route to Khankendi via the Lachin corridor. It is unequivocal that Iran facilitated the transportation of materiel intended for secessionist elements in Nagorno-Karabakh via this corridor.¹⁷ Indeed, Iran’s stance regarding Armenia and Azerbaijan aligns with historical patterns. Over the course of three decades, Iran has consistently enabled both the entrenchment of separatist forces in Karabakh and the mitigation of Armenia’s geopolitical isolation. It is incontrovertible evidence that Iran’s support for Armenia and separatist entities in Nagorno-Karabakh, both before and during the conflict, is indisputable.

During the current period, Armenia’s destructive policy of focusing on redrawing borders and opening transportation and communication links has been indirectly supported by Iran. Unfortunately, the attitudes and approaches of regional countries like Iran and Russia have historically encouraged the hopes of separatists in Karabakh. This support and hope have been provided not only to Karabakh Armenians but also to the Republic of Armenia. Looking at the pre-war years, Iran’s support for Armenia and the separatists aligns with its traditional interests. According to sources, Azerbaijan’s occupied territories have been used for drug trafficking connections with Armenia. In contrast, Azerbaijan has made every effort to close the route of international drug trafficking within the emerging geopolitical realities in the region. Given that revenue from illegal drug trade is one of the most profitable areas in the world, Iran is certainly disturbed by this new reality. Therefore, it is no coincidence that Iran has used occupied Azerbaijani territories for drug trafficking with Armenia in the past. İlham Aliyev emphasized this issue in his speech during the video conference of the CIS Heads of State Council on October 15, 2021, stating: “With the transfer of the section of the state border with Iran, which was under Armenian control for about 30 years, and particularly the Jabrayil district, which played a critical role in this regard, the drug route extending to Europe has been closed. The amount of heroin seized in the other sections of the Azerbaijan-Iran border has doubled compared to the same

16 Fuad Şahbazov, “Şərqi Zəngəzur-Naxçıvan Dəhlizi: Azərbaycan və İran Nə Qazanır, Ermənistan və Rusiya Nə İtirir?”, *BBC News Azərbaycanca*, 17 Mart 2022.

17 Zaur Məmmədov, “İran nə istəyir? – təhlil”, *Apa.az*, <https://apa.az/xeber/siyasi/iran-ne-isteyir-tehlil656532>, [Date of access : 02.02.2024].

period in previous years. This means that Armenia, which secretly agreed with Iran, used the occupied Azerbaijani territories for drug trafficking to Europe for about 30 years.”¹⁸

Iran has intermittently moderated its diverse allegations against Azerbaijan, notably its persistent accusations regarding Baku’s purported establishment of relations and collaboration with Israel. Fundamentally, the decision to cooperate or not with any nation falls within Azerbaijan’s sovereign prerogative, and Iran does not possess determinative authority in this matter. Conversely, as previously elucidated, Azerbaijan has consistently adhered to a policy of non-permissiveness regarding the utilization of its territory by any foreign entity against neighboring states. Furthermore, the Azerbaijani administration has repeatedly articulated that a hypothetical military intervention by the United States, Israel, or any other external actor against Iran would not engender favorable outcomes for the regional equilibrium.¹⁹ Azerbaijan has resolutely opposed any attack on Iran from its territory due to various reasons, including the potential damage to the gas pipeline extending from Iran to the Nakhchivan Autonomous Republic, risks to the millions of Azerbaijanis residing in Iran, and the threat of northern migration. Despite all this, Iran’s accusatory stance and false claims against Azerbaijan have continued.²⁰ Unfortunately, Iran has not shown the same tolerance and closeness to Azerbaijan as it has to Armenia, and has sided with Armenia rather than Azerbaijan on many issues.

The unresolved Nagorno-Karabakh crisis has served Iran’s interests during that period. Over the last thirty years, Iran has obtained significant commercial revenues. The land-based gap between Nakhchivan and Azerbaijan has made Iran one of the mandatory routes for trade between Türkiye and Central Asia. It has been proven that Iran had commercial relations with the unrecognized autonomous republic established in Nagorno-Karabakh, which has caused a serious reaction in Azerbaijan.

In summary, with these actions, Iran aims to present itself as a stabilizing force in the region, justifying its leadership claim in the Islamic world. Ultimately, Iran is attempting to reach every place where Shiites are present in the Islamic world, promote the propaganda that Shiism is the only savior, and spread the idea that Iran is an indispensable country in the region and the world. It is also trying to carry out this effort in Azerbaijan while indirectly supporting Armenia against Azerbaijan.²¹

During the First Nagorno-Karabakh War, Iran provided indirect military aid to Armenia, became a gateway to the Indian Ocean for Armenia, and significantly helped Yerevan bypass

18 İlham Əliyevin, “MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclasında çıxışının mətni”, <https://oxu.az/politics/537742>, [Date of access : 04.03.2024].

19 Elif Yıldız Yüce, “1940’dan Günümüze Azərbaycan-İran Münasebetləri”, *Gab Akademi*, 3, (Haziran 2023), p. 83.

20 “ABŞ və İranın Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqları və Azərbaycan”, <http://huquq.org.az/az/publication/geopolitical-interests-of-the-u-s-and-iran-in-the-south-caucasus-andazerbaijan/>, [Date of access : 17.02.2024].

21 Şahin Səfərov, *90-cı İllərdə Azərbaycanın Beynəlxalq Vəziyyəti Və Xarici Siyasəti*, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı 1999, s. 30.

economic sanctions from Türkiye and Azerbaijan. Iran's close monitoring of these issues and its stance on these points have been advantageous to Armenia. This situation has allowed Iran to act as a mediator in the Armenia-Azerbaijan conflict and maintain influence over ongoing developments in the Caucasus. Due to Iran's insidious approaches, the Azerbaijani side has suggested that the loss of part of its territory was caused by Iran's occasional mediation efforts and has indirectly held Iran responsible.²² Armenia, on the other hand, has been receptive to Tehran's mediation in peace talks, seeing it as advantageous to its own interests.

Until the Second Nagorno-Karabakh War, Iran had recognized Nagorno-Karabakh as Azerbaijani territory in rhetoric but had not been bothered by the Armenian control of the region, attempting to maintain a cunning balance between Azerbaijan and Armenia. The rapid advance of Azerbaijani forces during the Second Nagorno-Karabakh War put Iran's balancing policy to the test. Officially, Iran's response to the war and the return of the region it accepted as Azerbaijani territory was limited to expressions of concern due to rising tensions.

During and after the war, despite Azerbaijan and Türkiye denying the claims, international media circulated news about Türkiye bringing militants from Syria to Azerbaijan. In Iran, these reports not only circulated in the media but also elicited reactions from some officials. On November 3, 2020, Ali Khamenei emphasized that terrorists should never consider approaching Iranian borders and warned that Iran would fight fiercely if they did.²³

Although Iran's attempts to intervene diplomatically during the war were ineffective, it welcomed the ceasefire agreement brokered by Russia on November 10. Iran's reaction throughout the 44-day Second Nagorno-Karabakh War can be characterized as a process of dealing with dilemmas

3. Russia's Stance On The Nagorno-Karabakh Issue

Russia has been a permanent member of the OSCE Minsk Group since 1997. However, there is no concrete evidence showing Russia's effectiveness in resolving the Karabakh war. In short, Russia has historically turned a blind eye to Armenian aggression, supported them in every way, and has regularly armed Armenia with millions of dollars worth of weapons since the 1990s. It seems that Russia has kept issues like Nagorno-Karabakh under its own control and has not been interested in solving the Nagorno-Karabakh problem.

Russia, one of the co-chairs of the OSCE Minsk Group, played an active and leading role in the Nagorno-Karabakh issue and its resolution after the independence period. In military terms, the Russian army supported the Armenians in the conflict between Armenia and Azerbaijan

22 Vali Kaleji, "The 2020 Karabakh War's Impact on the Northwestern Border of Iran", *Eurasia Daily Monitor*, 17/181, (December 2020), p. 3.

23 IRNA, "Leader: Iran not to be Affected by Who Becomes Next US President", 03 Novembre 2020, [Date of access : 06.05.2024].

centered around Karabakh in the early 1990s. During the conflicts and problems between the two countries from 1992 to 1994, some Russian officials took encouraging stances towards Armenia. The Four-Day War between the two countries in 2016 was halted by Russian initiatives.²⁴

Regarding the Second Nagorno-Karabakh War in 2020, Russia exhibited a different approach compared to its previous policies in the Nagorno-Karabakh dispute. The Second Nagorno-Karabakh War, which took place from September 27 to November 9, 2020, was critical in terms of its military results and its impact on the regional power balance in the South Caucasus. The stance of international actors, including Russia, during and after the war was of great interest and importance. Russia's position is significant due to its previous role in both the emergence and resolution of the Karabakh conflict, as Russia had previously been effective in indirectly supporting Armenia in resolving the Nagorno-Karabakh disputes.

During the beginning, the course, and aftermath of the Second Nagorno-Karabakh War, Russia appeared to adopt a balanced policy, different from its previous approaches towards Azerbaijan and Armenia. At the onset of the war, Russia exhibited a cautious approach, refraining from significant reactions and calling for dialogue and calm between the parties. Putin, in a meeting with Kyrgyz President Sooronbay Jeenbekov, stated that Moscow does not interfere in the internal affairs of other countries but supports efforts to stabilize the situation through comprehensive dialogue among all political forces. Experts believe that Putin's statements regarding the Kyrgyz political crisis also served as a message to Armenia.²⁵

In this context, the stance of Russia in the Second Nagorno-Karabakh War, which began with the violation of the ceasefire regime by the Armenians on September 27, 2020, is of interest. Based on previous experiences, it was expected that Russia would not allow the war to start or would quickly halt it to maintain strategic balance between the parties.²⁶ However, Russia attempted to maintain neutrality during the war's early stages and later, even expressing the view that the Karabakh region belongs to Azerbaijan, demonstrating a different stance. The Kremlin's approach to the Karabakh issue, differing from previous periods, caused general surprise.²⁷

Two factors determine Russia's stance on the Nagorno-Karabakh conflicts. Firstly, Russia prefers to remain neutral and is in favor of maintaining the status quo in the region. This policy is built upon the principles of "mediation" and "peace." This approach allows Russia to maintain good relations with both its ally Armenia and its "strategic partner" Azerbaijan. Through this,

24 Musa Qasimov, *Beynelxalq Münasibetler Sisteminde Azərbaycan (1991-1995)*, Genclik Yayınları, Baku 1996, p. 28.

25 "Не могут нащупать баланс": как события в киргизии повлияют на соседей, *gazeta.ru*, https://www.gazeta.ru/politics/2020/10/07_a_13310977.shtml, [Date of access : 13.03.2024].

26 Nazim Caferov, "Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya", *Ermeni Araştırmaları*, 53, (2016), p. 243.

27 "Russia, Iran Concerned about Risk of Foreign Fighters in Nagorno-Karabakh: Ministry," Reuters, (October 6, 2020), <https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan-russia-iran-idUSKBN26R2U4> [Date of access : 08.04.2024].

Russia aims to make Armenia dependent on it while preventing Azerbaijan from completely distancing itself. To achieve this, the issue needed to be frozen without significant conflict.

On the other hand, as the geopolitical landscape changes both in the region and globally, Moscow recognizes that the Nagorno-Karabakh issue cannot remain unresolved and that Azerbaijan, particularly in the military domain, is becoming increasingly powerful. Therefore, a policy solely based on Armenia, as demonstrated by the Pashinyan era, could have negative long-term consequences for Russia. Despite its close cooperation with Armenia, Russia's relations with Azerbaijan remain strong in many areas. Russia's trade volume and investments with Azerbaijan are higher compared to Armenia. Thus, while Russia is an "ally" of Armenia, its relations with Azerbaijan are becoming increasingly important. Russia's gradual shift away from a one-sided policy on Nagorno-Karabakh is welcomed by Baku.²⁸

One reason for Russia's "silence" might be its intention to punish Pashinyan and make him more "compliant." Indeed, Moscow's stance on events in the Caucasus resembles its approach to the events in Belarus at the beginning of Lukaşenko's presidency. Before the elections, Lukaşenko accused the Kremlin of various issues, seemingly confronting the Putin administration and signaling a rapprochement with the West. After the elections, Lukaşenko faced internal and external pressure. Moscow remained silent until Lukaşenko weakened significantly and was on the verge of losing his position, after which it openly supported him. Armenian Prime Minister Nikol Pashinyan, like Lukaşenko, has pursued policies that irritate the Russian administration and harm Russia's regional interests. Thus, one reason for Moscow's silence is its intention to pressure and punish Pashinyan, aiming to provide a warning to future leaders of Armenia who will follow Pashinyan. Moscow is also aware that the West will not offer concrete support to Armenia. Just as Lukaşenko faced Western disapproval after attempting to draw closer to the West before the elections, Pashinyan is expected to face a similar situation and gradually realign with Moscow.

The reasons behind Russia's policy during and after the 44-day Karabakh War include:

- Pashinyan's attempts to pivot Armenia from Russia towards the West,
- The desire to continue its mediation role in conflict resolution and maintain its influence in the South Caucasus,
- The intention to sustain the strategic partnership developed with Azerbaijan during Putin's era,
- The need to maintain the multidimensional relations developed with Türkiye in recent years.²⁹

28 Uğur Deniz Yaşayan, "Moskova'nın Dağlık Karabağ' Politikasındaki Dönüşümü", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6, (2023), p. 2794.

29 "Azerbaycan-Ermenistan Çatışması ve Güney Kafkasya'da Jeopolitik Dengeler", insamer.com, https://insamer.com/tr/azerbaycan-ermenistan-catismasi-ve-guney-kafkasyada-jeopolitikdengeler_3343.html, [Date of access : 18.04.2024].

Aliyev announced that immediately after the military clashes between Armenia and Azerbaijan, the volume of military cargo transported from Russia to Armenia via Kazakh, Turkmen, and Iranian airspace exceeded 400 tons, stating that this issue needed clarification.³⁰

According to sources, although Russia's stance and policy on the Karabakh issue have partially changed, it provided about 280 tons of military aid to Armenia during the early days of the Second Karabakh War. This aid included modern radio-electronic warfare equipment such as Krasukha, Avtobaza, and Sky-M, which are used in real combat conditions.

On the 44th day of the war, Russia, not wanting Azerbaijan to advance further, contacted both sides and brought them together to end the war and establish an urgent ceasefire. On November 10, 2020, the representatives of Azerbaijan and Armenia, gathered under Russian leadership, signed a ceasefire agreement known as the Triple Declaration.

The declaration signed by the three heads of state on November 10, 2020, was a significant step towards ending the conflict that had lasted for over 30 years. This declaration marked a turning point in strengthening stability and security in the region. From the terms of the declaration, it is evident that Armenia suffered a major defeat in the Nagorno-Karabakh region, while Azerbaijan achieved significant success. Additionally, the declaration indicates that Russia's influence in the region remains strong, as it implies that Russian soldiers will be stationed in the region under the guise of peacekeeping for a certain period. Although the war largely cleansed the region of Armenians, Russia's influence and presence continue.

While the ceasefire agreement shows Azerbaijan's success, it also highlights Russia's significant gains. For example, the agreement recognizing Azerbaijan's territorial gains confirms Moscow's influence in the region. This agreement demonstrates that while Russia will continue to maintain positive relations with Baku, it also aims to intimidate Yerevan. Since the end of the war, relations between Russia and Azerbaijan have continued to improve. Although Azerbaijan has recently sought to meet its defense industry needs from various countries, including Türkiye, Russia still holds a significant share in weapon supplies.³¹

Ultimately, Russia not only established a military presence in Nagorno-Karabakh but also indicated that its influence in the region's future would continue. Furthermore, this ceasefire agreement sidelined the Minsk Group, the UN, and the OSCE, with no international organization or Western state mediator involved. The ceasefire and the war were ended by a declaration signed through Russia's initiative among Russia, Azerbaijan, and Armenia.

30 "Prezident İlham Əliyev Vladimir Putinə telefonla zəng edib", apa.az, <https://apa.az/az/xeber/xaricisiyaset/prezident-ilham-liyev-vladimir-putin-telefonla-zng-edib-600804>, [Date of access : 17.04.2024].

31 Mushvig Mehdiyev, "Azerbaijan, Russia To Develop Military-Technical Cooperation Under New Declaration", Caspian News, 2022, <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijanrussia-to-developmilitary-technical-cooperation-under-newdeclaration-2022-2-23-0>, [Date of access : 13.04.2024].

Conclusion

The Armenia-Azerbaijan conflict has been one of the most tragic conflicts of the 20th century, with consequences that have seriously affected the lives of millions of Azerbaijanis. The conflict, which began with Armenia's claims and ethnic attacks on Azerbaijani territory from the late 1980s, culminated in the Second Karabakh War, which lasted 44 days in 2020.

Armenia's attacks and claims intensified between 1988 and 1994, with Russia consistently supporting Armenian forces. A ceasefire agreement was reached with the signing of the Bishkek Protocol in 1994, but about 20% of Azerbaijan's total territory remained under occupation.

Numerous efforts to resolve the issue were made by both regional states and international organizations. The OSCE initiative can be seen as the most comprehensive peace-seeking endeavor from the start. While the Bishkek Protocol established a ceasefire, Armenia continued provocative actions during and after this process, leading to a period marked by frequent violations and significant casualties.

During this period, the OSCE proposed various solutions, including a comprehensive resolution, a phased resolution, and a joint state solution. None of these were realized due to Armenia's objections and reservations. Expectations for the Minsk Group's activities diminished day by day starting from 2010, while Armenia did not cease its border violations. In April 2016, during the conflict known as the April War, Armenia was forced to relinquish some of the territories it had occupied. A similar situation occurred in 2018 in Nakhchivan, where Armenia faced the same fate.

The OSCE Minsk Group, despite creating various negotiation platforms and attempting to bring the parties together since its establishment, failed to prevent the violation of recognized state borders by the UN and the legal adherence of the occupying side.

The Second Karabakh War started as a result of Azerbaijan's patience over nearly thirty years of negotiations. The inability to resolve the issue through diplomatic means, the ineffectiveness of mediators and mechanisms established to solve the problem, and Armenia's aggressive and uncompromising attitude made the problem increasingly untenable. Armenia's military activities and violations of Azerbaijani territories in Karabakh and surrounding areas violated international legal norms, effectively disregarding them.³² Armenia's periodic bombings of civilian settlements and attacks targeting civilians were considered war crimes by the international community. Despite these accusations, Armenia continued to attack health facilities, personnel, and vehicles without regard.

The 44-day Second Karabakh Conflict, spanning from September 27 to November 10, 2020, culminated in the cessation of Azerbaijani territorial occupation and laid the groundwork for regional stability in the South Caucasus. The trilateral accord that terminated hostilities not only

32 Ömer Lütfi Taşcıoğlu, "İkinci Karabağ Savaşı ve Sonuçları", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25/2, (Aralık 2023).

resolved territorial disputes but also delineated the future trajectory for the region. As such, it transcended a mere ceasefire agreement, augmenting the prospects for a comprehensive peace treaty between Armenia and Azerbaijan.

Türkiye has consistently maintained a vested interest in the Karabakh issue, meticulously monitoring developments since its inception. Within the parameters of international jurisprudence, Türkiye has exerted diplomatic pressure for both the preservation of Azerbaijani sovereignty in Karabakh and the cessation of Armenian occupation. Following the disintegration of the USSR and Azerbaijan's subsequent declaration of independence, Türkiye operationalized the principle of "one nation, two states," extending military, diplomatic, and economic support while adhering to Azerbaijan's national sovereignty. In the wake of enhancing its military capabilities and particularly consolidating its regional position by thwarting the 2016 coup attempt, Türkiye has sustained its multifaceted support to Azerbaijan, with a particular emphasis on military assistance, for the liberation of Karabakh. Indeed, the then-Minister of National Defense, Akar, articulated that the liberation of Karabakh was facilitated by the deployment of indigenous and national weapon systems. Turkish unmanned aerial vehicles (UAVs) played a pivotal role in this conflict. The impact of Turkish UAVs utilized by the Azerbaijani armed forces has been repeatedly underscored by Azerbaijani President Aliyev. Türkiye has consistently supported Azerbaijan in ensuring regional stability and facilitating diplomatic processes, both prior to and during the conflict, and continues to do so. The most vociferous opposition to France's parliamentary resolution recognizing Karabakh as an independent state emanated from Ankara, second only to Baku. President Erdoğan emphasized the inviolability of state sovereignty and condemned such egregious violations. The joint victory celebration in Baku on December 10, attended by Erdoğan and Aliyev, symbolized the zenith of this solidarity.

Conversely, Iran has been observed to adopt a stance that perpetuates the status quo in the region since the inception of the Karabakh crisis. Regrettably, Tehran has framed this position within the paradigms of "neutrality" and "mediation," consistently failing to articulate Azerbaijan's legitimate claims during this period. Undoubtedly, geopolitical and ethnopolitical considerations shape Iran's policy. However, from the perspective of international law or religious and sectarian proximity, it is untenable to justify Tehran's stance. Consequently, the legal and social (e.g., among Iranian Turks) erosion of legitimacy is among the ramifications of Iran's policy. Thus, it would not be erroneous to posit that Tehran is a partial casualty of the Second Karabakh Conflict. However, this should not lead to the inference that Iran has relinquished its central and strategic position vis-à-vis the South Caucasus and the Caspian Sea. Although Iran has redirected its power and focus more towards the Middle East than the South Caucasus, it will continue to be a significant determinant in the new equilibrium established in Karabakh. Despite Iran's less-than-favorable policies and stance during this process, Azerbaijan has endeavored to maintain its relations with Iran at a certain level. Notwithstanding numerous pieces of evidence suggesting Iran's partiality towards Armenia during the hostilities, Azerbaijani President Aliyev has made concerted efforts to prevent the deterioration of relations with Tehran. The Azerbaijani

administration's endeavor to establish stable relations with neighboring Iran, from the perspective of *realpolitik*, is a highly rational position. Certainly, tensions between the two neighbors will not yield benefits for either party. It is worth contemplating how Azerbaijan's victory in the Karabakh crisis will influence Iran's relations with its Turkish population. Azerbaijan's triumph in the conflict appears to have temporarily assuaged the anger of Iranian Turks towards the administration. However, Tehran must navigate this issue with utmost sensitivity. Approaches in the opposite direction will indubitably exacerbate tensions and widen the chasm between Iranian Turks and the Tehran administration. Moreover, Iran's negative stance towards Türkiye regarding Karabakh has not contributed positively to bilateral relations. Despite aggressive and unfounded attitudes of Iranian officials, Turkish authorities have responded with measured diplomacy and have been keen to preserve diplomatic ties. However, maintaining bilateral relations at a certain level is only feasible with mutual consideration and mutual effort. Furthermore, Tehran's accusatory stance towards Türkiye does not seem likely to harm Ankara-Baku relations. Therefore, a more constructive approach by Iran towards Türkiye on the Azerbaijan issue will also contribute positively to Iran-Azerbaijan relations.

On the other hand, Russia's policy on Nagorno-Karabakh has been shaped by a quadripartite framework of factors. These encompass the geopolitical dynamics in the region, the foreign policy orientations of Azerbaijan and Armenia, bilateral relations between Russia and the two states, and the varying approaches of decision-makers in Russia towards the issue. It is imperative to consider these four factors when evaluating Russia's policy on Nagorno-Karabakh. Therefore, it would be judicious to analyze why Russia refrained from direct military intervention on behalf of its strategic ally Armenia during the 44-day conflict within the framework of these four factors

In conclusion, Russia has sought to leverage the Nagorno-Karabakh issue to preclude Western encroachment in the region and to maintain the resolution of this issue within its sphere of influence. Moreover, it has aimed to sustain its military presence in the region by targeting the deployment of peacekeepers from the outset. Given that the areas where the Russian peacekeepers are stationed are internationally recognized territories of Azerbaijan, the Baku administration possesses greater leverage. According to regional experts, Azerbaijan has precedent in expelling Russian bases and troops from the country, as evidenced in 1992 and 2012, and the removal of Russian military presence from the region will not pose a significant challenge when the opportune moment arises. Indeed, the tripartite statement legally affirms Azerbaijan's right to such action. However, the tripartite statement also stipulated that Russia's role was to facilitate the withdrawal of armed Armenian elements from the region.

BIBLIOGRAPHY

- “ABŞ və İranın Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqları və Azərbaycan”, <http://huquq.org.az/az/publication/geopolitical-interests-of-the-u-s-and-iran-in-the-south-caucasus-andazerbaijan/> [Date of access : 17.02.2024].
- APA news [Azerbaijan/English], “President Ilham Aliyev: Azerbaijani Army is developing on basis of Turkish model,” June 13, 2023, [Date of access : 05.05.2024].
- Arıkan, Serkan, *Türkiye Azərbaycan Enerji Birlikteliğinde TANAP Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2014.
- Aslanlı, Araz, “Azərbaycan’da Devlet Başkanlığı Seçimi ve Sonrasındaki Gelişmeler”, *Karadeniz Araştırmaları*, I/1, (2004).
- “Azərbaycan-Ermenistan Çatışması ve Güney Kafkasya’da Jeopolitik Dengeler”, insamer.com, https://insamer.com/tr/azerbaycan-ermenistan-catismasi-ve-guney-kafkasyada-jeopolitikdengeler_3343.html, [Date of access : 18.04.2024]. Əliyevin, İlham, “MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclasında çıxışının mətni”, <https://oxu.az/politics/537742>, [Date of access : 04.03.2024].
- Baskın, Orhan, *Türk Dış Politikası Cilt-III: 2001-2012*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Caferov, Nazim, “Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya”, *Ermeni Araştırmaları*, 53, (2016).
- Çakmak, Haydar, *Dünden Bugüne Karabağ Sorunu*, Yenisey Yayınları, Ankara 2021.
- Qasımov, Musa, *Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində Azərbaycan (1991-1995)*, Genclik Yayınları, Bakı 1996.
- Mehdiyev, Mushvig, “Azerbaijan, Russia to Develop Military-Technical Cooperation under New Declaration”, *Caspian News*, 2022, <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijanrussia-to-developmilitary-technical-cooperation-under-newdeclaration-2022-2-23-0>, [Date of access : 13.04.2024].
- Məmmədov, Zaur, “İran nə istəyir? – təhlil”, [apa.az](https://apa.az/az/xeber/siyasi/iran-ne-isteyir-tehlil656532), <https://apa.az/az/xeber/siyasi/iran-ne-isteyir-tehlil656532>, [Date of access : 02.02.2024].
- Neciyev, Elçin və Teymur Gasımlı, “Azərbaycan-İran İlişkileri (1991-2018)”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, (2020).
- “Не могут нащупать баланс”: как события в киргизии повлияют на соседей, [gazeta.ru](https://www.gazeta.ru/politics/2020/10/07_a_13310977.shtml), https://www.gazeta.ru/politics/2020/10/07_a_13310977.shtml, [Date of access : 13.03.2024].
- “Prezident İlham Əliyev Vladimir Putinə telefonla zəng edib”, [apa.az](https://apa.az/az/xeber/xaricisiyaset/prezident-ilham-liyev-vladimir-putin-telefonla-zng-edib-600804), <https://apa.az/az/xeber/xaricisiyaset/prezident-ilham-liyev-vladimir-putin-telefonla-zng-edib-600804>, [Date of access : 17.04.2024].
- Kaleji, Vali, “The 2020 Karabakh War’s Impact on the Northwestern Border of Iran”, *Eurasia Daily Monitor*, 17/181, (December 2020).
- IRNA, “Leader: Iran not to be Affected by Who Becomes Next US President”, 03 Novembre 2020, [Date of access : 06.05.2024].
- “Russia, Iran Concerned about Risk of Foreign Fighters in Nagorno-Karabakh: Ministry,” *Reuters*, (October 6, 2020), <https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan-russia-iran-idUSKBN26R2U4>, [Date of access : 08.04.2024]. Sarıkaya, Yalçın, *44 Gün Savaşı: Azərbaycan’ın Karabağ Zaferi*, TASAV, Ankara 2020.
- Sancak, İrfan, “Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan Ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri” *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/13.
- Səfərov, Şahin, *90-cı İllərdə Azərbaycanın Beynəlxalq Vəziyyəti Və Xarici Siyasəti*, Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti, Bakı 1999.

- Şahbazov, Fuad, “Şərqi Zəngəzur-Naxçıvan Dəhlizi: Azərbaycan və İran Nə Qazanır, Ermənistan və Rusiya Nə İtirir?”, *BBC News Azərbaycanca*, 17 Mart 2022.
- Taşçioğlu Ömer Lütfi, “İkinci Karabağ Savaşı ve Sonuçları”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25/2, (Aralık 2023).
- Yaşayan, Uğur Deniz, “Moskova’nın Dağlık Karabağ’ Politikasındaki Dönüşümü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6, (İstanbul 2023).
- Yesevi, Çağla Gül and Burcu Yavuz Tiftikçigil, “Turkey-Azerbaijan Energy Relations: A Political and Economic Analysis”, *International Journal of Energy Economics and Policy*, V/1, (2015).
- Yeşilot, Okan, Bihter Gürışık Köksal, *Karabağ Dünü, Bugünü, Yarını*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- Yüce, Elif Yıldız, “1940’dan Günümüze Azerbaycan-İran Münasebetleri”, *Gab Akademi*, 3, (Haziran 2023).
- “Video footages spread regarding weapons and military equipment transport form Iran to Armenia – VIDEO”, Apa.az, https://apa.az/en/xeber/nagorno_garabagh/Video-footages-spread-regarding-weaponsand-military-equipment-transport-from-Iran-toArmenia-colorredNEW-FACTScolorcolorredVIDEOcolor-331624, [Date of access : 15.02.2024].

EVLYÂ ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE GALATA

GALATA IN EVLYÂ ÇELEBİ'S SEYAHATNAME

Kerim İlker BULUNUR*

Öz

Evliyâ Çelebi, 10 ciltlik seyahatnamesinin ilk cildini İstanbul'a ve çevresindeki yerleşimlerin ayrıntılı tasvirine ayırmıştır. Bu yerleşimler sadece Eyüp, Galata ve Üsküdar gibi kaza merkezlerinden oluşmuyor, Boğaz'ın hem Rumeli hem de Anadolu yakasındaki en uzak kasaba ve köylere kadar uzanıyordu. Evliyâ Çelebi'nin İstanbul'un tarihine, coğrafyasına, mimarisine, sosyal ve kültürel yapısı ile iktisadi hayatına dair paylaştığı bu bilgiler oldukça kıymetlidir. Bu makalede *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin ilk cildindeki Galata bölümü ele alınacaktır. Evliyâ Çelebi burayı, Galata kalesi veya Galata şehri olarak adlandırıyordu. Galata, Bizans döneminde Cenevizlilerin önemli bir ticaret kolonisiydi ve 1453'ten sonra İstanbul'a bağlı kazalardan biri haline getirilerek kadı ve subaşı atanmıştı. Evliya Çelebi İstanbul seyahatine başladığında burası yaklaşık olarak iki yüz yıllık bir Osmanlı geçmişi sahipti. Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren uygulanan iskân politikaları neticesinde önemli bir Müslüman nüfus bölgeye yerleştirilmiş ve Müslümanların yaşadıkları bölgelerde irili ufaklı camiler ve mescitler inşa edilerek ilk Müslüman mahalleleri oluşmuştu. Ayrıca Avrupalı (Frenk) tüccarlar, Rumlar ve Ermeniler nüfusun önemli bir parçasıydı. Evliyâ Çelebi uzun süredir Osmanlı hâkimiyetinde olan Galata'nın tarihi, surları, mimari yapıları ve nüfusu gibi konularda önemli bilgiler vermektedir. Bu makalenin amacı Evliya Çelebi'nin Galata şehri hakkında yazdıklarını farklı kaynaklardan karşılaştırarak detaylı bir şekilde değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Galata, İstanbul, Osmanlı Devleti, Evliyâ Çelebi, Arap Camii

Abstract

Evliyâ Çelebi dedicated the first volume of his ten-volume travelogue to a detailed depiction of Istanbul and its surrounding settlements. These settlements were not limited to the central districts of Eyüp, Galata, and Üsküdar but extended to the farthest towns and villages on both the Rumeli and Anatolian sides of the Bosphorus. The information provided by Evliyâ Çelebi regarding the history, geography, architecture, social and cultural structure, and economic life of Istanbul is invaluable. This article focuses on the Galata section in the first volume of Evliyâ Çelebi's Book of Travels (*Seyahatname*). Evliyâ Çelebi referred to this area as the Galata Fortress or the City of Galata. During the Byzantine period, Galata was an important Genoese trading colony. After 1453, it became one of the districts under the jurisdiction of Istanbul, with a qadi (judge) and a subashi (administrative officer) appointed. By the time Evliyâ Çelebi embarked on his travels in Istanbul, Galata had been under Ottoman rule for approximately two centuries; as a result of settlement policies implemented since the era of Mehmed II, a significant Muslim population had settled in the region, leading to the establishment of the first Muslim neighborhoods, marked by the construction of various

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Sakarya / Türkiye, kbulunur@sakarya.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-9533-7532

mosques and masjids. European merchants, Greeks, and Armenians also constituted significant portions of the population. Evliyâ Çelebi provides essential insights into the history, fortifications, architectural structures, and demographics of Galata, which had been under Ottoman control for a considerable time. This article aims to conduct a detailed evaluation of Evliyâ Çelebi's writings on the city of Galata, comparing them with various other sources.

Keywords: Galata, Istanbul, Ottoman Empire, Evliyâ Çelebi, Arab Mosque

Giriş

Evlîyâ Çelebi, 10 ciltlik muazzam bir külliyyat ile taçlandıracağı seyahatlerine başlama sebebi olarak 16 Ağustos 1630 (10 Muharrem 1040) tarihinde, kendisini Ahi Çelebi Camii içinde gördüğü bir rüyasını aktarır. Bu rüyasını Kasımpaşa'da Mu'abbir (rüya tabir eden) İbrahim Efendi'ye ve Kasımpaşa Mevlevihanesi Şeyhi Abdullah Dede'ye yorumlattıktan sonra "İslâmbol'un tahrîrâtına" başladığını yazar.¹ Evliyâ Çelebi'nin, seyahatlerine ve seyahatnamesine İstanbul ile başlaması kuşkusuz tesadüf değildir. İstanbul hem Osmanlı Devleti'nin hem de onun hayatının ve kariyerinin merkezi olması dolayısı ile ayrı bir öneme sahiptir. Evliyâ'nın kurgusunda seyahatler İstanbul'dan başlayarak imparatorluğun en uzak noktalarına kadar ulaşır.² Seyahatnamenin geneli için geçerli olan bu düzen İstanbul'a ayrılan ilk cilt için de aynen geçerlidir. Anlatımına önce İstanbul sur içinden başlayan seyyah, şehrin surları, tarihi, tılsımları, mimari yapıları ve daha birçok konu hakkında eşsiz bilgiler verir. İstanbul'un ve şehirdeki yapıların anlatımı bittikten sonra sur dışı mahallelere geçer. Önce Yedikule'den Eyüp'e kadar olan sur dışındaki mahalleleri, ardından da Haliç'in karşı kıyısındaki ve Boğazın iki yakasındaki şehir, kasaba ve köyleri sıra ile anlatır.

Seyahatnamenin 1. kitabının araştırma konusu olarak kullanıldığı, başka bir deyişle doğrudan seyahatnamedeki malzemenin tarihî, edebî ve mimari açılarından değerlendirildiği birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı genel, bir kısmı da belirli konular üzerinden *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*'nin İstanbul cildini ele almışlardır. Bunlar, mimari yapılardan esnaflara, yemek kültüründen tılsımlara kadar oldukça geniş bir konu çeşitliliğine sahiptir.³ Seyahatnameyi farklı

- 1 Evliyâ Çelebi b. Dervîş Muhammed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 1. Kitap, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 11-13.
- 2 Robert Dankoff, *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 48.
- 3 Burada Evliyâ Çelebi'nin 1. kitabına dayalı olarak, İstanbul üzerine yapılmış çalışmaların konu çeşitliliğini vurgulamak amacıyla sadece belirli çalışmalar gösterilmiştir. John Freely, *Evlîyâ Çelebi'nin İstanbulu*, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003; Yüksel Yoldaş Demircanlı, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1989; Yücel Dağlı, "Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi'ndeki İstanbul Esnaf Alayı", *Çağın Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, ed. Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 91-108; Hatice Aynur, "İstanbul Çeşmelerine Kaynak Olarak Evliyâ Çelebi Seyahatnâme'si", *Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Hâtırasına: Osmanlı Mimarlık Kültürü*, haz. Hatice Aynur, A. Hilal Uğurlu, Kubbealtı, İstanbul 2016, s. 177-230; Yeliz Özay, "Evlîyâ Çelebi Seyahatname'sinde İstanbul'un Tılsımlarının Hikâye Edilişi", *Millî Folklor*, 81, (2009), s. 54-63; Raif İvecan, "Evlîyâ Çelebi'nin Seyahatnâme Adlı Eserinde İstanbul'da Yeme İçme Kültürü", *Yücel Dağlı Anısına*, haz. Evangelia Balta, Yorgos Dedes, Emin

açılardan ele alan bu çalışmaların aksine, İstanbul semtleri üzerine Evliyâ'nın yazdıklarını müstakil olarak değerlendiren çalışmaların sayısı fazla değildir.⁴ Oysaki Evliyâ, bilhassa İstanbul sur dışını, Haliç ve Boğaz'ın iki yakasını belirli bir sıra ile dolaşmış ve bu semtler hakkında tarihî, mimari, sosyal, kültürel ve iktisadi paha biçilmez bilgiler paylaşmıştır.

Bu makalede seyahatnamenin 1. kitabında yer alan sur dışı semtlerden Galata ele alınacaktır. Evliyâ Çelebi, burayı bazen “şehir-i Galata” bazen de “kal'a-i azîm Galata” şeklinde tanımlamaktadır. Galata'nın bir kale olarak anılması, 19. yüzyılda yıkılana kadar surlarla çevrili olmasından dolayıdır. Bu nedenle makalenin bazı kısımlarında Galata, etrafındaki mahallelerden ayırt edilebilmek için zaman zaman sur içi Galata olarak tanımlanmaktadır. Çalışmada ele alınan bu bölüm, seyahatnamede Kasımpaşa ve Tophane “şehirleri” arasında yer almaktadır. Aslında Evliyâ Çelebi, Galata kazasının sınırlarını Sötlüce'den Boğazhisarı'na kadar olan bütün yerleşim yerlerini içine alacak şekilde çizer. Bu sınırlar içinde Sötlüce, Kara Pîrî Paşa, Hasköy, Kasımpaşa, Galata, Tophane, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Rumeli Hisarı, İstinye, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere, Sarıyer ve Boğazhisarı'yı yer almaktadır. Ancak Evliyâ'nın yaşadığı çağda Galata kazası sınırları Kasımpaşa'dan Boğazhisarı'na kadar Boğaz'ın Avrupa yakasındaki kasaba ve köyleri kapsıyordu. Bunlara ek olarak Kapıdağ yarımadası ile İmralı ve Marmara adaları da Galata kadısının yargı dairesi içine giriyordu.⁵ Evliyâ Çelebi'nin Galata sınırları içinde saydığı Sötlüce, Kara Pîrî Paşa ve Hasköy ise Eyüp kazasına dâhildi.⁶ Eyüp kazasına bağlı olan bu yerleşimler dışarıda bırakıldığında bile Evliyâ Çelebi'nin Galata kazası sınırları içinde bulunan yerleşimlere ayırdığı sayfalar, bir makalenin sınırlı sayfaları içinde ele alınamayacak kadar uzun ve detaylıdır. Ayrıca Galata hem tarihi hem de ekonomik ve sosyal yapısı ile çevresindeki diğer yerleşimlerden oldukça farklı bir kimliğe sahiptir. Bu nedenle makale, sadece sur içi Galata ile sınırlandırılmıştır.

Nedret İşli, M. Sabri Koz, Turkuaz Yayınları, İstanbul 2011, s. 284-303; Jean-Louis Bacque-Grammont, “Evliyâ Çelebi'nin Seyahatname'sinde İstanbul İstiridyeleri ve İstiridyecileri”, *Osmanlı'nın İzinde Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, I, haz. Feridun Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 241-248.

- 4 İstanbul ve çevresindeki kazaları (Eyüp, Üsküdar, Galata) müstakil olarak ele alan önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda arşiv malzemesinin yanında *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi* de kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak burada kastedilen İstanbul semtlerini doğrudan Evliyâ Çelebi'nin yazdıkları üzerinden ele alan çalışmaların sayıca az olmasıdır. Üsküdar için bk. Mustafa Akkaya, “Evliyâ Çelebinin Seyahatnamesi'nde ‘Üsküdar’”, *Kesit Akademi Dergisi*, 11, (2017), s. 321-338. Tophane için bk. Jean-Louis Bacqué-Grammont, “Textes et images commentés, I. La description de Tophane par Evliyâ Çelebi”, *Anatolia Moderna*, 8, (1999), s. 3-42. Bu makalede seyahatnamenin Tophane bölümünün açıklanması ve karşılaştırmalı bir neşri yapılmıştır. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, “Beyoğlulu Seyyah Evliyâ Çelebi'nin Eserinde Galata”, *Geçmişten Günümüze Beyoğlu*, II, TAÇ Yayınları, İstanbul 2004, s. 721-744. Bu makalede ise seyahatnamenin Sötlüce'den Tophane'ye kadar olan kısmının sadeleştirilmiş metni verilmiştir. Bu bölüm içinde Sötlüce, Kara Piri Paşa, Hasköy, Kasımpaşa, Galata ve Tophane şehir ve kasabaları yer almaktadır.
- 5 Galata kazası sınırları ve Galata kadısına bağlı olan naiplikler hakkında detaylı bilgi için bk. Kerim İlker Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 196-200.
- 6 *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refîa) 3 Numaralı Sicil (H. 993 – 995 / M. 1585 – 1587)*, haz. Baki Çakır, Ayşe Seyyide Adıgüzel, Zeynep Trabzonlu, Hilal Kazan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2011. “Medîne-i Ebâ Eyyüb el-Ensârî tevâbi'inden Sötlüce karyesinde...” (s. 178, hk. 277); “Havâss-ı Kostantiniyye el-mahmiyye tevâbi'inden Hasköy demekle ma'rûf karyeden” (s. 86, hk. 83); “Havâss-ı Kostantiniyye el-mahmiyye tevâbi'inden Hasköy mahallâtından Pîrî Paşa mahallesinde” (s. 140, hk. 198).

Bu makalenin temel amacı, Evliyâ Çelebi'nin Galata hakkında verdiği tarihî, mimari, sosyal, kültürel ve iktisadi bilgileri diğer kaynaklarla karşılaştırmalı olarak değerlendirmektir. Ayrıca seyahatnamede Galata ile ilgili bilgiler değerlendirilirken, Evliyâ'nın Galata şehrine bakışının ve algısının izleri sürülmeye çalışılmaktadır. Seyahatnamede şehir hakkında önemli bilgilere hemen her satırda rastlamak mümkünken, yazarın şehre bakışı için aynı şeyi söylemek zordur. Evliyâ Çelebi, şehirle ilgili algısını özellikle Müslüman-Gayrimüslim ilişkileri, Cami ve Kiliseler gibi belirli konularda yansıtmaktadır. Bu nedenle Evliyâ Çelebi'nin şehirle ilgili aktardığı bilgiler değerlendirilirken, yazdıkları kadar yazmadıkları da incelenmektedir. Evliyâ, bazı konulardan (mahalle, mescit ve kilise isimleri gibi) ya hiç bahsetmemekte ya da yüzeysel bir şekilde üzerinden geçmektedir. Bunun bilinçli bir tercih mi olduğu yoksa sadece o konu hakkında elinde yeterli bilgi olmadığı için mi yazmadığını sorgulamak onun şehre bakışının izlerini sürmeye yardımcı olacaktır. Ayrıca belirsiz bir şekilde yazdığı, boş bıraktığı veya yeterli açıklama yapmadığı konuların üzerine gitmek ve bunları aydınlatmaya çalışmak salt şehir tarihi ve mimarisi açısından da önemlidir.

Makalede önce seyahatnamedeki şehrin adı ve tarihi ile ilgili verilen bilgiler, daha sonra da surlar, kapılar ve hendek gibi şehrin dış görünüşünü oluşturan unsurlar ele alınacaktır. Evliyâ, şehrin fiziki görünümüne ait dışardan genel bir panorama çizdikten sonra şehrin içine girerek mahalleleri, nüfusu, ibadethaneleri ve diğer yapıları anlatmaktadır. Makalede, şehrin dışından içine doğru olan bu anlatım tarzı takip edilmeye çalışılacaktır.

Galata Adının Kökeni

Evliyâ Çelebi, seyahatnamenin Galata bölümüne şehrin isminin menşei ve tarihi ile başlar. Galata isminin topraklarının verimli ve yeşil olması dolayısı ile burada yetiştirilen koyunların ve sığırların sağılan sütlerinden geldiğini ve Yunancada süte *galata* dendiğini yazar.⁷ Evliyâ Çelebi, seyahatnamenin başlarında Bizans İmparatoru Kostantin zamanında İstanbul surlarını ve çevresindeki yerleşimleri anlatırken Galata'ya da değinir ve Galata adının menşei daha sonra kaleme alacağı Galata bölümünden çok az farkla şöyle yazar: "Lisân-ı Yûnân'da 'gala' süde derler. Mukaddemâ Kostantîn'in südhânesi olup cümle sağmal hayvânâtları anda durduğıçün Galata derler."⁸ Burada yazdıklarının, Galata bölümünde yazdıklarından farkı süte "gala" denmesi ve Kostantin'in bu bölgede bir süthanesinin bulunduğu dair verdiği ek bilgidir.

Evliyâ Çelebi, gala (süt) ve Galata bağlantısını kuran ne ilk ne de tek yazardır. İstanbul'u Bizans hâkimiyeti zamanında, 15. yüzyılın başlarında ziyaret eden İspanyol seyyah Clavijo, bu bağlantıyı kuran yazarlardan birisidir. Clavijo, Evliyâ Çelebi'ye benzer bir şekilde Cenevizlerden önce buradaki otlaklarda otlayan sürüler için binalar olduğunu, sütün burada sağıldığını ve satılmak üzere Konstantinopolis'e (İstanbul'a) götürüldüğünü, *galata* kelimesinin İspanyolcada süt sağma yeri, "gala"nın ise Yunancada süt manasına geldiğini yazar.⁹ Farklı yüzyıllarda bölgeyi ziyaret

7 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Kitap, s. 209-210.

8 *Age*, s. 23.

9 [Ruy González de] Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, çev. Guy Le Strange, George Routledge and Sons Ltd., London 1928, s. 91.

eden bu iki seyyahın Galata isminin menşei ile ilgili olarak benzer şeyleri yazması elbette tesadüf değildir. Bu benzerlik yazarların sözlü kültürden yararlanmış olduklarını göstermektedir.¹⁰

1544-1547 tarihleri arasında İstanbul'da bulunan Petrus Gyllius, Galata > gala > süt görüşünün halk arasında ne kadar yaygın olduğunu eserinde açıkça ifade etmektedir:

Galata adının nereden kaynaklandığı sorusuna tüm İstanbullular, orada eskiden süt satıldığı ya da sağıldığı anıştırması yoluyla cevap vereceklerdir. Eğer Galata'ya eskiden Sykai denildiğini bilselerdi, bu adın incirlerin sütünden kaynaklandığını söylemeye cesaret edecekler ve bu yanlış burada yetişen incir ağaçlarının bolluğundan ve güzelliğinden dolayı bölgeye Sykai adının verildiğini yazan Bizanslı Dionysios'un yetkin adıyla destekleyebileceklerdi.¹¹

Gyllius'un yazdıklarından, bu görüşün halk arasında yaygınlığına karşın mesnetsiz oluşuna vurgu yaptığı gözlerden kaçmamaktadır. Ancak çalışmanın amacı açısından Galata adının süttten gelmiş olmasının ya da olmamasının bir önemi bulunmamaktadır. Bu hususun konumuz açısından önemi, Evliyâ Çelebi'nin nasıl bir sözlü kültür aktarıcısı olduğunu göstermesidir. Üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise Clavijo'nun İstanbul'da bulunduğu yıllar ile Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı dönem arasında iki yüz yıldan daha fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen Galata isminin menşei ile ilgili bu sözel kültürün bu kadar uzun bir süre hayatta kalabilmiş ve nesilden nesile, kültürden kültüre aktarılmış olmasıdır.

Şehrin Tarihi ve Surlar

Evliyâ Çelebi, Galata'nın fiziki özelliklerine geçmeden önce şehrin tarihi hakkında çeşitli bilgiler verir. Bu bilgiler arasında Kurşunlu Mahzen'in bulunduğu yerdeki kalenin Ceneviz hâkimiyetinden önce yapılmış olduğu bilgisi de bulunmaktadır. Evliyâ Çelebi, bunu *gala* (süt) bahsinden hemen sonra çobanlara mesken olması için yapıldığını yazar: "Ba'dehu çobanlara süknâ olmağičün Kurşumlu Mahzen yerinde kal'a-misâl bir câ-yı menâs inşa etdiler".¹² Clavijo da benzer şekilde Galata'da Ceneviz hâkimiyetinden önce buradaki sürüler için bazı binaların inşa edildiğinden bahsetmektedir. Muhtemelen Clavijo da aynı yapıyı konu ediniyordu. Burada fetihten önce Kastellion ton Galatou, Castrum Galathe ve Castrum Sanctae Crucis gibi farklı isimlerle anılan bir hisar bulunuyordu. Haliç'i kapatan zincirin bir ucu bu hisara bağlanıyordu. Fethinden sonra bu hisarın bir kısmı yıkılarak depo olarak kullanıldı ve Mahzen-i Sultanî (Kurşunlu Mahzen) olarak adlandırıldı.¹³

10 Seyahatnamedeki sözlü kültür ile ilgili olarak bk. Nebi Özdemir, "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Sözlü Kültür Boyutu ve Kent Kültürü Araştırmaları", *Evliyâ Çelebinin Sözlü Kaynakları*, ed. Öcal Oğuz ve Yeliz Özay, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara 2012, s. 131-148.

11 Petrus Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayınları, İstanbul 1997, s. 195.

12 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 210.

13 Semavi Eyice, "Galata'da Türk Eserleri", *DİA*, XIII, (1996), s. 308.

Evlîyâ Çelebi Galata'daki Ceneviz hâkimiyetini İstanbul'da 1204'te başlayan Latin istilası ile ilişkilendirerek anlatır. Ceneviz kralının Galata'yı işgal ederek dört oğlu için bölme duvarlar ile ayrılan ancak bitişik nizamda olan dört hisar yaptığını, Azak'a kadar kaleler yaptırarak Karadeniz'e hâkim olduğunu ve İstanbul'daki İspanyol (Latin) hâkimiyetinin sonlandırılmasında Bizanslılara yardım ettiğini anlatır.¹⁴ Bazı hatalar bulunmakla birlikte Evliyâ Çelebi'nin doğudaki Ceneviz hâkimiyeti ile ilgili önemli bir bilgi birikimi edinerek bunları seyahatnamede aktardığı anlaşılmaktadır.

Galata'nın Ceneviz kralının dört oğlu için yapılmış dört hisardan oluşması hususu, Galata kalesinin anlatıldığı bölümde (Evsâf-ı eşkâl-i kal'a-i Galata) Galata'nın üç bölme sur duvarı ile bölünmüş olduğu şeklinde açıklanır.¹⁵ Galata'nın iç surlarının Ceneviz kralının oğullarıyla ilişkilendirilmesi yine bir sözlü kültür unsurunun aktarımından ibaret olmalıdır. 17. yüzyıl İstanbul tarihi için önemli kaynaklardan bir diğersinin yazarı olan Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi* isimli eserinde Galata'nın üçe bölündüğünü ve üç kardeş arasında taksim edildiğini yazmaktadır.¹⁶ Eremya Çelebi'nin eserinde, Ceneviz bağlantısı yoktur ancak Evliyâ Çelebi gibi Galata iç surlarının bir kralın farklı oğulları arasında taksim edilmesi sonucunda oluştuğu bilgisini muhtemelen halk arasında yaygın bir sözlü kültürden faydalanarak aktarmış olmalıdır.

Evlîyâ Çelebi ile Eremya Çelebi'nin bölme duvar olarak adlandırdığı Galata'nın iç surları, Cenevizlilerin 1304'te surlarla çevirdikleri ilk imtiyaz bölgesinin dışında kalan toprakları farklı tarihlerde surlar ile çevirmeleri sonucunda oluşmuştur. Yani Galata'nın iç surları, genişleme döneminden önceki şehrin dış surlarıydı. Bu konuda yapılan araştırmalar surların 1304'ten 15. yüzyıla kadar altı genişleme periyodu geçirdiğini ve fetihten önceki halini aldığını göstermektedir.¹⁷

Evlîyâ Çelebi seyahatnamede, çok fazla kaynakta rastlanılmayan ancak şehrin görünümünü doğrudan etkileyen surlar ile ilgili önemli bir detaya daha yer vermektedir. IV. Murad 1634-1635 yıllarında Revan seferinde iken İstanbul'da sadaret kaymakamı olarak bulunan vezir Bayram Paşa, surları tamir ve duvarları da beyaz kireç ile badana ettirmiştir.¹⁸ Evliyâ Çelebi, seyahatnamenin ilk bölümlerinde Sultan Murad Revan seferinde iken Bayram Paşa'nın giriştiği bu imar faaliyetinin sadece Galata'ya münhasır olmadığını, İstanbul'un surları ile birlikte selatin

14 Evliyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 210.

15 "Ammâ derûn-ı kal 'ada üç kat bölme hisâr divârı vardır, her biri birer Ciniviz kıralzadesi hükmünde idi." Bu ifadenin ilk yazdığı dört hisar, dört oğul ifadesi ile çelişiyormuş gibi görünmesine rağmen surların üçe bölünmesi ile ortaya çıkacak hisar sayısının dört olduğu düşünüldüğünde herhangi bir çelişkinin olmadığı görülecektir. *Age.*, s. 210-211.

16 Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve Tahşiye: Hrand D. Andreasyan, Eren Yayınları, İstanbul 1988, s. 37.

17 A. M. Schneider ve M. Is. Nomidis, *Galata Topographisch-Archaologischer Plan*, İstanbul 1944, s. 5-6; Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 320, 322.

18 "Sultân Murâd Hân-ı Râbi' Revân seferinde iken Kâ'immakâm Bayram Paşa Galata'yı ta'mîr [ü] termîm etdükte veh-i divân beyân kireç ile badana etdükte..." Evliyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 211.

camilerinin de tamirden geçirildiğini anlatmaktadır.¹⁹ Bayram Paşa'nın başarı hanesine yazılan bu imar faaliyetini aktaran bir diğer kaynak Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi'dir. Onun bu konu hakkında yazdıkları, Evliyâ Çelebi'nin anlatımı ile uyum içindedir ve bu dönemde payitahtta çok geniş bir bayındırlık faaliyetine girildiğini doğrulamaktadır.²⁰

Sur Kapıları ve Hendek

Galata'daki surlar ile ayrılmış bölümler arasındaki bağlantılar sur içi kapılar aracılığıyla sağlanıyordu. Evliyâ Çelebi, sur içi kapıların isimlerini Küçük Karaköy, Mihal, Meydancık, Kilise, İç Azep ve Sadık kapılar olarak sıralar. Bunlardan sadece Mihal kapısının konumunu “Küçükkülle kapusunun iç yüzünde” şeklinde verir.²¹ Galata sur içi kapıları hakkında bilgi veren bir diğer kaynak ise Ayvansarayî'nin 18. yüzyılda kaleme aldığı *Hadikatü'l-Cevâmi'* isimli eseridir. Ayvansarayî'nin sur içi kapıları ile Evliyâ Çelebi'nin saydığı kapılar, nüsha farklılıklarından kaynaklanan Sadık/Sarık ayrımını saymazsak birebir aynıdır.²² Zaman zaman sur içi duvarları arasında yeni kapılar açılrsa ve bazı kapılar farklı isimlerle anılsa da Evliyâ ve Ayvansarayî'de geçen sur kapılarının adları bu hususta çok büyük bir değişimin yaşanmadığına işaret etmektedir.

Surlarda yer alan deniz ve kara kapılarına gelince: Evliyâ Çelebi bunlardan sekizinin deniz kıyısında (Azep, Kürkçü, Yağkapanı, Balıkpazarı, Karaköy, Kurşunlu Mahzen, Kireç, Domuz kapısı) dört tanesinin de (Tophane, Küçükkülle, Büyükkülle ve Meyyit kapısı) kara tarafında bulunduğunu yazmaktadır. Kapıların sıralaması batıdan doğuya doğrudur. Önce Kasımpaşa/Tersane tarafındaki Meyyit kapıdan başlar, deniz kıyısındaki son kapı olan Domuz kapısından yukarıya yönelerek Büyük kuleye kadar olan kara kapılarını sıralar. Kapıların konumlarını tespit etmek için “leb-i deryâda”, “Kâsımpaşa Tershânesine nâzır”, “kara câninibinde”, “cânibi şimâle [...] nâzır” gibi ifadeler kullanır. Sur kapılarından Kurşunlu Mahzen kapısını anlatırken bu kapı ve aynı zamanda kapının bulunduğu bölge ile ilgili önemli bilgiler verir. Bu kapıya Rumların, Ayanikola kapısı dediklerini ve burada sıtımali hastalara iyi gelen “Hazret-i İsâ halifelerinden havâriyyûn ayazması”nın bulunduğunu aktarır.²³

19 “Sultân Murâd Hân Revân fethine revâne olup feth edüp gelince bir senede Koca Bayram Paşa İslâmbol'u ve Galata kal'aların ve cemî'i câmi'i selâtinleri ta'mîr ü termîm edüp...” *Age.*, s. 25.

20 “Ve sene-i mezburda [1045/1635] Asitâne'de hisârları, hazret-i Eyyûb-i Ensâri 'aleyhi'r-rahmetü'l-Bâri Yalı-kapusu'ndan Eğri-kapu'ya ve Edirne-kapusu'ndan Yedi-külle'ye değin hisârları ve hisâr-beçe kulle bedenleri bi'l-cümle meremmât olup beyâz badanalar, kireçler ile etrâfların binâ olup ve deryadan canibe cemî'i hisârları ta'mîr olup, ba'dehû beyâz badanalar ile müzeyyen olup ve eğer Galata'da ve Top-hâne'de vâki hisârlar beyâz olup, bu kadar eserlere bâ'is ü bâdi oldular, zir[â] muhtâc idi. Bayram Paşa sebep oldu, ta'mîrine...” Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, II, haz. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 1033.

21 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, s. 211.

22 Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, haz. Ahmed Neziha Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001, s. 430-431.

23 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, s. 211.

Evliyâ Çelebi, Galata kulesinin hemen kara tarafındaki hendekten de bahseder. Bu hendeğin sınırlarını “Meyyitkapusu’ndan tâ Tophânekapusu’na varınca ka’r-ı azîm bir handak-ı kebîrdir” şeklinde verir. Evliyâ’ya göre bu oldukça büyük bir hendektir ve diğer şehirlerde gördüklerine benzemez. Gemiciler hendeğin içinde değişik türde halatlar bükürler ve şehrin mezarlıkları bu hendekten hemen sonra başlar. Hendek, deniz tarafı surlarında bulunmaz. Burada çeşitli alanlarda faaliyet gösteren esnaf ve zanaatkârların dükkânları, çarşı ve pazarlar yer alır.²⁴

Evliyâ Çelebi, şehrin tarihini, surlarını, sur kapılarını ve hendeğini anlattıktan sonra sur içine girerek anlatımına yollar, mahalleler, nüfus grupları, cami, kilise ve sinagoglar gibi konulardan devam eder.

Sokaklar ve Yollar

Evliyâ Çelebi şehrin iç görünüşü ile ilgili olarak bölgenin eğimli yapısına, binaların kâgir ve ana yolların ise satranç tarzı döşenmiş olduğuna dikkat çeker.²⁵ Evliyâ Çelebi’nin satranç tarzı olarak kaydettiği izgara planlı yolları bilhassa Galata’nın 1304’te surlarla çevrilen kabaca Arap Camii ve Karaköy arasındaki ilk imtiyaz bölgesinde görmek mümkündür. Burası Ceneviz hâkimiyeti altındayken şehrin en işlek ticaret merkeziydi. Evliyâ Çelebi’nin yaşadığı dönemde bu bölge önemini korumaya devam etmiştir. Arap Camii (Galata Câmî-i Kebîri), Bedesten, Rüstem Paşa Hanı ve San Françesko (Francesco) Kilisesi bu bölgedeki yapılar arasında sayılabilir. Bunların önemli bir kısmı zaten Cenevizlilerden devralınan yapılardır. Sadece Rüstem Paşa Hanı, 16. yüzyılın ortalarında San Michel Kilisesi yıkıldıktan sonra onun bulunduğu araziye inşa edilmiştir.²⁶

Evliyâ Çelebi şehirdeki bazı yolların isimlerini zikreder: Surların dışında deniz kıyısında “tarîk-i azîm”, sur içinde “Voyvoda”, “Arab Camii”, “Harbî” ve “Kullekapusu” (Kule kapısı) yolları. Bunların ortak özelliği işlek ve kalabalık yollar olmalarıdır.²⁷ Evliyâ Çelebi, tarîk-i azîmin surların dışında ve deniz kıyısında olması hariç, bu yolların mevkilerini belirlemeye yarayacak herhangi bir detay vermemektedir. Ancak isimlerinden hareketle bu yolların yerleri hakkında kesin olmamakla birlikte bazı tahminlerde bulunmak mümkündür. Deniz kıyısındaki tarîk-i azîm, surların dışında Azap Kapı’dan Karaköy’e doğru uzanan Kalafatçılar Caddesi’nin bulunduğu yerde olmalıdır. Bu yol Karaköy’e kadar isim değiştirerek kısım kısım devam eder. Evliyâ Çelebi’nin deniz kıyısındaki Azapkapı’dan Karaköy’e kadar olan yolun tamamını mı yoksa bir bölümünü mü kastettiğini tahmin etmek zor. Ancak bu hattın yaklaşık olarak orta

24 Age., s. 211.

25 Age., s. 213.

26 Latin Kilisesi San Paolo ve San Domenico (Domenico) Kilisesi 15. yüzyılda camiye çevrilerek Galata Câmî-i Kebîri adını almıştır. Arap Camii isimlendirmesi 17. yüzyılda gerçekleşmiştir (Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 179). Bedesten, 1585’te halkın ve artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla “kadimden bezzâsitan” olan ve muhtemelen Cenevizlilerden kalan bir binanın Bedesten’e dönüştürülmesi ile kurulmuştur (Bulunur, s. 97-98). San Michel Kilisesi’nin yerine ise 16. yüzyılın ortalarında Rüstem Paşa Hanı inşa edilmişti (Bulunur, s. 99; Naz Ecem Çınarıılmaz, *Galata Kurşunlu Han (Rüstem Paşa Hanı)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 48-51, 54-59).

27 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Kitap, s. 213.

kısımları yukarıda bahsettiğimiz şehrin en işlek ticaret merkezlerinin bulunduğu, aynı zamanda Cenevizlilerin ilk imtiyaz bölgesi olan yere denk geliyordu. Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği tarik-i azîmi burada aramak gerekir. Voyvoda yolu ise, bugün Bankalar Caddesi olarak anılan Voyvoda Caddesini hatırlatmaktadır. Eğer Evliyâ Çelebi'nin Voyvoda yolu ile Voyvoda Caddesi/Bankalar Caddesi aynı yere işaret ediyorsa bu oldukça ilginç ve aynı zamanda önemli bir bilgidir. Bu caddenin isminin en azından Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı 17. yüzyıldan beri kullanıldığına delil olarak kabul edilebilir. Arap Camii yolu bu caminin önünden geçen yol olmalıdır. Galata mahkemesinin de bu sokakta bulunması sebebi ile bugün bu yol Mahkeme Sokak ismi ile anılmaktadır. Harbî yolunu tahmin etmek ise oldukça zor. Sur içinde bu yolu tahmin etmeye yarayacak bir bilgi şimdilik bulunmamaktadır. Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği son yol Kullekapusu ise şehri Galata kule kapısı aracılığı ile sur dışına bağlayan bir yol olmalıdır. Şehrin varoşu olarak adlandırılabilir bu bölgede önemli bir nüfus ve yerleşim vardı. Bu nedenle sur içini, sur dışı yerleşimlerine bağlayan bu yolun kalabalık olması gayet doğaldır.

Bu konuda ek bir delile veya kaynağa sahip değiliz; ancak Evliyâ Çelebi'nin daha önce değindiğimiz sözlü kültürden nasıl faydalandığı ve şehirle ilgili bazı önemli bilgileri aktardığı düşünüldüğünde, Galata yol isimlerini yine halktan veya bölgede yaşayan insanlardan derlediği bilgiler aracılığı ile seyahatnamesine kaydettiğini söyleyebiliriz. Evliyâ Çelebi'nin Galata'da kaydettiği bu yol isimlerinin şehir tarihi açısından başka bir önemi daha bulunmaktadır. İstanbul'da sokaklara genellikle Tanzimat'tan sonra isim verilmeye başlandığı bilinmektedir. Sur içi İstanbul'da "Divan yolu" ve "Kasap yolu" gibi birkaç istisna dışında yol isimlerinin kullanıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Cem Behar'ın da vurguladığı gibi şer'iyeye sicillerinde yer tarifleri genellikle mahallenin adı ve tarif edilen yerin yakınındaki cami, mescit, çeşme, kapı, iskele ve benzeri bir yapı kullanılarak yapıldı.²⁸ Evliyâ Çelebi'nin aktardığı yollar ile ilgili bu isimlendirmeler, şer'iyeye sicilleri gibi resmi belgelerde görülmesi de halk tarafından uzun süredir kullanıldığını ve sokak isimlerinin Tanzimat döneminden çok daha önce oluşmaya başladığını göstermektedir.

Hamamlar

Evliyâ Çelebi Galata'da beş tane hamamdan bahsetmektedir. Bunlardan üçünün "Mehemmed Paşa", "Bokluca" (Buğuluca) ve "Karaköykapusu"nun isimlerini; ilk ikisinin de mevkilerini verir. Buna göre Mehemmed Paşa hamamı "Azebkapusu'nun iç yüzünde", Bokluca (Buğuluca) hamamı ise ondan biraz daha içerideydi. Bu tariften iki hamamın da birbirine yakın yerlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Mehemmed Paşa hamamı, bugün genellikle Yeşildirek hamamı adı ile tanınmakta, banisinden dolayı Sokullu Mehmed Paşa, bulunduğu yere nazaran da Azapkapı hamamı adları ile anılmaktadır.²⁹ Bokluca (Buğuluca) hamamı ise Evliyâ Çelebi'nin tarif ettiği

28 Cem Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 26.

29 M. Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1995, s. 296-297; Sinan Özgen, "Yeşildirek Hamamı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII, (1994), s. 509-510; Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaeologischer Plan*, plan no 5.

gibi Mehmed Paşa hamamına ve dolayısı ile Azapkapı'ya yakın bir konumda, ondan biraz daha doğuda yer alıyordu. Ayrıca bu hamamın hemen yanında Alaca Mescit vardı.³⁰ Karaköykapusu hamamı ise Karaköy'de Necatibey Caddesi üzerinde bulunuyordu.³¹ Bunlardan başka Evliyâ Çelebi iki hamamdan daha bahsetmekte ancak isimlerini vermeden sadece mevkilerini yazmaktadır. Bu hamamlardan ilki “Mahkeme kurbünde” olan hamamdır. Adından anlaşılacağı üzere Galata mahkemesi yakınında bulunan bu hamam, Mahkeme Hamamı adı ile anılmakta ve Arap Camii'ne çok yakın bir konumda yer almaktaydı.³² Seyahatnamede adı zikredilmeyen ikinci hamam ise “Tophânekapusunun iç yüzünde” olan hamamdır. Bu hamam Kapıçı Hamamı adı ile tanınıyordu ve Tophane kapısının Galata sur içine bakan kısmında yer alıyordu.³³ Evliya Çelebi'nin anlattığı bu hamamlar, Yeşildirek hamamı hariç olmak üzere, bugün mevcut değildir.

Hamamların mevkilerine bakıldığında ise Mehmed Paşa (Yeşildirek), Buğuluca ve Mahkeme hamamlarının Müslüman nüfusun özellikle yoğunlaştığı kabaca Azapkapı ve Arap Camii arasındaki bölgede toplandığı görülmektedir.

Cami ve Mescitler

Evliyâ Çelebi'nin şehir tasvirlerinde camiler önemli bir yere sahiptir. Ancak onun çabası şehirdeki bütün cami ve mescitlerin ayrıntılı bir tasvirini yapmak ya da eksiksiz bir listesini vermekten oldukça uzaktır. Bu durum Galata için de geçerlidir. Evliyâ Çelebi, Galata sur içinde “Arab”, “Mehmed Paşa”, “Yağkapanı”, “Kara Mustafa Paşa” ve “Karaköy” camilerinin isimlerini sayar ve bunlar hakkında bazı tarihî ve mimari bilgilere yer verir. Bu bilgiler belirli bir düzene sahip değildir. Her camiye bilhassa öne çıkan özelliklerini kullanarak anlatır. Camilerin tarihleri ve banileri, cami olmadan önceki durumları, mimari özellikleri ve buldukları mevkiler, Evliyâ Çelebi'nin camileri tanımlarken kullandığı başlıca özellikler arasında sayılabilir. Bunlardan bazen birini bazen de birkaçını camilerin taşıdıkları hususiyetleri göz önünde bulundurarak kullanmıştır.

Arap Camii hem seyahatnamenin Galata bölümü hem de Galata'nın Osmanlı dönemi tarihi açısından ayrı bir yere sahiptir. Bu nedenle Evliyâ Çelebi'nin Arap Camii anlatımı makalenin ilerleyen sayfalarında ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Burada öncelikle Evliyâ Çelebi'nin Galata sur içinde olduğunu ifade ettiği camileri ve bu camiler ile ilgili yazdıkları incelenecektir.

30 Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 73-74; Eyice, “Galata'da Türk Eserleri”, s. 310-311; Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaeologischer Plan*, plan no 16.

31 Eyice, “Galata'da Türk Eserleri”, s. 310; Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaeologischer Plan*, plan no 51.

32 Ahmet Yaşar, “1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları”, *Vakıflar Dergisi*, 53, (2010), s. 94; Schneider ve Nomidis'de bu hamam “Yeni Hamam” adı ile geçmektedir (s. 36). Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaeologischer Plan*, plan no 19. Semavi Eyice, Schneider ve Nomidis'in eserindeki bu bilgiyi zikrederek, cami mahallesindeki Yeni Hamam'dan bahsetmiştir. Bu nedenle makalesinde Mahkeme Hamamı adı geçmez. Eyice, “Galata'da Türk Eserleri”, s. 310

33 Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 205-206; Eyice, “Galata'da Türk Eserleri”, s. 311; Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaeologischer Plan*, plan no 70.

Daha sonra Galata camilerinin (Arap Camii dâhil) ortak hususiyetlerini ve neden bu camilerin seyahatnameye dâhil edilmiş olabilecekleri açıklanmaya çalışılacaktır.

Evliyâ Çelebi, Mehmed Paşa Camii'ni tanıtırken caminin banisi olan Sokullu Mehmet Paşa'nın Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden olduğu ile ilgili kısmı herhalde sonradan tamamlamak üzere boş bırakmıştır. Evliyâ Çelebi'nin Mehmed Paşa Camii ile ilgili verdiği önemli bilgiler arasında Mimar Sinan eseri olması, kalabalık bir cemaate sahip olması ile caminin surların dışında, deniz kıyısında ve iskelenin yanı başında yer alması sayılabilir.³⁴ Cami, bulunduğu mevki sebebi ile Azapkapısı Camii adı ile de anılmaktadır.³⁵ Evliyâ'nın anlatımından Mehmed Paşa Camii'nin Arap Camii ile birlikte Galata'nın en büyük ve görkemli camilerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Seyahatnamede Yağkapanı Camii'nin banisinin yazılacağı kısım boş bırakılmış ve vüzerâ camilerinden olduğu ile ilgili herhangi bir ifade kullanılmamıştır. Cami, daha ziyade mimari özellikleri ile tanıtılmıştır. Ayrıca caminin alt katının baştanbaşa yağ dükkânları ile dolu olduğu bilgisi verilmiştir.³⁶ Bu cami de Mehmed Paşa Camii gibi surların dışında ve deniz kıyısındadır. Banisi, Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından Makbul/Maktul İbrahim Paşadır ve bu nedenle İbrahim Paşa Camii adı ile de anılmaktadır.³⁷ Bu cami, *Hadikatü'l-Cevâmi* "de Eski Yağkapanı Camii adı ile karşımıza çıkar.³⁸

Evliyâ Çelebi, Kara Mustafa Paşa Camii banisinin Bağdad fatihi IV. Murad'ın vezirlerinden olduğu ve burada daha önce bir kilise ve ayazma bulunduğu bilgisini vermektedir. Evliyâ'ya göre cami kalabalık bir cemaate sahiptir ve yeni bir camidir (câmi'i-i cedîddir).³⁹ Ayvansarayî, caminin adını Evliyâ'dan biraz daha farklı olarak Kemankeş Mustafa Paşa olarak yazar ve banisinin IV. Murad'ın sadrazamı olduğunu vurgular. Caminin kiliseden çevrildiği ile ilgili bilgi Ayvansarayî'de de bulunmaktadır.⁴⁰ Ancak kilisenin ismini iki yazar da zikretmez. Bu cami, Karaköy'deki San Antonio kilisesinin yerine 1642 yılında inşa edilmiştir.⁴¹ Ayvansarayî, Kemankeş Mustafa Paşa Camii'ni sur içi camileri arasında saymaktadır.⁴² Schneider ve Nomidis'in Galata planında cami, Kurşunlu Mahzen yanında ancak tam sur hattı üzerinde (bir kısmı surların dışında, bir kısmı da içinde olacak şekilde) gösterilmektedir. Bununla birlikte Müller-Weiner'in planında caminin surların hemen iç kısmında surlara ve Kurşunlu Mahzen'e bitişik bir şekilde gösterilmesi daha isabetlidir.⁴³

34 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 211.

35 Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi*, s. 431-432.

36 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 211.

37 N. Esra Dişören, "Makbul İbrahim Paşa Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, (1994), s. 277.

38 Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi*, s. 433. Galata Yağkapanı ve çevresi bu dönemde şehrin en işlek ticari merkeziydi. 17. yüzyılın sonlarında çıkan bir yangında Galata gümrüğünün de bulunduğu Yağkapanı ve çevresi büyük zarar gördü. Bunun üzerine Yağkapanı, Karaköy bölgesine taşındı ve yangında zarar gören yer Eski Yağkapanı olarak anılmaya başlandı. Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 85, 99-105.

39 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 211.

40 Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi*, s. 429.

41 Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaologischer Plan*, s. 29; N. Esra Dişören, "Kemankeş Mustafa Paşa Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, (1994), s. 522.

42 Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi*, s. 429.

43 Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaologischer Plan*, plan no 48; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 321.

Evliyâ Çelebi, Galata camileri arasında son olarak Karaköy Camii'ni zikreder. Ancak bu cami hakkında verdiği bilgi diğerlerine nazaran oldukça sınırlıdır. Caminin mimari olarak tahtani ve gösterişsiz olduğunu yazar ancak banisinden bahsetmez. Bununla birlikte Evliyâ, caminin mevkii ile ilgili önemli bir bilgi paylaşır. Buna göre Karaköy Camii, daha önce yazdığı Kara Mustafa Paşa Camii'ne yakın ve ondan daha içeride bulunmaktadır.⁴⁴ Bu bilgi, Karaköy Camii'nin surların dışında değil içinde ve Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii civarında aranması gerektiğini gösterir. Evliyâ'nın tarif ettiği bölgede, Bektaş Efendi Mescidi bulunmaktaydı.⁴⁵ Ancak ikisinin aynı cami olup olmadığı konusunda kesin bir yargıya varmak için daha fazla araştırmaya ve bilgiye ihtiyaç bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, surların dışında, Karaköy Köprüsü'nün kuzey ucunda Ziraat Bankası'nın hemen arkasında kalan ve Karaköy Camii olarak da bilinen Yağkapanı (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa) Camii⁴⁶ ile Evliyâ Çelebi'nin zikrettiği Karaköy Camii aynı cami değildir.⁴⁷

Karaköy Camii ile birlikte Evliyâ Çelebi'nin seyahatnamede anlattığı Galata camileri faslı son bulmuş olur. Seyahatnamede bahsedilen camiler ile ilgili bilgiler değerlendirildiğinde, beş camiden üçünün (Mehmed Paşa, Yağkapanı ve Kara Mustafa Paşa) banisinin bir veziriazam olduğu anlaşılmaktadır. Camilerden üçü (Arap, Mehmed Paşa, Yağkapanı) Azapkapı-Karaköy arasında, diğer ikisi ise (Karaköy, Kara Mustafa Paşa) Karaköy-Kurşunlu Mahzen arasında yer almaktadır. Evliyâ'nın şehrin en doğusunda veya kuzeyinde kalan mescitlerden bahsetmemesi dikkat çekmektedir. Galata camileri, surların önünde, deniz kıyısında veya kıyıya yakın bir konumda bulunmaktadır. Azapkapı-Karaköy arası, şehrin belli başlı çarşılarının bulunduğu en önemli ticari merkeziydi. Karaköy-Kurşunlu Mahzen arası, ilki kadar olmasa da iktisadi faaliyetlerin toplandığı bir diğer bölgeydi. İş sebebi ile Galata tarafına geçen insanlar, surların iç kısmında kalan küçük mahalle mescitlerinden ziyade ibadetlerini bu camilerden birinde yerine

44 “Andan içeri ana karib, Karaköy câmi'i: Tahtânî ve müfid [û] muhtasar bir câmi'dir.” Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

45 Ayvansarayî'ye göre Bektaş Efendi Kanuni Sultan Süleyman'ın imamı ve üstadı idi. Mescidi ise Kurşunlu Mahzen civarında, Karaköy Hamamı karşısında bulunuyordu. Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 429.

46 Yağkapanı Camii, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadareti sırasında (1676-1683) yaptırılmış; tamire muhtaç hale gelince yıktırılarak 20. yüzyılın başlarında mimar Raimondo D'Aronco'ya yeniden inşa ettirilmişti. Yağkapanı, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Karaköy Camii adları ile anılan bu cami, 1958 yılında yıktırılmıştır. Cami, Ayvansarayî, Mehmed Raif ve Arseven'in eserlerinde Yağkapanı Camii adı ile kayıtlıdır. Cami hakkında daha fazla bilgi için bk. Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 433; Kolağası Mehmed Raif, *Mir'ât-ı İstanbul*, 1. Cilt, 2. Kitap, yay. haz. Doğan Yavaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 245; Celâl Esad Arseven, *Eski Galata ve Binâları*, haz. Dilek Yelkenci, Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 1989, s. 78; Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaeologischer Plan*, s. 33; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 46; Afife Batur, “Karaköy Mescidi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, (1994), s. 456. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa için bk. Abdülkadir Özcan, “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa”, *DİA*, XXIX, (2004), s. 246-249.

47 Yukarıda açıklandığı üzere Evliyâ'daki Karaköy Camii surların içinde ve Kemankeş Mustafa Paşa Camii civarında iken, Yağkapanı Camii surların dışında ve daha batıdadır. Ayrıca Evliyâ, Galata camilerini anlatırken 1642'de inşa edilen Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii için yeni bir cami (câmi'i-i cediddir) olduğu bilgisini vermiştir. Bu bilgiye göre Karaköy Camii de dâhil olmak üzere seyahatnamedeki Galata camilerinin tamamı bundan daha eski olmalıdır. Yağkapanı Camii, 1676-1683 arası bir tarihte yapıldığına göre seyahatnamedeki Karaköy Camii ile aynı cami olamaz.

getirmiş olmalılar. Evliyâ Çelebi'nin Sokullu Mehmed Paşa (Azapkapı) Camii'ni anlatırken kalabalık bir cemaate sahip olduğu konusunda verdiği bilgi, bu hususu doğrulamaktadır.

Evliyâ Çelebi, Galata'daki cami ve mescitlerin sayısının, seyahatnamede anlattıklarından çok daha fazla olduğunun farkındadır ve şehirdeki mescitlerin sayısını (her ne kadar sayılar ile ilgili kısım boş bırakılmış olsa da) vermeye teşebbüs eder.⁴⁸ Ayvansarayî, Galata sur içinde 15,⁴⁹ surların dışında ise 14 caminin adını zikretmiştir.⁵⁰ Ayvansarayî'nin eserinde Galata Yeni Camii gibi Evliyâ Çelebi'nin ölümünden sonra yapılan camiler de bulunmaktadır. Bununla birlikte Ayvansarayî'nin listesi Evliyâ'nın çağında hangi camileri/mescitleri seyahatnamesine aldığını hangilerini atladığını göstermesi açısından önemlidir.

Arap Camii ve Galata'nın Yeni Sakinleri

Evliyâ Çelebi, Arap Camii'nin geçmişini Emevîlerin 716-717 İstanbul kuşatmaları ile ilişkilendirmektedir. Bu ilişkiyi seyahatnamenin Müslümanların İstanbul kuşatmalarını anlattığı sayfalarında kurar. Buna göre Halife Ömer bin Abdülaziz, bizzat sefere katılarak Galata kalesini fethetmiş ve burada Arap Camii'ni inşa ettirmiştir. Evliyâ Çelebi, “Galata içre Arab câmi’i nâmıyla ma’rûf olan câmi’i binâ etdüğüçün Arab Câmî’i derler” ifadeleriyle de caminin adının neden Arap olduğunu açıklar.⁵¹ Ancak Emevî ordularının İstanbul’a gerçekleştirdiği ve 716-717 yıllarına tekabül eden seferde ordu kumandanı Mesleme bin Abdülmelik, halife ise Süleyman bin Abdülmelik’tir. Ömer bin Abdülaziz, Süleyman bin Abdülmelik’in 717’de ölümü üzerine halife olmuş ve bir müddet sonra kuşatmanın kaldırılarak ordunun dönmesini emretmiştir.⁵² Evliyâ Çelebi'nin bu seferin tarihini, hangi halife dönemine denk geldiğini ve kumandanını karıştırdığı anlaşılmaktadır. Bu karışıklıklar muhtemelen Evliyâ'nın bu hadiseyi anlatmak için kullandığı kaynaklarla veya bunları kullanma yöntemi ile ilgilidir. Ancak burada konumuz açısından önemli olan Evliyâ Çelebi'nin Arap Camii adının bu sefer ile bağlantılı olduğuna dair verdiği bilgidir. Bu konuya tekrar dönmeden önce Arap Camii'nin Emevî ordularının İstanbul kuşatmaları sonucunda yaptırıldığı iddiası ele alınacaktır.

48 “Bunlardan mâ’adâ (---) mihrâba varınca mesâcidlerdir.” Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

49 Ayvansarayî'ye göre Galata Suriçi Camileri: 1) Arab Câmî’i, 2) Vâlîde Câmî’i (Galata Yeni Câmî’i), 3) Manastır Mescidi, 4) Alaca Mescidi, 5) Hacı A’ver Mescidi, 6) Emek Yemez Mescidi, 8) Okcu Mescidi, 9) Bereketzâde Mescidi, 10) Şehsuvâr Mescidi, 11) Kürekciler Mescidi, 12) Bektâş Efendi Mescidi, 13) Kemânkeş Mustafa Paşa Câmî’i, 14) Sultân Bâyezid Mescidi, 15) Sultân Bâyezid-i Hân-ı Veli Mescidi. (Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 424-430).

50 Ayvansarayî'ye göre Galata Sur dışı Camileri: 1) Meyyit İskelesi Mescidi, 2) Azeb Kapısı Câmî’i, 3) Nişancı Mescidi, 4) Yelkenci Hânı Mescidi, 5) Eski Yağkapanı Câmî’i, 6) Yağkapanı Câmî’i, 7) Kurşunlu Mahzen Câmî’i, 8) Yazıcı Câmî’i, 9) Galata Mevlevihânesi Mescidi 10) Bozacı Sokağı Mescidi, 11) Hendek Mescidi, 12) Karanlık Mescidi, 13) Palamut Mescidi, 14) Galata Sarâyı Mescidleri, (*Age.*, s. 431-456).

51 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 34.

52 Marius Canard, “Tarih ve Efsâneye Göre Arapların İstanbul Seferleri”, çev. İsmail Hâmi Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 2, (1956), s. 224-231; İbrahim Sarıçam, “Arapların İstanbul Kuşatmaları”, *550. Yılında Fetih ve İstanbul*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 56, 60.

Mesleme bin Abdülmelik'in İstanbul'a gerçekleştirdiği sefer sırasında burada bir cami yaptırdığına dair bilgiye hem Arap hem de Bizans (Rum) kaynaklarında tesadüf edilmektedir. Ayrıca kaynaklarda bu camiden, hutbenin hangi halife adına okunacağı, camide yapılan tamirat ve yenileme faaliyetleri dolayısı ile de bahsedilmektedir.⁵³ Sonuç olarak kaynaklar, Mesleme bin Abdülmelik'in 716-717 yılları arasında gerçekleştirdiği sefer sırasında İstanbul'da bir cami yaptırdığı hususunda genellikle ittifak halindedir. Anlaşmazlık, bu caminin sur içi İstanbul ve çevresinde mi yoksa İstanbul'un ve Haliç'in karşı kıyısındaki Galata'da mı olduğu yönündedir. Evliyâ Çelebi'nin ve daha sonra farklı kaynakların (mesela Ayvansarayî'nin) naklettiği bu rivayet ve Arap Camii'nin mimarisi (özellikle de dört köşe minaresinin Şam Emeviye Camii minareleri ile benzerliği) Mesleme bin Abdülmelik'in yaptırdığı caminin Galata'da olduğu yönünde bugün de devam eden güçlü bir inanişaya yol açmıştır.

Bu iddiaların aksine Galata Arap Camii'nin Mesleme bin Abdülmelik'in İstanbul'da yaptırdığı cami olduğuna itiraz edenler, Arap Camii'nin bulunduğu yerde 6. yüzyılda Aya İrini (Hagia Eirene) adında başka bir kilise olduğunu öne sürmektedir. Bu kilisenin kalıntıları üzerinde 13. yüzyılda Latinler tarafından San Paolo Kilisesi inşa edilmiş; 14. yüzyılda ise Dominikenlerin bölgeye yerleşmesi ve yapılan bazı eklentiler ile kilise, San Domeniko adını almıştır. Bununla birlikte kilise, San Paolo ve San Domeniko adıyla anılmaya devam etmiştir. Camiye çevrilen kilise, San Paolo ve San Domeniko kilisesidir. Uzmanlar caminin mimarisinin, gotik tarzda olduğu ve minaresinin cami olmadan önce çan kulesi olarak kullanıldığı tespitinde bulunmaktadır.⁵⁴

Birbirine taban tabana zıt olan bu iddiaların hangisinin doğru olduğunu bir tarafa bırakarak, Evliyâ Çelebi'nin Arap Camii'nin adının bu sefer ile ilgili olduğu yönündeki iddiasına kaynaklar çerçevesinde yakından bakmak gerekir. Fatih vakfiyelerinde San Domeniko Kilisesi Mesadomeniko ismi ile karşımıza çıkmaktadır.⁵⁵ Tam tarihi tespit edilemese de bu kilisenin Fatih Sultan Mehmed döneminde camiye çevrildiğini yine Fatih vakfiyeleri aracılığı ile öğreniyoruz. San Domeniko Kilisesi camiye çevrildikten sonra belgelere Galata Camii veya Câmi-i Kebîr ismi ile kaydedilmiştir. 16. yüzyılın ortalarında başlayan Galata Şer'iyeye sicillerinde bu cami için 17. yüzyılın ortalarına kadar Câmi-i Kebîr ismi kullanılmıştır.⁵⁶ Arap Cami ifadesine ancak 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rastlanmaktadır.⁵⁷ Evliyâ Çelebi'nin Emevîlerin İstanbul kuşatmaları ile Arap Camii isimlendirmesi arasında var olduğunu iddia ettiği ilişki ne San Domeniko Kilisesi'nin camiye tahvil edildiği Fatih Sultan Mehmed zamanında ne de 16.

53 Canard, "Tarih ve Efsâneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", s. 232-234; Casim Avcı, "Military Expeditions Launched by Muslim Arabs to the Byzantine Capital of Constantinople", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/2, (2015), s. 19.

54 Semavi Eyice, "Arap Camii", *DİA*, III, (1991), s. 326; Semavi Eyice, "Arap Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, (1994), s. 294-295; Halûk Çetinkaya, "Arap Camii in Istanbul: Its Architecture and Frescoes", *Anatolia Antiqua*, 18, (2010), s. 172-173.

55 VGMA, nr. 575, s. 83.

56 Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 179.

57 17. yüzyılın ikinci yarısına ait bir örnek: "...mahmiye-i Galata'da Arab Câmî'i kurbunda Alaca Mescid mahallesinde..." GŞS, nr. 77, v. 87a/4 (1 Cemaziyevvel 1065 / 9 Mart 1655).

yüzyılda kurulmuştu. Hatta fetihten sonra yaklaşık 200 yıl boyunca resmî belgelerde Câmî-i Kebîr kullanımı devam etmiştir. Muhtemelen halk arasında da aynı durum geçerliydi. Evliyâ Çelebi'nin yazdıkları bu ilişkinin onun yaşadığı ve Galata'yı gezip gördüğü 17. yüzyılda kurulduğunu göstermesi açısından önemlidir. Muhtemelen o yıllarda halk arasında dolaşan bu efsaneyi eserine kaydederek günümüze kadar gelmesini sağlamıştır.

Arap Camii-Emevî kuşatmaları arasındaki ilişkinin neden Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı dönemde kurulduğuna gelinecek olursa; 1492'de İspanya'da Endülüs hâkimiyetinin son bulması üzerine burada yaşayan Müslümanlar, maruz kaldıkları baskı ve zulümler sonrasında ya Hristiyanlığı kabul ya da göç etmeye mecbur kaldılar. 1492 ve sonrasında yaşanan göçler genellikle Kuzey Afrika kıyısındaki Fas, Tunus ve Cezayir'e gerçekleşti.⁵⁸ Kuzey Afrika dışındaki Osmanlı topraklarına bilhassa İstanbul ve Galata'ya Endülüs Müslümanlarının ilk kez ne zaman göç ettiği konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak kaynaklar İstanbul ve Galata'daki Endülüs varlığı ile ilgili olarak 16. yüzyılın ikinci yarısına işaret etmektedir. Çoğunlukla 1576-1578 tarihli kayıtları içeren Galata mahkemesine ait bir şer'iyeye sicilinde Endülüs'ten göç ederek Galata'ya yerleşen Muhammed bin Muhammed el-Endülüsi el-Gırnatî isimli bir kişiye rastlanmaktadır. Belgeye göre Muhammed, burada ticaret ile uğraşüyor ve öldüğünde Galata'nın Câmî-i Kebîr mahallesinde oturuyordu.⁵⁹

Hasluck, İstanbul'daki Arap Camileri üzerine yazdığı makalesinde Galata'daki müdeccen⁶⁰ varlığı ile ilgili olarak iki kaynağa atıfta bulunur. Bunlardan ilki 1578 tarihinde İstanbul'da oturan on ya da on iki Granadalı (Gırnatalı) moriskonun⁶¹ şikâyeti ile ilgilidir. Bu belge ile Galata Şer'iyeye sicillerinde rastladığımız belgenin tarihlerinin yakınlığı dikkati çekmektedir. Bunlar, moriskoların 1568'de İspanya'da başlattıkları büyük isyandan sonra İstanbul'a gelenler olmalıdır.⁶² Ayrıca bu belgeler, İstanbul ve Galata'daki müdeccen varlığını 1570'lere kadar götürmemizi sağlamaktadır. Hasluck'un atıf yaptığı diğer bir kaynak ise 1591-1594 yılları arasında İstanbul'da Venedik elçisi olarak görev yapan Matteo Zane'nin 1594 tarihli raporudur. Zane, Venedik senatosuna sunduğu raporunda İspanya'dan İstanbul'a her gün daha fazla sayıda moriskonun geldiği bilgisini vermektedir.⁶³

58 Benafri Chakib, *Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492-1614)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989, s. 93-94.

59 GŞS, nr. 6, s. 120/3, aktaran Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 107-108. Bu sicildeki birçok belge gibi bu belgenin de üzeri çizilmiştir.

60 Müdeccen, Endülüslü Müslümanları ifade etmek için kullanılan Arapça bir kelimedir. Osmanlı belgelerinde bu kelime genellikle müdeccel şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bk. Mehmet Özdemir, "Endülüs Müslümanlarına Osmanlı Yardımı", *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 406 (dn. 1).

61 Morisko (moriscos), batı kaynaklarında 1492'de İspanya'nın işgalinden sonra Hristiyanlığı kabul ederek İspanya'da yaşamaya devam eden Müslümanları ifade etmek için kullanılan bir kelimedir. Bk. Özdemir, "Endülüs Müslümanlarına Osmanlı Yardımı", s. 406 (dn. 2). Bu makalede müdeccen ve morisko eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

62 1568 isyanı için bk. Özdemir, "Endülüs Müslümanlarına Osmanlı Yardımı", s. 399-402.

63 F. W. Hasluck, "The Mosques of the Arabs in Constantinople", *The Annual of the British School at Athens*, 22, (1916/1917-1917/1918), s. 162 (dn. 6).

Ancak müdeccenlerin İstanbul ve Galata'ya asıl göçleri, 1609'da İspanya Devleti'nin ülkede yaşayan bütün moriskoların sürgün edilmesi kararını vermesinden sonra başlamıştır. Bu karardan sonra Endülüs Müslümanları Kuzey Afrika'ya, Avrupa'ya, Fransa ve İtalya üzerinden önce Selanik'e oradan da İstanbul'a göç etmişlerdir.⁶⁴ 1613 tarihli bir fermanla Osmanlı topraklarına göç eden müdeccenlere yurt olarak Adana ve çevresindeki bazı sancakların (Adana, Üzeyir, Sis, Trablus ve Kars) tayin edildiğinden bahsedilmektedir.⁶⁵ Ancak İstanbul ve Galata için buna benzer bir kayda şimdiye kadar rastlanmamıştır. Bununla birlikte bazı elçilik raporlarında ve anlatı türü eserlerde Galata'daki müdeccen varlığına dair dağınık ve parçalı da olsa bazı izlere rastlanmaktadır.⁶⁶

Eserini kaleme alması ve temize çekmesi daha geç bir tarihte⁶⁷ meydana gelmiş olsa da "İslambol tahrîrâtına" 1630'da başlayan ancak daha geç tarihli olayları da seyahatnamesine kaydeden Evliyâ Çelebi, Galata'daki müdeccen varlığı ile ilgili bir diğer önemli kaynaktır. Bu konu ile ilgili olarak Galata nüfusunun dinlere göre şehre dağılımı hakkında da bilgi vermektedir:

Ve ikinci hisârda Arab câmi'ine gelince aslâ ve kat'â keferê ve gayrı yokdur ve ahâlî-i mahalle elinde Ebü'l-feth'den berü hatt-ı şerîfleri vardır, kâfiri komazlar ve silâh ile nasârâ görseler ol ân âmân [ü] zamân vermeyüp katl ederler. Zîrâ ekseriyyâ İspanya'dan Sultân Ahmed asrında gelen ciğer-hûn Mübtecel tâ'ifesi müselmânlarıdır kim İspanya'da küffârdan ciğerleri hûn olmuşdur. Galata'da müsellaah kâfir görseler hemân katl ederler.⁶⁸

Evliyâ Çelebi'nin konumuzla ilgili olarak aktardıklarını üç madde de özetleyebiliriz: a) Müdeccenler I. Ahmed zamanında (1603-1617) İspanya'dan göç ederek Galata'ya yerleşmişler b) Galata'da daha ziyade Müslümanların ikamet ettiği ikinci hisarda oturuyorlar c) Bunlara Mübtecel tâ'ifesi (topluluğu) denilmektedir ki bu da nüfuslarının belirli bir sayının üstünde olduğunu göstermektedir.

Evliyâ Çelebi'nin bu konu hakkında yazdıkları, başka bir hususu daha açıklığa kavuşturmaktadır. Müdeccenler, tarihleri ve kültürleri ile Galata'nın bir parçası olmuşlardır. Müdeccenlerin çok kültürlü yapısıyla öne çıkan Galata'ya uyum sağlaması herhalde uzun sürmemiştir. Bununla birlikte Arap Camii ile Emevîlerin İstanbul kuşatmaları arasındaki ilişkinin müdeccenlerin

64 Chakib, *Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492-1614)*, s. 76-81; Özdemir, "Endülüs Müslümanlarına Osmanlı Yardımı", s. 403; Lütfi Şeyban, *Mudejares & Sefarades: Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlıya Göçleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 317-324.

65 Chakib, *Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492-1614)*, s. 200-201 (Ek 8); Şeyban, *Mudejares & Sefarades*, s. 374-375.

66 Tijana Krstić, "Moriscos in Ottoman Galata, 1609-1620s", *The Expulsion of the Moriscos from Spain: A Mediterranean Diaspora*, ed. Mercedes García-Arenal, Gerard Wiegers, Leiden, Brill, Boston 2014, s. 275-278.

67 Evliyâ'nın eserini tam olarak ne zaman yazmaya başladığı bilinmiyor. Ancak Nuran Tezcan, seyahatnamenin yazılmaya başlandığı tarihle ilgili genel kabulün, 1673'te seyahatlerin bitmesinden sonra olduğunu ifade etmektedir. Bk. Nuran Tezcan, "Evliyâ Çelebi Ne Zaman Doğdu, Ne Zaman Öldü?", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, ed. Nuran Tezcan, Semih Tezcan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s. 29.

68 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212. Evliyâ Çelebi müdeccenlere mübtecel demektir.

Galata'ya yerleştiği döneme denk gelmesi tesadüf olamaz. Ayrıca Emevîlerin İstanbul seferlerine dair çeşitli efsaneler, Evliya'dan çok daha önce Arap tarihçiler tarafından dile getirilmiştir. Canard, bu konu üzerine yazdığı makalesinde bu efsaneleri detaylı bir şekilde değerlendirir.⁶⁹ Müdaccenler, tarihi geçmişleri ve kültürleri ile birlikte efsanelerini de bölgeye taşımış olmalıdır. Evliyâ Çelebi bu efsaneleri ya bizzat müdaccenlerden dinledi ya da çeşitli eserlerden okuyarak öğrendi. Evliyâ Çelebi'nin önemli bir sözlü kültür aktarıcısı olması ilk ihtimali kuvvetlendirmekle birlikte bu konuda kesin bir yargıya varmak şimdilik mümkün değildir.

Kiliseler ve Sinagoglar

Evliyâ Çelebi, Galata'daki kilise ve sinagogları anlatmaya giriştiğinde tanımlamaları daha da belirsizleşir. Kilise ve sinagogların ne tam adlarından ne de mevkilerinden bahseder. Sayılar her zamanki gibi semboliktir ve kesin bilgiden ziyade Gayrimüslim toplulukların bölgedeki nüfus yoğunlukları ile bağlantılıdır. Evliyâ Çelebi'ye göre Frenklerin 70, Ermenilerin 3 kiliseleri vardır. Rum kiliselerinin sayısı ile ilgili kısım boş bırakılmıştır, ancak seyahatnamedeki sıralamada Rumlar, Frenklerin ardından gelmektedir.⁷⁰ Bununla birlikte Galata'daki kilise sayıları Evliyâ Çelebi'nin verdiği rakamlardan daha düşüktür. 17. yüzyılın başlarında bölgeyi ziyaret eden Polonyalı Simeon, Galata'da 10 Frenk (Latin), 10 Rum ve 1 Ermeni olmak üzere toplam 21 kilise bulunduğunu kaydeder.⁷¹ Schneider ve Nomidis ise Galata'da 14 Latin, 10 Rum ve 2 Ermeni kilisesinin adını zikreder.⁷² Schneider ve Nomidis'in zikrettiği 2 Ermeni kilisesinden birinin faaliyete geçmesi 19. yüzyıl ile tarihlendirilmektedir. Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı çağda Polonyalı Simeon ve sonraki asırda da İncicyan, Galata sur içinde Ermenilere ait sadece Surp Lusavoriç Kilisesi'nin bulunduğunu yazmıştır.⁷³ Farklı seyyahlardan edindiğimiz bu bilgiyi, arşiv belgeleri aracılığıyla da doğrulayabiliyoruz. Galata Ermenileri, 1696 tarihli yangında yanan kiliselerini tamir edebilmek için Divan-ı Hümayun'a yaptıkları başvuru sonucunda İstanbul kaimmakamı ve Galata kadısına yazılan emirden, Galata'da sakin olan Ermenilerin sadece Sultan Bayezid mahallesinde “Cercis Kenisesi” adıyla maruf “kadîmî” bir kilisesi olduğunu öğreniyoruz.⁷⁴ Belgede Cercis Kilisesi olarak adlandırılan bu kilise, Surp Lusavoriç Kilisesi'dir.⁷⁵

Evliyâ, Frenk kiliselerinin ikisi için de Arapça “deyr” kelimesini kullanmaktadır. Bu kelime sözlüklerde kilisenin yanı sıra, genellikle şehirlerin dışında kırsal ve dağlık bölgelerde bulunan, rahiplerin yaşadığı ve içinde çeşitli binaları barındıran manastır manasında kullanılmaktadır.⁷⁶

69 Canard, “Tarih ve Efsâneyle Göre Arapların İstanbul Seferleri”, s. 232-234.

70 *Age.*, s. 212.

71 Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964, s. 11.

72 Schneider ve Nomidis, *Galata Topographisch-Archaeologischer Plan*, s. 20-27.

73 Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, s. 17; P. Ğ. İncicyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, Terçüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976, s. 102.

74 BOA, MD, nr. 110, s. 344/1521.

75 Vağarşag Seropyan, “Kirkor Lusavoriç (Surp) Kilisesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, (1994), s. 106.

76 İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul 2010, s. 279.

Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü'nde bu kelimenin kilise ve manastır manasına geldiği fakat Evliyâ Çelebi'nin bu sözcüğü sürekli kilise anlamında kullandığı ifade edilmiştir.⁷⁷ Ancak Galata için deyr kelimesini manastır manasında kullanmış olabilir. Zira aşağıda ele alınacağı üzere Galata'da manastır özelliklerine sahip iki Hristiyan mabedinden bahsedilmektedir.

Evlîyâ Çelebi, ilk kiliseyi şu sözlerle anlatır: “Evvêlâ cümleden Fransa'nın Erganûn deyrî: Bir sed üzre kapusuna yedi kademe nerdübân ile urûc olunur.”⁷⁸ Bu kiliseyi anlatırken kullandığı *Fransa'nın* ifadesinden Saint Benoit kilisesinden bahsettiği anlaşılmaktadır. St. Benoit kilisesi, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Fransız elçilerinin kullanımı için tahsis edilmiş ve 1583'te buraya Cizvit rahipleri yerleştirilmişti.⁷⁹ Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı ve eserini kaleme aldığı dönemde burada hâlâ Cizvit rahipleri bulunuyordu. 17. yüzyılda İstanbul ve Galata'yı ziyaret eden Antoine Galland, günlüklerinde Fransız elçisinin ve Fransız kolonisinin 1 Ocak 1673'te St. Benoit kilisesinde katıldığı bir ayinden ve Cizvitlerin burada sahip olduğu geniş imtiyazlardan bahsetmektedir.⁸⁰

Evlîyâ Çelebi, Fransa kilisesini anlatırken bu kiliseyi diğerlerinden ayırt etmeye yarayacak belirgin bir yapısal özelliğini paylaşır: “Bir sed üzre kapusuna yedi kademe nerdübân ile urûc olunur.” Bu ifadeden kilisenin yerden yüksekte bir set üzerinde bulunduğu ve kapısına yedi basamaklı bir merdiven ile çıkıldığı anlaşılmaktadır. İnciyan, *XVIII. Asırda İstanbul* isimli eserinde Saint Benoit kilisesinin “sokağın seviyesinden 28 taş basamak yüksek olduğundan” bahsetmektedir.⁸¹ İki yazarın basamak sayılarındaki farklılık hemen dikkati çekmektedir. Ancak yazarların basamak sayıları ile ilgili ifadeleri kilisenin farklı noktalarının yerden yüksekliğini yansıtıyor olabilir. Ayrıca yazarların kilisenin yüksekliğine dair verdikleri rakamlarda ne kadar hassas davrandıkları, tahmini mi yoksa kesine yakın bir ölçüm mü yaptıklarını söylemek zordur. Bilhassa Evliyâ Çelebi'nin seyahatnamede verdiği çeşitli sayıların çoğunlukla sembolik olduğu, kesinlik taşımadığı bilinmektedir. Bu nedenle Evliyâ Çelebi'nin yerden yüksek bir yapı olduğunu ifade ettiği Fransa kilisesinin İnciyan'ın tarifine uyduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Evlîyâ Çelebi, Galata'da “Venedik deyrî” olarak adlandırdığı diğer Frenk kilisesi ile ilgili şunları yazar: “Ve ana karîb Venedik deyrî: İhrâk olup yigirmi sene harâb yatup Kandiye sulhunda Köpürlüzâde Ahmed Paşa izniyle amâr olundu. Evce ser-çekmiş çâr-kûşe bir nâkûshânesi var.”⁸² Evliyâ Çelebi'nin bu kilisenin yanması ve ancak Kandiye barışından sonra açılması ile ilgili ifadelerinden, San Françesko Kilisesi'nden bahsettiği anlaşılmaktadır. San Françesko Kilisesi, bu dönemde 1639 ve 1660 yıllarında olmak üzere iki kez yangına maruz kaldı. 18 Mart 1639'da

77 Robert Dankoff, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, çev. Semih Tezcan, Sanat Kitabevi, İstanbul 2004, s. 117.

78 Evliyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

79 M. A. Belin, *Histoire de la Latinité de Constantinople*, Alphonse Picard et Fils, Paris 1984, s. 236-238.

80 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673)*, II, çev. Nahid Sırrı Örik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 1.

81 İnciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 103.

82 Evliyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

çıkan ilk yangında kilise, çan kulesi de dâhil olmak üzere büyük ölçüde yandı.⁸³ Kilisenin içinde bulunduğu manastır tamamen yanmadı, fakat yangın söndürme faaliyetleri sırasında hasar gördü. Bu hasarın kısa sürede giderildiği ve manastır sınırları içindeki bazı şapellerin ibadet için kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁴ San Françesko Kilisesi'nin yeniden inşası maddi zorluklar nedeni ile uzun sürdü ve eskisinden daha küçük olarak inşa edilen yeni kilisenin tamamlanması 1656 yılını buldu.⁸⁵ Ancak San Françesko Kilisesi bundan 4 yıl sonra 1660'ta tekrar yandı ve 1669 yılında Girit'in fethi ve Osmanlı Venedik savaşına son veren Kandiye barışı öncesinde ve sonrasında Venedik'in diplomatik girişimleri sonucunda yeniden inşa edilmesine izin verildi.⁸⁶ Evliyâ Çelebi'nin San Françesko Kilisesi'ni *Venedik deyri* olarak adlandırmasının sebebi bu diplomatik girişimler olmalıdır. San Françesko Kilisesi'nin Kandiye barışında yeniden yapılmasına izin verilmesi hususu *Seyahatnamenin* 8. kitabında daha detaylı olarak karşımıza çıkar. Evliyâ Çelebi, Kandiye kuşatmasından sonra yapılan sulh görüşmeleri sırasında Venedik heyetinin bu konudaki talebini şöyle aktarır: "Sizin İslâmbol Galatası içre bizim bir erganon kenîsemiz var idi. İhrâk olmağile hâlâ mu'attal durur. Anı evvelkiden a'lâ amâr edelim ve sizin zindânlarınızda olan bizim Venedikli hıristiyan esîrlerimiz bize cümle verin."⁸⁷ Ancak *Seyahatnamenin* bundan sonraki kısmında Osmanlı heyetinin kilisenin ihyasına yönelik talebe nasıl bir cevap verdiği yer almamaktadır. Müzakereler, esirlerin karşılıklı olarak serbest bırakılması, sınırdaki kalelerin durumu, ticaret serbestisi ve Osmanlı ülkesindeki Venedik diplomatik temsilcilerinin (balyos, konsolos vs.) eskiden olduğu gibi Osmanlı limanlarında ikamet edebilmesi gibi konular üzerinden devam eder.⁸⁸ Ersin Gülsoy, anlaşma maddelerini içeren *Târih-i Fazıl Ahmed Paşa, Cevâhirü't-Tevârih ve Silâhdar Tarihi* gibi kaynaklarda Venedik balyosunun Galata'da ve konsoloslarının da diğer limanlarda oturması hakkında maddeler bulunduğunu, ancak bu kaynaklarda anlaşma maddelerinin eksik olduğunu ve anlaşmanın tam metninde Galata'da ve diğer limanlardaki Venedik balyos ile konsolosları hakkında bir madde bulunmadığını ifade etmektedir.⁸⁹ Ayrıca anlaşma metni ve 1670 tarihinde Venedik'e verilen ahidname sureti incelendiğinde Galata'da yanan kilisenin yeniden yapılması ile ilgili bir maddeye rastlanmamaktadır.⁹⁰ Kilisenin yeniden inşasına ayrı bir fermanla izin verilmiş olmalıdır.

83 Belin, *Histoire de la Latinité de Constantinople*, s. 200; Gualberto Matteucci, *Un Glorioso Convento Francescano Sulle Rive del Bosforo: Il S. Francesco di Galata in Costantinopoli, c. 1230-1697*, Studi Francescani, Firenze 1967, s. 44-45, 152.

84 Matteucci, *Un Glorioso Convento Francescano Sulle Rive del Bosforo*, s. 154-156.

85 *Age.*, s. 177-179.

86 *Age.*, s. 235.

87 Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 8. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 206.

88 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 8. Kitap, s. 206.

89 Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 163-164. Anlaşma metni için bk. *Age.*, s. 160-163.

90 Anlaşma metni ve 1670 tarihli Venedik ahidnamesi 16/4 numaralı Düvel-i Ecnebiye defterinde bulunmaktadır. Bk. Abdullah Zararsız, *16/4 Numaralı Düvel-i Ecnebiye Defteri "Venedik Ahidname Defteri" (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2015, s. 72-75 (6 Eylül 1699 tarihli anlaşma metni); s. 75-83 (1670 tarihli Venedik ahidnamesi).

Evliyâ Çelebi'nin Galata'da bulunduğunu söylediği sinagogların sayısı ikidir. Ancak bu sinagogların adını vermediği gibi bunlar hakkında hiçbir açıklama yapmaz. Çok fazla ayrıntıya girmeden Yahudiler ile Hristiyanlar arasında bazı gerilimler olduğundan bahseder. Ancak Ermeni kilisesinde olduğu gibi Evliyâ Çelebi'nin Galata sinagogları hakkında verdiği sayı da gerçeği yansıtmamaktadır. Galata Yahudilerinin 1696 yangınında yanan sinagoglarını tamir edebilmek için Divan-ı Hümayun'a yaptıkları başvurudan Galata'da "feth-i hâkâniden berü" bir sinagogları olduğunu ve burada başka sinagoglarının olmadığını öğreniyoruz.⁹¹ Ancak bu sinagogun tamirine, San Françesko Kilisesi'nin yerine inşa edilen Gülnuş Emetullah Sultan Camii'ne (Yeni Cami) yakınlığı nedeni ile izin verilmemiştir.⁹²

Evliyâ Çelebi'nin kilise ve sinagoglara dair verdiği bilgilerin, seyahatnamenin diğer bölümlerine nazaran detaydan yoksun ve aynı zamanda belirsiz olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Şehrin en büyük kiliselerini onları himaye eden devletlerin adları ile kaydeder. Bu durum kiliselerin adlarını unutmuş, kaydetmemiş olması ile izah edilebileceği gibi aynı zamanda Müslüman halkın zihnindeki kilise imgesini de yansıtır olabilir. 16 ve 17. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden bazı seyyahlar, Müslümanların kiliselere giderek ayinleri izlediklerini anlatır.⁹³ Müslümanlar, herhalde ziyaret ettikleri bu kiliselerde, ayinleri ve duvarlarındaki tasvirleri, merak ve şaşkınlık arası bir duyguyla seyretmiş olmalıdır. Evliyâ Çelebi de iki Frenk kilisesinin içinde ve dışında bulunan tasvirlerle dair hayretini şöyle aktarır: "Bu düyûrların dâhilinde ve hâricinde suver-i acıbe ve garîbe menkûş tasvîrler var kim gûyâ zî-rûhdur."⁹⁴ Muhtemelen Müslüman halk için kiliseleri, isimlerinden ziyade onları kullanan topluluklara göre sınıflandırmak ve anmak daha kolay ve akılda kalıcıydı. Bu nedenle Evliyâ, Galata'daki kiliseleri Venedik, Fransa, Rum, Ermeni ve Yahudi gibi isimlerle kaydetmişti.

Mahalleler ve Nüfus

Şehirlerin en temel birimi olan halkın yaşamını sürdürdüğü ve genellikle birbirini tanıyan insanların oturduğu mahallelere gelince;⁹⁵ Evliyâ Çelebi, Galata sur içinde 70 Rum, 18 Müslüman, 3 Frenk, 2 Ermeni ve 1 Yahudi mahallesi olduğunu yazmasına rağmen bunlardan hiçbirinin adını zikretmez.⁹⁶

91 BOA, MD, nr. 110, s. 300/1355.

92 BOA, MD, nr. 110, s. 410/1803.

93 "Bu vaazlara [Aziz Franciscus kilisesinde bir Benedikten rahibinin verdiği] İtalyanlar da Rumlar da gelir (çünkü Galata'da hemen herkes İtalyanca bilir, ya da hiç değilse onlar) hatta bazen Türkler bile gelirler. Türkler, rahibi biraz seyredeler ve dinlerler, sonra dışarı çıkarlar veya daha içeri doğru ilerleyip kilisenin içini gözden geçirirler, bazen de rahibin kürsüde yaptığı hareketlerle alay ederler." (Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, II, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 757). Frenk "Kilisenin, senede bir defa, Paskalyanın dokuzuncu haftasının perşembesine tesadüf eden büyük bir ziyaret günü vardır ve o gün kilisede pek çok insan toplanır. Kapatma kızlar da dahil, Müslüman ve Hristiyan kadın ve erkekler, kısmen ziyaret maksadıyla, kısmen de donanma temasına gelir gibi seyre gelirler." (Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, s. 12.)

94 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

95 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, ed. Osman Okyar ve Halil İnalıcık, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1980, s. 104.

96 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

16. yüzyılda Galata sur içinde 30 civarında mahalle bulunuyordu. Bunlardan Rum veya Frenk Mahallesi olarak isimlendirilebilecek olanların sayısı 10'u geçmez. Ayrıca Galata'da Ermeni Mahallesi adında müstakil bir mahalle vardı. Bu mahallelerin bir kısmı bölgedeki kiliselerin adlarını taşıyordu. Sicillerde geçen diğer mahalleler çoğunlukla çevredeki bir cami veya mescidin adıyla anılıyordu. Ancak Karaköy ve Lonca Mahallesi gibi bu tanımlamalara uymayan mahalleler de vardı. Sonuncular yerleşimin değil daha çok ticaretin ve diğer ekonomik faaliyetlerin ön plana çıktığı mahallelerdi. 16. yüzyıl şer'iyeye sicillerinde bir cami veya mescit ismiyle anılan mahallelerin sayısı Evliyâ Çelebi'nin aktardığı tabloyla örtüşmemektedir.⁹⁷

Evliyâ Çelebi, mahalle sayılarını verdiği bu bölümde ayrıca nüfus gruplarından da bahseder. Ancak nüfusu mahallelere göre değil, sur içi bölme duvarlarına göre anlatır. Bunlar için kullandığı terimler “başhisâr”, “ikinci hisâr” ve “iki kal'a”dır. Bu hisarların yerlerini tespit edebilmek için Arap Camii ve Tophane gibi verdiği referans noktalarını kullanarak bazı tahminlerde bulunulacaktır.

Evliyâ Çelebi ilk olarak Başhisâr'da “aslâ kefere” yaşamadığını yazmaktadır.⁹⁸ Başhisâr'ın tespiti herhangi bir referans noktası kullanmadığı için en zordur. Başhisâr ile Galata kulesinin sur içinde kalan güney kesimlerine işaret ediyor olmalıdır. Burada Bereketzade Mescidi ve çeşmesi, Okçu Musa ve Şehsuvar mescitleri bulunuyordu.

İkinci hisâr ile ilgili olarak ise “Arab câmi'ine gelince aslâ ve kat'â kefere ve gayrı yokdur ve ahâlî-i mahalle elinde Ebü'l-feth'den berü hatt-ı şerifleri vardır, kâfiri komazlar ve silâh ile nasârâ görseler ol ân âmân [ü] zamân vermeyüp katl ederler. Zîrâ ekseriyâ İspanya'dan Sultân Ahmed asrında gelen ciğer-hûn Mübtecel tâ'ifesi müselmânlarıdır” yazmaktadır.⁹⁹ Arap Camii'ne gelinceye kadar ifadesi bu hisarın tespiti için önemli bir referans noktasıdır. Burası kabaca Kasımpaşa tarafındaki sur duvarları, Okçu Musa caddesi ve Arap Camii üçgeni arasında kalan bölge olmalıdır. Bu bölgede, Emekyemez (Ekmekyemez), Yolcuzaade ve Alaca mescitleri bulunuyordu. Yine Yeşildirek (Evliyâ'da Mehmed Paşa) ve Buğuluca (Evliyâ'da Bokluca) hamamları da bu bölgedeydi. Gerek yukarıda, Başhisâr'da gerekse burada ikinci hisârda adlarını andığımız mescitler, Galata'nın aynı isimle anılan önemli Müslüman mahalleleriydi. Müslüman halk, fetihten itibaren hayırseverler tarafından yaptırılan bu mescitlerin etrafında toplanarak Müslüman mahallelerini oluşturmuştu.¹⁰⁰

Evliyâ Çelebi, Gayrimüslim ve Frenklerin (Latinlerin) oturduğu hisarları ise şu sözler ile anlatır: “Zîrâ bu iki kal'adan mâ'adâ tâ Tophâne'ye varınca iki kal'a içi mâl-â-mâl yedi kiral Frengi ve cümle nasârâ mâl-â-mâldir.”¹⁰¹ Bu tarif kabaca, Arap Camii'nden Tophane'ye kadar

97 16. yüzyıl Galata mahalleleri için bk. Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 130-131.

98 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

99 *Age.*, s. 212.

100 Galata'da Müslüman mahallelerinin oluşumu için bk. Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 125-131; Fariba Zarinebaf, *Mediterranean Encounters: Trade and Pluralism in Early Modern Galata*, University of California Press, Oakland 2018, s. 52-55.

101 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 212.

olan bölgeyi kapsıyor olmalıdır. Bu bölgenin deniz kıyısında yer alan Arap Camii ile Karaköy arasındaki kısmı Cenevizlilerin ilk imtiyaz bölgesine denk geliyordu. Seyahatnamenin başka bir bölümünden bu bölgeye “ortahisâr”¹⁰² denildiğini öğreniyoruz. Bu bölgenin doğusunda, deniz kıyısından kuzeydeki sur duvarlarına kadar uzanan Karaköy-Tophane arasındaki kısmı ise Cenevizlilerin altıncı ve son periyotta inşa ettikleri sur duvarları içinde kalıyordu. Evliyâ'nın tarif ettiği bu “iki kal'a” ayrıca Galata'daki Rum ve Frenk kiliselerinin yoğun olarak bulunduğu bölgeydi. Yukarıda gördüğümüz Venedik ve Fransa kiliseleri yani San Françesko ve Saint Benoit bu bölge içinde bulunuyordu.

Burada Evliyâ'nın nüfus grupları ile yazdıklarından şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Galata Kulesi ile Karaköy arasındaki hattın doğusu, yoğun olarak Gayrimüslimlerin ve Frenklerin oturduğu bölgelerdi. Bunlar arasında en kalabalık nüfus Rumlara ondan sonra da Frenk, Ermeni ve Yahudilere aitti. Müslümanlar sur içinde Galata kulesinin güney ve güneybatısı ile Kasımpaşa tarafındaki surlara yakın mahallelerde oturuyorlardı. Arap Camii-Karaköy arası, şehrin doğusunda olduğu gibi çoğunlukla Gayrimüslimlerin ve Frenklerin oturduğu bölgelerdi. Konuyu Evliyâ Çelebi'nin yazdığı gibi hisarlar üzerinden özetlersek, Galata'daki dört hisardan ikisi yoğun olarak Gayrimüslimlerin (Frenkler dâhil) diğer ikisi de Müslümanların ikamet ettiği bölgelerdi.

Ancak Galata'nın nüfusu konusunda *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*'ni kullananlar onun yazdıklarından genellikle Rumların ve Frenklerin en kalabalık nüfusu oluşturduğu sonucuna varırlar.¹⁰³ Onun bu konuda yazdıkları, özellikle de Müslümanların oturduğu hisarlara dair yaptığı açıklamalar genellikle gözden kaçırılmıştır. Bunlara ek olarak Müslüman mahallelerinde asla bir Gayrimüslimin oturmasına müsaade edilmemesinin sebepleri ve Sultan Ahmed devrinden itibaren bölgeye gerçekleşen müdeccen göçünün Galata'nın etnik ve dinî yapısına etkisi Galata'nın nüfusunu konu edinen çalışmalarda sorgulanmamıştır. Evliyâ'nın bu konuda yazdıkları, 15. yüzyılın sonlarında başlayan Müslüman nüfus artışının 16 ve 17. yüzyılda da devam ettiğini göstermektedir.¹⁰⁴

17. yüzyılda Müslüman nüfus artışını gösteren sadece Evliyâ Çelebi'nin anlattıkları değildi. Yüzyılın sonlarında 1693'te Müslümanların Arap Camii çevresinde Gayrimüslimlerin ikametine izin verilmemesi konusunda mahkemeye yaptığı bir başvuru ve tarafların uzun bir süreye yayılan Galata ve İstanbul kadılıkları, Anadolu kazaskerliği ve Divan-ı Hümayun gibi üst düzey mahkemelerde açtıkları karşılıklı davalar, bu artışın belgesel kanıtlarını sunmaktadır. Davalar sonucunda bazen taraflardan biri bazen de diğeri haklı görülüyor ve bu doğrultuda kararlar çıkartılıyordu. Bu arada 1696 yangınında zarar gören San Françesko Kilisesi yerine

102 *Age.*, s. 213.

103 Robert Mantran, “Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, I, ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis, Holmes & Meier Publishers, New York 1982, s. 129.

104 Galata'da 15 ve 16. yüzyılda yaşanan Müslüman nüfus artışı için bk. Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 178, 182-187.

1698 tarihinde II. Mustafa, annesi Gülnuş Emetullah Sultan adına, genellikle Yeni Camii adıyla anılacak olan bir cami yaptırdı. 1713 tarihine gelindiğinde ise, Müslüman ahali Arap Camii ile Yeni Camii arasında sadece Müslümanların bina yapmalarına ve iskânına izin veren bir ferman elde etmeyi başardı.¹⁰⁵ Kısaca özetlediğimiz bu mücadele, Evliyâ Çelebi'nin "ortahisâr" olarak adlandırdığı Arap Camii ile San Françesko Kilisesi (Yeni Camii) arasında kalan ve genellikle Gayrimüslimlerin ve Frenklerin oturduğunu yazdığı bölgede 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde artık Müslümanların çoğunluğu oluşturduğunu göstermektedir. Bu mücadelenin temel sebebi de Müslümanların bölgede artan nüfusu ve Gayrimüslimleri çeşitli sebeplerle bölgede istememeleridir.

Diğer taraftan 1693-1713 yılları arasındaki bu mücadelenin ayrıntıları başka bir hususu da açıklığa kavuşturmaktadır. Evliyâ Çelebi, ikinci hisarda asla bir Gayrimüslimin yaşamadığından ve yaşamasına müsaade edilmediğinden, bunun için de Müslüman ahalinin ellerinde II. Mehmed zamanında elde ettikleri bir ferman bulunduğundan bahsetmekteydi. Bu fermanın hangi padişah döneminde alınmış olduğunun şimdilik bir önemi bulunmuyor. Ancak bu rivayet, 1693'te Ortahisâr'da (Arap Camii-Yeni Camii arası) yaşanan ve Müslümanların bölgede Gayrimüslimlerin iskânını engellemeye dönük mücadelesinin bir benzerinin ikinci hisarda daha önce yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir.

Çarşılar ve Galata Esnafı

Evliyâ Çelebi seyahatnamede Galata'yı anlattığı bölümün sonunda, şehirdeki çarşı, pazar ve bedesten gibi ticari mekânlar ile burada faaliyet gösteren esnaf grupları hakkında bazı bilgiler verir. Ancak bu bilgiler, Galata'nın ticari önemine nazaran oldukça kısa, detaydan yoksun ve dağınık bir şekilde anlatılmıştır. Evliyâ, Galata'daki ticari mekânlardan (Evsâf-ı dekâin-i şehri Galata) bahsettiği bölümde Haffafhane, Sükker (Şeker) Çarşısı, Yağpazarı ve Attarlarının müzeyyen çarşıları olduğundan bahsetmiş, ancak bu çarşıların konumu ile burada faaliyet gösteren esnaf hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Burada sadece Galata (Ebü'l-feth Gâzi) Bedesteni için detaylı bir anlatım yapmıştır. Evliyâ, Galata Bedesteni'nin kurşun örtülü, 12 kubbeli ve 4 demir kapılı, dükkân sahiplerinin ise çoğunlukla Rum ve Frenk olduğundan ve burada daha ziyade "kız dimisi" adı verilen bir kumaşın satıldığından bahsetmektedir. Ancak Galata Bedesteni ile ilgili verdiği bu bilgiler seyahatnameye sonradan eklenmiştir.¹⁰⁶

Evliyâ Çelebi'nin seyahatnamede bahsettiği bu çarşıların yerlerini çeşitli araştırmalardan, seyahatnamelerden ve şer'iyye sicillerinden faydalanarak tespit etmek mümkündür. Galata Bedesteni, bugün Fatih Çarşısı olarak bilinmektedir. Galata Sükker (Şeker) veya Sükkerîler

105 Galata'nın Müslüman ve Gayrimüslim halkının 1693-1713 tarihleri arasında verdiği bu hukuk mücadelesinin detayları için bk. Kenan Yıldız, "Bitmeyen Bir İskân Tartışması: Galata'da Yeni Valide ve Arap Camileri Etrafında Katolik-Müslüman Çekişmesi (1693-1713)", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 34, (2020), s. 102-109; San Françesko Kilisesi'nin Yeni Camii'ye tahvili hakkında bk. Muzaffer Özgüleş, *The Women Who Built the Ottoman World: Female Patronage and the Architectural Legacy of Gülnuş Sultan*, I. B. Tauris, London-New York 2017, s. 105-106.

106 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, s. 212.

(Şekerciler) Çarşısı, Perşembe Pazarı Sokağı çevresindeki Lonca Çarşısı içinde,¹⁰⁷ Galata Yağpazarı ise Yağkapanı önünde ve surların dışında kalıyordu.¹⁰⁸ Ayrıca Galata gümrüğü de buradaydı.¹⁰⁹ Haffaflar Çarşısı, Karaköy'de surların iç kısmında yer alıyordu.¹¹⁰

Evliyâ Çelebi, bu çarşılardan başka, ticari mekânları (evsâf-ı dekâkin) anlattığı bölümün son kısmında Galata meyhanelerinden ve Balıkpazarı Çarşısı'ndan bahseder. Meyhaneler ve Balıkpazarı için verdiği bilgiler, diğer çarşılara göre oldukça detaylıdır. Evliyâ, meyhanelerin, Galata'nın "ortahisâr"ında, deniz kıyısında bulunduğunu ve "kat-ender-kat" yani kat kat olduklarını yazar.¹¹¹ Bununla meyhanelerin çok katlı yapılar olduğunu vurgulamak istemiştir. Polonyalı Simeon, Evliyâ ile benzer şekilde Galata meyhanelerinin deniz kıyısında ve "üç dört-katlı yüksek meyhâneler" olduğunu kaydetmektedir.¹¹² Evliyâ'nın ve diğer seyyahların anlatımından meyhanelerin Balıkpazarı kapısı çevresinde ve özellikle de Karaköy'e doğru uzanan kıyı şeridinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Evliyâ Çelebi, Galata'nın yiyecek ve içeceklerini (me'kulât ve meşrûbât) anlattığı bölümün sonunda meyhanelerin isimleri ve burada satılan şarap türleri hakkında bilgi verir. Taş merdiven (nerdübân), Kefeli, Manyalı, Mihalaki, Kaşkaval, Sümbüllü, Kostanti ve Saranda seyahatnamede isimleri zikredilen meyhanelerdir. Bunlardan Taş merdiven, meyhanenin bulunduğu mahallin, diğerleri ise meyhanecilerin ismi olmalıdır.¹¹³ Taş merdiven civarında meyhanelerin toplanması seyahatnamenin yazıldığı tarihten çok daha önce 16. yüzyılda başlamıştı. 1576 yılında Galata Câmî-i-i Şerîf Mahallesi halkı, cami (Arap Camii) etrafında, taş merdiven (taş nerdübân) adıyla bilinen mevziye kadar "peydâ" olan meyhanelerin kapatılmasını istemişlerdi.¹¹⁴ Evliyâ Çelebi, Galata meyhanelerinde Ankona, Sarakuza, Mudanya, Edremid ve Bozcaada'nın halis şaraplarının satıldığından bahseder. Ancak bunların bir damlasını bile ağzına koymadığını, sadece Mübtecel şerbeti ismiyle bilinen Atina balı şerbetini içtiğini anlatır.¹¹⁵

107 GŞS, nr. 17, s. 166/4. Evliyâ Çelebi'nin bahsetmediği Lonca Çarşısı, 16 ve 17. yüzyıllarda Galata'nın en önemli ticari merkezlerinden biriydi. Cenevizliler zamanında *loggia* adıyla anılan bu bölgede, yönetim sarayı (Palazzo del Comune), meydan ve çeşitli dükkânlar (çarşılar) bulunuyordu. Loncanın omurgasını bugünkü Perşembe Pazarı Sokağı oluşturuyordu. Osmanlılar zamanında Lonca Çarşısı gelişerek yeni dükkânlara ev sahipliği yapmaya devam etti. Bu dükkânlar çoğunlukla bir vakfa aitti. Lonca Çarşısını çeşitli alanlarda faaliyet gösteren dükkânlar veya çarşılar topluluğu olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Lonca Çarşısı hakkında detaylı bilgi için bk. Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 91-98.

108 Evliyâ Çelebi, Yağkapanı (İbrahim Paşa) Camii'ni anlatırken caminin altında baştanbaşa zeytinyağı dükkânları olduğunu yazmaktadır. Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 211.

109 *Age.*, s. 212.

110 *Galata Mahkemesi 580 Numaralı Sicil (H. 1221-1222 / M. 1806-1808)*, haz. Yılmaz Karaca, Mümin Yıldıztaş, Kültür AŞ, İstanbul 2019, s. 267, hüküm no 383.

111 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 213.

112 Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, s. 12.

113 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 213.

114 BOA, MD, nr. 27, s. 302/725 (29 Zilkade 983/29 Şubat 1576). Taş merdiven denilen mevziyi, tam olarak tespit etmek şimdilik mümkün olmadı. Bunun bölgede yer alan ve Galata Kulesi'ne çıkan merdivenli yollardan biri olduğunu tahmin etmek güç değildir. Bu yolun Yüksek Kaldırım Caddesi olma ihtimali de bulunmaktadır.

115 "Bu hakîre bir katresi müyesser olmamışdır. Ammâ âlüfte ve âşüfteliğimiz takrîbiyle cümle esnâf ile ihtilât edüp ahvâllerine vâkıf-ı esrâr olmuşuz. Ammâ Mübtecel şerbeti nâm Atina balı şerbetin nüş etmişizdir." Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 213.

Seyahatnamede Galata'daki meyhaneler ile Balıkpazarı arasında kurulan ilişki dikkatlerden kaçmamaktadır. Evliyâ, meyhanelerde yiyip içenler için Balıkpazarı Çarşısı'nda çeşit çeşit balıkların, meyvelerin ve diğer yiyecek ve içeceklerin en iyilerinin bulunduğunu kaydeder.¹¹⁶ 17. yüzyılın ortalarında bölgeyi ziyaret eden Thévenot'a göre Galata Balıkpazarı, "iki kenarına balıkçıların sıralandığı bir sokaktır".¹¹⁷ Eremya Çelebi, Galata Balıkpazarı'nda yirmi tane balıkçı dükkânı olduğunu yazar.¹¹⁸ Surların dışında yer alan Balıkpazarı'nda sadece balıkçı dükkânları değil, aynı zamanda makara ve iplik gibi balıkçıların ihtiyaç duyduğu malzemeleri satan dükkânlar da bulunmaktaydı.¹¹⁹

Evliyâ Çelebi'nin seyahatnamenin Galata bölümünde bahsettiği ve yerlerini tespit edebildiğimiz çarşılar genellikle, Azapkapı-Karaköy arasındaki bölgede yer alıyordu. Bu çarşılardan sadece haffafhane, şehrin doğusunda (Karaköy-Tophane arasında) kalmaktaydı. Bununla birlikte Evliyâ Çelebi, Karaköy-Tophane arasındaki bazı iktisadi faaliyetlere seyahatnamenin farklı bölümlerinde dolaylı olarak değinmiştir. İstanbul esnafının IV. Murad zamanında yaptığı geçit töreni vesilesiyle Kurşunlu Mahzen'in buğday ambarı olarak kullanıldığını yazmıştır.¹²⁰ Seyahatnamenin iki farklı bölümünde (İstanbul madenlerini ve Kılıç üreten esnafı anlatırken) ise Galata Kireçkapısı önünde kılıç imalathanesinin (karhane) bulunduğu bahsetmiştir. Ancak bu imalathane, Evliyâ bu satırları yazdığı sırada mevcut değildi. Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan kılıç imalathanesi, zamanla harabe haline gelmiş, bunun üzerine Gümrük Emini Ali Ağa tarafından satın alınarak yerlerine "Yahûdî hâneler" yapılmıştı. Evliyâ bu hadiseyi, Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın ölüm yılı ile (1644) tarihlendirmektedir.¹²¹ 19. yüzyıl Bostancıbaşı defterlerinde, Eğrikapı İskelesi'nden Debbağhane İskelesi'ne kadar olan sahil kesiminde genellikle Yahudilere ait yalıların yer aldığı görülmektedir.¹²² Evliyâ Çelebi'nin verdiği bu bilgi, Yahudi nüfusunun bölgeye 1644'ten sonra yerleşmeye başladığını göstermesi açısından önemlidir.

Evliyâ Çelebi'nin, seyahatnamede dağınık bir şekilde anlattığı, Galata'daki çarşı, pazar ve han gibi iktisadi faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlar bunlardan ibaret değildi. Azapkapı ve Karaköy arasında Câmî-i Kebîr (Arap Camii) civarında yer alan Arab Çarşısı, Perşembe Pazarı Sokağı civarındaki Lonca Çarşısı ve Bedesten'e oldukça yakın bir konumda bulunan Rüstem Paşa Hanı (Kervansaray) ile Kürkçü Kapı civarındaki Kürkçüler Çarşısı; Karaköy-Tophane arasında ise

116 *Age.*, s. 213.

117 Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 59.

118 Kömürciyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 35.

119 Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 91.

120 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 295. Kurşunlu Mahzen'in adı seyahatnamede birkaç defa ve genellikle Ömer bin Abdülaziz'in Galata'da inşa ettirdiği camilerden biri olarak geçer (s. 34, 210).

121 *Age.*, s. 31, 301. Evliyâ Çelebi, seyahatnamenin madenlerle ilgili bölümünde kılıç imalathanelerinin yerine "Yahûdî hâneler" yapıldığını ifade ederken, İstanbul esnafı ile ilgili bölümünde "bekâr bî-kârâne" yapıldığını ifade etmektedir.

122 Murat Bardakçı, *Üçüncü Selim Devrine Ait Bir Bostancıbaşı Defteri*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 2-3 (Tıpkıbasım ve transkripsiyon); Reşad Ekrem Koçu, "Bostancı Başı Defterleri", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, IV, (1958), s. 66-67.

Karaköy Çarşısı, Evliyâ Çelebi'nin zikretmediği Galata'daki önemli çarşılarıdır. Bunların yanı sıra Karaköy-Tophane arasında Selhane, Mumhane ve Debbağhane gibi daha ziyade üretim alanında faaliyet gösteren mekânlar da seyahatnamede kendine yer bulamamıştır.¹²³ Bunlardan başka, Galata sur içinde kalan ancak yerleri tam olarak tespit edilemeyen Simidciler ve Yayıncılar gibi çarşılarından da bahsedilmemiştir.¹²⁴

Evlîyâ Çelebi, Galata esnafı hakkında da bazı bilgiler vermektedir. Ancak bunlar çarşılar bahsinde olduğu gibi genellikle sadece esnafın isminin zikredilmesinden ibarettir. Galata halkının ahvalini ele aldığı fasılda (Tarz [u] tavr-ı ahvâlât-ı ahâlf-yi Galata) gemiciler (keşfîban), tüccarlar, çeşitli zanaatkârlar (ehl-i hıref-i gûnâ-gûn), kalafatçı marangozlar ve kaptanların isimlerini sayar; fakat bunların faaliyetleri, işlik ya da dükkânlarının konumları hakkında herhangi bir bilgi vermez.¹²⁵ Bununla birlikte özellikle gemicilik ile ilgili alanlarda faaliyet gösteren esnafın surların önünde Azap Kapı civarında toplandığı bilinmektedir.¹²⁶

Evlîyâ Çelebi, Galata'nın yiyecek ve içeceklerini (me'kulât ve meşrûbât) anlattığı bölümde ise ehl-i sanat pusula saatçilerini, billur cam ve kum saati (sâ'at-ı remil) satan kefere attarlarını zikreder.¹²⁷ Bu bölümde ayrıca has ve beyaz "mübtecel" francala ekmeğinden, şekerler çarşısında üretilen misk ve amber kokulu rengârenk şekerlerden ve yine mübtecellerin münakkaş (nakışlı) varaklı (yapraklı) bahâr (baharat/baharatlı) helvasından ve bahârlı (baharatlı) simidinden övgü ile bahseder.¹²⁸ Bu bilgilerden Galata'da ekmeği, simitçi ve helvacı esnafının en azından bir kısmının İspanya'dan gelen Müdeccenler olduğu anlaşılmaktadır.

Evlîyâ Çelebi, şehirdeki Gayrimüslimleri bazı meslek grupları ile eşleştirir. Ona göre Rumlar meyhaneci; Ermeniler pastırmacı ve hâcegân, Yahudiler ise muhabbet pazarında aracılardır (bâzâr-ı mahabbetde miyânciyândır).¹²⁹ Rumların Galata'da çok sayıda meyhane işlettiğini bir diğer 17. yüzyıl seyyahı Thévenot da yazmaktadır.¹³⁰ Evliyâ'nın Ermeniler için kullandığı hâcegân kelimesi ise tüccar anlamına gelmektedir ve seyahatnamede tüccarları ifade etmek için hâcegân ve hâcegiler/hâcegiyân kelimeleri birbirlerinin yerine sık sık kullanılmıştır. Yahudilerin aracı olarak çalıştığı, muhabbet pazarı (bâzâr-ı mahabbet) ise yine ticari malların alınıp satıldığı bir çeşit pazardır. Seyahatnamede, farklı şehirler için yapılan anlatımdan bu pazarların sabit ve yerleşik esnafın oturduğu çarşılarından (sûk) daha farklı bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır.¹³¹

123 Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 80 (Mumhane), 81 (Debbağhane), 91-98 (Lonca Çarşısı), 99 (Rüstem Paşa Hanı), 101 (Selhane), 103-104 (Karaköy Çarşısı), 105-106 (Arap Çarşısı), 106 (Kürkçüler Çarşısı).

124 Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 107.

125 Evliyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Kitap, s. 213.

126 Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, s. 90-91.

127 Evliyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Kitap, s. 213.

128 *Age.*, s. 213.

129 *Age.*, s. 213.

130 Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, s. 59

131 "Bursa'nın cümle a'yân-ı kibârî şiddet-i hârda bu kapalı çârsû-yı hüsnlerde oturup hüsn-ı cemâl bâzârı ederler ve bu mezkûr esvâklardan mâ'adâ niçe yüz yirde tertîb üzre binâ olunmuş bâzâr-ı muhabbetler vardır." Evliyâ Çelebi b. Dervîş Muhammed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 2. Kitap, haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı,

Muhabbet pazarları muhtemelen müzayede usulü ile alışverişin yapıldığı yerler,¹³² araçlar ise (miyânciyân) bu pazarlarda alıcılar ve satıcılar arasında arabuluculuk yapan dellallar olmalıdır.¹³³

Sonuç

Evliyâ Çelebi'nin, Galata şehri hakkında anlattıklarının farklı kaynaklarla karşılaştırılması ve seyahatnamede muğlak kalan noktaların açıklığa kavuşturulması, onun verdiği bilgilere ayrı bir değer katmaktadır. Şehrin adı, tarihi, surları ve kapıları hakkında yazdıkları Galata tasvirinin başlangıç bölümlerini oluşturur. Bu bölümde şehrin geçmişi hakkında okuyucuyu bilgilendirdikten sonra, dış görünüşü hakkında da genel bir resim çizmiş olur. Şehirdeki camiler, kiliseler, hamamlar, ticari mekânlar ile şehrin nüfusu ve halkı hakkında verdiği bilgiler Galata anlatımının omurgasını oluşturmaktadır. *Seyahatname*de bahsi geçen mimari eserlerin konumları incelendiğinde genellikle Azapkapı-Karaköy arasında kaldıkları görülmektedir. Evliyâ'nın kaydettiği camilerin üçü ve yerleri tespit edilebilen çarşıların neredeyse tamamı bu sınırlar içinde kalmaktadır. Hamamlar ise daha dar bir alanda toplanmıştır. *Seyahatname*de hakkında bilgi verilen beş hamamdan üçü Azapkapı ve Arap Camii arasında yer almaktadır. Diğer iki hamam ise Karaköy'de ve şehrin en doğusundaki Tophane Kapısı civarında bulunmaktadır. Bu durum Evliyâ'nın özellikle şehrin Azapkapı-Karaköy arasında kalan batı kesimine odaklandığını gösterir. Bunu Karaköy-Kurşunlu Mahzen arasındaki orta kesim takip eder. Şehrin Tophane tarafında kalan doğusu ise birkaç eser dışında seyahatnamenin Galata bölümünde kendine yer bulamamıştır. Bunun Evliyâ'nın bilinçli bir tercihi olmadığını, şehrin bilhassa batı kesiminin Osmanlı öncesi dönemden beri cazibe merkezi olduğunu, idari ve iktisadi faaliyetlerin yürütüldüğü binaların genellikle bu kısımda toplandığını ifade etmek gerekir.

Evliyâ Çelebi, şehirdeki mahallelerin adlarını zikretmeksizin Müslüman, Rum, Frenk, Ermeni ve Yahudi mahalleleri ile bunların nüfus sayısını vermiştir. Bu sayılar ihtiyatla kullanılmalıdır. Ayrıca mahalle ve nüfusa dair verdiği sayılar, şehirde Rumların ve Frenklerin en kalabalık grubu oluşturduğu şeklinde yorumlanmıştır. Ancak Galata'ya, özellikle 1609 tarihinden sonra gerçekleşen Müdeccen (Endülüs Müslümanları) göçünün şehir nüfusuna etkisi yeterince analiz edilmemiştir. *Seyahatname* dolaylı da olsa, bu göçün ve Galata şehri üzerindeki sosyal, kültürel ve demografik etkilerini yansıtan en önemli kaynaklardan biridir.

Evliyâ Çelebi, şehirdeki nüfus gruplarını mahallelere göre değil, sur içi bölme duvarlarına göre vermektedir. Galata, 14 ve 15. yüzyıllar arasında altı genişleme periyodu geçirerek fetihten

Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 18. (Metin içi vurgular çalışmanın yazarına aittir.)

132 “Şehr-i Tarabefzûn'da ... bir gün **bâzâr-ı muhabbetde** bir mücellâ kırmızı ve bir musaykal sarı sahtiyân satılır. **Ne hoş sahtiyân olur deyü elden ele girerken bir ârif-i billâh dervîşin eline girüp sahtiyâna nazar ederken...**” Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Kitap, s. 54. (Metin içi vurgular çalışmanın yazarına aittir.)

133 Galata şer'iyeye sicillerinde zaman zaman tüccarlar arasında aracılık yapan Yahudi dellallara rastlanmaktadır. Bu davalardan birinde tüccar, sattığı malın parasını Yahudi dellaldan talep edince dellal, kendisini şu sözlerle savunmuştur: “iştirâ eden âhardır ben beynlerinde dellâl olub miyâncı idim.” *GŞS*, nr. 21, vr. 21b/2 (Evâsıt-ı Rebiülevvel 1007/12-21 Ekim 1598).

önceki halini almıştır. Ancak Evliyâ'ya göre şehir birbirine bitişik dört hisardan (kaleden) oluşmaktadır. Bu durum, sur içi duvarlardan bir kısmının yıkıldığına işaret eder. Evliyâ, ağırlıklı olarak Müslümanlarla meskûn olan şehrin kuzeybatı ve batı bölümlerini sırasıyla Başhisar ve İkinci Hisar adları ile anmakta; Müdeccenlerin, İkinci Hisar'da oturduğunu yazmaktadır. Gerçekten de Galata Kulesi'nin güney ve güneybatısı ile şehrin Kasımpaşa'ya bakan batısı, fetihten sonra ilk Müslüman mahallelerinin kurulduğu bölgelerdir. Bu mahalleler, hayırseverler tarafından inşa ettirilen mescitlerin etrafında Müslüman ahalinin iskânı ile teşekkül etmiştir. Evliyâ, şehrin güneyinde deniz kıyısında kalan, Bedesten, Yağkapanı, Rüstem Paşa Hanı ve Lonca Çarşısı gibi ticari mekânların bulunduğu bölgeyi ise Ortahisar olarak adlandırmaktadır. Bu bölgede çoğunlukla Frenklerin ve gayrimüslimlerin oturduğunu yazmıştır. Şehrin bu kısmı, Cenevizlilerin ilk imtiyaz bölgesine denk gelmekte ve başlıca Frenk kiliseleri bu bölgede bulunmaktadır. Ancak zaman içinde bu kiliselerin önemli bir kısmı kapanmış ve Frenk nüfusu da şehrin farklı bölgelerine, özellikle de Galata Kulesi'nin kuzeyinde yer alan mahallelere yerleşmiştir. Ayrıca bu hisar sınırları içinde kalan Arap Camii, Müslüman ahali için önemli bir çekim merkezi olmuş, bununla bağlantılı olarak mahalledeki Müslüman nüfusu 16. yüzyıldan itibaren artmaya başlamıştır.

Evliyâ Çelebi, Karaköy ve Tophane arasında kalan şehrin doğu kesimini yine gayrimüslimlerin (Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler) meskûn olduğu, şehrin başka bir hisarı olarak anlatmaktadır. Kurşunlu Mahzen ve hemen yanındaki Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii, Karaköy Camii, Saint Benoit Kilisesi ve Kapiçi Hamamı seyahatnamede çeşitli vesilelerle zikredilen ve şehrin bu kesiminde kalan yapılar arasındadır. Ancak bunlar, seyahatnamede Azapkapı-Karaköy arasında kaydedilen yapılara nazaran hem sayıca hem de seyahatnamedeki ağırlıkları açısından geride kalmaktadır. Farklı kaynaklardan şehrin bu kısmında ağırlıklı olarak üretim alanında faaliyet gösteren çarşılar bulunduğunu öğrenmekteyiz. Ayrıca Kurşunlu Mahzen, devlete ait çeşitli malzemelerin muhafaza edildiği önemli bir antrepo vazifesi görmekteydi. 17. yüzyılın sonlarında, Galata gümrüğünün bu bölgeye nakli ve Kurşunlu Mahzen ile Karaköy civarına vakıflar tarafından yeni dükkânların inşa edilmesi ile birlikte ticari hayat buraya kaymaya başladı. Ancak bu değişim ve dönüşüm seyahatnameden izlenememektedir. Bunun temel sebebi, seyahatnamenin bu gelişmelerden daha önce yazılmış olmasıdır. Seyahatnamenin ilk kitabı ve bu ciltte yazılanlar, çeşitli araştırmalarda genellikle 1630 yılı ile tarihlendirilir. Ancak ilk kitabın yazımı ve tamamlaması daha geç bir tarihte gerçekleşmiştir. *Seyahatnamenin* Galata bölümünde tarihleri tespit edilebilen olaylar 1635-1669 yılları (Bayram Paşa'nın Galata ve İstanbul surlarını tamir ettirerek beyaza boyatması=1635; Kemankeş Mustafa Paşa Camii'nden bahsedilmesi=inşa tarihi 1642; Kireçkapı'da Yahudhanelerin yapılması=1644; 1660 yangınında hasar gören San Francesco Kilisesi'nin Kandıye barışından sonra yeniden yapımına izin verilmesi=Kandıye Barışı 1669) arasında kalmaktadır. Bu durum, seyahatnamenin ilk cildinin yazımı için 1630 tarihini vermenin her zaman doğru olmayacağını gösterir. 1630, ancak Evliyâ Çelebi'nin büyük seyahatname tasarısının ve İstanbul cildinin başlangıç yılı olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, MD (Mühimme Defterleri), nr. 27, 110.

GŞS (Galata Şer'iyeye Sicilleri), nr. 6, 17, 21, 77.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

VGMA, nr. 575.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, II, haz. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Akkaya, Mustafa, "Evliyâ Çelebinin Seyahatnamesi'nde 'Üsküdar'", *Kesit Akademi Dergisi*, 11, (2017), s. 321-338.

Arseven, Celâl Esad, *Eski Galata ve Binâları*, haz. Dilek Yelkenci, Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 1989.

Avcı, Casim, "Military Expeditions Launched by Muslim Arabs to the Byzantine Capital of Constantinople", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/2, (2015), s. 7-24.

Aynur, Hatice, "İstanbul Çeşmelerine Kaynak Olarak Evliyâ Çelebi Seyâhatnâme'si", *Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Hâturasına: Osmanlı Mimarlık Kültürü*, haz. Hatice Aynur, A. Hilal Uğurlu, Kubbealtı, İstanbul 2016, s. 177-230.

Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, haz. Ahmed Neziha Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001.

Ayverdi, İlhan, *Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul 2010.

Bacque-Grammont, Jean-Louis, "Evliyâ Çelebi'nin Seyahatname'sinde İstanbul İstiridyeleri ve İstiridyecileri", *Osmanlı'nın İzinde Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, I, haz. Feridun Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 241-248.

Bacque-Grammont, Jean-Louis, "Textes et images commentés, I. La description de Tophane par Evliyâ Çelebi", *Anatolia Moderna*, 8, (1999), s. 3-42.

Bardakçı, Murat, *Üçüncü Selim Devrine Ait Bir Bostancibaşı Defteri*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2013.

Batur, Afife, "Karaköy Mescidi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, (1994), s. 456-458.

Behar, Cem, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

Belin, M. A., *Histoire de la Latinité de Constantinople*, Alphonse Picard et Fils, Paris 1984.

Bulunur, Kerim İlker, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.

Canard, Marius, "Tarih ve Efsâneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", çev. İsmail Hâmi Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 2, (1956), s. 213-259.

Chakib, Benafri, *Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492-1614)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.

Clavijo, [Ruy González de], *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, çev. Guy Le Strange, George Routledge and Sons Ltd., London 1928.

Çetinkaya, Halûk, "Arap Camii in Istanbul: Its Architecture and Frescoes", *Anatolia Antiqua*, 18, (2010), s. 169-188.

- Çınaryılmaz, Naz Ecem, *Galata Kurşunlu Han (Rüstem Paşa Hanı)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Dağlı, Yücel, “Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi’ndeki İstanbul Esnaf Alayı”, *Çağının Sıradışı Yazarı Evlîyâ Çelebi*, ed. Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 91-108.
- Dağlı, Yücel, Seyit Ali Kahraman, “Beyoğlulu Seyyah Evlîyâ Çelebi’nin Eserinde Galata”, *Geçmişten Günümüze Beyoğlu*, II, TAÇ Yayınları, İstanbul 2004, s. 721-744.
- Dankoff, Robert, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, çev. Semih Tezcan, Sanat Kitabevi, İstanbul 2004.
- Dankoff, Robert, *Seyyah-ı Âlem Evlîyâ Çelebi’nin Dünyaya Bakışı*, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Demircanlı, Yüksel Yoldaş, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1989.
- Dişören, N. Esra, “Kemankeş Mustafa Paşa Camii”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, (1994), s. 522.
- Dişören, N. Esra, “Makbul İbrahim Paşa Camii”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, (1994), s. 277.
- Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, ed. Osman Okyar ve Halil İnalçık, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1980, s. 103-109.
- Evlîyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 1. Kitap, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Evlîyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 2. Kitap, haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Evlîyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 8. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Eyice, Semavi, “Arap Camii”, *DİA*, III, (1991), s. 326-327.
- Eyice, Semavi, “Arap Camii”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, (1994), s. 294-295.
- Eyice, Semavi, “Galata’da Türk Eserleri”, *DİA*, XIII, (1996), s. 307-313.
- Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refta) 3 Numaralı Sicil (H. 993 – 995 / M. 1585 – 1587)*, haz. Baki Çakır, Ayşe Seyyide Adıgüzel, Zeynep Trabzonlu, Hilal Kazan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2011.
- Freely, John, *Evlîyâ Çelebi’nin İstanbulu*, çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Galata Mahkemesi 580 Numaralı Sicil (H. 1221-1222 / M. 1806-1808)*, haz. Yılmaz Karaca, Mümin Yıldıztaş, Kültür AŞ, İstanbul 2019.
- Galland, Antoine, *İstanbul’a Ait Günlük Anılar (1672-1673)*, II, çev. Nahid Sırrı Örik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Gedikli, Fethi, *Osmanlı Şirket Kültürü*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, II, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Gülsoy, Ersin, *Girit’in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- Gyllius, Petrus, *İstanbul’un Tarihi Eserleri*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayınları, İstanbul 1997.

- Haskan, M. Nermi, *İstanbul Hamamları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1995.
- Hasluck, F. W., “The Mosques of the Arabs in Constantinople”, *The Annual of the British School at Athens*, 22, (1916/1917-1917/1918), s. 157-174.
- İnciyan, P. Ğ., *XVIII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976.
- İvecan, Raif, “Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme Adlı Eserinde İstanbul'da Yeme İçme Kültürü”, *Yücel Dağlı Anısına*, haz. Evangelia Balta, Yorgos Dedes, Emid Nedret İşli, M. Sabri Koz, Turkuaz Yayınları, İstanbul 2011, s. 284-303.
- Koçu, Reşad Ekrem, “Bostancı Başı Defterleri”, *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, IV, (1958), s. 39-90.
- Kolağası Mehmed Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, 1. Cilt, 2. Kitap, yay. haz. Doğan Yavaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- Kömürçiyen, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve Tahşiye: Hrand D. Andreasyan, Eren Yayınları, İstanbul 1988.
- Krstić, Tijana, “Moriscos in Ottoman Galata, 1609-1620s”, *The Expulsion of the Moriscos from Spain: A Mediterranean Diaspora*, ed. Mercedes García-Arenal, Gerard Wiegers, Leiden, Brill, Boston 2014, s. 269-285.
- Mantran, Robert, “Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, I, ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis, Holmes & Meier Publishers, New York 1982, s. 127-137.
- Matteucci, Gualberto, *Un Glorioso Convento Francescano Sulle Rive del Bosforo: Il S. Francesco di Galata in Costantinopoli, c. 1230-1697*, Studi Francescani, Firenze 1967.
- Müller-Wiener, Wolfgang, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Özay, Yeliz, “Evliyâ Çelebi Seyahatname'sinde İstanbul'un Tılsımlarının Hikâye Edilişi”, *Millî Folklor*, 81, (2009), s. 54-63.
- Özcan, Abdülkadir, “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa”, *DİA*, XXIX, (2004), s. 246-249.
- Özdemir, Mehmet, “Endülüs Müslümanlarına Osmanlı Yardımı”, *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 393-408.
- Özdemir, Nebi, “Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Sözlü Kültür Boyutu ve Kent Kültürü Araştırmaları”, *Evliyâ Çelebinin Sözlü Kaynakları*, ed. Öcal Oğuz ve Yeliz Özay, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara 2012, s. 131-148.
- Özgen, Sinan, “Yeşildirek Hamamı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII, (1994), s. 509-510.
- Özgüleş, Muzaffer, *The Women Who Built the Ottoman World: Female Patronage and the Architectural Legacy of Gülnuş Sultan*, I. B. Tauris, London-New York 2017.
- Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964.
- Sarıçam, İbrahim, “Arapların İstanbul Kuşatmaları”, *550. Yılında Fetih ve İstanbul*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 51-62.
- Schneider, A. M. ve M. Is. Nomidis, *Galata Topographisch-Archaologischer Plan*, İstanbul 1944.
- Seropyan, Vağarşag, “Kirkor Lusavoriç (Surp) Kilisesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, (1994), s. 106-108.

- Şeyban, Lütfi, *Mudejares & Seferades: Endüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlıya Göçleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Tezcan, Nuran, “Evliyâ Çelebi Ne Zaman Doğdu, Ne Zaman Öldü?”, *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, ed. Nuran Tezcan, Semih Tezcan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s. 26-29.
- Thévenot, Jean, *Thévenot Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- Yaşar, Ahmet, “1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları”, *Vakıflar Dergisi*, 53, (2010), s. 67-99.
- Yıldız, Kenan, “Bitmeyen Bir İskân Tartışması: Galata’da Yeni Valide ve Arap Camileri Etrafında Katolik–Müslüman Çekişmesi (1693-1713)”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 34, (2020), s. 93-117.
- Zararsız, Abdullah, *16/4 Numaralı Düvel-i Ecnebiye Defteri “Venedik Ahidname Defteri” (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2015.
- Zarinebaf, Fariba, *Mediterranean Encounters: Trade and Pluralism in Early Modern Galata*, University of California Press, Oakland 2018.

GALATA IN *EVLIYÂ ÇELEBİ'S SEYAHATNAME*

Kerim İlker BULUNUR*

The city of Galata underwent substantial development after the Genoese established a trade colony there in the late 13th century. Utilizing the privileges granted by Byzantine emperors, the Genoese fortified the areas they settled by constructing walls at various times. The crowning achievement of their fortification efforts was the Galata Tower, built at the city's northernmost point. By completing this tower, the Genoese solidified the defensive structure of the city's walls before 1453.

Following the conquest of Istanbul, the districts of Galata, Üsküdar, and Eyüp were organized as administrative centers. In each of these districts, a qadi (judge) and a subashi (administrative officer) were appointed to oversee governance. By the 16th and 17th centuries, the administrative boundaries of the Galata District extended from Kasımpaşa and included all settlements on the Rumelian side of the Bosphorus. Additionally, the Kapıdağ Peninsula and Marmara Island in Southern Marmara were incorporated within the jurisdiction of the Galata District. The city of Galata, just as in the Genoese period, continued to maintain its commercial significance after the conquest. Foreign envoys, merchants, and seafarers resided either in Galata or in surrounding towns considered its suburbs, such as Kasımpaşa, Tophane, and Beşiktaş.

The population of Galata began to diversify after the conquest, particularly due to settlement activities initiated by Mehmed II in Istanbul. Over time, the Muslim population in Galata gradually increased. By the late 15th century, Muslim neighborhoods began forming, and their number expanded significantly during the 16th century. These neighborhoods typically developed around small mosques (masjids), which served as focal points for communal life. While detailed population censuses are not available for this period, existing records suggest that the Muslim population in Galata was not smaller than its non-Muslim counterpart.

The Travel Book of Evliyâ Çelebi (Seyahatname) is an important source that allows for the observation of the urban development of Galata in the 17th century. Evliyâ Çelebi describes the boundaries of the Galata District to include all settlements from Sütlüce to Boğazhisarı. However, this article examines not the entirety of the Galata District but rather the Galata

* Assoc. Prof. Dr., Sakarya University Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Sakarya / Türkiye, kbulunur@sakarya.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-9533-7532

section located between Kasımpaşa and Tophane. Evliyâ Çelebi refers to this area as either the “Galata Fortress” or the “city of Galata.”

Evliyâ Çelebi provides rich descriptions of Galata's historical background, including the origins of its name, the city walls, moat, and architectural structures. While the information he provides regarding Galata's history, its walls, and the city's name is highly valuable, it is also apparent that he sometimes draws upon oral culture and legends. This aspect further enhances the value of the Seyahatname as a source rooted in oral culture and enriches the significance of the information it conveys.

The Seyahatname offers descriptions of various architectural landmarks, including mosques, churches, synagogues, and bathhouses. However, these accounts are neither comprehensive nor exhaustive. Evliyâ focuses on specific structures that captured his interest, often emphasizing their distinctive features. For example, Evliyâ mentions several mosques built by grand viziers, typically situated near the coastline. When discussing churches, he refers to two prominent Latin churches with monastic characteristics but does not provide their names. Nevertheless, the details he provides allow for their identification through historical cross-references.

In the Seyahatname, Evliyâ Çelebi mentions the demographic groups within the city and provides information that can help to infer the regions they inhabited. Based on this information, it is possible to deduce that in Galata, Muslims primarily resided in the area within the walls on the side facing Kasımpaşa, Franks occupied the coastal strip between the Arab Mosque and Karaköy, and Greeks, Armenians, and Jews settled further eastward toward Tophane. These settlement patterns correspond with the locations of mosques, churches, and synagogues, reflecting the tendency of communities to establish neighborhoods around places of worship. This spatial organization underscores the close relationship between religious institutions and the formation of urban communities in Galata.

This study conducts an in-depth examination of the section of Evliyâ Çelebi's Seyahatname dedicated to Galata. It critically analyzes not only the content provided by Evliyâ but also what he omits, thereby offering insights into his perspective as an author. By employing a range of primary and secondary sources, the study contextualizes Evliyâ's depiction of Galata within the broader historical and sociocultural framework of the period. This approach highlights the Seyahatname as a multifaceted source that captures both the tangible and intangible aspects of Galata, from its architectural features to its diverse population dynamics. Through this lens, Evliyâ Çelebi's narrative serves as a valuable resource for understanding the historical evolution of Galata during the 17th century.

RUS BASININDA ÇARLIK RUSYA'NIN ERZURUM'U İŞGAL YILLARI (1916-1917)

THE OCCUPATION YEARS OF ERZURUM BY TSARIST RUSSIA IN THE RUSSIAN PRESS (1916-1917)

Fatih Mehmet EŞKİ^{ID}

Öz

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında Kafkas Cephesi'nde son büyük savaş yaşanmıştır. Çarlık Rusya'nın Rus Kafkas Ordusu ile Osmanlı Devleti'nin 3. Ordusu bu cephede karşı karşıya gelmiştir. 3. Ordunun insanüstü bir savunma yapmasına rağmen Rus Kafkas Ordusu 16 Şubat 1916 tarihinde Erzurum'u işgal etmiştir. Şehrin işgalinden hemen sonra Rus Kafkas Ordusu yönetimi Erzurum'da genel temizlik yaparak cadde, sokak ve evlerde dezenfeksiyon faaliyetleri yürütmüştür. Çarlık Rusya çeşitli coğrafyalarda tecrübe ettiği idari ve yönetim faaliyetlerini iki yıla yakın bir süre kaldığı Erzurum'da uygulamıştır. Erzurum'da Geçici Askerî Yönetim oluşturmanın yanı sıra bilim, kültür, imar ve ticaret gibi birçok faaliyetler uygulamıştır. Çarlık Rusya'nın çeşitli üniversitelerinden Erzurum'a gelen bilim insanları şehirdeki tarihi yapıları kayıt altına almış, yeraltı ve yerüstü kaynaklarını araştırmışlardır. Kafkas Cephesi'nde stratejik öneme sahip Erzurum'da yeni tahkimatlar ile yollar inşa etmiştir. Ayrıca Çarlık Rusya'nın çeşitli şehirlerinden Erzurum'a gelen tüccarlar ticari faaliyet yürütmüşlerdir. Şehre gelen Rus muhabirler ise burada sosyal yaşama dair gördüklerini propaganda kapsamında gazete sayfalarına aktarmışlardır. Erzurum'da bulunan Rus askerleri şehirde kendilerine sosyal ve kültürel yaşam alanı oluşturmuşlardır. Rus askerleri Erzurum'daki gelişmeleri şehirde yayımlanan askerî gazetelerden takip etmişlerdir. Çarlık Rusya'da 1917 yılında yapılan devrimler Erzurum'da bulunan Rus birlikleri tarafından sevinçle karşılanmıştır. Rus Kafkas Ordusu'nun Erzurum garnizonu Bolşevik taraftarlarının merkezi haline gelmiştir. 18 Aralık 1917 tarihinde imzalanan Erzincan Mütarekesi sonucunda Rus Kafkas Ordusu Erzurum'dan çekilmiştir. Bu çalışmada Çarlık Rusya işgali altındaki Erzurum'da uygulanan çeşitli faaliyetler bütüncül olarak ele alınmıştır. Kaynak olarak dönemin Rusça gazeteleri, bilimsel periyodikleri ile bu alandaki Rusça ve Türkçe çalışmalardan faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusya, Birinci Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Rus İşgali, Erzurum

Abstract

During the First World War, the last major battle on the Caucasian Front between the Ottoman Empire and Tsarist Russia took place. On this front, Tsarist Russia's Russian Caucasian Army confronted the Ottoman Empire's Third Army. Despite the Third Army's formidable defense, the Russian Caucasian Army

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bayburt/Türkiye, fatihski@bayburt.edu.tr. ORCID ID: 0000-0002-1349-4236

occupied Erzurum on February 16, 1916. Immediately after the occupation, the Russian Caucasian Army undertook a comprehensive cleanup of the city, including the disinfection of streets, alleys, and residential buildings. During the nearly two-year occupation, Tsarist Russia implemented the administrative and management practices reflective of its in various geographies. In addition to establishing a Temporary Military Administration in Erzurum, Russia engaged in a wide range of activities related to science, culture, urban development, and commerce. Scientists from various Russian universities documented the city's historical structures and investigated its subterranean and surface resources. Given Erzurum's strategic significance on the Caucasian Front, Tsarist Russia built new fortifications and roads. Additionally, merchants from various Russian cities came to Erzurum to conduct trade activities. Russian reporters, as part of a propaganda effort, published their observations of social life in Erzurum. Russian soldiers stationed in Erzurum also established their own social and cultural spaces within the city and followed local developments through military newspapers published in the city. The revolutions in Tsarist Russia in 1917 were received with enthusiasm by the Russian troops stationed in Erzurum. The Erzurum garrison of the Russian Caucasian Army became a center for Bolshevik support. Following the Treaty of Erzincan on December 18, 1917, the Russian Caucasian Army withdrew from Erzurum. This study provides a comprehensive analysis of the various activities carried out in Erzurum under Tsarist Russian occupation, drawing on contemporary Russian newspapers, scientific periodicals, and relevant Russian and Turkish research as sources.

Keywords: Tsarist Russia, World War I, Caucasian Front, Russian Occupation, Erzurum

Giriş

Osmanlı Devleti donanmasına ait savaş gemilerinin Çarlık Rusya'nın Karadeniz kıyı şehirlerini 29 Ekim 1914 tarihinde bombalamasının¹ ardından Rus Kafkas Ordusuna bağlı birlikler 1 Kasım'da yedi ayrı mıntıkadaki Türk karakollarına baskın yaptı.² Böylece Osmanlı Devleti bir taraftan Büyük Savaş'a dahil olurken diğer taraftan Çarlık Rusya ile Doğu Anadolu'da yeni bir mücadele alanı olacak Kafkas Cephesi açıldı.

Kafkas Cephesi'nde taraflar arasında gerçekleşen ilk büyük çatışmalar olan Köprüköy ve Azap muharebelerinde Türk 3. Ordu kuvvetlerinin Rus Kafkas Ordusu karşısında önemli kazanımlar elde etmelerine rağmen bölgedeki başarılar fırsata çevrelemedi.³ Bu muharebelerin ardından Türk ordu yönetimi Sarıkamış bölgesinde büyük bir kuşatma planı yaptı. 22 Aralık 1914 tarihinde Sarıkamış yönüne yürüyüşe geçen 3. Ordu kuvvetleri iklim ve arazi şartları ile kışlık kıyafet yetersizliği nedeniyle⁴ bu bölgede de beklediği sonuca ulaşamadı.

Sarıkamış Harekâtı'nda 3. Ordu'nun büyük kayıplar vermesi Rus Kafkas Ordusu'nun Kafkas Cephesi'nde sonraki dönemlerde yapacağı ileri hareketlerin başlangıcını oluşturdu. Rus

1 “Turtsiya Naçala Voynı Protiv Rossii”, *Birjeviye Vedomosti*, 17 Ekim 1914 (30 Ekim 1914), № 263, Cuma, s. 3.

2 Baki Vandemir, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamışa (Hariç) Kadar*, C. 2, Askeri Matbaa, İstanbul 1933, s. 11.

3 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 160-163; Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Harekâtı, Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da İran'da*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 58-60.

4 Hakkı Altınbilek, Naci Kır, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt I, Birinci Kitap*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 355.

basını bir sonraki hedefin Erzurum olduğuna dair haberlere yer vermeye başladı. *Golos Rusi* gazetesi Sarıkamış muharebelerini “dönüm noktası” olarak tanımlarken⁵ *Kavkaz* gazetesi ise yeni hedefin “Anadolu’nun kalbi” olarak nitelendirdiği Erzurum’u işaret ediyordu.⁶ Nitekim Sarıkamış muharebelerinden sonra 3. Ordu kuvvetleri toparlanma sürecine girdi. Rus Kafkas Ordusu yönetimi ise 1915 yılının bahar aylarında sağ kanadı olan Doğu Karadeniz sahil hattında General Lyahov birliklerine, merkez istikamet olan Pasinler Vadisi’nde 1. Kafkas Kolordusu ile 2. Türkistan Kolordusuna, sol kanadı olan Eleşkirt ve Diyadin ovalarında 4. Kafkas Kolordusu kuvvetlerine ileri harekât için hazırlık emri verdi.⁷ Rus birliklerinin harekâtları için bu bölgelerdeki cephe gerilerinde yeni ulaşım yolları, telgraf hatları, mühimmat ikmalleri ve takviye kuvvetler ile geniş kapsamlı çalışmalar yapıldı.⁸

Rus Kafkas Ordusu sol kanadında hazırlıklarına devam ederken 20 Nisan 1915 tarihinde Van şehir merkezinde Ermenilerin başlattığı silahlı isyanları⁹ fırsat bilerek 17 Mayıs 1915 tarihinde Van şehir merkezini işgal etti.¹⁰ Taraflar arasında 1915 yılının ağustos ayına kadar yapılan muharebelerde önemli gelişmeler yaşanmazken yılın ikinci yarısından 1916 yılının başlarına kadar cepheye sükûnet hâkim oldu.¹¹

Rus Kafkas Ordusu 1916 yılını güçlü bir durumda karşılamaktaydı. Nitekim Sarıkamış bölgesinde, İran’ın Dilman çevresinde ve Eleşkirt Vadisi’nde Türk birliklerine karşı üstünlük sağlamıştı.¹² Türk ordu yönetimi ise Rus Kafkas Ordusuna karşı Çanakale Cephesi’nden takviye kuvvet gönderme hazırlıkları içerisinde idi. Bunu önceden öğrenen General N. N. Yudenic Kafkas Cephesi’ndeki etkinliğini devam ettirmek için erken davranma kararı aldı.¹³ General Yudenic’in planında Rus Kafkas Ordusu’nun uzun zamandır hedefinde olan ve merkez istikamette bulunan Erzurum bulunuyordu. Rus Kafkas Ordusu’nun bu yeni harekâtına *Erzurum Operasyonu* adı verildi. Bu operasyon için başlangıç tarihi ise 1915 yılı aralık ayının son günleri kararlaştırıldı. Çünkü Rus birlikleri bu günlerde yeni yıl bayramı yaşayacakları için Türk ordu yönetimi Ruslardan bir saldırı beklemeyebilirdi.¹⁴ Rus Kafkas Ordusu *Erzurum Operasyonu* için önemli hazırlıklar yapmaya başladı. Rus askerlerine soğuk kış şartlarına uygun elbiseler, içlikler, güneş gözlükleri ve kamufle amaçlı beyaz kalpaklar dağıtıldı.¹⁵ Bunun yanı sıra operasyonu

5 Vilney, “Voyna, Turetskiy Front”, *Golos Rusi*, 24 Aralık 1914 (6 Ocak 1915), № 248, Perşembe, s. 2.

6 Gik, “Voenniya Zametki”, *Kavkaz*, 13 Ocak 1915 (26 Ocak 1915), № 9, Salı, s. 2.

7 E. V. Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategiçeskiy Oçerk*, Vorojenie-La Renaissance, Paris 1933, s. 188-189.

8 A. O. Arutyunyan, *Kavkazkiy Front 1914-1917*, Ayastan, Yerevan 1971, s. 161-162.

9 Çakmak, *age.*, s. 139.

10 Altınbilek, Kır, *age.*, s. 682.

11 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi III. Cilt*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 67-68.

12 N. N. Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte*, Voennoe İzdatelstvo Ministerstva Voorujennih Sil Soyuzu SSR, Moskva 1946, s. 198-199.

13 N. N. Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.*, Gosudartsvennoe Voennoe İzdatelstvo Narkomata Oboronı Soyuzu SSR, Moskva 1938, s. 13-14.

14 Maslovskiy, *age.*, s. 233.

15 A. V. Şişov, *Polkovodtsı Kavkazkih Voyn*, İzdatelstvo Tsentropoligraf, Moskva 2001, s. 530-531.

yapacak birliklerin cephe gerisindeki ikmal ve iaşeleri için yeni müfrezeler oluşturulurken cepheye takviye kuvvetler ile cephaneler gelmekyedi.¹⁶ Rus Kafkas Ordusu *Erzurum Operasyonu* için hazırlıklarını sürdürürken ve devamlı yer değiştirirken bunu gizli bir şekilde yapmaya gayret gösterdi. Operasyonun yapılacağına dair bilginin Türk ordu yönetiminin yanı sıra Rus birlikleri içerisinde dahi duyulmamasına önem verildi.¹⁷

Hazırlıkların bitiren Rus Kafkas Ordusu 10 Ocak 1916 tarihinde Erzurum yönünde taarruza geçti.¹⁸ Türk birliklerinin sebatlı bir savunma yapmalarına rağmen¹⁹ sayıca üstün olan Rus kuvvetlerinin karşısında 3. Ordu Komutan Vekili Mirliya Abdulkerim Paşa üzülererek 16 Ocak 1916 günü çekilme kararı aldı.²⁰ Rus Kafkas Ordusu'nun Azap bölgesindeki muharebelerde de üstünlük sağlamanın ardından 1. Kafkas Kolordusuna bağlı birlikler 20 Ocak 1916 günü Erzurum çevresindeki tabyalara ulaştı.²¹ Erzurum tabyalarında Türk kuvvetlerinin insanüstü bir savunma yapmaya devam etmelerine rağmen bu tabyalar da Rus kuvvetleri tarafından ele geçirildi. Erzurum şehir merkezine yakın olan Tafta tabyasının da 14 Şubat 1916 günü düşmesi ve Türk birliklerinin Gürcü Boğazı'ndan çekilmeleri ile şehrin kuzeydoğusundan Rus kuvvetlerine işgal yolu açıldı.²² Şehirde kalan son Türk artçı kuvvetlerinin de çekilmesinin ardından Rus birlikleri 16 Şubat 1916 Çarşamba günü Erzurum şehir merkezinin tamamını işgal etti.²³

Erzurum'un işgal edilmesi Çarlık Rusya'nın Kafkas Cephesi'ndeki stratejik hedefleri için çok önemli idi. Dönemin yazarlarından B. Kolyubakin Erzurum'un düşmesinin Çarlık Rusya için önemini "Doğu Karadeniz ile İstanbul ve Akdeniz yolları Çarlık Rusya'ya açıldı" cümlesi ile özetlemektedir.²⁴

Bu çalışmada Çarlık Rusya'nın Erzurum'u işgal etmesinin ardından şehirde kaldığı yaklaşık iki yıl boyunca yürüttüğü idarî, askerî, kültürel, bilim ve kolonizasyon faaliyetleri bütüncül bakış açısı ile değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra şehre gelen Rus muhabir ve görevlilerin *devlet politikalarına hizmet* anlayışıyla yaptıkları aktarmalar dönemin Rus basını ve kaynakları doğrultusunda ele alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı dönemine ait Türkçe kaynaklarda

16 O. R. Ayrapetov, *Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voyne 1916 god Sverhnapryajenie*, Kuçkovo Pole, Moskva 2015, s. 5.

17 Maslovskiy, *age.*, s. 242; Çakmak, *age.*, s. 186.

18 Hakkı Altınbilek, Naci Kır, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, İkinci Kitap*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 9-10.

19 Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynu v 1915-1916 gg.*, s. 31.

20 Altınbilek, Kır, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, İkinci Kitap*, s. 29-32.

21 "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 8 Yanvary", *Letopis Voynu, Offitsialniy Otdel*, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 140.

22 Fatih Mehmet Eşki, *Rusça Gazetelerde Kafkas Cephesi (1914-1917)*, Nobel Bilimsel Yayınları, Ankara 2024, s. 266. Rus Kafkas Ordusu'nun *Erzurum Operasyonu* ile birlikte şehrin çevresinde yapılan muharebeler, tabyalarda yaşanan mücadeleler, Rus birliklerinin şehre girişi, Erzurum işgalinin Rus basınına yansımaları ve sonuçları için ayrıca bk. Eşki, *age.*, s. 241-287.

23 "Posledniy Den Erzeruma", *Birjevie Vedomosti*, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 36, Pazar, s. 1.

24 B. Kolyubakin, *Na Maloaziatskom Teatre Vsemirnoy Voynu 1914-1916 gg.*, Tip. Kikolayevskiy Voennyoy Akademiy, Petrograd 1917, s. 36-37.

Erzurum'un işgal öncesi ve sonrasına dair birçok çalışma olmasına rağmen işgal dönemini Rusça kaynaklardan aktaran müstakil bir araştırma bulunmamaktadır. Çalışma bu özelliği ile Erzurum'un işgal günlerindeki durumunun bilinmesine katkı sağlayacaktır.

İşgalin İlk Günleri ve Şehrin Çevresindeki Durum

Rus Kafkas Ordusu'nun Erzurum'a yakın tabyaları ele geçirmesinden sonra Erzurum Valisi Tahsin Bey 14 Şubat 1916 tarihinde Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta şehri tahliye ettiklerini üzülerek bildirdi. Muhacirler ile şehir ahalisinden oluşan yaklaşık 160 bin kişinin büyük bir çoğunluğu Aşkale-Tercan-Erzincan ve Aşkale-Bayburt-Suşehri yönüne doğru ilerlemeye başladı.²⁵ Binlerce kişi gözyaşları içerisinde İstanbul Kapı'dan şehri terk ederken Türk birliklerinin artçıları cephanelikleri patlatıyorlardı. Bir taraftan Rus uçaklarının şehre bıraktıkları bombalar ile topçu atışları diğer taraftan Türk birliklerinin ateşe verdikleri cephanelerin patlama sesleri içerisinde 3. Ordu askerleri ve sivil halk birbirine karışmaktaydı.²⁶ Halkın çoğunluğu şehri terk ederken Erzurum'da yaklaşık olarak 20 bin kişi kaldı.²⁷ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi genç Türk erkeklerinin Erzurum'u terk ettiklerini, şehirde çoğunlukla kadın ve çocukların kaldığını bildirmekteydi.²⁸

Erzurum ahalisi ile birlikte şehri tahliye etmek zorunda kalan 3. Ordu birliklerinin ardından 16 Şubat 1916 günü sabah 7:00-7:30 sularında Rus birlikleri Kars Kapı'dan şehre giriş yaptı.²⁹ Rus Kafkas Ordusu Kızıl Haç Merkezi'nin açıklamasına göre 3. Ordu birlikleri Erzurum'dan çekilirken revirlerde 148 yaralı Türk askeri ile 2 Rus askeri bırakmıştı. Rus Kafkas Ordusu bu revirlerde röntgen cihazı, dezenfeksiyon odası, çok sayıda tıbbî malzeme, çarşaf takımı ve mutfak eşyalarıyla karşılaştı.³⁰ Rus birlikleri ayrıca tabyalar ve Erzurum merkezde 3. Ordu'ya ait çok sayıda mühimmat, top, silah ile sancaklara el koydu.³¹

Erzurum'un işgali dönemin Rus basınında "bayram havası" ile kamuoyuna duyurulurken gazete sayfalarında başta Çar II. Nikolay olmak üzere yabancı ülke yöneticileri ile Rus generallerin "tebrik mesajlarına" yer verildi. Rus basını Erzurum'un daha önceki savaşlarda da işgal edildiğini hatırlatırken şehir ile ilgili birçok bilgiyi gündeme taşıdı.³² Rus basının yanı sıra

25 Süleyman Tekir, *Beyaz Harp, Kafkas Cephesi, Sarıkamış Harekâtı, Teşkilat-ı Mahsusa Operasyonları*, Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 513-528.

26 Mevlüt Yüksel, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2006, s. 232.

27 Tekir, *age.*, s. 527; Z. Z., "Erzerum, İz Besedi s Kn. A. M. Argutinskim", *Kavkazskoe Slovo*, 25 Şubat 1916 (10 Mart 1916), № 45, Salı, s. 2.

28 "Soobşçeniya Naşih Korrespond. Erzerume", *Kavkazskoe Slovo*, 20 Şubat 1916, (4 Mart 1916), № 41, Cumartesi, s. 3.

29 Altınbilek, Kır, *Birinci Dünya Harbi'nde ... C. II*, s. 113.

30 "V Erzerume", *Tiflisский Listok*, 28 Şubat 1916, (12 Mart 1916), № 47, Pazar, s. 2.

31 İzgoy, "Godovşina Vzyatiya Erzeruma, İz Staroy Zapiskoy Knijki", *Kavkazskoe Slovo*, 4 Şubat 1917 (17 Şubat 1917), № 28, Cumartesi, s. 2.

32 Eşki, *age.*, s. 275-284.

Batı gazeteleri de Erzurum'un işgalini detaylı bir Şekilde kamuoyuna duyuruyordu.³³ Bylece Birinci Dünya Savaşı yıllarında Erzurum'un işgal haberi geniş kitlelere ulaştı.

Erzurum'un işgalinin ilk günlerinde Rus birlikleri evlerde arama yaparak silahların yanı sıra kesici aletleri topladılar. Erzurumlu Ermenilerin yardımı ile evler aranırken dışarı çıkma yasağı uygulandı. Bu aramalardan sonra yine Ermenilerin duyurusu ile Şehir ahalisinin günlük yaşamlarına devam edecekleri bildirildi.³⁴ Rus askerİ yönetimi aramalarını tamamladığı evlerin kapılarına “sivil halk” yazıları asmaya başladı.³⁵

Erzurum'un işgalinin ilk günlerinde Şehre gelen Rus gazetecilerin gözlemleri dikkat çekicidir. Nitekim Rus askerleriyle birlikte Erzurum'a giriş yapan *Kavkazskoe Slovo* muhabiri caddelerde, yıkık evlerde ve pazar yerinde dumanların yükseldiğine değinerek cadde ve sokaklarda Türk asker naaşlarının bulunduğunu aktarıyordu. Rus birliklerinin Erzurum'a yaklaşması ile birlikte “Şehir halkının ayrılmak veya kalmak” gibi iki seçeneğinin kaldığını belirten muhabir, kalanların korkularından evlerinden çıkamadığını vurgulamaktaydı. Muhabire göre halkın dörtte nn Erzurum'da kalmasına rağmen Şehirde boş bir görünüm vardı. Muhabir, Erzurum'un cadde ve sokaklarında sadece Rus subay ve askerleri ile hemşire ve doktorların dolaştıklarını aktarıyordu. Bütün dükkân ve kahvehanelerin kapalı olduğunu, pazar yerinin bir kısmından dumanlar yükselirken bir kısmının da yıkıldığına değiniyordu. Birkaç gün sonra ise sokakların hareketlendiğine, ocuk ve kadınların görülmeye başladığına dikkat çekerken dükkân ve kahvehanelerin açıldığı Erzurum'da Türk ahalinin Rus askerlerine Şeker karşılığında sigara, tavuk ve lavaş teklif ettiklerini gazete sayfalarına taşıyordu.³⁶ *Otkliki Tiflisa* gazetesi ise yakacak odun yokluğundan dolayı evlerdeki cam çerçeveler, ahşap kapılar ve duvarlardaki ahşap malzemelerin yakıldığına dikkat çekmekteydi.³⁷

Rus basını Erzurum'un işgalini çok önemli bir gelişme olarak uzun bir süre gündemde tuttu. İşgalden sonra Şehre gelen muhabirler ve devletin çeşitli kurumlarında çalışan görevlilerin Şehir hakkındaki gözlemleri *Erzurum Savunması*'nın zorluğu hakkında önemli detaylar içeriyordu. Nitekim, *Kavkazskoe Slovo* muhabiri Erzurum'a giderken Şehrin çevresinde bulunan tabyaların karlar altında kaldığını ve derin karların içlerinde çok fazla Türk asker naaşlarının görüldüğünü aktarmaktaydı. Muhabir ayrıca Hasankale Őose yolu güzergahında telef olan yüzlerce deve, at ve büyükbaş hayvanların bulunduğuna değiniyordu.³⁸

33 Mehmet Sait Dilek, M. Yasin Taşkesenlioğlu, “Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30 (50), (Ankara 2011), s. 85-93.

34 Yüksel, agt., s. 246-247.

35 L. Myasnikov, “V Erzerume”, *Kavkazskoe Slovo*, 2 Mart 1916 (15 Mart 1916), № 49, arşamba, s. 2.

36 İzgoy, “Godovşına Vzyatiya Erzeruma, İz Staroy Zapiskoy Knijki”, *Kavkazskoe Slovo*, 4 Şubat 1917 (17 Şubat 1917), № 28, Cumartesi, s. 2.

37 “V Erzerume”, *Otkliki Tiflisa*, 21 Şubat 1916, (5 Mart 1916), № 33, Pazar, s. 2.

38 İzgoy, “Godovşına Vzyatiya Erzeruma, İz Staroy Zapiskoy Knijki”, *Kavkazskoe Slovo*, 4 Şubat 1917 (17 Şubat 1917), № 28, Cumartesi, s. 2.

Bir başka devlet görevlisi ise Erzurum'a giden yollarda farklı bir konuyu aktarmaktaydı. Devlet görevlisi bu yol güzergâhlarında her 10-20 km'de bir istasyon kurulduğunu buralarda çay ve ekmeğe dağıtıldığını, Rus askerlerin bu istasyonlardan çok faydalandığını ifade ediyordu.³⁹

Şehir Temizliği ve Dezenfeksiyon Faaliyetleri

Erzurum'un işgaline giden süreçte caddeleri genişletme amacı, askerlerin yakacak ihtiyacı ve Rus Kafkas Ordusu'nun şehre girdiğinde işini zorlaştırma gibi nedenlerden dolayı şehirdeki bazı binalar yıkıldı. Bunun yanı sıra şehrin cadde ve sokakları uzun bir süre bakımsız kaldı.⁴⁰ Erzurum bu şartlar altında iken soğuk ve karlı bir şubat ayında yapılan *Erzurum Operasyonu* ise şehirde hareketli günlerin yaşanmasına neden oldu. Böylece harabe görünümündeki şehirde düzensizlik, çöp ve çamur oranında artış görülüyordu.

Şehrin bu halini *Kavkazskoe Slovo* muhabiri gazete sayfalarına taşımaktaydı. Muhabir, işgalden hemen sonra geldiği Erzurum için "pis kokulu ve kirlili sokaklara sahip bir şehir" ifadelerini kullanırken bütün caddeler, ev önleri, avlu ve meydanlar olmak üzere her yerin çamur içerisinde olduğuna vurgu yapmaktaydı. Rus askerî yönetiminin şehrin cadde ve sokaklarında genel bir temizlik yapmak için Erzurum'u yedi bölgeye ayırdığından bahseden muhabir ayrıca Avrupa tarzı dükkanların bulunmadığı Erzurum'da cadde ve meydanlarda bulunan çok sayıda küçük dükkânın yıkılması sebebi ile şehrin genel temizliğinde zorluk çıktığına değiniyordu.⁴¹ Gazetenin bir başka muhabiri ise şehrin temizliği için ayrılan bu her bölgeye General Bernov ve Sıhhiye Komutanı Puginov'un emri ile doktor atandığını aktarmaktaydı. Cadde ve sokakların temizliği için ise "kazma ve kürekli yuvarlak sarıklı" Türk erkek esirlerin görevlendirildiğini ve her yerde "dağ gibi çöp yığınlarının" oluştuğuna dikkat çekiyordu.⁴² *Golos Kavkaza* gazetesi muhabiri ise Rus askerî yönetiminin bu faaliyetini propaganda malzemesi haline getirerek şehirde "yıllarca devam eden çöp sorununu gideren yeni Rus yönetiminin bütün cadde, hendek ve evlerdeki çöpleri temizlediği" ifadelerini kullanmaktaydı.⁴³

Rus Kafkas Ordusu yönetimi işgal ettiği Erzurum'da temizlik işlerini yürütürken bir taraftan da şehirde dezenfeksiyon faaliyetlerine başladı. Nitekim önceki dönemlerde Erzurum'da salgın hastalıklara sıkça rastlanmıştı. Kafkas Cephesi'nin birçok bölgesinde görülen salgın hastalıklar neticesinde 3. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa tifüs hastalığından dolayı 1915 yılında hayatını kaybetmişti.⁴⁴ *Kavkazskiy Kray* muhabiri 1915 yılı boyunca Erzurum'da tifüs ve kolera salgını

39 İz., "K Erzerumu", *Kavkazskoe Slovo*, 6 Mart 1916 (19 Mart 1916), № 53, Pazar, s. 3.

40 Murat Küçüküçürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi I Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (1866-1930)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008, s. 255-261.

41 "Soobşçeniya Naşih Korrespondentov, Erzerum", *Kavkazskoe Slovo*, 25 Şubat 1916 (9 Mart 1916), № 44, Salı, s. 2.

42 L. Myasnikov, "V Erzerume", *Kavkazskoe Slovo*, 2 Mart 1916 (15 Mart 1916), № 49, Çarşamba, s. 2.

43 İ. Kostyuçenko, "Naşi Korrespondenti, Erzerume", *Golos Kavkaza*, 21 Nisan 1916 (4 Mayıs 1916), № 2708, Perşembe, s. 3-4.

44 Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, çev. Hakkı Akkoğuz, Genelkurmay

olduğunu hatırlatarak şehirde çoğunluğunu askerlerin oluşturduğu on bin kişinin öldüğünü hatırlatmaktaydı.⁴⁵

Erzurum'un işgalinden birkaç gün sonra şehre kırk kişiden fazla dezenfekte ekibi geldi. Ekip ilk olarak Rus birliklerinin kaldıkları yerleri dezenfekte etti.⁴⁶ 29 Şubat 1916 tarihinde dezenfeksiyon odaları ve revir açmak için Tiflis'ten yeni bir ekip daha yola çıktı.⁴⁷ *Kavkazskoe Slovo* muhabiri bu faaliyetleri gazete sayfalarına taşıdı. Muhabir, bir önceki sene olan 1915 yılında on binlerce salgın vakasının görüldüğü şehirdeki her eve ve avluya dezenfekte yapılmasının planlandığını aktarıyordu. 1916 yılının mart ayı itibarıyla Erzurum'da salgının olmadığını fakat havaların ısınması ile birlikte oluşabileceğine dikkat çekerek Kızıl Haç ile askerî ve teknoloji birliklerinin kısa sürede büyük revirler kurduğunu aktarıyordu. Bu revirlerden bir tanesinin ise Türk ordusu tarafından kullanılan Sanasaryan adındaki Ermeni okulu olduğuna değinmekteydi.⁴⁸ Rus Kafkas Ordusu bu revirlerde 3. Ordu'dan kalan malzemeleri de kullanmaya başladı. Nitekim Erzurum'daki büyük dezenfekte odalarının bulunduğu hastane ve revirlerde çok sayıda çarşaf takımı, röntgen cihazı, tıbbi malzeme ve erzak kalmıştı.⁴⁹ Sadece Sanasaryan Ermeni Okulu'ndaki kapasite yüz yatağa çıkarıldı.⁵⁰

Rus Kafkas Ordusu yönetimi kısa süre içerisinde kendi askerlerinin temizliği için harekete geçti. Erzurum'da faaliyet gösteren hamamlar Rus askerlerine tahsis edildi. Erzurum hamamlarından dördü askerler biri ise üst rütbeli subaylar olmak üzere beş hamam kiralandı. Çok güzel durumda olan ve subaylar için hazırlanan hamamın sahibi ise Erzurum eski mebusu Karekin Pastırmacıyan idi.⁵¹

1916 yılının nisan ayı itibarıyla Erzurum'daki dezenfeksiyon işlemleri büyük bir oranda tamamlandı. *Otkliki Tiflisa* gazetesi evlerin, cadde ve sokaklarının “yeterince” dezenfekte edildiğine vurgu yapıyordu.⁵² Yaz aylarında şehre gelen *Kavkazskiy Kray* gazetesi muhabiri ise şehrin çevresindeki toplu mezarlara dikkat çekmekteydi. Muhabir, bütün şehrin etrafında çok fazla sayıda toplu mezarın bulunduğunu aktarıyordu. Karların erimesinden sonra toplu mezarların çoğunda naaşların toprak üzerinde bulunduğunu ve Rus askerî üst yönetiminin “inisiyatif olarak” defin işlerini tamamladıklarını aktarıyordu. Ayrıca 1916 yılının temmuz ayında ise şehirde küçük çaplı hastalıkların haricinde genel bir salgının olmadığına değiniyordu.⁵³

Basımevi, Ankara 2007, s. 53; Kafkas Cephesi'nde görülen salgın hastalıklar için bk. Tevfik Sağlam, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941.

45 L. Efimoviç, “V Erzerume”, *Kavkazskiy Kray*, 2 Temmuz 1916 (15 Temmuz 1916), № 145, Cumartesi, s. 3.

46 L. Myasnikov, “V Erzerume”, *Kavkazskoe Slovo*, 2 Mart 1916 (15 Mart 1916), № 49, Çarşamba, s. 2.

47 “V Erzerume”, *Otkliki Tiflisa*, 13 Şubat 1916, (26 Şubat 1916), № 36, Cumartesi, s. 2.

48 “Soobşçeniya Naşih Korrespondentov, Erzerum”, *Kavkazskoe Slovo*, 25 Şubat 1916 (9 Mart 1916), № 44, Salı, s. 2.

49 “V Erzerume”, *Tiflisskiy Listok*, 28 Şubat 1916 (12 Mart 1916), № 47, Pazartesi, s. 3

50 Myasnikov, agm., s. 2.

51 Agm., s. 2.

52 “V Erzerume”, *Otkliki Tiflisa*, 8 Nisan 1916, (21 Nisan 1916), № 83, Cuma, s. 2.

53 L. Efimoviç, “V Erzerume”, *Kavkazskiy Kray*, 2 Temmuz 1916 (15 Temmuz 1916), № 145, Cumartesi, s. 3.

Sosyal ve Kültürel Yaşam

İşgalden bir süre sonra Erzurum'a gelen muhabir ve devlet görevlileri şehirdeki sosyal yaşama dair gözlemlerini propaganda faaliyetleri yürüterek gazete sayfalarına aktarıyorlardı. Gazetelerde Rus işgalindeki Erzurum halkının “yeni yönetimden memnun olduklarına” dair algı oluşturulmaya çalışılıyordu. Nitekim Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus basınında genel olarak propaganda faaliyetleri ve “devlete hizmet” düşüncesi hâkimdi. Ayrıca askerî sansürden geçmeyen haber ve içerikler gazete sayfalarında yayımlanmıyordu.⁵⁴

Erzurum'un işgalinden yaklaşık bir ay sonraki durumdan bahseden Dolgorukov, şehirdeki panik havasının geçtiğini, halkın sokaklara çıktığını ve Rus askerleri ile diyalogların kurulduğunu aktarmaktaydı.⁵⁵ *Kavkazskoe Slovo* muhabiri ise dükkân ve barakalarda gezen “sempatik yüzlü” çocukların çevrelerinde gördüklerini ellerindeki çuvalara doldurduklarını ifade ediyordu. Genç ve sağlıklı işçi Türklerin “selam” verdiklerini, “sarı ve zayıf yüzlü” yaşlıların ise “inatçı ve kindar” bir ifadeyle baktıklarını aktarıyordu. Erzurum'da köylerden borularla taşınan ve temiz su akan çok fazla çeşme olduğuna değinen muhabir, Erzurumlu kadınların ise yüzleri kapalı bir şekilde bu çeşmelerden su doldurarak hızlı adımlarla kaybolduklarına dikkat çekmekteydi.⁵⁶

Rus Kafkas Ordusu yönetimi kısa süre içerisinde Erzurum'da bulunan Rus askerleri için dinlenme yerleri tahsis etti. Bu yerlerden biri ise İovanes adlı zengin bir Ermeni'nin çok odalı büyük konağı idi. Lokanta olarak kullanılmaya başlanan konakta Rus subay ve askerler günün her saatinde yemek yiyor ve çay içiyorlardı. İşletmenin sahibi Hasankale'de de bir Türk hapishanesini lokantaya çevirdi. Hapishaneden çıkan malzeme ve eşyalar ise Tiflis müzesine gönderildi.⁵⁷ Ayrıca Erzurum'da bulunan Türklere ait büyük konaklar da Rus komutanlara tahsis edilirken bir kısmı idari bina olarak kullanılmaya başlandı.⁵⁸

Tiflisskiy Listok muhabiri ise 1916 yılının temmuz ayının başlarında kaleme aldığı yazıda Erzurum'da “hayatın sakin bir şekilde devam ettiğine” değiniyordu. Muhabir, Rus birliklerinin şehre girdiği esnada göç eden nüfusun bir kısmının geri döndükten sonra “yeni yönetimle iyi ilişkiler içerisinde” olduklarını iddia etmekteydi.⁵⁹ Yine temmuz ayında Erzurum'a gelen *Kavkazskiy Kray* gazetesi muhabiri ise “... İhtiyarların birçoğu yaşlı gözlerle dileniyor. Çocuklar da dileniyor. Genel olarak çok fazla dilenci var. ...”⁶⁰ ifadelerine yer veriyordu.

54 Eşki, *age.*, s. 70-73; Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus basınında görülen propaganda faaliyetleri ve sansür programları hakkında geniş bilgi için bk. Eşki, *age.*, s. 68-77.

55 “Erzerum, İz Besedi s Kn. A. M. Argutinskim”, *Kavkazskoe Slovo*, s. 2.

56 L. Myasnikov, “V Erzerume”, *Kavkazskoe Slovo*, 2 Mart 1916 (15 Mart 1916), № 49, Çarşamba, s. 2.

57 Myasnikov, *agm.*, s. 2.

58 Zeki Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, (Tanık ifadeleri anlatanlar: Mehmet Kobaza, Gani Kullebi, Aziz Geçikli, İdris Köklü) Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1974, s. 89.

59 R. İ., “V Erzerume, Korrespondentsiya «Tifl. L.»”, *Tiflisskiy Listok*, 26 Haziran 1916 (11 Temmuz 1916), № 143, Salı, s. 3.

60 L. Efimoviç, “V Erzerume”, *Kavkazskiy Kray*, 2 Temmuz 1916 (15 Temmuz 1916), № 145, Cumartesi, s. 3.

Kavkazskiy Kray muhabirinin Erzurum'da “çok fazla dilencinin” olduğunu vurgulaması bu dönemde şehirdeki “yoksulluk” hakkında bilgi vermekteydi. Nitekim Erzurum'da yaşanan bu zorlu günleri Dolgorukov halkta erzak stokunun olmadığı ve alışverişin tamamen durduğu tespitleri ile aktarıyordu.⁶¹ Erzurum ve çevresinde yiyecek ve erzak sıkıntısı yaşanıyordu. Rus birlikleri ile gelen Ermeni silahlı birlikleri çok sayıda insanı katletmiş, evleri yakarak eşyalarını ve yiyeceklerini ellerinden almışlardı. Bundan dolayı Erzurum ve çevresinde yiyecek sorunu oluştu. Bu sıkıntılar devam ederken Kafkas Cephesi'nin işgal altındaki çeşitli yerlerinde Müslüman halka yardımlar yapan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin Erzurum'un işgalinden sonra şehre yardım için yaptığı girişimler olumlu sonuçlandı. Cemiyet-i Hayriye 1916 yılının haziran ayında General Mayor Han Talişinskiy ile İlyasov'u Erzurum'a gönderdi. Temsilciler Erzurum halkının ihtiyaçları hakkında araştırma yaptı. Erzurum ve ilçelerine ilk etapta un ve arpa yardımı yapıldı. Ayrıca onlarca sahipsiz çocuk ve yardıma muhtaç kadın Bakü ve Tiflis'e gönderildi.⁶² Azerbaycan Türklerinin Erzurum halkına yardım eli uzatmasının yanı sıra Rus Kafkas Ordusu içerisinde bulunan Müslüman subay ve askerler de halka iyi davranıyordu. Nitekim Kazan Tatarı subay ve askerler ile Erzurum halkı iyi ilişkiler kuruyorlardı.⁶³

Çarlık Rusya'nın Erzurum'da yürüttüğü önemli faaliyetleri arasında gazete basım-yayım faaliyetleri de bulunuyordu. Erzurum'da 1917 yılında Rusça *Kargapazarskiy Strelak*, *Kavkazskiy Voin*,⁶⁴ ve Ukraynaca *Erzerumskoi Viyskovoi Radi*⁶⁵ adında üç farklı askerî gazete yayımlandı. Bu gazeteler arasında en uzun süre faaliyet gösteren (haziran-aralık) ve günlük olarak yayımlanan gazete *Kavkazskiy Voin* idi. Gazete 1917 yılının ikinci yarısında yayım hayatına başlamasına rağmen Erzurum'daki sosyal, kültürel ve askerî gelişmeler hakkında önemli bilgiler veriyordu. Nitekim *Kavkazskiy Voin* gazetesi incelendiğinde 1917 yılında Rus askerlerinin sosyal ve kültürel faaliyetlerini görmek mümkün olmaktadır.

Gazetede yayımlanan ilanlara göre 1917 yılının ikinci yarısında Erzurum'da *Belgiya*,⁶⁶ ve *Rossiya*⁶⁷ otelleri bulunmaktaydı. Ayrıca Rus birlikleri aralarında futbol maçları tertip ediliyor,⁶⁸

61 “Erzerum, İz Besedi s Kn. A. M. Argutinskim”, *Kavkazskoe Slovo*, s. 2

62 Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne “Kardaş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 269-272; Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin kuruluşu ve Kafkas Cephesi'nin genelindeki yardım faaliyetleri hakkında bk. Aslan, *age.*, s. 53-306.

63 Başar, *age.*, (Tanık ifadeleri, anlatanlar: Mehmet Kobaza, Gani Kullebi, Aziz Geçikli, İdris Köklü), s. 89.

64 T. V. Akopyan, A. A. Kryajeva v.d., *Gazeti Dorevoljutsinnoy Rossii 1703-1917 Katolog*, Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka, Sankt-Peterburg 2007, s. 170, 176,

65 “Ukrainskoi Gazeti, Visti Erzerumskoi Viyskovoi Radi”, *Kavkazskiy Voin*, 21 Kasım 1917, (4 Aralık 1917), № 174, Salı, s. 1.

66 “Edinstvennaya Semeynaya Gostinitsa Belgiya”, *Kavkazskiy Voin*, 1 Kasım 1917, (14 Kasım 1917), № 154, Çarşamba, s. 1.

67 “V pomeşçenii Bivşey Gostinitsı Rossii Otkrit Pervoklassnyy Restoran Gostinitsı Armeniya”, *Kavkazskiy Voin*, 16 Aralık 1917, (29 Aralık 1917), № 199, Cumartesi, s. 1.

68 *Kavkazskiy Voin* gazetesindeki ilana göre 18 Ekim 1917 Pazar günü saat 15:00'da 17. *Otomobil Bölüğü* ile 13. *Kafkas Avcı Alayı* futbol takımları *Telgraflıçılar Sahası*'nda orkestra eşliğinde futbol maçı yapılacaktı. Sahaya giriş Severnyy Caddesi'nden olup ücreti 30 kapek ile 3 ruble arasında değişiyordu. “Futbolnyy Matç”, *Kavkazskiy Voin*, 4 Kasım 1917, (17 Kasım 1917), № 157, Cumartesi, s. 1.

açık artırma ile at satışları yapılıyor,⁶⁹ piyesler sergileniyor,⁷⁰ konserler düzenleniyordu.⁷¹ Yabancı dil kurslarının yanı sıra yapay dil olan Esperanto kursları da ücretli olarak veriliyordu.⁷² 1916 yılının yaz aylarından itibaren ise Erzurum'da sinema salonu vardı.⁷³

Ticarî ve Ekonomik Faaliyetler

Rusça gazetelerin sosyal yaşama dair propaganda içerikli haberleri Erzurum'daki ticarî hayata dair gözlemlere de yansımaktaydı. Nitekim, *Otkliki Tiflisa* Erzurum düştükten sonra şehrin işgalinin ilk günlerine dair habere yer veriyordu. Temel ürünlerin ucuzladığına dair vurgu yapan gazete, ciddi oranda ihtiyaç duyulan şekerin tam altın karşılığında satıldığına dikkat çekiyordu. Bir süre sonra ise fiyatların ikiye katlandığını ve zaman geçtikçe daha da pahalandığına vurgu yapmaktaydı.⁷⁴ *Kavkazskoe Slovo* muhabiri ise mart ayı itibariyle şehirde ticaretin tamamen durduğunu herhangi bir şeyi satın almanın imkânsız olduğunu aktarıyordu.⁷⁵

Muhabirlerin 1916 yılının şubat ve mart aylarında Erzurum'da zorlu günlerin yaşandığına dair söylemleri nisan, mayıs ve yaz aylarında “şehirde ticaretin yeniden devam ettiği” yönünde değişmekteydi. *Tiflisskiy Listok* muhabiri nisan ayında ziyaret ettiği Erzurum'da “... Değişim ticareti yapılıyor. Şekere her şey değiştiriliyor: ve tütün ve ipek ve halı ve gümüş. Paranın alamadığı şeyi şeker alabiliyor. ...” ifadelerini kullanıyordu.⁷⁶

Golos Kavkaza muhabiri mayıs ayında ziyaret ettiği Erzurum'da gözlemlerini aktarmaktaydı. Şehrin dezenfekte faaliyetlerinde çalışan, ekmek yapımı ile et ve süt işlerini yürüten “Erzurumluların ücretlerini aldıklarını” iddia ediyordu. Memleketlerine hatıra götürmek için fes, tütün ve başka ürünleri hediye almak isteyen Rus askerleri ile yerli esnaf arasındaki pazarlık seslerinin çeşitli caddelerdeki dükkanlardan duyulduğuna dikkat çekiyordu. Muhabir ayrıca şehrin her yerindeki lokanta ve kahvehanelerde Rus askerleri ile yerli halkın meraklı sohbetlerinin yanı sıra çocukların Rusça olarak seslendirdikleri tütün ve kibrit satışlarının olduğuna değinmekteydi. Yerli halkın Ruslar için yiyecek ve içecek ürettiklerini ve karşılığında

69 *Kavkazskiy Voin* gazetesindeki ilana göre 20 Kasım 1917 Pazar günü açık artırma ile on üç at açık artırma ile satılacaktı. “Auktsion 13 Loşadey”, *Kavkazskiy Voin*, 5 Kasım 1917, (18 Kasım 1917), № 158, Cumartesi, s. 1.

70 *Kavkazskiy Voin* gazetesindeki ilana göre 21 Kasım 1917 Çarşamba günü “ünlü artist A.H. Stavrogin” tarafından bir piyes sergilenecekti. “Zal Etapnago Komendanta ...”, *Kavkazskiy Voin*, 6 Kasım 1917, (19 Kasım 1917), № 159, Pazartesi, s. 1.

71 *Kavkazskiy Voin* gazetesindeki ilana göre 11 Aralık 1917 günü 16. Kavkaz Avcı Alayı tarafından konser düzenlenecekti. “Kontsert”, *Kavkazskiy Voin*, 28 Kasım 1917, (11 Aralık 1917), № 181, Salı, s. 1.

72 “Otkrivayutsya Kursı Mejdunarodnago Yazıka Eksperanto”, *Kavkazskiy Voin*, 10 Aralık 1917, (23 Aralık 1917), № 193, Pazar, s. 1.

73 İzgoy, “Godovşina Vzyatiya Erzeruma, İz Staroy Zapiskoy Knijki”, *Kavkazskoe Slovo*, 4 Şubat 1917 (17 Şubat 1917), № 28, Cumartesi, s. 2.

74 “V Erzerume”, *Otkliki Tiflisa*, 21 Şubat 1916, (5 Mart 1916), № 33, Pazar, s. 2.

75 “Soobşçeniya Naşih Korrespondentov, Erzerum”, *Kavkazskoe Slovo*, 25 Şubat 1916 (9 Mart 1916), № 44, Salı, s. 2.

76 “V Erzerume”, *Tiflisskiy Listok*, 3 Nisan 1916 (18 Nisan 1916), № 76, Pazar, s. 3.

şeker aldıklarını aktarıyordu.⁷⁷ Erzurum halkı ticari ve üretim faaliyetlerini kendilerine verilen izinler ile yapmaktaydı. Nitekim tüccar, esnaf ve köylülere dağıtılan izinname-belgeler ile şehirde iş yapmak mümkün oluyordu. Belgeleri olmayanlar ise çeşitli işlerde çalıştırılmak üzere götürülmekteydi.⁷⁸

Kavkazskoe Slovo muhabiri ise temmuz ayında pazar yerinde yerli halk ile Rus askerlerinin birbirine karıştığını, Tiflis'ten gelen Gürcü tüccarların şehrin her yerinde gezdiğini aktarıyordu. Muhabir, Erzurum pazarında sebze, et, ekmek, bakkaliye ve manifatura gibi ürünlerin satıldığına dikkat çekiyordu. Erzurum'da Çarlık Rusya'dan getirilen birçok ürün olduğunu bunların Çarlık Rusya'daki fiyatlardan üç-dört kat daha pahalıya satıldığını aktarıyordu.⁷⁹ *Tiflisskiy Listok* gazetesi muhabiri de temmuz ayı itibarıyla Moskova ve Petrograd'dan Erzurum'a birçok tüccarın geldiğine ve ticaretin arttığına dikkat çekiyordu.⁸⁰

Erzurum'da pazar yerinde ticarî hayat devam ederken şehirde kurulan *Geçici Askerî Yönetim*'in faaliyetlerinden biri de halkın ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için yerel kaynakların seferber edilmesi idi.⁸¹ Bunun için 1916 yılının yaz aylarında Erzurum'da yiyecek, manifatura ve diğer malzemelerin satıldığı büyük bir mağaza açıldı. *Tiflisskiy Listok* gazetesi muhabiri 1916 yılının kasım ayına kadar Subay Ekonomi Topluluğu'nun mağazasının popüler olduğunu fakat kasım ayında Toprak Birliği Kooperatifi tarafından da bir mağaza açıldığı bilgisine de yer veriyordu. Bu mağazanın “tek amacının kaliteli ve çok çeşitli ürünlerin ticarî kaygı gütmenden ucuz veya makul fiyata halka ve askerlere satmak” olduğunu aktarıyordu. Muhabir, Erzurum pazarı kadar popülerliğe ulaşan mağazanın “toplumun beğenisini kazandığını ve ilgi gördüğünü” iddia ediyordu.⁸²

İdari Sistem, Geçici Askerî Yönetim ve Kolonizasyon Düşüncesi

Kafkas Cephesi'nde askerî operasyonlar devam ederken 1916 yılının başlarında Çarlık Rusya yönetimi tarafından General Peşkov başkanlığında “Savaş esnasında Türkiye'nin işgal edilen bölgelerinin yönetimine ilişkin hükümler” başlıklı bir çalışma başlatıldı. Komisyonun 1916 yılının ikinci yarısında tamamlayarak Çar II. Nikolay'a sunduğu çalışma 5 Haziran 1916 tarihinde bizzat çar tarafından onaylandı.⁸³ Böylece Çar II. Nikolay, Rus Kafkas Ordusu'nun

77 İ. Kostyuçenko, “Naşi Korrespondenti, Erzerume”, *Golos Kavkaza*, 21 Nisan 1916 (4 Mayıs 1916), № 2708, Perşembe, s. 3-4.

78 Başar, *age.*, (Tanık ifadesi, anlatan: Hayrettin Peker), s. 98.

79 İzgoy, “Godovşina Vzyatiya Erzeruma, İz Staroy Zapiskoy Knijki”, *Kavkazskoe Slovo*, 4 Şubat 1917 (17 Şubat 1917), № 28, Cumartesi, s. 2.

80 R. İ., “V Erzerume, Korrespondentsiya «Tifl. L.»”, *Tiflisskiy Listok*, 26 Haziran 1916 (11 Temmuz 1916), № 143, Salı, s. 3.

81 Arutyunyan, *age.*, s. 365.

82 “Na Kavkazskom Fronte, Erzerum, Ot Naşego Korrespondenta”, *Tiflisskiy Listok*, 10 Şubat 1917 (23 Şubat 1917), № 33, Cuma, s. 3.

83 S. M. Akopyan, *Zapadnaya Armeniya v Planah İmperialistiçeskih Derjav v Period Pervoy Mirovoy Voynı, İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, Yerevan 1967, s. 172.*

işgal ettiği bölgelerde “Savaş hukuku gereğince Türkiye’nin işgal edilen bölgelerinin yönetimine dair geçici hükümler” başlıklı emiri çıkardı. Bu uygulamaya göre işgal edilen yerlerde kurulacak olan *Geçici Askerî Yönetim* askerî vali tarafından idare edilecekti.⁸⁴

Dönemin Çarlık Rusya Dışişleri Bakanı S. D. Sazonov, Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç’e 27 Haziran 1916 tarihinde gönderdiği raporda kısa süre önce çıkarılan bu kanunu hatırlatarak Çarlık Rusya’nın bölgedeki menfaatlerine değiniyordu. Sazonov raporunda “işgal edilen yerlerde yaşayan halka eşit davranılmasını, kanunlar ve adaletin sert bir şekilde uygulanmasını” istiyordu. Ayrıca bölgede Çarlık Rusya idari sistemine göre oluşturulacak yerel yönetimlerde belirli bir oranda Ermenilere tanınacak olan temsiliyet hakkının Müslümanlara da verilmesine değiniyordu. Sazonov’un görüşüne göre böylece yerli halkın yerel yönetime dolayısıyla Çarlık Rusya’ya karşı “sevgi ve saygısı” artacaktı.⁸⁵

Sazonov’un raporu Grandük Nikolay Nikolayeviç tarafından olumlu karşılandı. Nitekim Nikolay Nikolayeviç’in 16 Temmuz 1916 tarihinde Sazonov’a gönderdiği cevap raporunda Ermenilere yönelik tanınacak din ve eğitim haklarının Müslümanlara da belirli ölçülerde verileceğine vurgu yapılıyordu. Grandük Nikolayeviç ayrıca toprak mülkiyeti ve kolonizasyon faaliyetlerinde yaptığı icraatlarına örnek olarak 19 Mart 1916 tarihinde *Nu: 21* sayılı emirnamesine değinerek Sazonov’a gönderdi.⁸⁶

Çar II. Nikolay’ın bu emrinden sonra Kafkas Cephesi’nde işgal altındaki bölgelerde 1916 yılının haziran ayı itibarıyla *Geçici Askerî Yönetim* kuruldu. Yeni oluşturulan *Geçici Askerî Yönetim* içerisinde Askerî Vali, Vali Karargâhı, Özel Kalem, Askerî-Sıhhiye Birimi, Askerî-Veterinerlik Birimi, Teknik Birim, Vergi Birimi, Denetim Birimi ve Dağ Bölümü Birimi olmak üzere sekiz yönetim organı oluşturuldu. İşgal altındaki yerleşim yerleri Çarlık Rusya idarî sistemine göre oblast (vilayet), okrug (sancak) ve uçastka (bölge) gibi coğrafi-idari tanımlamalara göre belirlendi. Askerî vali inisiyatifinde yerleşim yerlerinin şartlarına göre polis teşkilatı kuruldu. *Geçici Askerî Yönetim*’e vergi toplama, hukuki ve adli işlemleri uygulama gibi çeşitli yetkiler verilmesinin yanı sıra askerî vali ile okrug ve uçastka yöneticileri Çarlık Rusya’nın kendi içerisinde uyguladığı kanunlara bağlı olacaklardı.⁸⁷ Böylece Çarlık Rusya

84 Arutyunyan, *age.*, s. 357-359.

85 E. A. Adamov (Red.), *Razdel Aziatskoy Turtsii, (Rossiyskiy Ministr İnostrannih Del S. D. Sazonov Namestniku Na Kavkaze Vel. Kn. Nikolay Nikolayeviçu, № 540, 27 İyunya 1916 g.)*, İzdaniye Litizdata NKİD, Moskva 1924, s. 208-209; Çarlık Rusya’nın Kafkas Cephesi’nde işgal edilen bölgelerde halkın “sevgi ve saygısını kazanma” politikası neticesinde Türklere temsiliyet hakkı tanınmasının yanı sıra dini olarak da görülüyordu. Nitekim Erzurum’da kurulan Rus idaresi Müslüman halkın dini vecibelerini yerine getirmelerine engel olmuyor aksine elleri kırbaçlı polisler cuma günleri şehirde dolaşarak halkı zorla camilere yönlendiriyorlardı. Ayrıca şehirde dini kıyafetler ile gezenlere dokunulmuyor, serbest gezme belgeleri veriliyordu. Bunun yanı sıra belediyenin ramazan günlerindeki top atışlarına izin veriliyordu. Aslan, *age.*, s. 274.

86 Adamov (Red.), *Razdel Aziatskoy Turtsii, (Namestnik Na Kavkaze Vel. Kn. Nikolay Nikolayeviç Ministru İnostrannih Del. S. D. Sazonovu, № 21083, Tiflis, 16 Temmuz 1916 g.)*, s. 211-212.

87 Arutyunyan, *age.*, s. 357-359.

Kafkas Cephesi'nde işgal ettiği Anadolu şehirlerinde kısa süre içerisinde *Van, Erzurum, Hınıs ve Pontus Oblastları* ve yirmi dokuz okrug ile çok sayıda uçastka idarî birimi oluşturdu.⁸⁸

Erzurum'da 1916 yılı sonu 1917 yılı başları itibarıyla toplamda yirmi dokuz idarî birimin yöneticisi belirlendi. Buna göre *Erzurum Oblastı*'nda Albay Vasiliyev, *Hasankale Okrugu*'nda Komiser Speranskiy, *Aşkale Okrugu*'nda Astsubay Golyahovskiy, *Hınıs Oblastı*'nda ise Albay Suçkov askerî-yöneticilik yapıyordu. Kafkas Cephesi'nde *Geçici Askerî Yönetim*'in valiliğini ise sırası ile General Peşkov, General Dryagin, General Romanovskiy-Romanko ve General Averyanov yürüttü.⁸⁹

Geçici Askerî Yönetim Erzurum'da mahalleleri kontrol altında tutmak ve halka yapılacak duyurular için şehirdeki büyük konakları *mahalle merkezi* haline getirdi. Mahallelerin Türk muhtarları ile irtibata geçilerek asayiş sağlanıyordu. Her mahallede iki beçki ile silahlı bir-iki asker-polis bulunuyordu.⁹⁰

Çarlık Rusya üst kademesinin de talebi üzerine Erzurum'da yerli halktan Türk temsilci heyeti Rus idari sistemine dâhil oldu. Sultan II. Abdülhamid'in yaverliğinde görev yaparken II. Meşrutiyet'in ilanından sonra emekli olan Erzurum doğumlu Süvari Feriği Mehmed Ali Paşa belediye başkanlığına getirildi. Habib Baba Dergahında şeyh olan ve iyi derece Almanca bilen Mehmed Ali Paşa bu dönemde "Sarıklı Belediye Başkanı" olarak bilinmeye başlandı. Mehmed Ali Paşa'nın yönetiminde başkan yardımcılığında Yazıcıoğlu Hakkı Paşa ile diğer Türk heyet görev yapıyordu.⁹¹ Erzurum'da *Geçici Askerî Yönetim*'inde Türkleri temsil eden kişilerin olması Rus basımında propaganda malzemesi haline getirildi. Nitekim *Golos Kavkaza* muhabiri "Erzurumluların en fazla hoşuna giden unsurun" yöneticilerinin kendi aralarından seçilmesinin olduğunu vurgulayarak bunun işgalci Ruslara olan "güvenlerini artırdığını" iddia ediyordu.⁹²

Çarlık Rusya'nın Kafkas Cephesi'nde programında olan konulardan biri de kolonizasyon faaliyeti idi. Tarım Bakanlığı'nın 1915 yılı ocak ayındaki planına göre "Kafkas Cephesi'nde başarılı devam eden Rus askerî operasyonlar" neticesinde Erzurum ve Van bölgelerine Rus ahalinin iskân edilmesi gerekiyordu. Bu düşünce General Yudenic'in de gündeminde idi. Nitekim General Yudenic'in 5 Nisan 1915 tarihinde Vorontsov Daşkov'a gönderdiği mektupta

88 A. O. Arutyunyan, *Kavkazskiy Front v Pervoy Mirovoy Vayne i Politika Tsarskogo Pravitelstva v Rayonah Zanyatih Po Pravu Voini*, Yerevan, 1968, s. 73.

89 Arutyunyan, *Kavkazskiy Front 1914-1917*, s. 359-360.

90 Başar, *age.*, (Tanık ifadeleri, anlatanlar: Mehmet Kobaza, Gani Kullebi, Aziz Geçikli, İdris Köklü, Sırrı Çamaşırıcı), s. 88-93.

91 Küçüküğürlü, *age.*, s. 262-263; Mehmed Ali Paşa, General Kalitin'in saygısını kazanmıştı. Belediye başkanlığı döneminde *Geçici Askerî Yönetim* karşısında Erzurumlu Müslüman halkın menfaatlerini koruduğu için Erzurumlu Ermeniler tarafından sevilmiyordu. Ermenilerin birtakım iddiaları üzerine 1917 yılının ortalarında görevinden alınarak birçok Erzurumlu ile birlikte hapsedildi. Bir süre tutsaklığın ardından ailesi ile birlikte Çarlık Rusya'ya sürgün edildi. Küçüküğürlü, *age.*, s. 263-269. Erzurum'un işgalinden itibaren *Geçici Askerî Yönetim* dönemi ve Mehmed Ali Paşa'nın ailesi ile birlikte Moskova'ya sürgün edilmesi ile ülkeye dönüş hatıraları için bk. Şeref Tipi, *Pışıbba (1860-1926)*, (Yayına Hazırlayan Canerhan Tipi), Remzi Kitabevi (2. Basım), İstanbul 2006, s. 186-241.

92 İ. Kostyuçenko, "Naşi Korrespondenti, Erzerume", *Golos Kavkaza*, 21 Nisan 1916 (4 Mayıs 1916), № 2708, Perşembe, s. 3-4.

ele geçirilen yerlere Ermenilerin değil de Kuban ve Don Kozaklarının yerleştirilmesi gerektiğine vurgu yapılıyordu. 1916 yılında da devam eden kolonizasyon düşüncesinin A. V. Krivoşein tarafından mart ayında Sazonov'a tekrar hatırlatılmasına rağmen Çarlık Rusya yönetimi tarafından herhangi bir onay almadı. Ayrıca Kafkasya Naibliği'nin aldığı bilgilere göre Taşnaklar tarafından Çarlık Rusya'ya karşı bir başkaldırı olacağı haberi ile birlikte Erzurum'un işgalinden sonra şehre Ermenilerin yerleştirilmesi yasaklandı.⁹³

Cadde ve Sokaklar

1916 yılının yaz aylarında Erzurum'da kurulan *Geçici Askerî Yönetim* şehirdeki cadde ve sokakların isimlerini Kafkas Cephesi'nde popüler olan generaller, Rusya tarihinde önemli kişiler,⁹⁴ Çarlık Rusya'daki şehir ve bölgelerin isimleri ile caddenin şehirdeki konumu ve işlevine göre isim verdi. Bu isimler arasında dikkat çekenleri ise şu şekilde idi; şehrin en merkezi caddesi *Velikoknyajeskiy*,⁹⁵ *Erzerumskoi Viyskovoï Radi* adlı Ukraynaca askerî gazetenin basım yeri⁹⁶ ve bütün ticaretin yapıldığı *Kalitin*,⁹⁷ Ordu Komite Merkezi'nin bulunduğu ve *Kavkazkiy Voin* adlı Rusça gazetenin basıldığı *General Lastoçkin*,⁹⁸ *Kargabazarskiy Strelok* gazetesinin basıldığı *Semenov*,⁹⁹ Merkez Postanesi'nin bulunduğu *Elisavetpodskiy*,¹⁰⁰ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi Basımevi'nin bulunduğu *Prjevalskiy*, Yol ve Köprü Yapım İşleri Merkezi'nin bulunduğu *Konyuşennyi*,¹⁰¹ tiyatro ve konserlerin yapıldığı *İtalyan*,¹⁰² Erzurum Müstahkem Mevkii Mühendisler Başkanlığı'nın bulunduğu *Vostoçnyy*, Petrograd Reviri'nin bulunduğu *Gospital*,¹⁰³ orkestra eşliğinde futbol maçlarının oynandığı *Severnıy*, müzayedelerin yapıldığı *Tiflis*,¹⁰⁴ günlük gazete ile kitap, dergi, ve Erzurum fotoğraflarının satıldığı dükkanların

93 A. Yu. Bahturina, *Okrainı Rossiyskoy İmperii: Gosudarstvennoe Upravlenie i Natsionalnaya Politika v Godı Pervoy Mirovoy Voynı (1914-1917 gg.)*, Rosspen, Moskva 2004, s. 223.

94 “Na Kavkazskom Fronte, Erzerum, Ot Naşego Korrespondenta”, *Tiflisskiy Listok*, s. 3.

95 “Na Kavkazskom Fronte, Erzerum, Ot Naşego Korrespondenta”, *Tiflisskiy Listok*, s. 3.

96 “Ukrainskoi Gazeti, Visti Erzerumskoi Viyskovoï Radi”, *Kavkazkiy Voin*, 21 Kasım 1917, (4 Aralık 1917), № 174, Salı, s. 1.

97 “Na Kavkazskom Fronte, Erzerum, Ot Naşego Korrespondenta”, *Tiflisskiy Listok*, 10 Şubat 1917 (23 Şubat 1917), № 33, Cuma, s. 3.

98 “Kontora i Redaktsiya Kavkazkiy Voin”, “Dejurstve Çlenov Erzerumskago Yudenıçeskago O-va”, *Kavkazkiy Voin*, 2 Kasım 1917, (15 Kasım 1917), № 155, Perşembe, s. 1.

99 “Adres: Kontora i Redaktsiya: Kargabazarskiy Strelok, Erzerum, Ul. Semenova 2.” *Kargabazarskiy Strelok*, 1 Ağustos 1917, (14 Ağustos 1917), № 1, Salı, s. 1.

100 “Prodaetsya Po Sluçayu”, *Kavkazkiy Voin*, 2 Aralık 1917, (15 Aralık 1917), № 185, Cumartesi, s. 4.

101 “V Tipografii Ştaba Kavkazskoy Armii”, “Trebuyutsya Kamenşçiki i Mostovşçiki”, *Kavkazkiy Voin*, 9 Kasım 1917, (22 Kasım 1917), № 162, Perşembe, s. 1.

102 “Kain i Avel”, *Kavkazkiy Voin*, 21 Kasım 1917, (4 Aralık 1917), № 174, Salı, s. 1.

103 “Naçalnik İnjenerov Erzerumskoy Ukreplen. Pozitsii”, “Soyuz Voennih Polyakov”, *Kavkazkiy Voin*, 18 Kasım 1917, (1 Aralık 1917), № 171, Cumartesi, s. 1.

104 “Auktsion 13 Loşadey”, *Kavkazkiy Voin*, 4 Kasım 1917, (17 Kasım 1917), № 157, Cumartesi, s. 1.

bulunduğu *Torgoviy*,¹⁰⁵ seyyar hastanenin bulunduğu *Samara*,¹⁰⁶ askerlere bedava ilaç dağıtan eczanenin,¹⁰⁷ ve büyük bir çamaşırhanenin bulunduğu *Sudebny*,¹⁰⁸ Sosyalist-Devrimciler Partisi bürosunun bulunduğu *Mihaylov*,¹⁰⁹ caddeleri idi. Ayrıca *Ofitser*,¹¹⁰ *Yudenic*, *Zapadny*, *Soldatskiy*,¹¹¹ *Kavkaz*, *Çistiy*,¹¹² *Pryaşenskiy*, *Ekaterinogradski*,¹¹³ *Artilleriy*, *Saperniy*,¹¹⁴ *Türkistan*, *Harput*,¹¹⁵ *Orenburg*, *Vorsin*¹¹⁶ gibi cadde isimleri dikkat çekiyordu. *Geçici Askerî Yönetim* tarafından her cadde ve sokak başlarına bu isimlerin yazıldığı levhalar asıldı. Bunların yanı sıra devlet kurumları ve mağazalarda isimlerinin yazıldığı tabelalar, okuma-yazma bilmeyenlere hitaben şekilli levhalar koyuldu.¹¹⁷

Listok muhabirine göre 1917 yılı itibarıyla şehrin en merkezi caddesi *Velikoknyajeskiy* idi. Muhabir, şehrin ana caddesi olan *Velikoknyajeskiy* üzerinde “Kalitin Bahçesi” adını taşıyan bir alan yapıldığını ve burada toplanan Erzurum halkına her gün askerî orkestranın küçük çaplı konserler verdiğine dikkat çekiyordu. *Kalitin Caddesi*'nde ise Rus hemşirelerin, Sarıkamış'tan gelen Malakanların ve bozuk Rusça ile Petrograd ve Tiflis gazetelerinin satışını yapan kırmızı fesli çocukların sık görüldüğünü aktarıyordu. Yine bu caddede çizme boyacılarının ve diğer sokak ustalarının bir sıra halinde dizilmesinin yanı sıra burada çok çeşitli küçük malzemeler satıldığı bilgisine yer veriyordu. Buradaki ustaların sipariş edilen bütün işleri on dakikada yaptıklarına dikkat çekiyordu.¹¹⁸

İmar, Yol ve Demiryolu Çalışmaları

Erzurum'da kurulan *Geçici Askerî Yönetim* şehirde çeşitli imar faaliyetleri, Sarıkamış-Erzurum arasında iâşe ve ikmal imkânlarını kolaylaştırmak amacı ile demiryolu inşa çalışmaları, Türk ordusundan gelecek taarruzlara karşı Erzurum Kalesi ve tabyalarını güçlendirme faaliyetleri yürüttü.

105 “Gazetny Kiosk Fedorova”, *Kavkazskiy Voin*, 26 Kasım 1917, (9 Aralık 1917), № 181, Salı, s. 1.

106 “Gruppa Musulman-Voinov”, *Kavkazskiy Voin*, 28 Kasım 1917, (11 Aralık 1917), № 179, Pazar, s. 1.

107 “Pri Apteçnom V. Z. S.”, *Kavkazskiy Voin*, 8 Aralık 1917, (21 Aralık 1917), № 191, Cuma, s. 1.

108 “Novaya Praçeşnaya”, *Kavkazskiy Voin*, 3 Kasım 1917, (16 Kasım 1917), № 156, Cuma, s. 4.

109 “Partii Sotsialistov-Revolutsionerov”, *Kavkazskiy Voin*, 5 Kasım 1917, (18 Kasım 1917), № 158, Pazar, s. 1.

110 “Loşad Prodaetsya”, *Kavkazskiy Voin*, 7 Kasım 1917, (20 Kasım 1917), № 160, Salı, s. 4.

111 “Uteryan”, “Propali”, “Propal Çemodan”, *Kavkazskiy Voin*, 18 Kasım 1917, (1 Aralık 1917), № 171, Cumartesi, s. 4.

112 “Posluçayu Prodaetsya”, “Propala Oslitsa”, *Kavkazskiy Voin*, 21 Kasım 1917, (4 Aralık 1917), № 174, Salı, s. 4.

113 “Trebuetsya Pomoşçnik”, “Prodaetsya Malopoderjannyi Faeton”, *Kavkazskiy Voin*, 23 Kasım 1917, (6 Aralık 1917), № 176, Perşembe, s. 4.

114 “Pisar Starşiy”, “Prodayutsya”, *Kavkazskiy Voin*, 26 Kasım 1917, (9 Aralık 1917), № 179, Pazar, s. 4.

115 “Erzerumskiy Armyanskiy Voennyi Soyuz”, “Estontsi”, *Kavkazskiy Voin*, 15 Aralık 1917, (28 Aralık 1917), № 198, Cuma, s. 1.

116 “U Tsitateli Naydeni Dengi”, “Naydena”, *Kavkazskiy Voin*, 1 Kasım 1917, (14 Kasım 1917), № 154, Perşembe, s. 1-4.

117 “Na Kavkazskom Fronte, Erzerum, Ot Naşego Korrespondenta”, *Tiflisskiy Listok*, s. 3.

118 “Na Kavkazskom Fronte, Erzerum, Ot Naşego Korrespondenta”, *Tiflisskiy Listok*, s. 3.

Erzurum'daki imar, yapım ve onarım işleri için Moskova merkezli *Zemgora* adlı kurum ön plana çıkmaktaydı. Bu inşaat mühendisliği kurumunda çalışan başta P. N. Pertsov olmak üzere birçok gönüllü mühendis Erzurum'a geldi. 1916 yılının temmuz ayı itibarıyla Erzurum'da Rus gönüllüler tarafından yeni yollar yapılırken su hatlarında tamiratlar yapıldı. Ayrıca yine aynı kurum tarafından yeni binaların inşaatına başlandı.¹¹⁹

Geçici Askerî Yönetim Erzurum'da Türk taarruzlarına karşı Erzurum Kalesi'ni güçlendirirken bir taraftan da tabyalarda yeni siperler ile yollar yapıyordu. Nitekim 1916 yılının kasım ayına kadar Erzurum çevresinde yeni piyade siperleri, gözetleme yerleri, manialar, batarya ateş mevzileri, yol ve sığınakların yapım çalışmaları bitirildi. Ayrıca şehrin çevresinde belirlenen yerlere dikenli teller örülürken çeşitli çaplarda çok sayıda top Erzurum'a getirildi.¹²⁰ Yapılan bu hazırlıkların yanı sıra Erzurum çok sayıda askerî birliğin merkezi haline geldi. 1916 yılının temmuz ayında Erzurum bölgesinde 1. Kafkas, 5. Kafkas ve 2. Türkistan Kolorduları konuşlanmıştı.¹²¹

Geçici Askerî Yönetim Sarıkamış-Erzurum demiryolu çalışmalarına ise 1916 yılının ikinci yarısında başladı. Tiflis merkezli *Golos Kavkaza* gazetesinde 7 Aralık 1916 tarihli yayımlanan ilanda *Erzurum Askerî Demiryolu*'nun inşaatı için işçi alımı yapılmaktaydı. Projenin bitiş tarihi ise 1 Mayıs 1917 olarak belirtilmekteydi.¹²²

Bilim, Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri

Kafkas Cephesi'nde askerî hareketlilik ve idari faaliyetlerin yanı sıra Çarlık Rusya yönetimi tarafından çeşitli alanlarda akademik ve bilimsel çalışmalar da yürütülmekteydi. Nitekim, Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı 30 Mart 1916 tarihli *117 sayılı* emirnamede Rus birliklerinin işgal ettiği yerlerde tarihi el yazma kitaplar, taş yazıtlar ve kilise malzemelerinin alınıp satılması yasaklanmaktaydı. Bunları elde edenlerin ise buldukları yer bilgisini paylaşarak Tiflis'te bulunan Kafkas Müzesi'nde sergilenmek üzere teslim etmeleri isteniyordu.¹²³

20 Mayıs 1916 tarihinde Erzurum'a ulaşan Kafkas Müzesi Arkeoloji Bölümü çalışanlarından S. V. Ter Avetisyan ve A. P. Kaznakov şehirde bulunan kütüphanelere yönelik çalışmalarda bulundu. Avetisyan ve Kaznakov Erzurum'da bulunan bir kısım basılı Ermenice ve Fransızca kitaplar ile binlerce Osmanlı el yazma eserlerini Tiflis'e gönderdiler. Erzurum'da kalan diğer

119 R. İ., "V Erzerume, Korrespondentsiya «Tifl. L.»", *Tiflisskiy Listok*, 26 Haziran 1916 (11 Temmuz 1916), № 143, Salı, s. 3.

120 Vehbi Kocagüney, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, (Ed. Mehmet Dağistanlı) Er-Vak Yayınları, Erzurum 2015, s. 171-175.

121 Arutyunyan, *Kavkazskiy Front 1914-1917*, s. 244.

122 "Upravlenie Rabot Po Postroyke Erzerumskoy Voennno-Jel. Dorogi", *Golos Kavkaza*, 24 Kasım 1916, (7 Aralık 1917), № 2793, Perşembe, s. 2.

123 "Otçet Akademika N. Ya. Marra o Komandirovke Letom 1916 Goda Na Kavkaz Dlya Ohranı Pamyatnikov v Rayone Voennih Deystviy", *Izvestiya Imperatorskoy Akademii Nauk, VI Seriya, Tom X. 1916, İyun-Dekabr № 11-18, Vtoraya Çast*, Tipografiya İmperaiorskoy Akademii Nauk, Petrograd 1916, s. 1482.

Ermenice kitapları ise şehirdeki bir Ermeni katedraline teslim ederek askerî yönetimden burada korunmasını talep ettiler.¹²⁴

S. V. Ter Avetisyan 1917 yılının yaz aylarında arkeolojik kazı için Erzurum'a tekrar geldi. Birinin Hasankale yakınlarındaki Erzurum demiryolu civarında olduğu toplam iki büyük kurgan tespit etti. Kurganda kazı çalışmaları yapan Avetisyan, burayı M. Ö. 4-3. Yüzyıla Helenistik döneme tarihlendirerek bölgenin detaylı planını çıkarıp, resmini çizdi. Diğer kurganda ise çalışmak için vakit elde edemedi.¹²⁵

Çarlık Rusya yönetimi işgal edilen Erzurum bölgesinde arkeolojik kazı faaliyetleri yürütüp ve kültürel varlıkları Tiflis'e gönderirken diğer taraftan da yine Erzurum çevresinde jeoloji araştırmaları yapmaktaydı. Çarlık Rusya'dan gelen çeşitli alanlardaki bilim insanları 1916 yılının yaz aylarında Erzurum çevresinde jeoloji araştırmalarında bulunarak bölgedeki kömür ve petrol yataklarına yönelik incelemelerde bulundular. Yapılan incelemelerde Hasankale yakınlarında mineral su kaynaklarının çevresinde petrol izlerine rastlandı. Ayrıca yerli halkın işaret ettiğine göre Erzurum'un güneyi ve güneybatısında da petrol çıktığına dair bilgiler edinildi. Petrolün yanı sıra taş kömürü araştırmaları da yapan bilim insanları Erzurum'un güneydoğusunda şehre 8-12 verst (8,5-12,8 km) uzaklıkta iki yerde linyit tabakalı bölgeler tespit ettiler. İki bölgede de "sıradan taş fırınlarında iyi yanan kömür" galerileri üzerinde biraz çalışıldığı raporlandı. Yine yerli halktan alınan bilgilere göre Erzurum'a 60 (64 km) verst uzaklıktaki Aşkale yakınlarında da taş kömürü madenleri bulunuyordu.¹²⁶ Bu araştırmalar sonucunda 1916-1917 yıllarında çeşitli kömür madenleri işletmeye açılırken Hasankale ve Mamahatun bölgelerinde tuz çıkarılmaya başlandı.¹²⁷

1916 yılının temmuz-ekim aylarında Petrograd Üniversitesi'nden N. L. Okunev'in başkanlığında kurulan ve içlerinde fotoğrafçı Bulbenko'nun da bulunduğu bir ekip ise Erzurum çevresinde yer alan tarihî yapıları tespit etmek ve araştırmak için şehre geldiler. İlk önce Hasankale'de araştırmalara başlayan ekip buradaki kaleyi fotoğraflama yöntemi ile kayıt altına aldı. Daha sonra Erzurum şehir merkezine ulaşan ekip Çifte Minare, Ulu Cami ile diğer tarihi yapıların fotoğraflarını çekerek araştırmalarda bulundular. Okunev ve ekibi bölgede beş yüz adet fotoğraf çekimi yaptı.¹²⁸

124 "Predvaritelny Otčet Po II Komandirovke S. V. Ter-Avetisyana v Zanyatiya Russkimi Voyskami Çasti Turetskoy Armenii, *İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk, VI Seriya, Tom X, 1916, İyun-Dekabr № 11-18, Vtoraya Çast, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Petrograd 1916, s. 1484-1485.*

125 "Hronika Kavkazskago Muzeya", *İzvestiya Kavkazskago Muzeya, Tom XI.*, Tiflis 1918, s. 159.

126 "Hronika i Melkiya İzvestiya, Geologičeskiya İzskaniya v Rayonah Trapezunda i Erzeruma", *İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografičeskago Obşçestva, Tom XXV, № 1, Tiflis 1917, s. 156.*

127 Akopyan, *age.*, s. 172. s. 187.

128 N. Okunev, "Predvaritelny Otčet Pirvat-Dotsenta Petrogradskago Universiteta N. L. Okuneva o Komandirovke Letom 1917 g. Na Kavkazskiy Front Dlya Ohranı Pamyatnikov Drevnosti i Kulturi", *İzvestiya Rossskiyskoy Akademii Nauk VI Seriya Tom XI 1917, Sentyabr-Dekabr № 12-18, Vtoraya Çast, Tipografiya Rossskiyskoy Akademii Nauk, Petrograd 1917, s. 1436-1437.*

Çarlık Rusya, Erzurum'un kültürel varlıkları, arkeolojik zenginliği ve jeolojik kaynaklarına duyduğu ilgiyi sıcak su kaynakları, doğası ve tabiatına da gösteriyordu. Nitekim, Erzurum'un işgalinden yedi gün sonra *Kavkaz* gazetesinde Mühendis İ. Kognovskiy'nin bir makalesi yayımlanmıştı. Kognovskiy kaleme aldığı uzun makalesinde Erzurum'un mineral su kaynakları hakkında bilgi veriyordu. Deveboynu, Horasan, Çermik, Hasankale ve Ilıca çevrelerinde bulunan sıcak su kaynaklarının sıcaklık dereceleri ve özelliklerinden bahsediyordu. Kognovskiy, yaralı ve hasta Rus askerlerinin Erzurum'un çevresinde bulunan bu kaynaklarında tedavi edilebileceğine dikkat çekiyordu.¹²⁹

Çarlık Rusya'nın Erzurum bölgesinde yaptığı bilimsel faaliyetlerin yanı sıra bölgenin tarım ve hayvancılık potansiyeli de araştırılıyordu. Nitekim 1916 yılının eylül ayında Petrograd Duma Meclisi'nden milletvekilleri Trabzon ve Van'ın yanı sıra Erzurum'a da ziyaret gerçekleştirdiler. Erzurum'a gelen milletvekilleri şehirdeki tarımı araştırmak ve tarımla ilgili sorunları tespit etmek için çalışmalar yaptılar. Milletvekilleri *Kavkazskoe Slovo* gazetesine verdikleri demeçlerde Erzurum'da başta tarım olmak üzere bölgedeki bütün meseleleri meclisin gündemine taşıyacıklarını bildiriyorlardı.¹³⁰

Erzurum'da kurulan *Geçici Askerî Yönetim* ise bütün bu faaliyetlerden bağımsız olarak şehirdeki hayvancılığın iyi koşullarda yapılabilmesi ve hayvan hastalıklarının engellenmesi için 1917 yılında yeni uygulamalar yürürlüğe koydu. Nitekim 30 Ocak 1917 tarihinde çıkarılan bir emirde Erzurum'da 12.000 ruble bütçeye sahip buzağı aşılama uygulamaları ile 500 ruble bütçeli bakteriyoloji laboratuvarı açılmasına yönelik maddeler bulunuyordu.¹³¹

1917 Yılı Şubat Devrimi

Rus Kafkas Ordusu 1916 yılının ikinci yarısında Anadolu'nun 300 km içlerine kadar ulaşmıştı. Yaşadıkları yerlerden uzakta olan ve uzun süren muharebelerden yorulan Rus askerleri arasında ise bu dönemde savaşa karşı tepkiler oluşmaya başladı. Bunun yanı sıra ordu içerisinde iâşe, ikmal ve ulaşım sıkıntıları ile salgın hastalıklarda artış görülüyordu.¹³² Rus Kafkas Ordusu 1917 yılını bu şartlar altında karşılıyordu.

Çarlık Rusya'nın başkenti Petrograd'da 27 Şubat 1917 (Miladi 8 Mart) tarihinde Çar II. Nikolay'a karşı yapılan devrim üç yıldır Kafkas Cephesi'nde zorlu arazilerde, soğuk ve salgın hastalıklar ile Türk ordusunun insanüstü savunması gibi şartlarda savaşan Rus Kafkas Ordusu'nun askerleri arasında büyük bir mutlulukla karşılandı. Rus askerleri Kafkas Cephesi'nin birçok yerinde geniş çaplı mitinler düzenlemeye başladılar. Devrimin etkisinin görüldüğü ilk

129 İnjener İ. Kognovskiy, "Mineralnie İstoçniki Passinskago Okrugı i Erzerumskoy Ravnini", *Kavkaz*, 10 Şubat 1916, (23 Şubat 1916), № 32, Çarşamba, s. 2.

130 "Tiflis, 1-go Sentyabrya", *Kavkazskoe Slovo*, 1 Eylül 1916 (14 Eylül 1916), № 193, Perşembe, s. 3.

131 Arutyunyan, *Kavkazskiy Front 1914-1917*, s. 368.

132 Eşki, *age.*, s. 391-406.

yerlerden biri de Erzurum idi. Nitekim *Birinci Ordu Kongresi*'ne kadar mart ayında Erzurum'da *Sosyal-Demokrat Asker Organizasyonu* kuruldu. Erzurum, Bayburt, Erzincan ve Mamahatun bölgelerinde devrimi kabullenmeyen birçok asker ve subay tutuklandı.¹³³

Çar II. Nikolay'ın ardından Petrograd'da kurulan Geçici Hükümet 26 Nisan 1917 tarihinde Kafkas Cephesi'nde oluşturulan *Geçici Askerî Yönetim* üzerinde birçok kararname ve yasa çıkardı. Bu kararlardan en önemlisi ise işgal edilen yerlerin yönetiminin doğrudan Geçici Hükümet'e bağlanması idi. Ayrıca askerî valinin yanında yardımcı görevi üstlenecek Genel Komiser atandı.¹³⁴ Şubat Devrimi'nden sonra diğer cephe ve ordu birliklerinde olduğu gibi Rus Kafkas Ordusu'nda da devrimin *karmaşa* etkileri görülüyordu. Nitekim Erzurum'da 1917 yılının kasım ayına kadar önemli bir gelişme olmadı.

1917 Yılı Ekim Devrimi

Çarlık Rusya'da Bolşevikler tarafından yapılan 25 Ekim 1917 Devrimi (Miladi 7 Kasım) Kafkas Cephesi'nde Şubat Devrimi'nde olduğu gibi hızlı bir şekilde karşılık buldu. Rus Kafkas Ordusu içerisinde yeni yönetimi kabul etmeyen asker ve subaylar tutuklanmaya başladılar. Kafkas Cephesi'nde devrimin etkisinin en fazla görüldüğü yer olan Erzurum'da ise 27 Ekim 1917 tarihinde *Erzurum Kalesi Topçu Alayı*'nın askerleri Saçko ve Çurkin adlı iki Bolşevik tarafından Petrograd'da yaşanan hadiseler hakkında bilgilendirildiler. Erzurum'da bulunan Rus birlikleri Bolşevik Devrimini en fazla kabullenen askerlerden oluşuyordu.¹³⁵ Nitekim Erzurum'da bulunan Rus birliklerinde yapılan seçimlerde Eserler'den sonra Bolşevikler ikinci sırada idi.¹³⁶ Şehirde yayımlanan *Kavkazskiy Voin* gazetesi Bolşevik propagandaların yayılmasında önemli bir rol oynuyordu. Gazete, devrim ile ilgili gelişmeler ve yeni emirlere yer verirken yaptığı duyurular ile devrim taraftarlarının organize olmasına katkı sağlamaktaydı.¹³⁷

Aralık ayına gelindiğinde Erzurum'daki devrimciler faaliyetlerini artırmaya ve taraftar toplamaya devam ettiler. Parti binasının bulunduğu "Mihaylovskiy Caddesi"nde 3 Aralık 1917 tarihinde propaganda kursları açıldı.¹³⁸ Böylece devrimcilerin yakın zamanda yoğun bir şekilde yürüttükleri propaganda faaliyetleri Rus Kafkas Ordusu'nun Erzurum garnizonunda etkili oldu. Nitekim Rus birlikleri arasında Bolşeviklerin tarafına geçen asker sayılarında çok fazla artış görülmekteydi. Bu faaliyetler sonucunda askerler ön cepheye gitmek istemiyorlardı. Bu konuda *Erzurum Müstahkem Bölgesi Komutanı* General Zigel, aralık ayının ilk yarısı itibarıyla

133 G. S. Melikyan, *Oktyabrskaya Revolyutsiya i Kavkazskaya Armiya, Ayastan, Yerevan 1989*, s. 106-130.

134 Arutyunyan, *Kavkazskiy Front v Pervoy Mirovoy Voynе i Politika Tsarskogo Pravitelstva v Rayonah Zanyatih Po Pravu Voyni*, s. 75.

135 Melikyan, *age.*, s. 292-294.

136 A. P. Steklov, *Revolutsionnaya Deyatelnost Bolşevistskih Organizatsiy Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 gg.*, Izdatelstvo Sabçota Sakartvelo, Tbilisi 1969, s. 205.

137 "Erzerumskiy Oblastnoy Komitet, Partii Sotsialistov-Revolutsionerov", *Kavkazskiy Voin*, 4 Kasım 1917, (17 Kasım 1917), № 158, Cumartesi, s. 1.

138 "Propagandistskiye Kursi", *Kavkazskiy Voin*, 26 Kasım 1917, (9 Aralık 1917), № 179, Pazar, s. 1.

birliklerin savaş kabiliyetlerinin tamamen bittiğini, askerlerin her yerde görev ve hizmetleri kabul etmediklerine dikkat çekiyordu.¹³⁹ Erzurum merkezi ve çevresindeki Rus askerleri toplu olarak subayların emirlerine itaatsizlik yapmaya devam ediyorlardı.¹⁴⁰ Bu karmaşa ortamı Erzurum’da düzen ve asayişin bozulmasına neden oldu. Nitekim *Kavkazskiy Voin* gazetesi son dönemlerde ortaya çıkan bu düzensizlik konusunda Rus askerlerini uyarmaktaydı. Gazete, son zamanlarda şehirde artarak görülen “düzensizlik, soygun, linç hatta cinayetler” konusunda askerleri sükunete çağırıyordu.¹⁴¹

Bu bildiriden iki gün sonra ise yine *Erzurum Oblastı Komiserliği* tarafından yeni bir duyuru yapıldı. Duyuruda son zamanlarda Erzurum’un cadde ve sokaklarında sarhoşluk vakalarında artış görüldüğü ve şehrin farklı yerlerinde alkollü içkilerin üretimi, depolanması ve satışı gibi vakaların tespit edildiğine dikkat çekilmekteydi. Duyurunun devamında dört maddelik yasak ve ceza kararnamesine yer veriliyordu. Kararnameye göre Erzurum ve çevresinde alkollü içeceklerin üretimi, satışı ve taşınması yasaklanmıştı.¹⁴²

Erzurum’da Rus Kafkas Ordusu içerisinde bu hadiseler yaşanırken *Erzurum Ermeni Askeri Birliği*’nin ise farklı bir çağrısı vardı. Rus askerlerinin Kafkas Cephesi’nden ayrılmalarından faydalanmak isteyen Ermeni birlikler *Kavkazskiy Voin* gazetesinde duyurular yayımlamaktaydı. Duyurularda Kafkas Cephesi’nde görev yapan her mevkiideki Rus ordu mensuplarına “birlik ve beraberlik” çağrısı yapılıyordu. Ayrıca başkomutanlığın emri ile “milli birliklerin” oluşturulacağına değinilirken Kafkas Cephesi’nden ayrılan birimlerin geride bıraktıkları eşyalara “özenle davranmaları ve ulusal mirası israf etmemeleri” isteniyordu.¹⁴³

Erzurum’da bu hadiseler gerçekleşirken 18 Aralık 1917 tarihinde 3. Ordu ile Rus Kafkas Ordusu arasında imzalanan Erzincan Mütarekesi neticesinde Kafkas Cephesi’nde 3 yıl 50 gün süren Türk-Rus mücadelesi son buldu.¹⁴⁴ Erzincan Mütarekesi daha imzalanmadan günler önce kafieler halinde Çarlık Rusya’ya dönen birliklerden geriye kalanlar ise mütarekeden hemen sonra panik halinde buldukları bölgeleri terk etmeye devam ettiler.¹⁴⁵

Kafkas Cephesi’nin genelinde ve Erzurum’da Rus Kafkas Ordusu’nun karmaşa içerisinde tahliyesinin devam ettiği günlerde Ermenilerin beklediği haber 26 Aralık 1917 günü geldi. Kafkas Cephesi Başkomutanlığının yayımladığı emirde Tümgeneral Nazarbekov’un komutanlığını yürüttüğü Ermeni Kolordusu kuruldu.¹⁴⁶ Böylece Rus Kafkas Ordusu’nun ardından oluşan

139 Melikyan, *age.*, s. 333.

140 *Age.*, s. 294-295.

141 “Erzerumskiy Jizn, K Soldatam i Grajdanam Goroda Erzeruma”, *Kavkazskiy Voin*, 14 Kasım 1917, (27 Kasım 1917), № 177, Pazartesi, s. 2.

142 “Kraevaya Vlast”, *Kavkazskiy Voin*, 26 Kasım 1917, (9 Aralık 1917), № 179, Pazar, s. 2.

143 “Erzurumskiy Armyanskiy Voennyi Soyuz”, *Kavkazskiy Voin*, 14 Aralık 1917, (27 Aralık 1917), № 197, Çarşamba, s. 2. Erzurum Ermeni Askeri Birliği bu duyuruyu 5 Ocak 1918 tarihinde yeniden yayımladı. “Erzurumskiy Armyanskiy Voennyi Soyuz”, *Kavkazskiy Voin*, 23 Aralık 1917, (5 Ocak 1918), № 197, Pazartesi, s. 2.

144 Nurcan Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Erzincan Belediyesi Yayınları, Ankara 1995, s. 150-153.

145 Steklov, *age.*, s. 226-228.

146 G. Korganov, *Uçastie Armyan v Mirovoy Voyne Na Kavkazskom Fronte (1914-1918)*, Maks Press, Moskva 2011, s. 71.

karmaşa ortamı ve otorite boşluğunu fırsat bilecek olan Ermeni silahlı birlikleri Müslümanlara karşı katliamlara başlayacaklardı.

Erzurum'un Kurtuluşu

1918 yılının ocak ayına gelindiğinde B. N. Şeboldayev başkanlığındaki on temsilci 2 Ocak 1918 günü Tiflis'ten Sarıkamış'a gelerek Erzurum-Erzincan bölgeleri için *Askerî-Devrimci Komitesi* kurdu. Bütün kontrolü ele alan *Askerî-Devrimci Komite* depolardaki ayakkabı ve üniformaları cepheden ayrılan askerlere dağıtmaya başladı.¹⁴⁷ Böylece her geçen gün Erzurum'daki Rus birliklerinin sayısında hızlı bir azalma oluyordu.

Bu dönemde Ermeni silahlı birlikleri Rus askerlerinin çekildiği Erzurum'da ve diğer bölgelerde bulunan Müslüman ahaliye yönelik katliamlarını artırdılar. 3. Ordu komutanı Vehip Paşa'nın 22 Ocak 1918 tarihinde Rus askerî yetkililerine katliamların durdurulmasına yönelik yaptığı çağrının sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktaydı. Ermeni katliamları karşısında daha fazla vakit kaybetmek istemeyen Vehip Paşa, Kazım Karabekir komutasındaki birliklere 9 Şubat 1918 tarihinde ileri harekât emri verdi.¹⁴⁸

Erzurum'dan çekilen Rus Kafkas Ordusu ise şehirde 40 subay ile 400 asker bırakmıştı. General O. T. Andranik 17 Şubat 1918 tarihinde Erzurum'a gelerek buradaki Ermeni 1. Avcı Alayı'nın komutasını üzerine aldı.¹⁴⁹ Erzurum'daki karmaşa döneminin devam ettiği bu günlerde Cemiyet-i Hayriye temsilcileri ile şehrin ileri gelenleri Müslüman halka silah dağıtılması için Rus ordu yönetimine başvursalar da teklifleri kabul edilmedi. Böylece Erzurum halkına her zaman yardımcı olan Genceli Seyidov'un bu mücadelesi sonuçsuz kaldı. Erzurum'da etkinliğini artıran Andranik komutasındaki Ermeni silah birlikleri Seyidov ile arkadaşlarını ve Erzurum halkının menfaatlerini savunan belediye heyetini hapsettikten bir süre sonra şehit ettiler.¹⁵⁰

11 Mart 1918 tarihinde Erzurum'a ileri harekate geçen Kazım Karabekir komutasındaki Türk birlikleri 12 Mart 1918'de Erzurum'u işgalden ve Ermeni katliamlarından kurtardı. Türk birlikleri, Rus Kafkas Ordusu'ndan geriye kalan 400 top, çok sayıda mühimmat, silah, erzak, giyecek, demiryolu malzemeleri ve otomobiller ele geçirdi. Kazım Karabekir Erzurum'un kurtuluşundan sonra Kılıçlı İkinci Osmanî Nişanı ile taltif olundu.¹⁵¹

147 Steklov, *age.*, s. 264-265.

148 Eşki, *age.*, s. 427-429.

149 *Age.*, s. 430.

150 Aslan, *age.*, s. 277-283.

151 Kazım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, Koşkun Basımevi, İstanbul 1939, s. 212-221; Türk birliklerinin Erzurum'a yaptıkları ileri harekât, şehrin çevresindeki muharebeler ve Erzurum'un kurtuluşu hakkında geniş bilgi için bk. Karabekir, *age.*, s. 130-266.

Sonuç

Çarlık Rusya 16. yüzyıldan itibaren tarih sahnesinde güçlü bir devlet olarak ortaya çıktı. Çar I. Petro'dan itibaren sıcak denizlere inme politikası neticesinde Osmanlı Devleti ile devamlı mücadele içerisinde oldu. Bu mücadele denizlerde Akdeniz, Karadeniz, karada Balkanlar ve Kafkasya bölgelerinde on yıllarca sürdü. Kafkasya bölgesinde Çarlık Rusya'nın en önemli hedefleri arasında Kars ve Erzurum şehirleri vardı. Nitekim bu şehirler 19. yüzyıl boyunca taraflar arasında devamlı mücadele alanı oldu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Kars ve bölgesini sınırlarına dahil eden Çarlık Rusya Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile tarihi hedeflerinden biri olan Erzurum'u işgal etme ve burada yaklaşık iki yıl kalma fırsatı ele geçirdi. Erzurum'un Anadolu topraklarındaki stratejik öneminin farkında olan Çarlık Rusya, Erzurum'u "Anadolu'nun Anahtarı" ve "Anadolu'nun Kalbi" olarak görüyordu.

Çarlık Rusya Baltık, Kafkasya, Türkistan ve Sibiry bölgeleri ile Anadolu toprakları olan Kars ve çevresinde tecrübe ettiği "kalcı olma" politikasını 16 Şubat 1916 tarihinde işgal ettiği Erzurum'da uygulamak için hızlı bir şekilde harekete geçti. Nitekim Erzurum'da kısa süre içerisinde kurulan Rus idari teşkilatına Erzurumlu temsilcilere görev vererek propaganda amaçlı halkla iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Ayrıca şehrin yeraltı ve yerüstü zenginliklerini keşfetmek ve bunlardan faydalanmak için bilimsel araştırmalar yürüttü.

Erzurum'un Kafkas Cephesi'ndeki stratejik önemi nedeniyle şehre askerî ikmaller yaparak iâşe alt yapısı oluşturmaya çalıştı. Sonraki hedefleri için Erzurum'u önemli bir üs olarak belirledi ve şehre binlerce asker takviyesi yaptı. Erzurum'da sosyal yaşama dahil olan Rus askerleri burada çeşitli kültürel faaliyetlerde bulundu.

Propaganda ve sansür uygulamalarının etkili bir şekilde görüldüğü dönemin Rus basını ise "devlete hizmet" düşüncesi ile işgal altındaki Erzurum'a gönderdiği muhabirlerinin gözlem ve düşüncelerini Türklere karşı tarihten gelen "Şarklı" bakış açısı ile Rus kamuoyuna aktardı. Erzurum halkının Çarlık Rusya yönetiminden "memnun olduğu" ve şehirde Rus idaresi tarafından "birçok iyi işler" yapıldığı algısını oluşturmaya çalıştı. Rus basını Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları katliamları ve Müslümanların yaşadıkları sıkıntıları ise görmezden geldi.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kafkas Cephesi'nin geneli ve Erzurum'da yapılan bu uygulamalar, Çarlık Rusya'nın tarihinde ele geçirdiği topraklarda gerçekleştirdiği son faaliyetler oldu. Ayrıca 3 yıl 50 gün süren Kafkas Cephesi, Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında uzun yıllar boyunca süregelen son mücadele alanı oldu. Bu savaştan sonra her iki devlet yıkıma uğradı.

KAYNAKÇA

Sürelı Yayınlar¹⁵²

Gazeteler

Bırjevie Vedomosti

Golos Kavkaza

Golos Rusı

Kargabazarskiy Strelok

Kavkaz

Kavkazskiy Kray

Kavkazskiy Voin

Kavkazskoe Slovo

Letopis Voynu

Otkliki Tıflisa

Tıflisskiy Listok

Dergiler

İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk, VI Seriya, Tom X. 1916, İyun-Dekabr № 11-18, Vtoraya ast, Tipografiya İmperaiorskoy Akademii Nauk, (Petrograd 1916).

İzvestiya Rosskiyskoy Akademii Nauk VI Seriya Tom XI 1917, Sentyabr-Dekabr № 12-18, Vtoraya ast, Tipografiya Rosskiyskoy Akademii Nauk, (Petrograd 1917).

İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografieskago Obşestva, Tom XXV, № 1, (Tiflis 1917).

İzvestiya Kavkazskago Muzeya, Tom XI., (Tiflis 1918).

Araştırma Eserler

Adamov, E. A. (Red.), *Razdel Aziatskoy Turtsii, (Rossiyskiy Ministr İnostrannih Del S. D. Sazonov Namestniku Na Kavkaze Vel. Kn. Nikolayu Nikolayeviu, № 540, 27 İyunya 1916 g.)*, İzdaniye Litizdata NKİD, Moskva 1924.

Akopyan, S. M., *Zapadnaya Armeniya v Planah İmperialistieskih Derjav v Period Pervoy Mirovoy Voynu, İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, Yerevan 1967.*

Akopyan, T. V., Kryajeva, A. A. v.d., *Gazeti Dorevoluytsinnoy Rossii 1703-1917 Katalog*, Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka, Sankt-Peterburg 2007.

Altınbilek, Hakkı, Kır, Naci, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt I, Birinci Kitap*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993.

_____, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, İkinci Kitap*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993.

Arutyunyan, A. O., *Kavkazskiy Front v Pervoy Mirovoy Voynе i Politika Tsarskogo Pravitelstva v Rayonah Zanyatih Po Pravu Voynu*, Yerevan 1968.

_____, *Kavkazskiy Front 1914-1917*, Ayastan, Yerevan 1971.

Aslan, Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne "Kardaş Kömeği (Yardımlı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2000.*

152 Kullanılan süreli yayınların künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

- Ayrapetov, O. R., *Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voyne 1916 god Sverhnapryajenie*, Kuçkovo Pole, Moskva 2015.
- Bahturina, A. YU., *Okraını Rossiyskoy İmperii: Gosudarstvennoe Upravlenie i Natsionalnaya Politika v Godı Pervoy Mirovoy Voynı (1914-1917 gg.)*, Rosspen, Moskva 2004.
- Başar, Zeki, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1974.
- Çakmak, Fevzi, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı, Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da İran'da*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- EŞki, Fatih Mehmet, *Rusça Gazetelerde Kafkas Cephesi (1914-1917)*, Nobel Bilimsel Yayınları, Ankara 2024.
- Karabekir, Kazım, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, Koşkun Basımevi, İstanbul 1939.
- Kocagüney, Vehbi, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, (Ed. Mehmet Dağistanlı) Er-Vak Yayınları, Erzurum 2015.
- Kolyubakin, B., *Na Maloaziatskom Teatre Vsemirnoy Voynı 1914-1916 gg.*, Tip. Kikolayevskiy Voennyoy Akademiy, Petrograd 1917.
- Korganov, G., *Uçastie Armyan v Mirovoy Voyne Na Kavkazskom Fronte (1914-1918)*, Maks Press, Moskva 2011.
- Korsun, N. N., *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.*, Gosudartsvennoe Voennoe İzdatelstvo Narkomata Oboronı Soyuzı SSR, Moskva 1938.
- _____, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte*, Voennoe İzdatelstvo Ministerstva Voorujennıh Sil Soyuzı SSR, Moskva 1946.
- Küçüküğürlü, Murat, *Erzurum Belediyesi Tarihi I Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (1866-1930)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008.
- Maslovskiy, E. V., *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategiçeskiy Oçerk*, Vorojdenie-La Renaissance, Paris 1933.
- Dilek, Mehmet Sait, Taşkesenlioğlu, M. Yasin, "Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30 (50), (Ankara 2011), s. 81-104.
- Melikyan, G. S., *Oktyabrskaya Revolyutsiya i Kavkazskaya Armiya*, Ayastan, Yerevan 1989.
- Sabis, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
- _____, *Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi III. Cilt*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
- Sağlam, Tefvik, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941.
- Steklov, A. P., *Revolyusionnaya Deyatelnost Bolşevistskih Organizatsiy Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 gg.*, İzdatelstvo Sabçota Sakartvelo, Tbilisi 1969.
- Şişov, A. V., *Polkovodtsı Kavkazkih Voyn*, , İzdatelstvo Tsentropoligraf, Moskva 2001.
- Tekir, Süleyman, *Beyaz Harp, Kafkas Cephesi, Sarıkamış Harekâtı, Teşkilat-ı Mahsusa Operasyonları*, Kronik Kitap, İstanbul 2021.
- Tipi, Şeref, *Pışıbba (1860-1926)*, (Yayına Hazırlayan Canerhan Tipi), Remzi Kitabevi (2. Basım), İstanbul 2006.
- Vandemir, Baki, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamışa (Hariç) Kadar*, C.2, Askeri Matbaa, İstanbul 1933.
- Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, çev. Hakkı Akkoğuz, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.
- Yavuz, Nurcan, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Erzincan Belediyesi Yayınları, Ankara 1995.
- Yüksel, Mevlüt, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tezi Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006.

THE OCCUPATION YEARS OF ERZURUM BY TSARIST RUSSIA IN THE RUSSIAN PRESS (1916-1917)

Fatih Mehmet EŐKI^{ID}

During World War I, the last major battle between the Ottoman Empire and Tsarist Russia took place on the Caucasus Front. On this front, Tsarist Russia's Russian Caucasian Army confronted the Ottoman Empire's Third Army. One of Tsarist Russia's main goals was the occupation of Erzurum due to its strategic value. The Russian Caucasus Army made significant preparations to capture the city. In addition to sending reinforcements to the front, supply and sustenance facilities were expanded. This campaign, known as the Erzurum Operation, was given high importance. Indeed, the Russian press at the time referred to Erzurum as the "Heart of Anatolia" and the "Key to Anatolia". After completing their preparations, the Russian Caucasus Army launched an offensive towards Erzurum on January 10, 1916. Despite the formidable defense of the 3rd Army, the Russian Caucasian Army occupied Erzurum on February 16, 1916.

During this period, thousands of residents of Erzurum chose to leave the city. Immediately after the occupation, the Russian Caucasian Army undertook a comprehensive cleanup of the city, including the disinfection of streets, alleys, and residential buildings. The hospitals and infirmaries used by the 3rd Army, along with a wide variety of medical supplies, were seized and made available for use by Russian soldiers. Having experienced various administrative practices in different regions, Tsarist Russia began to implement these strategies in Erzurum, where they would stay for nearly two years. Indeed, in a short period of time, Tsarist Russia established a Temporary Military Administration in the city and implemented the administrative and management practices reflective of its in various geographies. The area around Erzurum was organized according to Russian administrative divisions, creating a region named the Erzurum Oblast, and a military governor was appointed to manage it. The local military administration established in the city included residents of Erzurum, aiming to gain the sympathy of the local population. Although there was a plan to settle Russian citizens in Erzurum, this idea was not realized.

The daily lives of Erzurum residents during the occupation were portrayed in Russian newspapers as part of propaganda efforts. Russian reporters who visited the city brought social life to the newspaper pages as part of their propaganda efforts. The charity organization

* Assistant Prof., Bayburt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History Bayburt / Türkiye, fatiheski@bayburt.edu.tr ORCID ID: 0000-0002-1349-4236

established in Baku, named Cemiyet-i Hayriye, provided various forms of assistance to the people of Erzurum. Genceli Seyidov, a representative of this charity organization, is noteworthy. Merchants from various parts of Tsarist Russia came to Erzurum and conducted various commercial activities. The Russian media reported these events as propaganda to the Russian public. Additionally, stores were opened to meet the various needs of Russian officers and soldiers.

Russian soldiers established their own social and cultural spaces within the city. They organized football matches among themselves and participated in concerts, plays, and auctions. The soldiers followed developments in Erzurum through military newspapers that began to be published in the city, namely Kavkazskiy Voin and Kargapazarskiy Strelak. The streets and avenues in Erzurum were named after Russian commanders actively serving on the Caucasian Front and significant figures from Russian history. Additionally, some modifications were made to the streets and avenues.

Scholars from various universities and institutions in Tsarist Russia who visited Erzurum documented the city's historic structures, conducted archaeological excavations, researched the local environment, and explored its underground and surface resources. Meanwhile, the Temporary Military Administration allocated a budget for agriculture and livestock in the city. In line with Erzurum's strategic importance on the Caucasian Front, barbed wire was installed around the city, and new fortifications and roads were constructed.

The revolutions in Tsarist Russia in 1917 were received with enthusiasm by the Russian troops stationed in Erzurum. The Erzurum garrison of the Russian Caucasian Army became a center for Bolshevik support. Various conferences on Bolshevism were organized for the Russian soldiers stationed in Erzurum. During this period, discipline and order in the Russian Caucasus Army were disrupted. This situation also affected the public order in Erzurum. Military newspapers published in the city urged the soldiers to be restrained. Following the Armistice of Erzincan on December 18, 1917, the Russian Caucasian Army withdrew from Erzurum. The Armenian armed units that remained in the area subsequently committed massacres against the Muslim population. Under the command of Kazım Karabekir, Turkish forces launched a counter-offensive and liberated Erzurum from occupation and the violence committed by Armenian groups on March 12, 1918.

Since the 16th century, Tsarist Russia, recognized as a powerful state on the historical stage, continually engaged in conflicts with the Ottoman Empire due to Tsar Peter I's policy aimed at accessing warm seas. The Caucasus was one of the key regions in this conflict. Throughout the 19th century, the two powers were involved in prolonged wars. Erzurum was among Tsarist Russia's strategic targets during these conflicts. During the years of World War I, Tsarist Russia, which occupied Erzurum, quickly established a local military administration and conducted a wide range of studies to familiarize itself with the region. This included exploring both underground and surface resources as well as conducting various scientific expeditions. The

Russian soldiers stationed in the city created a social life for themselves. The Russian media of the period closely followed developments in the city through correspondents sent to Erzurum.

During the years of World War I, the activities carried out on the Caucasian Front in general and in Erzurum specifically were some of the last actions conducted by Tsarist Russia in the territories it captured. Additionally, the Caucasian Front, which lasted for 3 years and 50 days, became the final battleground of the longstanding conflict between the Ottoman Empire and Tsarist Russia. Following this war, both states collapsed.

In this study, the various activities conducted in Erzurum under Tsarist Russian occupation are thoroughly examined. The sources used include contemporary Russian newspapers, scientific periodicals, and research literature in both Russian and Turkish.

BARYATİNSKİY AİLESİNİN TÜRKİSTAN'A ŞİFA SEYAHATI VE MARIYA BARYATİNSKAYA'NIN TAŞKENT NOTLARI (1910-1911)*

THE BARYATINSKY FAMILY'S HEALING JOURNEY TO TURKESTAN AND
MARIA BARYATINSKAYA'S NOTES ON TASHKENT (1910-1911)

Murat ÖZKAN**

Öz

Gezi notları ya da seyahatnameler başka bir coğrafya ve kültüre mensup kişilerin yolculuk serüvenlerini, gittikleri ülkelerde gördükleri manzaraları, karşılaştıkları ilginç olayları, halkın gündelik hayatı ile iktisadi-toplumsal ilişkilerini, bunlara dair kişisel gözlem ve intibalarını şahsi duygu ve düşünceleriyle tasvir ettikleri bir yazın türüdür. Bu yönüyle tarih araştırmalarında birinci derecede olmasa da ötekinin dışarıdan nasıl görüldüğünün anlaşılması bakımından abartılı ifadeler, kişisel değerlendirmeler ve bazen de verdikleri bilgi hatalarına rağmen tarihçiler tarafından dikkate alınması gereken kaynaklar arasında yer alır. Bu bağlamda kökleri Rurik hanedanından gelen Baryatinskiy ailesine mensup Anatoliy Vladimiroviç Baryatinskiy'in eşi Mariya Sergeyevna Baryatinskaya'nın 1910 yılında gerçekleştirdiği Türkistan seyahati Rusların gözünden Türkistan'ı anlamamıza yardımcı olacaktır. Baryatinskaya daha önce hiç görmediği manzaralarla Türkistan'da karşılaşır ve bunları notlarına yansıtır. Baryatinskaya'nın gözünden XX. yüzyıl Taşkent'ini anlattığımız bu çalışmaya beş önemli metin kaynaklık etmektedir. Bunlardan ilki çalışmanın temelini oluşturan, 1910-1911 yılında Taşkent ve civarını gezen Baryatinskaya'nın *Moya Russkaya Jizn. Vospominaniya Velikosvetskoy Damı. 1870-1918* başlığı altında Rusça yayımlanan seyahat günlüğüdür. Diğerleri ise Rusların 1797'de bölgeye yolladığı ilk elçi Dmitriy Telyatnikov, yine Ruslar tarafından Taşkent hâkimi Yunus Hoca'ya 1800 yılında gönderilen maden mühendisi Timofey Stepanoviç Burnaşev, 1873'te bölgeyi ziyaret eden Amerikalı gezgin Eugene Schuyler ve son olarak Baryatinskaya'nın seyahat ettiği döneme en yakın tarihlerde, 1904 yılında Ruslar tarafından Taşkent'e gönderilen arkeolog Joseph Antoine Castagne'nin Taşkent gözlemlerine yer verdiği eserlerdir. Böylece Baryatinskaya'nın verdiği bilgilerin doğruluğu sorgulanabilir ve Taşkent'e dair aktarılanlar kanıtlanabilir olmuştur. Baryatinskaya'nın bilgileriyle mukayese yapılması amacıyla belirlenen bu seyyahların eserlerinin çalışmaya hem eş zamanlı hem de art zamanlı bilgi sağlayacağı düşünülmüştür. Bu vesileyle Taşkent'in Rus işgalinden sonra yaşadığı değişim-dönüşüm gözler önüne serilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Taşkent, seyahatname, Baryatinskiy, Mariya Baryatinskaya, Çarlık Rusya

* Bu çalışmada, Ordu Üniversitesi'nce finansal destek verilen A-2303 kodlu BAP Projesinin verilerinden yararlanılmıştır.

** Doç. Dr., Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ordu / Türkiye, murtozkan@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9526-4564

Abstract

Travel notes or travelogues are a type of literature in which individuals from different geographies and cultures describe their travel adventures, the sights they saw in the countries they visited, the interesting events they encountered, the daily life of the people their economic and social relations, and their observations and impressions, all through the lens of their personal feelings and thoughts. While not primary sources for historical research, these works are valuable for historians as they provide insights into how “the other” is perceived from an outsider’s perspective, despite sometimes containing exaggerated expressions, personal evaluations, and occasional inaccuracies. In this context, Mariya Sergeevna Baryatinskaya’s 1910 journey to Turkestan, the wife of Anatoly Vladimirovich Baryatinsky, a member of the Baryatinsky family with roots in the Rurik dynasty, offers a unique perspective on Turkestan through Russian eyes. During her travels, Baryatinskaya encountered landscapes she had never seen before and recorded her impressions in her notes. This study examines early 20th-century Tashkent through Baryatinskaya’s eyes, drawing primarily on five key texts. Originally published in Russian, the first of these is the travel diary titled *Moya Russkaya Jizn. Vospominaniya Velikosvetskoy Damu. 1870-1918*, is another major source which documents her journey to Turkestan in 1910-1911, including her visits to Tashkent and its surroundings. The other sources include the works of Dmitriy Telyatnikov, the first Russian ambassador sent to the region in 1797; Timofey Stepanovich Burnashev, a mining engineer sent by the Russians to meet Tashkent’s ruler Yunus Hodja in 1800; and American traveler Eugene Schuyler, who visited the area in 1873. Additionally, the study draws on the observations of archaeologist Joseph Antoine Castagne, who was sent to Tashkent by the Russians in 1904, just a few years before Baryatinskaya’s journey. The accuracy of the information provided by Baryatinskaya was questionable. However, the details conveyed about Tashkent were later verified. To gain both synchronic and diachronic information about the city, the works of other travelers were compared with the information provided by Baryatinskaya. This helped reveal the changes and transformations that Tashkent underwent after the Russian occupation.

Keywords: Turkestan, Tashkent, travelogue, Baryatinsky, Maria Baryatinskaya, Tsarist Russia

Giriş

Avrupa’daki feodal aristokrasinin farklı soylara ait olduğu görülürken Rus soylularının kökeniyle ilgili yapılan çalışmalarda Rus feodal elitinin tek bir soydan gelme ve tek bir ataya sahip olma özelliği dikkat çekmektedir. Bu durum, Rus feodal toplumunun yapısal bir özelliği olarak öne çıkmaktadır. Asil soy olarak bilinen Rurik ailesinin kolları arasında muhakkak ki zamanla ayrılıklar oluştu.¹ Baryatinskiy ailesi de Rurik hanedanına mensup Prens Mihail Çernigovskiy ve Prens Aleksandr Andryeviç Mezetskiy soyundan gelen eski, asil, prens ailelerinden biridir.² Baryatinskiy adı XIV. yüzyılda Kaluga Vilayeti’nin Meşovsk uyezdiinde bulunan Klet Nehri yakınlarında yaşayan Baryatinskiy-Boryatinskiy ailesinden kalmadır.³

Rus tarihçilerinin belirttiğine göre, Baryatinskiy prensleri, devletin zor zamanlarında belirgin bir şekilde öne çıkmış olsalar da ailenin XVI. yüzyıla kadar oldukça düşük konumlarda görev aldığı bilinmektedir. 1550 yılındaki *Seçilmiş Boyarlık Kitabı*’nda, Moskova bölgesindeki mülklere sahip yedi Baryatinskiy prensi kayıtlıdır. Bunlar, Kolomenskoye malikânesi sahibi

1 V. P. Oleynikova, “İtalyanskiy Sled Semeystva Baryatinskih”, *Noçne Vedomosti, Seriya İstoriya. Politologiya. Ekonomika. İnformatika*, XIII/84, (2010), s. 146.

2 “Baryatinskiye, Knyazy”, *Voennaya Entsiklopediya (Sitim, 1911-1915)*, Tom. 4, 1911-1915, s. 403-404.

3 “Baryatinskiye Knyazy”, *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokrayuzo i Efrona*, Tom. III, 1891, s. 140-141.

Fyodor Mihayloviç; Tarusa malikâneleri sahipleri Andrey Grigoryeviç, Dimitriy ve Fyodor (Boriyat-Boryatinskiye), İvan ve Vasiliy Vasiliyeviç ile Kaluga’da Yuriy Fyodoroviç idi. Bu prenslerden takma adı ‘Bulgak’ olan Andrey Grigoryeviç, Astrahan Seferi’nde koruma birliği komutanı olarak görev yapmış ve şehrin ilk voyvodası olmuştu. Daha sonra yine Çar’ın onayıyla Ugra, Dedilovo, Bolhov, Don Nehri, Tula ve Odoyev’de voyvoda olarak görev yapmıştı. XVII. yüzyılın başlarından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Baryatinskiy ailesine mensup prenslerin, sivil ve askerî hizmette daha önemli konumlara gelmeye başladığı görülür. Uzak sınır kasabalarında veya alayların ikinci komutanı olarak görevlendirilen prensler bazen de vali olarak atanıyorlardı.⁴

XIX. yüzyıl, Baryatinskiy ailesinin son derece önemli ve kilit görevlere getirildiği bir dönem olarak dikkat çeker. Aile fertlerinin bu görevlere atanması ve sahip oldukları nitelikler, araştırmacılar için önemli bir konu olmuştur. Bu nedenle, devrim öncesi ve Sovyet döneminde Baryatinskiy ailesine mensup bireylerin hayatı hakkında birçok eser kaleme alınmıştır. Ailenin önemli kademelerinde görev yapan fertleri arasında adından en çok söz ettiren Kafkasya komutanı ve *Kafkasya Fatihi* olarak anılan Aleksandr İvanoviç Baryatinskiy’dir (1815-1879).⁵ Şeyh Şamil’e karşı üstünlük sağlamasıyla bilinen Aleksandr Baryatinskiy, Çarlık Rusya’nın Türkistan politikasının önemli figürlerinden biri olarak kabul edilir. Günümüzde de Baryatinskiy hanedanıyla ilgili biyografik eserler hâlâ büyük ilgi çekmektedir.⁶

Çalışmada kaynak olarak yararlanılan notların yazarı Mariya Sergeyevna Baryatinskaya’nın (1871-1933) evlenmeden önceki soyadı Başmakov’dur. Sergey Dmitriyeviç Başmakov’un (1831-1877) Varvara Karlovna Schmidt (1841-1873) ile evliliğinden⁷ olan kızı Mariya, 1871 yılında doğdu. Annesi, küçük kız kardeşinin doğumunda ölünce Mariya iki yıl boyunca Fransa’da Alman bir mürebbiyenin gözetiminde kaldı. Ardından St. Petersburg’daki babasının yanına gitti. Bu yıllarda babaannesi onun eğitimiyle bizzat ilgilendi.⁸ Mariya, 1894 yılında Baryatinskiy ailesine mensup olan ve Rus-Japon Savaşı ile I. Dünya Savaşı’nda görev yapan Anatoliy Vladimiroviç Baryatinskiy (1871-1924) ile evlendi. Prens Baryatinskiy bu evliliği gerçekleştirdiğinde henüz 23 yaşındaydı. Anatoliy Vladimiroviç Baryatinskiy’in babası Vladimir Anatolyeviç Baryatinskiy (1843-1914) ise 1863-1864 Polonya, 1867 yılında Hocent, 1868 yılında ise Ura-Töbe seferine

4 “Baryatinskie i Boryatinskie”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, Tom. 2, Pod. Red. A. A. Polovtsov, S. Petersburg 1900, s. 525-526.

5 *Rossiyskaya Rodoslovnaya Kniga*, Çast Pervaya, İzd. Knyazem Petrom Dolgorukovim, Tip. Karla Vingebera, S. Peterburg 1854, s. 76-77.

6 V. P. Oleynikova, “İtalyanskiy Sled Semeystva Baryatinskih”, s. 146; Evgeniy Vasilyeviç Bogdanoviç, *Rod Knyazey Baryatinskih: İstoriçeskiy Oçerk: Po Povodu 250-Letnyago Yubileya g. Simbirskaya*, Tipo-Litografiya P. Golike, S. Peterburg 1898, s. 39-42; 1856 yılında Kafkasya Genel Valisi olan Aleksandr İvanoviç Baryatinskiy yeni bir savaş stratejisi geliştirdi. Stratejiye göre Rus askerî birlikleri daralan bir çember ile Dağlıları kuşatacaktı. Bu stratejiyle Rus orduları Kafkasya’da başarılı oldu. Böylece Şeyh Şamil, Baryatinskiy tarafından teslim alındı. Şahin Doğan, “Şeyh Şamil ve Aile Fertlerinin Knez A. İ. Baryatinskiy’e Yazdıkları Bazı Mektuplar”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, IV/1, (2015), s. 123.

7 <http://fibusta.site/a/77178/v> [Erişim tarihi: 28.02.2024].

8 Mariya Sergeyevna Baryatinskaya, *Moya Ruskaya Jizn. Vospominaniya Vslivosvetskoy Damı. 1870-1918*, per. s. Angl. A. S. Tsiplovkov, Tsentrpoligraf, Moskva 2006, s. 5.

katılmış, ayrıca 93 Harbi'nde görev yapmıştı.⁹ Bu seferlerde gösterdiği başarılarından dolayı Aleksandr Nevskiy madalyası da dâhil olmak üzere pek çok ödül ve madalyaya sahipti.¹⁰ Dedesi Prens Anatoliy İvanoviç Baryatinsky (1821-1881), Kafkas Genel Valisi Aleksandr İvanoviç Baryatinskiy'in kardeşiydi. 1837'de süvari topçusu olarak hizmete başlamış; 8 yıl sonra Muhafız Atlı Topçu Birliğine geçmişti. 1848'de Macaristan seferine katılmış, 1854'ün başlarında Tuna'da faaliyet gösteren birliklerde yer almıştı. Ardından Sivastopol'un ileri tahkimatlarında 7 ay geçirmiş ve birçok savaşta görev yapmıştı.¹¹

Anatoliy Vladimiroviç Baryatinskiy, Mariya'nın ikinci eşiydi. Mariya Baryatinskaya öncesinde Aleksey Vladimiroviç Sveçii ile evliydi. Çocukluğundan beri saray çevresinde büyüyen Mariya'nın Baryatinskiy ailesinden biriyle evlenmesi, onu bu çevrede daha etkin bir konuma getirdi. Bu sayede çeşitli toplantılara katılma imkânı buldu ve Çarlık Rusya'nın siyasetinde belirleyici kişilerle tanışma fırsatı elde etti. Evlendiği ailenin asker kökenli oluşu, kayınpederi ve eşinin Çarlık Rusya için önemli bir general olması, onu hanedan ailesine yakın bir konuma getirdi. Bu nedenle Mariya Baryatinskaya, Rus monarşisinin son yıllarının ve son günlerinin en önemli tanıklarından biri hâline geldi.¹² Bolşeviklerin Çarlık Rusya'da iktidarı ele geçirmesinin ardından Baryatinskaya, eşi Anatoliy Vladimiroviç Baryatinskiy ve evliliklerinden olan tek çocukları Mariya Anatolyevna Baryatinskaya ile Fransa'ya göç etti. 1933 yılında orada öldü.¹³

Görsel 1. Mariya Sergeevna Baryatinskaya¹⁴

9 “Vladimir Anatolyeviç Baryatinskiy”, https://hrono.ru/biograf/bio_b/baryatinskivlan.php [Erişim tarihi: 28.02.2024].

10 “Baryatinskiy, Vladimir Anatolyeviç”, *Biografiçeskiy Slovar*, Tom. 1, A-3, Sost. E. L. Potemkin, Moskva 2017, s. 106.

11 “Baryatinskiy, Anatoliy İvanoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, Tom. 2, Pod. Red. A. A. Polovtsov, S. Petersburg 1900, s. 543.

12 “Knyaginya Mariya Sergeevna Baryatinskaya”, <https://www.cimetiere-russe.org/ru/marie-de-bachmakoff-bariatinsky-602> [Erişim tarihi: 23.03.2024].

13 “Mariya Sergeevna Baryatinskaya”, <http://fibusta.site/a/77178/v> [Erişim tarihi: 28.02.2024].

14 “Strasti po Dion-Butonu”, <http://carretro.ru/?p=135> [Erişim tarihi: 28.02.2024].

Mariya Baryatinskaya'nın eşinin rahatsızlığı dolayısıyla 1910 yılında Taşkent'e yaptığı zorunlu seyahat, tarihe kaynaklık etmesi açısından oldukça önemlidir. Türkistan'ın sanat ve bilim şehirlerinden biri olan Taşkent bölgeye gelen gezginlerin notlarında sıklıkla bahsettiği bir yerdir. Eski külliyelerin mavi kubbeleriyle örtülü, dün ve bugünün hikâyelerini saklayan Taşkent hakkında bilgi sahibi olmayan Baryatinskaya için bu seyahat son derece merak uyandırır. Baryatinskaya'nın Taşkent'e gidiş hikâyesi, yolculuğu ve hayatında ilk kez karşılaştığı Taşkent gözlemleri şöyledir:

Vladivostok'tan St. Petersburg'a

Her yolculuk içinde bir hikâye barındırır. Yolculuğun başlangıcına etki eden faktörler yolculuğun seyrini de belirler. Mariya Baryatinskaya ve eşi Anatoliy Vladimiroviç Baryatinskiy'in de Türkistan'ın en önemli şehirleri arasında yer alan ve Çarlık Rusya'nın işgalinden hemen sonra Avrupaî tarzda bir gelişim sergileyen Taşkent'e seyahatlerinin başlangıcının da bir hikâyesi vardır: Hastalık. Anatoliy Baryatinskiy'in romatizma kaynaklı çektiği acılar onun hayat kalitesini olumsuz yönde etkilemişti. Bu illetten kurtulmak amacıyla pek çok tedavi yöntemi denenmiş ve farklı ilaçlar kullanılmıştı. Ancak bu tedavi yöntemlerinin hiçbiri onun acısını dindirmiyordu. Doktorlar hastalığın bu kadar artmasının nedenini yaşadıkları yer olan Vladivostok'un nemli ve sağlıksız iklimine bağlıyordu. Doktorlarından biri onlara uzun bir süre güney ülkelerinde zaman geçirmelerini söylemiş hatta "Sıcak bir iklime ihtiyacınız var ve ben size Cezayir'e gitmenizi öneririm" demişti. Ancak onlar Cezayir'e gitmek istemiyordu. Mariya Baryatinskaya eşinin bu fikre sıcak bakmadığı konuşmasını şöyle aktarır:

Bu ihtimal söz konusu bile değil! Böyle bir seyahate çıkmak hele Cezayir gibi bir yere gitmek tamamen kariyerimin mahvolması demek. Yıllardır orduda donanımlı albay olarak görev yapıyorum. Yakında da alay komutanı olmayı umuyorum.¹⁵

Görsel 2. Anatoliy Vladimiroviç Baryatinskiy¹⁶

15 Mariya Sergeevna Baryatinskaya, *Moya Ruskaya Jizn*, s. 158.

16 <https://ru.rodovid.org/wk/Запись:296619> [Erişim tarihi: 28.02.2024].

Çarlık Rusya'nın hâkimiyet sahasının uzağındaki Cezayir'e gitmek köklü bir aile mensubu Anatoliy Vladimiroviç Baryatinskiy'in hâlihazırda yükselişte olan kariyerini bitirebilirdi. Kocasının görüşüne saygı duyan Baryatinskaya bu durumu tehlikeye sokmayacak Türkistan teklifiyle geldi. İkilinin bu seçimi yapmasındaki en önemli etkenlerden biri bölgenin Cezayir gibi sıcak ve kurak olması ile Türkistan hakkında daha önce duyduklarıydı. Yine o dönem Türkistan politikası Çarlık Rusya'nın son derece önem verdiği politikalar arasındaydı. Burada bulunmak bölgeyi yakından tanımaları ve ilerlemelerine olanak sağlayabilecekti. Bu gelişmelerin ardından Anatoliy Baryatinskiy babası Vladimir Anatolyeviç Baryatinskiy'e bir telgraf göndererek sağlığıyla ilgili durumu izah etti. Hayatına dair bazı değişiklikler yapacağını ve geçici bir süre Türkistan'a yerleşeceği bilgisini verdi. Vladimir Anatolyeviç Baryatinskiy gelen bu telgrafa karşılık olarak oğlunun sağlığına önem verdiği için Türkistan'a gitmesi adına elinden geleni yapacağını bildirdi.¹⁷

Türkistan'ı çok merak eden çift bir yandan haber beklerken diğer yandan yaşanan olumlu bir gelişme karşısında daha fazla zaman kaybetmemek için hazırlıklara başladı. Mariya Baryatinskaya mektuplaşmanın ardından yaşananları şöyle anlatır:

Kayınpederim, Türkistan Genel Valisi General Samsonov'un o sırada St. Petersburg'da olduğunu ve onunla bir araya geleceğini söyledi. Bu görüşmede ona oğlunun durumuyla alakalı bazı şeyler önerebileceğini düşünüyordu. Görüşmenin ardından kayınpederim yazdığı mektupta ise dert etmememizi, General'in eşimi Rus-Japon Savaşı'ndan beri tanıdığımı ve kadrosunda olmasından memnuniyet duyacağımı yazdı.¹⁸

Bu mektup aslına bakılırsa Baryatinskiy ailesinin artık Türkistan'a gideceği anlamına geliyordu. Hazırlıklarla birlikte aile daha önce hiç gitmedikleri Türkistan hakkında ayrıntılı araştırma yapmaya başladı çünkü bölge hakkında sadece anlatılanları biliyorlardı. Bu sebeple önce St. Petersburg'a giderek bölgede daha önce görev yapan bir generelle konuşmaya karar verdiler. Mariya Baryatinskaya Türkistan'a gitme kararının ardından hissettiklerini şöyle izah eder:

Bu bizim için son derece ciddi bir girişimdi ve gerçekten korkuyorduk. Açıkçası pek çok arkadaşımın bulunduğu Vladivostok'u üzülerek terk ediyordum. Aslında Asya'dan bıkmıştık ama şimdi tam da göbeğine gidiyorduk. Arkadaşlarımız bizim buradan ayrılacağımızı duyunca veda yemeği düzenledi; ardından da bizi uğurlamak isteyen herkes istasyona kadar geldi. İstasyona gelenlerin sayısı bizi gerçekten şaşırtmıştı. Yakın arkadaşlarımıza ek olarak, bir grup ordu ve deniz subayı ile yabancı konsololar da bizi uğurlamaya gelenler arasındaydı. Trende seyahat edeceğimiz bölüme, özellikle krizantemler olmak üzere buketler ve çiçek sepetleri gönderilmişti. Kocamın tabur

17 Mariya Sergeyevna Baryatinskaya, *Moya Ruskaya Jizn*, s. 158.

18 *Age*, s. 159.

bandosu onu bir askere yakışır şekilde uğurlamak amacıyla tempolu bir marş çaldı. Hem kocam hem de ben bu nümayıştan derinden etkilendik.¹⁹

Baryatinskiy ailesi aldıkları bu ani kararın hayatlarını değiştireceğini tahmin ediyordu. Yolculuklarına başlamadan böyle bir uğurlamayla karşılaşmaları onları son derece etkilemişti. Bu durum farklı duygular yaşayacakları bir yolculuğun başladığının da göstergesiydi. Taşkent'te bitecek yolculuğun ilk ayağı St. Petersburg'du. Baryatinskiy ailesi kendilerini St. Petersburg'a götürecek trende yolda gördüklerine dair notlar tutuyordu. Baryatinskiy ailesinin lüks sayılabilecek bu yolculuğu on iki gün sürdü.²⁰

Yolculuğun ardından Baryatinskiy ailesi sonunda güvenli bir şekilde St. Petersburg'a ulaştı. Birkaç gün kaldıktan sonra yola devam edeceklerdi. Burada Baryatinskiy kendisini General Samsonov'a tanıtacak ve Türkistan meselesini konuşacaktı. Yine burada geçirecekleri süre Taşkent'te kalacakları evi bulmaları açısından da önemliydi. General Samsonov ile ilk karşılaşmaları olmasına rağmen ön intibaları son derece olumluydu. Çünkü General, onlar için bir şey yapmaktan mutlu görünüyordu ve yaşayacakları zorluklar karşısında yanlarında olma sözü vermişti. Ev hususunda söyledikleri onları biraz umutsuzluğa sevk etmişti çünkü Samsonov Taşkent'te yalnız ilkel konutlar bulacaklarını söylemişti. Ayrıca sporla araları iyiyse onları Taşkent'te avcılık, balık tutma ve atıcılık gibi ilginç aktivitelerin beklediğini de eklemişti. Mariya Baryatinskaya bu konuşmanın ardından eşinin ruh hâlini şöyle aktarır:

Kocam, General Samsonov'u çok beğendi. Onu sosyal yönü çok kuvvetli bir insan olarak değerlendirdi. Samsonov'un sporla alakalı söyledikleri üzerine düşünürken bir yandan da uzak bir ülkeye gidecek olmamızdan dolayı kederliydi. 'Yine bir taşra hayatı. Neyse bekleyip göreceğiz' diyerek derin düşüncelere daldı.²¹

Bilinmeyene Yolculuk: Taşkent Gözlemleri

Petersburg'dan Türkistan'a tren yolculuğu sekiz gün sürüyordu. Haftada bir kez, konforlu yataklı vagonlarla donatılmış bir ekspres tren bu yöne doğru hareket ediyordu. Kalabalık bir grupta seyahat ettikleri için vagonların neredeyse tamamı doluydu. Tren, Samara'ya kadar eski Sibirya yolundan gitti. Orenburg'dan sonra ise sık ormanları ve güzel köyleri geride bırakarak uçsuz bucaksız bozkırlara girdi. Her yer kumlar, alçak höyükler, yerlilerin çıralamak için kullandığı köksaplara benzer yaprak kümeleriyle kaplı sıra dışı bodur ağaçlarla doluydu. Bu kısımlarda sanki hayat belirtisi yoktu. Burada hayatın var olduğunu kanıtlayan şeyler zaman zaman gördükleri deve ve atlardı.²²

19 *Age.*, s. 159.

20 *Age.*, s. 162.

21 *Age.*, s. 163.

22 *Age.*, s. 168.

Mariya Baryatinskaya bu coğrafyada yolculuk yaparken hissettiklerini ve Taşkent'teki ilk izlenimlerini şöyle aktarır:

Bu değişmeyen görüntü, üç gün boyunca hiç ara vermeden devam etti. Bu durum gözlerimizi yordu. Kış olmasına rağmen yerde kar yoktu. Aslına bakarsanız yerlerde sonsuz kum genişliklerinden başka bir şey görünmüyordu. Trendeki bazı sıkıntılara ek olarak, su borularının patlaması bizi son derece zor duruma soktu. Çünkü yıkanacak su yoktu. Biz yıkanmak için maden suyu kullanmak zorunda kalıyorduk. Hatta bir seferinde bu şişelerin arasında yanlışlıkla limonatalı bir şişeyi kızımı yıkamak için kullandım. Sonucu açıklamaya gerek yok. Zavallı kızım kompartımanımıza girdiğinde onu kahkahalarla karşıladık. Yüzü zebra gibi çizgilerle bezenmişti. O acı acı ağlayarak 'Ne yapayım anne, yüzüm ve ellerim yapış yapış ama su yok!' demişti. İstasyonlar uzak mesafelerle ayrıldığından, bu rahatsızlığa uzun süre katlanmak zorunda kaldı. Ama sonunda istasyonlardan birine ulaştık, neyse ki kızımızı yıkayacak kadar su bulduk. Moskova'dan sonra yemekli vagon trenden ayrıldığı için erzaklarımız tükenmek üzereydi. Bu yüzden Taşkent'e vardığımızda içimiz rahatladı. İstasyon, küçük ve sefil bir ahşap yapıyı andırıyordu. Sart adı verilen heyecanlı Türkistan yerlileri platformda ve istasyonun çevresinde toplanmaya başladı. Elbiseleri renkliydi ve beyaz sarıkları vardı. İstasyonda çok az Avrupalı bulunuyordu. Daha önceden denk geldiğimiz iki memur tarafından istasyonda karşılandık. Zaten gece yarısıydı ve ana caddedeki lambalar dışında Taşkent'te sokak aydınlatması olmadığı için karanlık hüküm sürüyordu.²³

Taşkent'in karanlık görüntüsüne şaşırın Mariya Baryatinskaya, o sırada beliren ayın Taşkent'i aydınlattığını söyler. Baryatinskiy ailesi istasyondan çıkar çıkmaz Petersburg'dan gönderilen ve kendilerini karşılamak için hazır bekleyen Fransız yapımı Berliet marka yeni bir arabaya binerler. Mariya Baryatinskaya'ya göre bu Türkistan'a ulaşan ilk otomobil olması bakımından önemliydi. Araba yeni ve ilk kez kullanılıyor olmasına rağmen, çizik çizik ve kirlenmişti. Arabanın bu acınacak hali Taşkent'te onları nelerin beklediğine dair bir ipucu veriyordu. Mariya Baryatinskaya'nın Taşkent izlenimleri XX. yüzyıl Taşkent'ini gözler önüne sermektedir. Her ne kadar anlatımları gördüklerinden ibaret olsa da yazılarında bölgeye ve bölge insanına beslediği ön yargılı ifadeler açıkça görülmektedir. O bölgenin Tanrı tarafından bile unutulduğunu belirttiği yazısında şu ifadeleri kullanır:

Kelimeler bu dehşeti ifade edemez. Bardaktan boşanırcasına yağmur yağarken ay bulutların arkasında kayboldu. Böylece Taşkent tamamen karardı. Asfaltsız ve engebeli yolda bizi sadece araba farlarının ışığı yönlendiriyordu. Bir taraftan diğerine savrula savrula ilerliyorduk. Birkaç kez büyük ve kalabalık bir şeye rastladık. Durduğumuzda bunun birbirine bağlı zincirlerle yürüyen ve bizim geçişimize engel teşkil eden bir deve kervanı olduğunu anladık. İlk başta, bu beklenmedik hayaletler bizi şaşırttı. Bu durum

23 Age., s. 169.

üzerine ben: “Onlar çok hoşlar! Başkent’in tam ortasında develerle karşılaşacağımız kimin aklına gelirdi?” diye söyledim. Daha sonra kocama; “Tanrı’nın unuttuğu şu yerde karşılaştığımız duruma bak. Acaba bizim kalacağımız ev ne durumda olacak?” dedim. Yaşayacağımız yerin görüntüsünü görür görmez cesaretimiz kırılmıştı. Taşkent’teki evler genel olarak kilden yapılmış olsa da devlet kurumları, askerî okullar ve genel valinin evi metal kirişler üzerine inşa edilmişti. Şahsa ait evler için bu yöntem çok pahalıydı. Kirli, gri bir bungalovu andıran evimiz kare biçiminde, tek katlı ve küçük pencereleri olan bir yerdi. Tamamen kilden yapılmıştı, duvarları kalındı. Bu nedenle de ısı içeri giremiyordu. Bölgede sık sık meydana gelen depremler bile bu evi yok edememişti.²⁴

Baryatinskaya’dan yaklaşık yüz yıl önce bölgeye gelen Timofey Stepanoviç Burnaşev²⁵ de 1800 yılında bulunduğu Taşkent’te evlerin çarpık yapılanmasından şikayetçiydi. Burnaşev’e göre alçak kilden düz çatılı olarak yapılan bu evler bölge mimarisini gölgeliyordu.²⁶ Burnaşev’den sadece üç yıl önce bölgede bulunan Rus elçisi Dmitriy Telyatnikov²⁷ da 1797 yılında bulunduğu Taşkent’te yaklaşık yedi bin evin olduğunu, mescit ve medreseler hariç bu evlerin tamamının kerpiçten yapıldığını belirtir.²⁸ Baryatinskaya’nın XX. yüzyıl Taşkent’ine dair verdiği bilgiler XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başlarındaki Taşkent ile uyumludur. Aslına bakılırsa aradaki yüzyılda çok şey olmuştu. En önemlisi Ruslar 1865’te Taşkent’i işgal ederek buradaki Türk hâkimiyetine son vermişti. Taşkent doğrudan Ruslara bağlanmış; diğer şehirlerde olduğu gibi Ruslar burada da yeni bir şehir inşa etmişti. İşgalin üzerinden çok geçmeden Türkistan’a gelen Amerikalı gezgin Eugene Schuyler, 1873 yılında Çimkent üzerinden Taşkent’e varmıştı. Ona göre Taşkent New York’un merkezinde yer alan sessiz, küçük bir kasabayı andırıyordu. Şehir merkezindeki geniş caddelerin her iki tarafında ağaçlar yer alıyor; şehrin her köşesinden su sesi duyuluyordu.²⁹

24 *Age.*, s. 170.

25 Asıl mesleği maden mühendisliği olan Burnaşev, II. Katerina tarafından Türkistan’a iki kez yollandı. Bu seyahatlerin ilkinin 1797 yılında Buhara’ya ikincisini ise 1800 yılında Taşkent’e yaptı. V. F. Grişaeve, “Burnaşev Timofey Stepanoviç”, *Entsiklopediya Barnaula*, Izd-vo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Barnaul 2000, s. 59; Burnaşev’in bu çalışmada yer verdiği Taşkent gözlemleri 1800 yılında Taşkent’e düzenlediği seyahat notlarında yer alır. Onun 1797 yılında gerçekleştirdiği Buhara seyahati hakkında ayrıntılı bilgi için bk. “Puteşestvie ot Sibirskoy Liniı do Goroda Buharı v 1794 i Obratno v 1795 godu”, *Sibirskiy Vestnik*, Çast Vtoraya, İzdatel Grigoriy İvanoviç Spasskiy, Tipografi İosifa İoanessova, St. Petersburg (1818), s. 37-74; “Puteşestvie ot Sibirskoy Liniı do Goroda Buharı v 1794 i Obratno v 1795 godu”, *Sibirskiy Vestnik*, Çast Tretya, İzdatel Grigoriy İvanoviç Spasskiy, Tipografi İosifa İoanessova, St. Petersburg (1818), s. 75-110; Murat Özkan, *Türkistan’ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev’in Gözünden Buhara*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

26 “Puteşestviye ot Sibirskoy Liniı do Taşkenta i Obratno v 1800 godu”, *Sibirskiy Vestnik*, Çast Pervaya, İzdatel Grigoriy İvanoviç Spasskiy, Tipografi İosifa İoanessova, St. Petersburg (1818), s. 204-205.

27 1797 yılında Taşkent’e gönderilen ilk Rus elçisi Dmitriy Telyatnikov hakkında bk. Mesut Karakulak-Murat Özkan, “Taşkent Hanlığı’nda İlk Rus Elçisi Dmitriy Telyatnikov’un Misyonu ve Faaliyetleri (1797)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 9/1, (2020), s. 13-27.

28 *İstoriya Kazahstana v Russkikh İstoçnikah XVI-XX vekov*, T. I. VI, Almatı 2007, s. 170.

29 Eugene Schuyler, *Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Buhara, And Kuldja*, Vol. I, London 1876, s. 76.

Baryatinskiy ailesi yaşayacakları eve girdikleri zaman da şaşkınlıklarını gizleyemez. Mecburen yaşayacakları Taşkent'te, en azından daha iyi bir şekilde yaşamak amacıyla evi toparlamaya ve kendi zevklerine göre dizmeye başlarlar. Perde, halı ve mobilyalara varana kadar her şeyi Avrupa'dan özel olarak getirirler. Türkistan ikliminin mobilyayı bozabileceği söylendiği için İngiltere'den bölge iklimine dayanıklı bazı mobilyalar sipariş ederler. Bu değişikliklerle yaşayacakları evin bir nebze de olsa daha rahat ve konforlu olacağını düşünürler. Ayrıca bölgede su sıkıntısı olduğu için bu ihtiyacı gidermek amacıyla bir artezyen kuyusu açtırılır. Baryatinskaya'ya göre bu uygulama çok ilkindir. Evlerde boru olmadığı için eski usulde su pompalamak meşakkatli bir iştir.³⁰

Mariya Baryatinskaya'nın güncesinde özellikle bahsettiği konulardan birisi de evlerde sıkça görülen zehirli böceklerdir. İklimin sıcak ve kurak olmasından dolayı bölgede bulunan zehirli böceklerin evlere girmesi yöre halkı için oldukça tehlikeli sonuçları beraberinde getirir. Bölgeye gelmeden Taşkent'te görev yapan genç subaylardan bölgenin ikliminin çok kötü olduğunu öğrenmelerine rağmen bu kadar da kötü olabileceğini tahmin edemezler. Aile daha önce zehirli böceklerin evlere musallat olduğunu duymuştur. Ayrıca genç subaylardan akrep ve tarantulaların bölgede az sayıda bulunduğunu, özellikle halı olmayan evlere girdiğini, bunlar arasında en tehlikelisinin ise Karakurt olduğunu öğrenmişlerdi. Yine bu subaylar Karakurt'un kumda yetişen ve pamuk tarlalarında da bulunabilen, neredeyse görünmez bir kırmızı akrep türü olduğunu, ısırmasının ölümcül olduğunu da aktarmışlardı.³¹

Bölgeye geldiklerinde bu zehirli böceklerin verdiği zararları gördüğünü söyleyen Mariya Baryatinskaya'nın bir olaya dair anlattıkları son derece ilgi çekicidir:

Bir keresinde bahsedilen zehirli böceğin ısırıldığı bir devenin yıldırım çarpmış gibi çöktüğünü ve cesedinin kısa sürede çürüdüğünü gördüm. O zehir öldürücüydü. Aynı şey, muhtemelen pamuk toplayan Sart'ın da başına gelmişti. O korkunç ölümcül parazitlerden birinin saldırısına uğradığında devenin başına gelen şeyler onun da başına geldi. Sart, olay yerinde öldü. Vücudu bir anda siyahlaştı ve iğrenç bir koku yayılmaya başladı.³²

Taşkent'in deprem bölgesinde olmasından dolayı burada yaşanan depremler seyyahların eserlerinde önemli bir konu olarak yer alır. Baryatinskaya'dan sadece altı yıl önce Çarlık Rusya tarafından 1904 yılında Taşkent'e gönderilen arkeolog Joseph Antoine Castagne³³ Taşkent'te sürekli deprem olduğunu, bu depremlerin bölge mimarisine büyük hasar verdiğini söyler. Ayrıca yaşanan bir depremde bölgenin en önemli yapılarından Hoca Ahrar Camisi'nin büyük hasar

30 Mariya Sergejevna Baryatinskaya, *Moya Ruskaya Jizn*, s. 171.

31 *Age*, s. 171.

32 *Age*, s. 171-172.

33 Öğretmen, etnograf ve arkeolog olan Fransız Joseph Antoine Castagne'nin Türkistan'a yaptığı seyahat için bk. Murat Özkan, "Bir Modern Seyyah Tipolojisi Gezgin Arkeolog Castagne'nin Trenle Türkistan Seyahati (1904)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/8, (2022), s. 777-802.

aldığından ve bu caminin III. Aleksandr'ın yolladığı bağışlarla restore edildiğinden bahseder.³⁴ Mariya Baryatinskaya da güncesinde Taşkent'te karşılaştığı olumsuz durumlar arasında burada yaşanan depremlere yer verir. Özellikle yol boyunca bölgeyi tanıyan kişiler ve memurlarla yaptığı sohbetlerde bölgenin deprem kuşağında olmasından dolayı Taşkent'te zaman zaman deprem yaşandığını öğrenmişlerdi. Ancak bu depremlerin eskilerde kaldığı ve yıkıcı etki bırakmadığı için halk tarafından çok önemsenmediği bir gerçektir. Bu bilgiler karşısında Mariya Baryatinskaya, “Ne muhteşem bir ülke. Görünüşe göre buradaki hayat sürprizlerle ve tehlikelerle dolu! Ancak yapacak bir şey yok; şansımıza ve kısmetimize güvenmeliyiz” tepkisini vermiştir. Öyle ki bölge hakkında öğrendikleri bu yeni bilgiyle karşılaşmaları da fazla uzun sürmez. Taşkent'teki eve yerleşmelerinin üzerinden çok fazla geçmeden depremle de karşılaşmışlardır. Bu durumu Mariya Baryatinskaya şöyle aktarır:

Tanrıya şükür, yatakta başka bir şey düşünemeyecek kadar uyukum var. Misafirler dağılınca uyudum; ama çok geçmeden uyanmak zorunda kaldım. Derin uykudaydım ki kapının şiddetle çalınmasıyla uyandım. Arkasından birinin dehşet içinde ağlayarak ‘Prenses! Uyan! Kapıyı aç!’ dediğini duydum. İlk başta nerede olduğumu bile anlamadım. O kadar yorgundum ki! Yatak ve oda titriyordu; bana yatağım yerin dibine giriyormuş gibi geldi. Gözlerimi ovuşturduğumda odanın moloz yığını olduğunu ve eşyaların her yöne hareket ettiğini gördüm. Kızımın dadısının bana yalvaran sesini tekrar duydum: “Prenses, bu kadar pervasız olma! Bu bir deprem! Duvarımız çatlamış ve güvenli değiliz. Bir an önce evden çıkmalıyız!”. Bu karmaşık durumu anlamlandırmaya çalışırken endişeyle sordum, “Kızım nerede?”. Onu terasa çıkarmıştı. Teras bahçeye bakıyordu. Aceleyle bir elbise giydim ve birkaç dakika içinde evdeki herkes ayağa kalktı. İnanılmaz bir kargaşa yaşanırken kızımın odasına gittim. Zemin kırılmış; eşyalar ve mobilyalar yere dökülmüştü. Duvarlar ise baştan aşağı çatlamıştı. Ev tuğladan yapılmış olsaydı çoktan harabeye dönmüştü. Tavandan büyük sıva parçaları yerlere düşmüştü. Neyse ki çatı sağlam duruyordu. Çok zayıf da olsa iki defa daha sallandık. Ama sonrasında dünya sakinleşti. Kimse tekrar yatmak istemiyordu. Bu sebeple sabaha kadar ayakta kaldık. Sabah daha önceden konuştuğum genç memurlardan birini arayarak ona şöyle dedim: “Söyledikleriniz çok çabuk gerçekleşti. Ben o zamanların geçmişte kaldığını düşünüyorum.” Memur bana gülerek, “Evet prenses, çok şanssızsınız. Özellikle de geldikten hemen sonraki bu ilk gecede bunu yaşamamız büyük talihsizlik. Ben bunun sebebini Türkistan’a karşı bir ön yargınız olmasına bağlıyorum. Türkistan, bu düşünceye sahip olan sizden intikamını aldı.” Ona; “Tamam. Bence bu durumu telafi etmeniz gerekecek. Gelip durumumuzu görseniz çok iyi olur. Çünkü övdüğünüz Türkistan ne kadar büyük bir yıkıma uğradı” dedim. Sabah hizmetçi gelene kadar depremle savrulmuş eşyaların arasında biraz da olsa uyuduk. Kalktıktan sonra evin ne kadar dağınık olduğunu fark ettim ve detayları

34 I. Kastane, “Otçet o Poezdke v Turkestan”, *Trudi Orenburgskoy Uçenoy Arhivnoy Komissii*, Vpusk 16, Orenburg (1906), s. 190-191.

daha net gördüm. Aynı sabah, kocam Genel Vali'ye resmî bir ziyarette bulunmak için evden ayrıldı.³⁵

Baryatinskaya'nın depremle ilgili başına gelen bu olaya benzer bir olay Schuyler'in başına da gelmiştir. Schuyler bölgeye gelmeden önce pek çok kişiden bölgede yaşanan depremlerle alakalı bilgi edinmiştir. Taşkent'e geldiği 1873 yılında bölgede iki-üç yıldır deprem yaşanmadığını da öğrenmiştir. Aktardığına göre o da buradaki ilk gecesinde saat sabah beşe doğru duvarları titreten ve eşyaları deviren üç şiddetli sarsıntı yaşamıştı.³⁶

Mariya Baryatinskaya eşinin Genel Vali Samsonov ile yaptığı görüşmeler hakkında da bilgiler verir. Samsonov'un eşini candan karşıladığını; sohbetlerinin oldukça neşeli geçtiğini ve yaşanan depremle ilgili de konuştuklarını aktarır. Ayrıca eşinin Türkistan'da bulunma sebebine benzer bir sebeple Türkistan'da bulunan Genel Vali Samsonov'un eski bir at muhafızı olan emir subayı Prens Aleksandr Obolenskiy ile tanışmasından da bahseder. Obolenskiy de şiddetli astım nedeniyle, kocası gibi daha sıcak bir iklim tavsiye edildiği için Türkistan'a gelmiştir. Tam bu konuşmaların yapıldığı sırada Genel Vali Samsonov'a depremle ilgili resmî rapor gelir. Taşkent'te bu derece hissedilen depremin merkezinin Taşkent değil de Çin sınırına 800 km uzaklıktaki Yedisu eyaletinin başkenti Verniy olduğu bilgisi herkesi şaşırır. Çünkü iki bölge arasında bir hayli mesafe olmasına rağmen bu deprem Taşkent'te çok yoğun bir şekilde hissedilmiştir. Baryatinskaya, Verniy şehrinin tarihin en yıkıcı depremlerinden birini yaşadığını ve büyük bir hasar gördüğünü söyler. Bölgede birçok ev yerle bir olmuş, bazı köyler tamamen haritadan silinmiştir. Binlerce insan ya evsiz kalmış ya da ölmüştür. Bölgedeki yollar geçilmez hale gelmiştir. Bu büyük travmanın atlatılabilmesi için Baryatinskaya acil yardımın gerekli olduğunu düşünmektedir. Bu yaraların sarılabilmesi için de çok büyük miktarda paraya ihtiyaç vardır. Bu sebeple Taşkent'te, Genel Vali'nin eşinin himayesinde, Mariya Baryatinskaya'nın da yer aldığı kadınlardan oluşan bir yardım komitesi kurulur. Çar ise depremden etkilenen vatandaşlara yardım etmek ve onlara samimiyetini göstermek amacıyla özel bir elçiyi derhal bölgeye gönderir.³⁷

Merkezden gelen haber üzerine Genel Vali depremin gerçekleştiği Verniy'e hareket eder. Taşkent-Verniy arasında demiryolu hattı olmadığı için, yaysız bir vagon veya posta arabasıyla asfalsız yollarda seyahat etmek zorunda kalırlar. Bu güzergâhta tümseklerdeki sarsıntıları yumuşatmak amacıyla vagonun altına saman konur, üstüne bir şilte çekilirdi. Bu durum yolculuğun sarsıntısız geçmesi için tercih edilen bir yöntemdi. Türkistan'daki yollar engebeli olduğundan yolları onarmak için birçok engelin üstesinden gelmek gerekiyordu. Bu da devlet ekonomisi için oldukça masraflıydı. Ayrıca bölgede meydana gelen depremlerden özellikle de son depremden dolayı oluşan tahribat nedeniyle yollar eskisinden daha kötü hale gelmişti. Yol

35 Mariya Sergeyevna Baryatinskaya, *Moya Ruskaya Jizn*, s. 172-173.

36 Eugene Schuyler, *Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan*, s. 79.

37 Mariya Sergeyevna Baryatinskaya, *Moya Ruskaya Jizn*, s. 174.

kenarlarında çatlaklar oluşmuştu; bölgenin ikliminden dolayı sürekli yağmur da yağıyordu. Baryatinskaya bu yolculuktan bir kesiti de şöyle aktarır:

Bir keresinde hareket halindeyken araba bir hendeğe düşmüş ve zavallı General boylu boyunca yola kapaklanmıştı. Hatta yolculuğun bazı zamanlarında Generalin yürümesi gerekiyordu. Bazen de araç derelerden geçmek zorunda kalıyordu. Çünkü yazın neredeyse kuruyan küçük nehirler şimdi kıyılarından taşıyordu. Generalin Verniy'a olan bu zorlu yolculuğu on gün sürmüştü. Devletin son derece önem verdiği bölgeye tayin edilen bu kadar önemli bir valinin böyle kadim koşullarda nasıl seyahat etmek zorunda kaldığını anlayamıyorum. Ama devletimiz Rusya o kadar geniş topraklara sahip ki bazen böyle sürprizlerle karşılaşabiliyoruz. Bazı yerler son derece uygarken bazı yerler bu anlattığım yerde olduğu gibi oldukça ilkel... General Samsonov Verniy'den döndükten sonra bize depremden önce ve sonra aynı bölgede çekilmiş ilginç fotoğraflar gösterdi. Manzaranın birkaç saniye içinde nasıl değiştiğini görmek bizim açımızdan çok farklı bir deneyimdi. Bu durum karşısında şaşkınlığımızı gizleyemedik.³⁸

Mariya Baryatinskaya'nın Taşkent'e vardıktan sonra yaşadıkları o zamana kadar yaşamadığı deneyimlerdi. Bölgenin iklimi, yolları, insanların görüntüsü kendisini bir hayli şaşırtmıştı. Ayrıca bölgeye gelir gelmez sık sık görülen zehirli böceklerle karşılaşması ve henüz ilk günlerde büyük bir deprem yaşaması onun Taşkent ve bölge hakkındaki izlenimlerinin olumsuz olmasına neden olur. Notlarında Taşkent'in tarihi, yeryüzü şekilleri, sulama kanalları, konutları, mezarları ve çarşıları hakkında bilgiler aktarır:

İlk kez gördüğüm Taşkent hakkında izlenimlerimi paylaşarak Taşkent hakkında genel bir fikir vermeliyim. Burası oldukça eski bir şehir. Ünlü fatih Timur zamanında bile Taşkent şehri vardı. Burada sulama sistemlerinin bulunmasını Timur'a borçlular. Çünkü insanları hendek olarak bilinen derin kanalları kazmaya yönlendiren oydu. İlkbaharda, yağışlı mevsimden sonra, hendekler suyla doldurulur; sonrasında tarlalara ve çayırlara dağıtılırdı. Angar olarak bilinen en büyük kanallardan biri, Taşkent şehri boyunca uzanır ve Taşkent'i ikiye ayırır – eski Asya şehri ve modern olanı-. Eski şehir, birçok küçük ve dar sokaktan oluşuyor. Kirli ve dolambaçlı bu sokaklar merak uyandıran labirentler gibi. Sokaklar boyunca penceresiz, kirli, gri çömlekçi kilden yapılmış ve çitle çevrilmiş kerpiç evler bulunuyor. Bunun yanı sıra her kavşakta mezarlara rastlayabilirsiniz. Gerçek şu ki, 1894'e kadar halkın ölülerini istedikleri yerlere gömmelerine izin verilmiş. Bu da Taşkent'in her yerinde mezarlarla karşılaşmamıza neden oluyor. Biz bölgeye geldiğimizde şehirde hali hazırda on bir mezarlık vardı ama buna rağmen Sartlar ölülerini gizlice evlerinin yakınlıklarına gömmeye devam ediyorlardı. Bütün bu dolambaçlı sokaklar, ana pazarın bulunduğu açık bir alana, dükkân işlevi gören alçak evlerle çevrili bir çarşıya çıkıyor. Burada çirkin görünümlü çeşitli ürünler satılıyor.³⁹

38 *Age.*, s. 175.

39 *Age.*, s. 176.

Baryatinskaya'nın su kanalları ve mezarlar hakkında anlattıkları Castagne'nin gözlemleriyle uyumludur. Castagne'yi Taşkent'te bulunduğu yıllarda en çok şaşırtan şey caddelerin her iki yanında akan hem sulama hem de sıcak havayı tazeleme görevi gören kanallardı. Ayrıca mesleğinden dolayı bölgedeki mezarlara da dikkat çeken Castagne, Taşkent'te karşılaştığı mezarlar karşısında şaşkınlık yaşamıştı. Notlarında Taşkent'te daha önce ziyaret ettiği Türkistan şehirlerinde görmediği, evlere bitişik olduğu için çoğu zorlukla ayırt edilen, şehrin tam göbeğinde, avlu, meydan ve sokaklarda hatta iki dükkân arasında konumlandırılmış mezarlardan bahsediyordu.⁴⁰ Fakat Baryatinskaya'nın çarşılarda satılan ürünler hakkında anlattıkları Castagne'nin gözlemleriyle taban tabana zıttı. Baryatinskaya çarşılarda satılan ürünlerin çirkin ve kalitesiz olduğunu söylerken Castagne bu ürünlerin dikkat çekiciliğinden; her tür kadife, parlak renkli, ipekli yerli kumaşların bulunabileceğinden bahsediyordu. Rengârenk halatların, türlü sarık, fes, ayakkabı ve halıların bulunduğunu sözlerine ekliyordu.⁴¹

Görsel 3. Taşkent, Eski Çarşı ve Hoca Ahrar Camii⁴²

Mariya Baryatinskaya güncesinde şehrin içlerine, kenar mahallelerine girildiğinde sokakların darlığı ve kirliliğinden, sürüler halinde dolaşan insanlardan, evlerin bakımsızlığından, çarşı pazarın karmaşasından bahseder. Bu görüntünün şehrin silüetinin etkileyiciliğine büyük bir darbe vurduğunu söyler. Bu ifadeler aynı kaleminden çıkmışçasına Castagne tarafından da not düşülmüştür: “Sokaklar o kadar dar ki yan yana iki deve zar zor geçiyor. Yürürken çarpışılan sokakların, meydanların, çayhaneleri dolduran o tuhaf kalabalığın gürültüsü haddinden fazla.”⁴³

40 I. Kastane, “Otçet o Poezdke v Turkestan”, s. 191-192.

41 Agm., s. 188.

42 Murat Özkan, “Bir Modern Seyyah Tipolojisi Gezgin Arkeolog Castagne'nin Trenle Türkistan Seyahati (1904)”, s. 789.

43 I. Kastane, “Otçet o Poezdke v Turkestan”, s. 188.

1873 yılında bölgede bulunan Schuyler de hem Baryatinskaya'yı hem de Castagne'yi doğrular: “Eğri büğrü ve dar sokaklar o kadar insanla dolu ki adım atacak yer yok. Yayalar dükkânlara bitişik kaldırımları dikkatle takip etmeli. Aksi takdirde at ve eşek üzerinde pervasızca ilerleyen Kırgızlar ve Sartlar tarafından çiğnenme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirler.”⁴⁴ Castagne, Baryatinskaya ve Schuyler'in notlarının örtüşmesi anlaşılabilir; ancak bunlardan yaklaşık yüz yıl önce bölgede bulunan Burnaşev'in anlattıklarının da aynı paralellikte olması Taşkent sokaklarının hiçbir değişime uğramadığını gözler önüne serer. Burnaşev'in Taşkent sokakları hakkındaki “Sokakların yerleşimi çok düzensiz olmamakla birlikte; evler gelişi güzel yapılmış ve sokak araları oldukça dar ve engebelidir”⁴⁵ notu bu durumu kanıtlamaktadır.

Gündelik yaşamında Baryatinskaya'nın dikkati nazarındaki bir diğer husus ise kalabalıklar içerisinde koşuşturan Türk kadınlarıdır. Baryatinskaya kadınları çok nadir olarak görmesine rağmen yüzlerindeki peçeleri, kıyafetleri ve görünüşleri hakkında doyurucu malumat verir. Taşkent'in etnisitesi hakkında da bilgiler aktaran Baryatinskaya XX. yüzyılın başlarında Taşkent sokakları ve toplumsal yapı hakkında önemli ayrıntıları gözler önüne sermektedir:

Bu dar sokaklarda yaptığım yolculukta adım başı yere çömelmiş Sart görüyordum. Sartlar çok çay içtikleri için her tarafta onlar için hazırlanmış çay evleri var. Buralarda toplanan kalabalık o kadar yoğun oluyor ki sokaklardan onlara çarpmadan geçmek zamanımızı alıyor. Sokakların tüm çıkışları, yük hayvanlarından oluşan kervanlar tarafından kapatılmış. Özellikle develerin boğuk çığlıkları her tarafta yankılanıyor. Yine yüksek tekerlekli arabaların hareket anında çıkardığı gıcırdama sesleri insanları rahatsız edecek boyutta. Burada nüfus çok çeşitli ve farklı pek çok bölgeden halkı barındırıyor. Bunlar arasında Sart, Kırgız, Yahudi, Hindu, Pers, Arap ve çok az sayıda Rus mevcut. Sokaklardan çok nadir de olsa uzun, dökümlü, oldukça bol, parlak, mavi kollu cübbeler giyen kadınlar geçiyor. Kadınlar, yüzlerini siyah at kılından bir peçeyle örtüyorlar; yüzlerini zar zor seçebiliyorsunuz. Yavaş adımlarla, etrafa belli belirsiz bakışlar atarak hareket ediyorlar; bazen onlara fısıltıyla cevap veren ve sonra gizemli bir şekilde ortadan kaybolan gezgin bir dervişle konuşmak için duruyorlardı. Eski Taşkent'te, İslam diniyle bağlantılı çok ilginç anıtlar da var. Yaşadığımız yeni şehirde sokaklar eskisinden daha geniş. Ayrıca bu sokaklar ağaçlarla, özellikle de kavaklarla bezenmiş durumda. Sokaklar çok kötü asfaltlanmış. Yağmurun aşırı yağdığı mevsimlerde karşıdan karşıya geçebilmek için taş geçitler inşa edilmiş. Bir ana cadde dışında neredeyse diğer yerlerin hiçbirinde sokak aydınlatması ve kaldırım yok. Tiyatrolar, iyi oteller ve hatta basit bir restoran bile bulunmuyor. Şehrin bu halde kalmasına nasıl izin verildiği ve medeniyetin imkânlarından yararlanmamak için sarf edilen çaba aklımı karıştırıyor.⁴⁶

44 Eugene Schuyler, *Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan*, s. 174.

45 “Puteşestviye ot Sibirskoy Linii do Taşkenta i Obratno v 1800 godu”, s. 209.

46 Mariya Sergeevna Baryatinskaya, *Moya Ruskaya Jizn*, s. 177.

Baryatinskaya'nın özellikle Taşkent mimarisine ve şehrin gelişimine dair yaptığı olumsuz yorumların hiç birisi Castagne'nin notlarında yer almaz. Baryatinskaya'yla aynı dönemde Taşkent'te zaman geçiren Castagne'nin Taşkent anlatımları oldukça farklıdır. Castagne Taşkent'i ilk gördüğü zaman hissettiklerini notlarına şöyle kaydeder:

Bir an önce Taşkent'e gitmek için acele ediyordum. Bu sebeple Türkistan'da fazla durmadım ve bir yolcu trenine transfer olarak ertesi gün varacağım şehre hareket ettim. Herkes tarafından bilinen ve bende iyi bir izlenim bırakan Taşkent'i tasvir etmeyeceğim... Zengin mağazalar, harika binalar ve hepsinden öte şehrin sizde uyandırdığı heyecan, sizin birinci sınıf bir şehirde olduğunuzu hissettiriyor.⁴⁷

Bu açıklamaya bakarak Taşkent sadece altı yılda bu kadar büyük bir değişim geçiremeyeceğine göre Baryatinskaya'nın anlattıklarındaki hayal kırıklığının sebebi onun soylu bir aileden gelmesi ve büyük şehirlerin dışına çıkmayıyla açıklanabilir.

Baryatinskaya'nın Türkistan kadınları hakkında verdiği bilgiler son derece önemlidir. Daha önce Ruslar tarafından bölgeye gönderilen görevlilerin çizdiği Türk kadını profilinin en belirgin özelliği Burnaşev'in de aktardığı gibi peçe takmaları ve erkek görünce kaçmalarıydı.⁴⁸ Notlarında kadınlardan benzer bir şekilde bahseden Baryatinskaya da anlatılanların etkisinde kalmış olacak ki genel geçer yorumlar yapmıştı. Örneğin yüzleri açık kadın görmediğine dair iddiası Castagne'nin anlattıklarıyla kıyaslandığında abartılı bir ifade olarak değerlendirilebilir. Çünkü Castagne her ne kadar tepeden tırnağa hilat giyen, yüzlerini siyah bir örtü altına gizleyen kadınlardan bahsetse de Taşkent'te yaşayan Kırgız kadınlarının yüzlerinin açık olduğunu ekliyordu. Baryatinskaya'nın bahsettiği çay evleri de Castagne'nin güncesinde kendine yer buluyordu:

Bu çayhaneler, Asya tarzı küçük masaların etrafındaki kilimlerde yerlerini alan müşterilerle dolup taşıyor. Erkek çocukların çok az bahşiş karşılığında kalabalığa nargile sunduğu bu işletmelerde, perdelerin arkasından yoğun bir domuz pastırması ve koyun yağı kokusu yayılıyordu.⁴⁹

Yine 1873 yılında bölgede bulunan Schuyler çayhaneler hakkında doyurucu bilgiler verir. Schuyler Taşkent halkının sokakta gezerken sıcaktan bunaldıklarını ve çayhanelere dedikodu yapmak için girdiklerini söyler. Buradaki insanların ipek minderlere oturduklarını, Rus usulü bir semaverden kaseyle yeşil çay içtiklerini belirtir. Schuyler çayhanelerde çaydan başka bir şey satılmadığını ama buraya gelenlerin dışarıdan ekmek ve kuru üzüm getirerek çaylarına katık ettiklerini söyler.⁵⁰

Taşkent evlerinin Baryatinskaya'yı büyük bir hayal kırıklığına uğrattığından bahsetmiştik. Baryatinskaya evlerin hayat sürmek için bu namüsaıt durumlarına şaşırsa da Genel Vali'nin

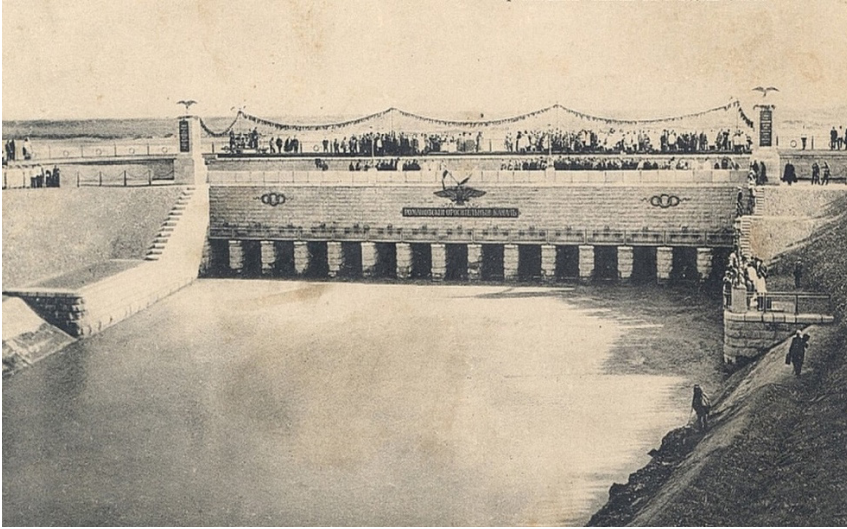
47 I. Kastane, "Otçet o Poezdke v Turkestan", s. 186.

48 "Puteşestviye ot Sibirskoy Linii do Taşkenta i Obratno v 1800 godu", s. 227.

49 I. Kastane, "Otçet o Poezdke v Turkestan", s. 189.

50 Eugene Schuyler, *Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan*, s. 179.

ikametgâhını gördükten sonra bu durumu biraz olsun kabullenir. Çünkü Genel Vali'nin evi de çok mütevazı bir şekilde döşenmiş; gazyağı lambalarıyla aydınlatılmış ahşap bir binaydı. Baryatinskaya'nın dikkat çektiği bir diğer husus da bölgedeki su yetersizliği idi. Taşkent halkı evde ihtiyaç duydukları suyu çok derin bir artezyen kuyusu kazarak ediniyorlardı. Türkistan, Avrupa'nın ihtiyacının çoğunu karşılayan pamuk tarlalarıyla ünlü olduğu için sadece bu ülkede kullanılan özel bir sulama sistemi ile toprakların kuraklığının nasıl üstesinden gelindiğini görmek onu şaşırtmıştı. Sadece kendisi değil bu bölgeye herhangi bir amaçla gelen yabancıların bu durum karşısında hayretler içinde kaldığını; bu harika, karmaşık sulama sistemine ve bu topraklardan elde edilen mükemmel sonuçlara ilgi duyduklarını ifade eder.

Görsel 4. Türkistan Bozkırında Kanal⁵¹

Taşkent'te İklim, Yetişen Ürünler, Doğal Yaşam ve Av Kültürü

İgor Kazimiroviç Meyendorf'un verdiği bilgilere göre Türkistan'da mart ortalarından kasım sonlarına kadar havalar çok sıcaktı; hatta yaz aylarında sıcaklık sebebiyle bölge yaşanılmaz bir haldeydi. Dağlık bölgelerle daha düz olan bölgelerin iklimleri arasında ciddi farklar vardı. Mevsimler bölgede düzenliydi; ancak en şiddetli kış ocak ayında yaşanırdı. Yaz aylarında sıcaklıklar ise çok yükselirdi. Meyve ağaçları, şubat ayının ortalarında; diğer ağaçlar ise mart ayında çiçek açmaya başladılar.⁵² Türkistan'ın en önemli merkezlerinden biri olan Taşkent'in iklimi hakkında Burnaşev'in verdiği bilgiler önemlidir. Ona göre Taşkent'in en çok yağış aldığı mevsim ilk ve sonbahardır. Aralık ve ocak aylarında kar yağışı şiddetini artırır; şubat ayında ise

51 E. E. Skornyakov, *Orositelnie i Osuşitelnie Melioratsii*, Çast Pervaya, İzdatelstvo Moskovskogo Vişşego Tehniçeskogo Uçilişası, Moskva 1930, s. 17.

52 İgor Kazimiroviç Meyendorf, *Puteşestvie iz Orenburga v Buharu*, Per. E. K. Betger, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1975, s. 87-88.

havalarda ısınmaya başladılar. Yazları kuraklık en yüksek seviyeye ulaşırdı. Türkistan iklimine dair verilen bu bilgilerin aksine kışın Taşkent'teki soğuk hava çok şiddetli değildir. Öyle ki en çok yağışın olduğu ocak ayında bile karın yerde kalma süresi kısadır.⁵³

Taşkent iklimi hakkında da bilgiler veren Baryatinskaya, sıcaklığı az çok tahmin edebildiklerini ancak yaşadıklarının tahminlerinden de farklı bir noktaya ulaştığını söyler. Ona göre atmosferin bu kadar boğucu olacağını ve nefes almaya izin vermeyeceğini hayal etmek bile imkânsızdı. Termometrelerin patladığını söyleyen Baryatinskaya şöyle devam eder:

Burada bir çeşit fırının içinde gibisin. Rüzgâr yok. Bütün gün bu sıcak hamamda oturmak zorunda kaldık. Güneş çarpması korkusuyla ya sabah çok erken ya da akşam geç saatlerde evden çıkmak mümkündü. Bu sıcak hava dalgası sırasında, kör edici güneşi engellemek için pencereleri üç sıra perdeyle kapladık ve sıcaklığı dışarıda tutmak için pencereleri kapalı tuttuk. Akşam, evden dışarı çıkmak mümkün olduğunda, artık nemli sıcaklık hüküm sürüyordu. Bu durum sulama kanallarından yoğun bir sisin yükselmesine neden oluyordu. Buralarda sıtma çok yaygındı ve buna karşı gerekli önlemleri almamız gerekiyordu. Bu ülkede her şey son derece ilkeldi, özellikle de sokakları, sulama yöntemleri. Taşkent tramvaylarıyla gurur duyuyordu. Ancak bu tramvaylar eski bir tasarıma sahipti ve dört tekerleğe monte edilmiş açık platformlardan oluşuyordu. Tramvaylarda ahşap banklar koltuk görevi görüyordu. Bu lüks taşımacılığın hareket edebilmesi için sadece at kullanılıyordu. Yağmurlu günlerde çamur tabakası o kadar yoğundu ki kaldırımdan bu tramvaylara binmek imkânsızdı.⁵⁴

Çarlık Rusya tarafından Taşkent'e gönderilen devlet adamları ve seyahatçilerin notlarındaki ortak noktalardan birisi bölgenin zengin bitki örtüsüne sahip olmasıdır. İklim ve vadinin verimli lös toprağı, Taşkent'e bol miktarda tarımsal ürün hasadı sağlamaktadır.⁵⁵ Bu sebeple bölgeye gelenlerin hemen hepsinin notlarında Telyatnikov'un da bahsettiği gibi karpuz, kavun, armut, elma, kayısı, üzüm, ceviz, pamuk, buğday, arpa yetiştirildiğinden; ipek böcekçiliği yapıldığından söz edilirdi.⁵⁶ Castagne'nin aktardığı gibi Avrupa'nın güney ülkelerinin tüm cazibesini oluşturan meyve bahçelerinin bolluğu ile Taşkent'te de karşılaşıldı.⁵⁷ Gerçekten de Taşkent'te her tür bahçe bitkisi yetiştirilirdi.⁵⁸ Bölgede yetiştirilen kavun hem büyüklüğü hem de lezzeti bakımından ayrı bir yere sahipti. Bu sebeple Baryatinskaya Taşkent'ten Petersburg'a kavun göndermek ister. Bu olaya dair güncesinde anlattıkları şöyledir:

53 "Puteşestviye ot Sibirskoy Linii do Taşkenta i Obratno v 1800 godu", s. 203.

54 Mariya Sergeyevna Baryatinskaya, *Moya Ruskaya Jizn*, s. 185.

55 Jeff Sahadeo, *Russian Colonial Society in Tashkent 1865-1923*, Indiana University Press, Indiana 2007, s. 13.

56 *Istoriya Kazahstana v Russkih Istoçnikah XVI-XX vekov*, s. 174-175.

57 I. Kastane, "Otçet o Poezdke v Turkestan", s. 186.

58 Mesut Karakulak, "Kaos ve Otorite Arasında Türkistan: Taşkent'te İlk Rus Kervanı ve Karl Miller'in Gözlemleri (1738-1739)", *Gazi Türkiyat*, 25, (2019), s. 161.

Petersburg'dan Taşkent'e gitmeden önce İmparatoriçe Dowager beni kabul etmişti ve Majestelerine Türkistan'ın meşhur meyvelerinden bazılarını ona gönderip gönderemeyeceğimi sormuştum. Taşkent'ten bir şeyler göndermek istiyordum. Ancak buranın iklimi göz önüne alındığında sadece kavun gönderilebilirdi. Bu yüzden General Samsonov'a Majesteleri'ne yılın bu zamanında Petersburg'da çok nadir bulunabilen kavun göndermek isteğimi bildirdim. O da bunu memnuniyetle gerçekleştireceğini, bunun için güvenilir bir Kazak bulacağını ve ona Türkistan'daki en iyi kavunları bulma emrini vereceğini söyledi. Gerçekten de dediğini yaptı. Görevliye ayrılmadan önce meyveleri serin tutması için birtakım talimatlar verildi. O, yolculukta kavunlar ezilmesin diye kıyafetlerine sardı. Petersburg'a vardığı zaman büyük bir gururla kavunları açtı. Ancak dışarıdan çok güzel görünse de kavunların içinin tamamen çürümüş olduğunu gördü. Zavallı adam çaresizlik içindeydi.⁵⁹

Mariya Baryatinskaya kavunları taşıyan Kazak'ın yine de yaptığı bu uzun yolculuktan dolayı çok güzel ağırlandığını ve bu durumun Kazak için büyük bir onur olduğunu aktarır. Kazak'ın döndükten sonra da kendisine bir dahaki sefere kavun yerine bölgenin en iyi halılarından birisini göndermenin daha iyi bir fikir olacağını söylediğini belirtir.

Baryatinskaya eserinde Taşkent'te yetişen ürünler hakkında da bilgiler aktarır. Yaz başında Taşkent'te meyvelerin çok çabuk olgunlaştığından yüksek sıcaklıklar nedeniyle de tüm çeşitlerin bolluğundan bahseder. Bu çeşitliliğin sonbahara kadar sürdüğünü; ancak meyvelerin bu iklimde tadının olmadığını ekler. Bunun sebebini de genellikle bu ürünlerin durgun olan kanallar aracılığıyla sulanmasına bağlar. Yine Baryatinskaya yaz aylarında yağışların çok nadir olduğu için nem eksikliğinden dolayı toprağın kurduğundan, meyvelerin özellikle çileklerin hızla doğal olmayan boyutlara ulaştığından bahseder. Karşılaştığı bir çilek bahçesi hakkında şunları söyler:

Bir keresinde çilek tarlalarını görmek için hazırlık yaptım. Kilometrelerce uzunlukta olan bu bahçeler zengin bir Sart'a aitti ve uzaktan kırmızı kadife halıya benziyordu. Karşımda eşsiz bir manzara vardı. Şeftali büyüklüğünde meyvelerle dolu birkaç sepetle eve döndük. Çileklerin tam boy fotoğraflarını çektik ve bu fotoğrafları gösterdiğimiz kişiler bunların doğallığına inanmayarak onların yapay bir şekilde şişirildiğini düşündü.⁶⁰

Baryatinskaya'nın verdiği bilgileri Burnaşev de tekrar eder. Burnaşev Taşkent'in toprak yapısının killi ve kuru olduğundan, dağlardan gelen kaynak sularının bu durumu engellediğinden bahseder. Ancak bu kaynak sularının yetersiz kaldığı durumlarda halkın suyun gitmediği arazi ve bahçelere kanallar açarak suyu ulaştırdığını ve topraktan verim aldığını aktarır.⁶¹

Mariya Baryatinskaya Taşkent'te bulunduğu yıllarda doğal yaşama dair gözlemlerde de bulunmuştur. Türkistan bozkırlarının kazlar, yaban ördekleri ve her türlü göçmen kuşlarla dolu

59 Mariya Sergeyevna Baryatinskaya, *Moya Ruskaya Jizn*, s. 183.

60 Mariya Sergeyevna Baryatinskaya, *Moya Ruskaya Jizn*, s. 184.

61 "Puteşestviye ot Sibirskoy Linii do Taşkenta i Obratno v 1800 godu", s. 203.

olduğundan bahseden Baryatinskaya kocasının hırslı bir sporcu olmasından dolayı avcılık için bir şirket kurmaya hevesli olduğunu belirtir. Türkistan'ın doğal döngüsü de bu iş için oldukça elverişlidir. Duyumlarına göre bölgede kaz sürülerinin varlığı o kadar büyüktü ki uçtuklarında kelimenin tam anlamıyla gökyüzü kararır. Taşkent civarında sadece burada yetişen yabancı dağ koyunu ve Himalaya keçisinin yanı sıra keklik ve özel renkteki alakargalar gibi sıra dışı kuşlar da bulunabilirdi.⁶²

Avcılık için kurulan şirket, Baryatinskaya'nın yeğeni, Prens Obolenskiy, Genelkurmay subaylarından biri, kocası ve hizmetçisi Jozef'ten oluşmaktaydı. Şirketin ilk yaptığı organizasyon bir keşif gezisiydi. Bu sebeple o kadar büyük hazırlıklar yapıldı ki bu durum Baryatinskaya'yı şaşırtıyordu. Bu kısımda anlattıklarından Taşkent'in doğal yaşamı, hayvanları ve iklimine dair bilgilere ulaşılmaktadır:

Bu kadar hazırlık bana onların Kuzey Kutbu'na gideceğini düşündürüyor. Umarım imkânsız kovalayarak boşa zaman kaybetmezler. Benim bu düşüncelerime rağmen grup üyeleri fikirlerinde ısrarcıydı ve hiçbir sorun çıkmayacağını düşünüyorlardı. Onlar yolculuktan sonra hedefleri olan göçebe boyların ana kampına varır varmaz, orada kendileri için kurulmuş büyük bir Kırgız çadırı buldular. Çadırın toprak zemini kalın halılarla kaplıydı. Ortada güneşten kavrulmuş bozkırlarda bulunabilen tek yakıt olan çalidan ateş yakmak için bir boşluk bırakılmıştı. Dallar zaten üst üste yığılmıştı ve geriye kalan tek şey onları ateşe vermektir. Ateşten çıkan dumanın çadırdan dışarıya çıkabilmesi için çatıda bir delik bırakılmıştı. Kimse ateş yakmakla ilgilenmedi; çünkü mart ayı olmasına rağmen hava o kadar sıcaktı ki sanki yaz gelmişti. Kumlu bozkırlar, gri bir çadırın etrafında kilometrelerce uzanıyordu. Bu tekdüze çöl, sadece beyaz küçük derelerle renkleniyordu. Taze yeşil çimenler, birçok küçük beyaz çiçeğin yanı sıra yabancı soğan bitkisinin muhteşem limon sarısı çiçeklerinin dağıldığı kıyılarda bulunuyordu. Tanrı Dağları'nın tepelerinde bu bitkiden bolca yetişirdi. Orada uzaktan sarı halı gibi görünen sürekli bir örtü oluştururdu. Bu çiçeklerle kaplı dağlara da Soğan Dağları adı verilirdi.⁶³

Mariya Baryatinskaya bu keşif gezisinin ve gezi esnasında yapılan avların çok verimli geçmediğini belirtir. Gezi başlamadan önce akıl almaz sayıda ve çeşitte hayvan göreceklere dair anlatılanların geziye katılanları çok heyecanlandırdığını, ne yazık ki iki gün boyunca devam eden organizasyonda bunların hiçbirisiyle karşılaşmadığı için düzenlenen gezinin herkeste hayal kırıklığı yarattığını söyler. Avcılar, bu organizasyonda önceden bildikleri birkaç ördek vurabilmişti. Bu ördeklerin kafası kırmızı kukuletalı yaşlı bir kadının kine benziyordu. Mariya Baryatinskaya bu kısımda yaşananları şöyle aktarır:

Hava bir anda hiç beklenmedik bir şekilde kötüleştirdi ve yağmur yağmaya başladı. Sıcaklıktaki bu değişim, astım hastası Prens Obolenskiy'in durumunu etkilemeye başladı ve o şiddetli bir kriz geçirdi. Öksürük nöbetleri yatmasına engel oluyordu.

62 Mariya Sergeyevna Baryatinskaya, *Moya Ruskaya Jizn*, s. 180.

63 *Age*, s. 181.

Obolenskiy ne yürüyebiliyor ne de araba kullanabiliyordu. Kocam hemen şehre dönmeye ve Obolenskiy'in hizmetkârını ilaçlarla ve solunum cihazıyla buraya göndermeye karar verdi. Obolenskiy yalnız kalmasın diye yanında henüz 19 yaşında olan yeğenimi bıraktı. Gece boyunca, sulu karla birlikte büyük bir kar fırtınası başladı. Sıcaklık düşmeye devam etti ve don etkisini artırdı. Ertesi sabah zemin cam gibi kaygandı. Obolenskiy hastalığı nedeniyle ateşin sıcaklığına dayanamadı; neredeyse uyuyacaktı. Yeğenim çadırdan çıktığında, yiyecek arayan üç büyük kurt ile karşılaştı. Zavallı yeğenim, saatlerce endişeyle Obolenskiy'in ilaç getirecek hizmetçisini bekledi. Sonunda yardım gelmişti. Onu bir ata bindirmenin iyi olacağına karar vermişlerdi.⁶⁴

Av partisi her ne kadar kötü geçse de sağ salim geri dönebilmişlerdi. Obolenskiy ise bir hafta sonra toparlanmış ve eski sağlığına kavuşmuştu. Baryatinskaya'nın anlattıklarında bu keşif gezisini zorlaştıran en büyük etkenin Türkistan'ın iklimi olduğu net bir şekilde görülür.

Pamir Dağları Gezisi ve Taşkent'e Veda

Taşkent'te buldukları süre zarfında devlet kademesinde üst düzey rütbeli kişilerle de görüşme fırsatı yakalayan ailenin ziyaretine Tarım Bakanı A. V. Krivoşeyin de gelmiştir. Entelektüel çevreyle bağlarını koparmayan, devlet görevlileriyle de temaslarına sürekli devam eden Baryatinskaya'nın sağlığı bu dönemlerde bozulur; sıtmaya yakalanır. Hatta bir keresinde sıtma nöbetinden dolayı bayılır. Alayda görevli olan, işinin ehli bir doktor tarafından muayene edilir. Bu süre zarfında Baryatinskaya'ya günde üç kez morfin enjekte edilir. Ağrıların artması üzerine askerî hastanenin sorumlusu, yüksek düzey bir doktor davet edilir. Doktor, Baryatinskaya'ya sıtma sonucu böbrek iltihabı teşhisi koyar ve ona bir an önce dağ havası alabileceği daha ferah bir bölgeye gitmesini tavsiye eder.⁶⁵

Şehir hayatından çok farklı olacağını düşündüğü bu gezi her ne kadar sağlığının düzelmesi amacıyla planlanmış olsa da Baryatinskaya'yı heyecanlandırmıştır. Çünkü o bu gezinin kendisine yeni bir dünyayı aralayacağını düşünür. Bu gelişmeleri şöyle aktarır:

Genel valinin deniz seviyesinden 1200 metre yükseklikteki dağlarda bulunan Çimgan adlı bir yerde küçük bir yazlık köşkü vardı. Bizim oraya gitmemizi ve bir süre orada yaşamamızı nazikçe teklif ettiler. Bu teklifi minnetle kabul ettik ve hazırlanmaya başladık. Dağ şartlarına özel donanımlı aracımızla gitmeye karar verdik. İlk başta yolculuk oldukça keyifliydi. Bu süre zarfında bir rahatsızlık yaşamadık. Ama hava bunaltıcıydı, güneş ise çok yakıcıydı. Bu güneş ışınları bir boğayı kızartabilecek cinstendi. Güneş çarpması yaşamamak için arabanın üzerine bir tente gerdiyssek de bu sadece havanın erişimini kısıtlıyordu. Dağlara yaklaştıkça henüz hiçbir arabanın girmedeği daha dik ve engebeli, hatta birçok yerde tehlikeli hale gelen bir yola girdik. Devasa kayalar tehditkâr bir biçimde üstümüzde asılı bulunuyordu. Uçsuz bucaksız

64 *Age.*, s. 182.

65 *Age.*, s. 190.

bir uçurum vardı. Bazı yerlerde yol, bir arabanın geçmesine zar zor yetecek kadar inceliyordu. Bazen neredeyse tüm yolu kaplayan çukurlara düşüyorduk.⁶⁶

Yolculuk devam ediyordu ancak yolun neredeyse tamamen kapandığı bir noktaya geldiklerinde buradan geçemeyeceklerini anlayınca yardımcıları Jozef'i birkaç Sart getirmesi için en yakın köye gönderdiler. Çünkü yol derin hendeklerle oyulmuş ve doldurulması gereken delikler oluşmuştu. Ayrıca radyatördeki su sürekli kaynadığından ve ara sıra değiştirilmesi gerektiğinden, arabanın artık çalışması zor görünüyordu. Baryatinskaya bu yaşananlardan güncesinde şu şekilde bahseder:

Kanalın dik kıyısı gevşek kumlardan yapılmıştı. Bu yüzden üzerine ayak basmak neredeyse imkânsızdı. Radyatörü doldurmak için su almamızın tek yolu, halata bağlı bir kovayı kanala atıp su çekmekti. Bir kova akıntıya maruz kaldı ve sürüklenmeye başladı. Jozef, sorunu çözmemize yardım etmek için köye geri dönmek zorunda kaldı. Biz kavurucu güneşin altında kavrulurken o uzunca bir süre dönmedi. Bu esnada güneş ışınlarından dolayı çadırımızda yanmaya bağlı olarak büyük bir delik açılmıştı. Josef sonunda döndü ve yolumuza devam ettik. Gezinin sonunda bu yaşananlara rağmen sağ çıkmayı başardık. Bu esnada arabamızın freni aşınmış; araba yokuş aşağı giderken neredeyse kontrolden çıkmıştı. Bunu da atlattık. Nihayetinde Pamir sıradağlarının başladığı ünlü Çimgan Dağı'na ulaştık. Dünyanın çatısı olarak bilinen Pamir Yaylası, deniz seviyesinden ortalama 5.000 metre yükseklikte yer alıyor ve Türkistan'ı Afganistan'a, Himalayalar üzerinden Hint İmparatorluğu'na bağlıyordu. Biz vardığımızda hava çoktan soğumuştu; çünkü Pamir Dağları'ndan buz gibi rüzgâr esiyordu.⁶⁷

Çimgan'a gelen Mariya Baryatinskaya burada uzun süre kalamaz. Dünyanın en soğuk dağları olarak bahsettiği Pamir'deki günleri hakkında aktardıkları son derece önemlidir.

Bu dağlar dünyanın en soğuk ikliminin yaşandığı dağlar. Aslına bakılırsa alan küçük bir vadiydi ve ev ya da kulübe olmadığı için hepimiz Kırgız yurtlarına yerleştik. Burası bir tür Asya kampına benziyordu. Manzara muhteşemdi; en güzeli ihtişam ve yalnızlıklarıyla dağların karla kaplı sırtlarıydı. Doktor temiz soğuk havanın tedavimi tamamlayacağını umarak bir ay orada kalmamı tavsiye etti. Ama yanılıyordu; o gece her zamankinden daha fazla acı çektim ve Taşkent'e dönmeye karar verdim. Çünkü burada tıbbi yardım alacağım bir yer ve bana kesinlikle gerekli olan morfin enjeksiyonu yapacak kimse yoktu.⁶⁸

Taşkent'e dönen Mariya Baryatinskaya burada da sıtmaya bağlı olarak sıkıntı yaşamaya devam etti. 1911 yılına gelindiğinde sağlığı günden güne kötüleşiyordu. Kocasının hastalığına çare aramak için çıktıkları bu seyahatte kendi sağlığını kaybedeceği aklına bile gelmezdi. Bu

66 *Age*, s. 191.

67 *Age*, s. 192.

68 *Age*, s. 193.

durum onu son derece tedirgin ediyordu. Bu sebeple Taşkent'ten ayrılmak zorunda kaldı. Mariya Baryatinskaya Taşkent'ten ayrılışını şöyle aktarır:

Beni hiç terk etmeyen korkunç bir acı yaşıyordum. Bu beni sadece odada kalmaya değil yatacak olmaya da zorladı. Bu ani ataklar sürekli meydana geliyordu. Ben bu ataklardan sonra her şeyi sis içinde görüyordum. Kalın bir perdenin arkasından bakıyormuşum gibi tüm nesnelere bulanık ve belirsizdi. Doktorlar beni her ne kadar neşelendirmeye çalışsa da görme yetimi kaybedebileceğim düşüncesi benim için acı vericiydi. Kocamın onayıyla beni bir an önce Berlin'deki ünlü Profesör Oppenheim'la görüştürmeye ve onun güvenilir ellerine teslim etmeye karar verdiler. Hastalığının asıl nedeni sıtma iklimiydi.⁶⁹

Sonuç

Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı işgalinden önce bölgeyi yakından tanıma, işgal için gerekli bilgilerin edinilmesi gibi sebeplerden dolayı bölgeye başlayan seyahatler son derece önemlidir. Bu seyahatler kimi zaman asker, elçi, bürokrat gibi devlet görevlileri; kimi zaman maden mühendisi, din adamı gibi meslek erbabı; kimi zaman ise sıradan insanlar tarafından yapılmıştır. Muhakkak ki bu görevlilerin topladığı bilgiler Çarlık Rusya'nın Türkistan'a düzenleyeceği seferlerde Rusların işini kolaylaştırmıştır. Türkistan Çarlık Rusya tarafından işgal edildikten sonra da buraya düzenlenen seyahatler bölge hakkında anlatılanların seyahati yapacak kişilerde uyandırdığı merak dolayısıyladır. Çünkü bölge her ne kadar Ruslar tarafından işgal edilse de tam olarak dönüştürülemez hem doğası hem de burada yaşayan yerli halkın örf ve ananesi bölgeye yapılan seyahatleri artırmıştır. Çalışmaya konu edindiğimiz Mariya Sergeevna Baryatinskaya'nın hem önemli bir aile olan Baryatinskiy'ye mensup hem de önceden bölgeye seyahat için gelen erkeklerin aksine bir kadın olması bu seyahati önemli kılmıştır. Onun Türkistan'ın en önemli şehirlerinden birisi olan Taşkent'e gelişinin nedeni herhangi bir devlet görevi değildir. Baryatinskiy ailesinin Türkistan'a gitmek zorunda kalmasının asıl gerekçesi doktorların Anatoliy Vladimiroviç Baryatinskiy'in romatizmal hastalık nedeniyle çektiği sıkıntıların sebebini Rusya'nın iklimine bağlamasıdır. Bu yolculuğu her ne kadar “zorunlu bir yolculuk” olarak adlandırsa da hayatlarında başka bir yerde hiçbir zaman edinemeyecekleri bir deneyim kazanmışlardır.

Soylu bir aileden gelen ahaliden uzak erişilmez mekânlarda hayatını sürdüren Mariya Baryatinskaya'nın Taşkent'e tren yolculuğunda ilk kez gördüğü Pamir Dağları ve Türkistan panoramasına dair tasviri onun zihinsel kalıplarını açıkça ortaya koyar. Türkistan'ın iklimi, doğal yaşamı, yetiştirilen ürünler ve insanların uğraşları seyahatnamede “üstün ırk” Baryatinskaya'nın değer yargıları çerçevesinde anlatılır. Baryatinskaya'nın psikolojisi, bilgi birikimi, yetiştiği çevre ve ön yargıları tuttuğu notların yönünü belirlemiş; bazı yerlerde bu metnin ilgi görmesi için yer yer mübalağaya ve var olandan ziyade görmek istediği bilgilere yer vermesine yol açmıştır.

69 Age., s. 195.

Baryatinskaya, yine de bilerek veya bilmeyerek dönemin toplumunun gündelik hayatında unutulmuş, göz ardı edilmiş bazı değerleri veyahut mekânları da gözler önüne sermiştir.

Çeşitli seyahat metinlerinin tarihsel olarak incelenmesi, tarihin geçmiş panoramasının yanı sıra seyahat yazarlarının kişiliğini, seyahat ettikleri insanların yaşamlarına karşı tutumlarını, o dönemlerdeki yönetim şekillerini ve diğer birçok şeyi anlamamıza yardımcı olur. Söz konusu yazarların gördükleri, hissettikleri, yaşadıkları, yazılarındaki öznellik ya da nesnellik derecesi incelenebilir. Kaydedilen gerçek anlatılardan üzerinde çalışılması ve analiz edilmesi gereken, yalnızca seyahat değil, aynı zamanda “öteki” bakış açısının da ele alınmasıdır. Nitekim Mariya Baryatinskaya'nın Taşkent'e seyahatinde şahsi gözlemleri olarak ele aldığı bazı hususlar dönemin diğer seyyahları ile örtüşürken bazen farklılıklar da göstermektedir. Baryatinskaya'nın Türkistan'a ve Türk halkına karşı bakışı neden bu kadar keskindi? Şüphesiz bu durumun ardında XVIII. yüzyıldan itibaren Rusların Türkistan'a olan bakış açısı yatmaktadır. Ruslara göre güney komşuları medeni değildi fakat Türkistan toprakları son derece verimli ve keşfe açıktı. Soylu bir hanedan ailesine mensup olan Mariya Baryatinskaya saray muhitinde yetiştiği için Taşkent özelinde ele aldığı birçok gözleminde Ruslarda yerleşen algıyı eserinde sıklıkla tekrarlamıştır. Bunun yanı sıra Baryatinskaya'nın eserinde bazı eksiklikler de göze çarpmaktadır. Baryatinskaya'nın vurguladığı “kilden inşa edilen evler”in yanı sıra Hoca Ahrar Camii, Barakhan Medresesi gibi dönemin önemli mimari eserlerinden neredeyse hiç bahsedilmemiştir. Taşkent'e ait gündelik yaşama değinmesine rağmen gelenek ve göreneklere veyahut kültürel unsurlara dair doyurucu bilgiler de vermemiştir. Mariya Baryatinskaya'nın seyahat retoriği ilk elden gözlemi vurgulamaktadır ancak ifade ettiği birçok anlatı dönemin mevcut kaynakları ve çağdaş seyahatleri ile incelemeye açıktır. Çünkü gezginler bazen yerel bilgi kaynaklarını yeniden kendi şahsi yargıları ile üretirler.

Türkistan, Taşkent ahalisi Mariya Baryatinskaya'nın aynasında ötekinin temsilidir. Onun tanımları, tasvirleri, seyahatnamenin alt metni klasik sosyal Darwinist aydınlanmacı tavır için bir ölçüde örnek vakadır. XIX. yüzyıl Rus edebiyatının yarı aydın tipolojisi ile neredeyse birebir örtüşen Baryatinskaya'nın zihin dünyasında Rus köylüsü ve Türkistan ahalisi aynı aşağı statüde tutulmaktadır. Türkistan'ın güçlü gelenekleri, zengin mimarisi, kültürel dünyası, gündelik hayatın renkleri ve çeşitliliği onun için bir kıymete haiz değerdir ve ilgi alanının dışındadır. Metnini bu zihni kalıplarla kaleme alınan Baryatinskaya'nın seyahat notları, Türkistan coğrafyasını derinlikli ve nitelikli surette analiz eden Rus menşeli diplomat ve ilim adamlarının ötesinde Rus edebiyatından “Oblomov” karakterinde mücessem Baryatinskaya tipi Rus yarı aydınlarının yüzeysel bakış açılarını ve Türkistan coğrafyasına dair kırılmaz kanaatlerini sarih bir surette gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İnceleme Eserler

- “Baryatinskie i Boryatinskie”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, Tom. 2, Pod. Red. A. A. Polovtsov, S. Petersburg 1900, s. 525-526.
- “Baryatinskie Knyazya”, *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokrayuzi i Efrona*, Tom. III, 1891, s. 140-141.
- “Baryatinskie, Knyazya”, *Voennaya Entsiklopediya (Sitim, 1911-1915)*, Tom. 4, 1911-1915, s. 403-404
- “Baryatinskiy, Anatoliy İvanoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, Tom. 2, Pod. Red. A. A. Polovtsov, S. Petersburg 1900, s. 543.
- “Baryatinskiy, Vladimir Anatolyeviç”, *Biografiçeskiy Slovar*, Tom. 1, A-3, Sost. E. L. Potemkin, Moskva 2017, s. 105.
- “Puteşestvie ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 i Obratno v 1795 godu”, *Sibirskiy Vestnik*, Çast Vtoraya, İzdatel Grigoriy İvanoviç Spasskiy, Tipografii İosifa İoanessova, St. Petersburg (1818), s. 37-74.
- “Puteşestvie ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 i Obratno v 1795 godu”, *Sibirskiy Vestnik*, Çast Tretya, İzdatel Grigoriy İvanoviç Spasskiy, Tipografii İosifa İoanessova, St. Petersburg (1818), s. 75-110.
- “Puteşestviye ot Sibirskoy Linii do Taşkenta i Obratno v 1800 godu”, *Sibirskiy Vestnik*, Çast Pervaya, İzdatel Grigoriy İvanoviç Spasskiy, Tipografii İosifa İoanessova, St. Petersburg (1818), s. 183-251.
- Baryatinskaya, Mariya Sergeevna, *Moya Ruskaya Jizn. Vospominaniya Vslikosvetskoy Damu. 1870-1918*, per. s. Angl. A. S. Tsiplenkov, Tsentrpoligraf, Moskva 2006.
- Bogdanoviç, Evgeniy Vasilyeviç, *Rod Knyazey Baryatinskih: İstoriçeskiy Oçerk: Po Povodu 250-Letnyago Yubileya g. Simbirskaya*, Tipolitoğrafiya P. Golike, S. Peterburg 1898.
- Grişaeve, V. F., “Burnaşev Timofey Stepanoviç”, *Entsiklopediya Barnaula*, Izd-vo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Barnaul 2000, s. 59.
- İstoriya Kazahstana v Russkih İstoçnikah XVI-XX vekov*, T. I. VI, Almatı 2007, s. 153-178.
- Karakulak, Mesut-Özkan, Murat, “Taşkent Hanlığı’nda İlk Rus Elçisi Dmitriy Telyatnikov’un Misyonu ve Faaliyetleri (1797)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 9/1, (2020), s. 13-27.
- Karakulak, Mesut, “Kaos ve Otorite Arasında Türkistan: Taşkent’te İlk Rus Kervanı ve Karl Miller’in Gözlemleri (1738-1739)”, *Gazi Türkiyat*, 25, (2019), s. 147-162.
- Kastane, I., “Otçet o Poezdke v Turkestan”, *Trudi Orenburgskoy Uçenoy Arhivnoy Komissii*, Vpusk 16, Orenburg (1906), s. 176-201.
- Meyendorf, İgor Kazimiroviç, *Puteşestvie iz Orenburga v Buharu*, Per. E. K. Betger, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1975.
- Oleynikova, V. P., “İtalyanskiy Sled Semeystva Baryatinskih”, *Noçnie Vedomosti, Seriya İstoriya. Politologiya. Ekonomika. İnformatika*, 13/84, (2010), s. 146-151.
- Özkan, Murat, “Bir Modern Seyyah Tipolojisi Gezgin Arkeolog Castagne’nin Trenle Türkistan Seyahati (1904)”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/8, (2022), s. 777-802.
- _____, *Türkistan’ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev’in Gözünden Buhara*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- Rossiyskaya Rodoslovnaya Kniga*, Çast Pervaya, İzd. Knyazem Petrom Dolgorukovim, Tip. Karla Vingebera, S. Peterburg 1854.
- Sahadeo, Jeff, *Russian Colonial Society in Tashkent 1865-1923*, İndiana University Press, İndiana 2007.
- Schuyler, Eugene, *Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Buhara, And Kuldja*, Vol. I, London 1876.

Skorniyakov, E. E., *Orositelnye i Osuşitelnye Melioratsii*, Çast Pervaya, İzdatelstvo Moskovskogo Vısşego Tehniçeskogo Uçilişa, Moskva 1930.

Şahin, Doğan, “Şeyh Şamil ve Aile Fertlerinin Knez A. İ. Baryatinskiy'e Yazdıkları Bazı Mektuplar”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, IV/1, (2015), s. 121-145.

Elektronik Kaynaklar

“Knyaginya Mariya Sergeevna Baryatinskaya”, <https://www.cimetiere-russe.org/ru/marie-de-bachmakoff-bariatinsky-602>, son erişim tarihi: 23.03.2024.

“Mariya Sergeevna Baryatinskaya”, <http://flibusta.site/a/77178/v> [Erişim tarihi: 28.02.2024].

“Strasti po Dion-Butonu”, <http://carretro.ru/?p=135> [Erişim tarihi: 28.02.2024].

“Vladimir Anatolyeviç Baryatinskiy”, https://hrono.ru/biograf/bio_b/baryatinskiy.php [Erişim tarihi: 28.02.2024].

<http://flibusta.site/a/77178/v> [Erişim tarihi: 28.02.2024].

THE BARYATINSKY FAMILY'S HEALING JOURNEY TO TURKESTAN AND MARIA BARYATINSKAYA'S NOTES ON TASHKENT (1910-1911)

Murat ÖZKAN*

*Travel notes or travelogues are a type of literature in which individuals from different geographies and cultures describe their travel adventures, the sights they saw in the countries they visited, the interesting events they encountered, the daily life of the people their economic and social relations, and their observations and impressions, all through the lens of their personal feelings and thoughts. While not primary sources for historical research, these works are valuable for historians as they provide insights into how “the other” is perceived from an outsider’s perspective, despite sometimes containing exaggerated expressions, personal evaluations, and occasional inaccuracies. In this context, Maria Sergeyevna Baryatinskaya’s 1910 journey to Turkestan, the wife of Anatoly Vladimirovich Baryatinsky, a member of the Baryatinsky family with roots in the Rurik dynasty, offers a unique perspective on Turkestan through Russian eyes. During her travels, Baryatinskaya encountered landscapes she had never seen before and recorded her impressions in her notes. This study examines early 20th-century Tashkent through Baryatinskaya’s eyes, drawing primarily on five key texts. Originally published in Russian, the first of these is the travel diary titled *Moya Russkaya Jizn. Vospominaniya Velikosvetskoy Damı. 1870-1918*, is another major source which documents her journey to Turkestan in 1910-1911, including her visits to Tashkent and its surroundings. The other sources include the works of Dmitriy Telyatnikov, the first Russian ambassador sent to the region in 1797; Timofey Stepanovich Burnashev, a mining engineer sent by the Russians to meet Tashkent’s ruler Yunus Hodja in 1800; and American traveler Eugene Schuyler, who visited the area in 1873. Additionally, the study draws on the observations of archaeologist Joseph Antoine Castagne, who was sent to Tashkent by the Russians in 1904, just a few years before Baryatinskaya’s journey. The accuracy of the information provided by Baryatinskaya was questionable. However, the details conveyed about Tashkent were later verified. To gain both synchronic and diachronic information about the city, the works of other travelers were compared with the information provided by Baryatinskaya.*

* Assoc. Prof. Dr., Ordu University, Faculty of Art and Science, Department of History, Ordu / Türkiye, murtozkan@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9526-4564

This helped reveal the changes and transformations that Tashkent underwent after the Russian occupation.

The Baryatinskiy family an ancient noble lineage descended from Prince Mikhail Chernigovsky and Prince Alexander Andryevich Mezetsky of the Rurik dynasty. The name Baryatinskiy comes from the Baryatinskiy-Boryatinskiy family, who lived in the XIV century near the Klet River in the Mashovsk uyezd, in what is now the Kaluga region.

The author of the notes used as a source for this study is Maria Sergeyevna Baryatinskaya (1871-1933), née Bashmakov. Maria, the daughter of Sergey Dmitrievich Baryatinskaya (1831-1877) and Varvara Karlovna Schmidt (1841-1873), was born in 1871. When her mother died giving birth to her younger sister, Maria spent two years in France under the care of a German governess. She then moved to St. Petersburg to live with her father, where her paternal grandmother took charge of her education. In 1894, Maria married Anatoly Vladimirovich Baryatinsky (1871-1924), a member of the Baryatinsky family who had served in the Russo-Japanese War and World War I. Prince Baryatinskiy was only 23 years old when they married.

Anatoly Vladimirovich Baryatinsky was Maria's second husband. Maria Baryatinskaya was previously married to Alexei Vladimirovich Swedish. She had grown up in the palace neighbourhood since childhood. Her marriage to a member of the Baryatinskaya family increased her involvement in this social circle, allowing her to attend various meetings and to meet the people who were decisive in the politics of Tsarist Russia. The military background of her husband's family, with both her father-in-law and husband being important generals for Tsarist Russia, brought her closer to the dynastic family. For this reason, Maria Baryatinskaya became one of the most important witnesses of the last years and the last days of the Russian monarchy. After the Bolsheviks seized power in Tsarist Russia, Baryatinskaya emigrated to France with her husband Anatoly Vladimirovich Baryatinskaya and their only child, Maria Anatolyevna Baryatinskaya. She died there in 1933.

The most interesting aspect of Maria Baryatinskaya's activities for us is her compulsory trip to Tashkent in 1910 due to her husband's illness. Tashkent, renowned for its art and science in Turkestan, is frequently mentioned in the travel notes of visitors to the region. For Baryatinskaya, who had no prior knowledge of Tashkent—a city with its blue-domed ancient complexes and rich layers of history—this journey sparked great curiosity. Baryatinskaya's story of her journey to Tashkent details her first-time encounter with the city and her observations of it.

Maria Sergeyevna Baryatinskaya's journey is significant because she was a member of the prominent Baryatinsky family and was a woman, which set her apart from the men who had traveled to the region before her. Maria Sergeyevna Baryatinskaya's arrival in Tashkent, one of the key cities of Turkestan, was not due to any state duty. She was compelled to travel there because her husband, Anatoly Vladimirovich Baryatinsky, was suffering from a rheumatic condition that doctors believed was aggravated by the Russian climate. Although she refers

to this journey as a 'forced trip,' they gained experiences that they could not have obtained anywhere else in their lives.

Maria Baryatinskaya, coming from a noble family and accustomed to living in secluded areas far from local life, reveals her mental patterns through her descriptions of the Pamir Mountains and the panorama of Turkestan, which she sees for the first time on the train journey to Tashkent. In her travelogue, Baryatinskaya describes Turkestan's climate, natural life, crops, and people's occupations through the lens of her 'superior race' perspective. Her psychology, knowledge, upbringing, and prejudices influenced the direction of her text. At times, she exaggerated or included details based on her own expectations rather than actual observations to capture attention. Nevertheless, Baryatinskaya, whether intentionally or not, highlighted certain values and aspects of life that were otherwise forgotten or overlooked by society of the time.

Studying various travel texts historically helps us understand not only the past but also the personalities of the travel writers, their attitudes towards the people they encountered, the forms of government of the time, and many other aspects. What these writers saw, felt, experienced, as well as the level of subjectivity or objectivity in their writings, can be analysed. Studying and analysing real narratives involves not just examining the travel experiences themselves but also understanding the perspective of the 'other'.

SEMBOOLİK ÖLÜMSÜZLÜK BAĞLAMINDA ŞAİRLERİN “UNUTULMA KORKUSU”NA GENEL BİR BAKIŞ

AN SYNOPTIC OF POETS’ “FEAR OF OBLIVION” IN THE CONTEXT OF SYMBOLIC IMMORTALITY

İbrahim ÖZTÜRKÇÜ

Öz

Korku, insandaki baskın duygulardan biridir. Korku türleri içerisinde ölüm ve unutulma korkusu, şairlerle yakından ilgilidir. Her iki korkunun temelinde Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet nesli şairlerinin Balkan Harpleri, I. Dünya Savaşı, Mütareke ve Kurtuluş Savaşı yıllarında yaşadığı ağır savaş şartlarının, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerin yol açtığı travmalar yatmaktadır. Bu korkular, bazı şairleri muhayyel bir yaşama, toplumun kültürel hafızasında sonsuza kadar yaşama arzusunu karşılayan “sembolik ölümsüzlük” arayışına itmiştir. Yeni Türk edebiyatında unutulma korkusunu ve sembolik ölümsüzlüğü kavramsal olarak şiir diline sokan ilk şairler Tevfik Fikret ve Mehmet Âkif Ersoy’dur. Cumhuriyet dönemi şairlerinden Orhan Seyfi Orhon, Nâzım Hikmet Ran, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Muhip Dıranas, Orhan Veli Kanık, Fazıl Hüsni Dağlarca, Behçet Necatigil, Cemal Süreya, Turgut Uyar, Ümit Yaşar Oğuzcan, Gülten Akın ve Sezai Karakoç da şiirlerinde farklı imgelerle unutulma korkusunu tematik olarak işleyen şairlerdir. Bu çalışmada sembolik ölümsüzlük bağlamında “unutulma korkusu”nun tahlili yapılarak sözü edilen şairler ve şiirleri kronolojik bir sıra ile incelemeye tabi tutulmuştur. Örnek olması bakımından sadece tespit edilebilen şairler dikkate alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Edebiyatı, korku, sembolik ölümsüzlük, unutulma korkusu, psikoloji

Abstract

One of the basic emotions in humans, is fear. Among the kinds of fear that are triggered by many social and psychological causes, two are closely related to poets: fear of death and being forgotten (atazagorafobia). These concerns, have pushed some of them to seek “symbolic immortality”, which fulfils their desire to live forever in the cultural memory of society. In new Turkish literature, the first poets to introduce fear of forgetfulness and symbolic immortality conceptually into poetry are Tevfik Fikret and Mehmet Âkif. The Republican poets Orhan Seyfi Orhon, Nâzım Hikmet, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Muhip Dıranas, Orhan Veli Kanık, Fazıl Hüsni Dağlarca, Behçet Necatigil, Cemal Süreya, Turgut Uyar, Ümit Yaşar Oğuzcan, Gülten Akın and Sezai Karakoç have been the thematics of the fear of being forgotten with different images in their poems. In the context of symbolic immortality, he evaluated the “fear of being forgotten” by examining the poetry and poetry in chronological sequence. For example, only the poets who could be identified were taken into account.

Keywords: Turkish Literature, fear, symbolic immortality, fear of forgetting, psychology

* Dr., İstanbul / Türkiye, ibrahimozturkcu1980@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9545-9786

Giriş

İnsanların maruz kaldığı durumlar karşısında takındığı tavırların bir sonucu olarak ortaya çıkan hissî reaksiyonlar kimi zaman kişiyi bunalıma sürükleyebilecek yoğunlukta görülebilir. Psikolog Mariela Sartorius, sekiz temel duygunun insanda birincil özellik gösterdiğini tespit etmiştir: “*Öfke, keder, korku, sevinç, sevgi, şaşkınlık, tiksinti (nefret), utanç.*”¹ Her birinin farklı bileşenleri olan bu temel duygular içerisinde korku, “beklenmedik ve öngörülemeyen bir durumla karşılaşan insanın, zihnini yoğunlaştırmasını sağlayan bir mekanizma”dır ve insandaki baskın duygulardan biridir.² Her insanda farklı özellikler gösteren korku duygusu, kontrol altına alınmazsa patolojik durumlara yol açarak bir fobiye dönüşebilmektedir. Korkunun bir hastalık olarak tanımı ilk kez Hipokrat’la (M.Ö. 460-370)³ literatüre girerken modern anlamda korku merkezli araştırmalar, Freud ve Josef Breuer’in 1893 tarihli *Histeri Üstüne İncelemeler*’indeki korku-ürküntünün belirtilerine dikkat çekmeleriyle başlamış⁴ ve sonrasında psikolojik araştırmalara dâhil olmuştur. Çağdaş felsefe, kaygı sorunu ile korkuyu birlikte ele almış; antropoloji, psikanaliz, etoloji, psikoloji de bu duyguyla yakından ilgilenmiştir. İnsan psikolojisine tesiri bakımından saptanmış birçok korku türü bulunmakla birlikte korkunun fobik örgütlenmesi Freud’un düzenleme yapmasıyla yaklaşık 202 maddede toplanmıştır.⁵

Osmanlı’da 19. yüzyılın sonlarında Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ı Türkî*’de korkuyu tehlike ve üzüntü kavramlarıyla ilişkilendirerek tanımlamıştır: “Bir tehlike ve muhâtaranın ihtimâl ve takarrübünden hâsıl olan teessür, havf, mehâfe.”⁶ Türkçede kelimenin terim anlamı da insan psikolojisini ele veren bir anlam genişlemesine sahiptir: “*İstenilmeyen bir şeyin veya tehlikenin husule geleceği zannı yahut da meydana gelmesi beklenen çirkin bir işten nefsin elem duyması, kalp ızdırabı.*”⁷ Korkunun temelindeki tehlike kavramı genellikle “*dehşet, ürküntü, ölüm ve yok olmak*” duygularıyla bağlantılıdır.⁸ Hayatın karşıt alinyazısı olan ölümle yüzleşme endişesi insanın bilinçaltında bir kaygıya dönüşmekte ve bu yüzden insan genel olarak ölüm gerçeğine

1 Naile Hacızade, *Bilişsel Dilbilim Açısından Duyguların Dili*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2012, s. 7-8.

2 Frank Furedi, gelecek yüzyıllarda insanları bekleyen en büyük tehlikenin teknoloji ya da tıbbî bir buluş değil, korku olacağını iddia etmektedir. Bk. Frank Furedi, *Korku Kültürü (Risk Almanın Riskleri)*, çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001, s. 7-8.

3 Korkunun kökenlerine dair geniş bilgi için bk. Prof. Dr. Özcan Köknel, *Korkular, Takıntılar, Saplantılar*, Altın Kitaplar, İstanbul 1990, s. 132-144.

4 Eser, Türkçeye aktarılmıştır. Bk. Sigmund Freud-Josef Breuer, *Histeri Üzerine Çalışmalar*, çev. Emre Kapkın, Payel Yayınları, İstanbul 2013, 393 s.

5 Fobik nevrozların çeşitleri için bk. Özcan Köknel, *Korkular, Takıntılar, Saplantılar*, s. 183-185.

6 Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersââdet 1317/1899, s. 1095-96.

7 Korku ve kaygının İslam felsefesinde ve modern psikolojideki yansımalarına, korku ve kaygının benzer ve farklı yönlerine dair bk. Emine Taşçı Yıldırım, *İslam Felsefesi ve Modern Psikolojide Ölüm Korkusu*, Emin Yayınları, Bursa 2022, s. 24-36; Cristophe André, *Korkunun Psikolojisi: Fobiler, Korkular, Kaygılar*, çev. İsmail Yerguz, Say Yayınları, İstanbul 2004, s. 20-32.

8 Şairlerin belleğinde bir huzursuzluk metaforu hâlinde gezinip duran ölüm korkusunu “*Ölüm hafızama kuruyor pusu*” dizesine sığdıran Halim Yağcıoğlu’nun “dehşet, ürküntü” gibi olumsuz bağlamlarıyla kullandığı şiir örneği için bk. Halim Yağcıoğlu, “Ölüm Korkusu”, *Çınaraltı*, 84, (1 Mayıs 1943), s. 10.

karşı mesafeli ve önyargılı yaklaşmaktadır. Bu duyguyla başa çıkmanın yollarını ise ya dinî inancında veya geliştirdiği psikolojik ve felsefî yaklaşımlarda aramaktadır.⁹

Yeni Türk edebiyatında ölüm korkusuna dair literatüre yansımış birçok akademik ve ilmi çalışma bulunmaktadır. Ancak hafıza üzerine yoğunlaşan araştırmaların daha çok felsefe, sosyoloji ve psikoloji alanlarına münhasır kaldığı görülmektedir. Araştırmalarımızda ölümle bağlantılı olarak unutulma korkusunun bazı şairlerin bilinçaltını sürekli meşgul eden bir maraz olduğu tespit edilmiştir. Sembolik ölümsüzlük ise şairlerin bu korkuyla başa çıkma yollarından biridir. Şimdiye kadar akademik çevrelerde üzerinde pek durulmayan bu kaygıların şairlerin bilinçaltına ve şiirlerine yansımaları irdelemek, edebiyatın sosyoloji ve psikoloji gibi diğer bilim dallarıyla sıkı bir ilişki içerisinde olduğunu göstermek açısından faydalı olacaktır. Bu çalışmada öncelikle disiplinlerarası bir yaklaşımla korkunun ve 21. yüzyılda literatüre giren sembolik ölümsüzlüğün mahiyeti izah edilecektir. Daha sonra bulgular ışığında Tanzimat, Servet-i Fünun, Milli Edebiyat ve Cumhuriyet dönemlerinde, şiirlerinde sembolik ölümsüzlüğe ve unutulma korkusuna yer veren şairlerin şiirleri örnek teşkil edecek şekilde kronolojik bir sıra ile tahlil edilecek, bu eğilimin sosyal ve psikolojik sebepleri irdelenecektir.

1. Ölüm ve Unutulma Korkusuna Karşı Bir Sığınma Limanı Olarak “Sembolik Ölümsüzlük”

Ölüm ve unutulma korkusundan kaçma veya bu kaygıları azaltma endişesi, insanları birtakım psikolojik korunma ve rahatlama arayışına itmiştir ki bunlardan biri de “sembolik ölümsüzlük” tasavvurudur.¹⁰ Sembolik ölümsüzlük, maddi varlığından ölümle soyutlandıktan sonra kişinin toplumsal hafızada kültürel bir varlık hâlinde yaşama isteğini karşılar. Sembol kelimesi işaretler kategorisine dâhil olup Latin kökenli Fransızca bir kelimedir ve “*Bir fikir, düşünce, his vb.ni akla getiren, onu düşündüren işaret, resim, ses, harf, kısaltma vb. remiz, amblem, simge.*”¹¹ anlamındadır. Mircea Eliade, simgelerin bir gerekliliğe cevap verdiğini, bir işlevi yerine getirerek varlığın gizli taraflarını açığa çıkardığını söylemektedir.¹² Yaşarken zihin dünyasında yarattığı imgeleri dizeleriyle eserlerinde ölümsüzleştiren şairler, öldükten sonra da kendilerini topluma hatırlatacak eser, nesne (heykel), tören, obje (rozet), resim gibi semboller sayesinde aktüel hayatın içinde varlıklarını devam ettirmeyi arzu ederler. Millet hafızasında sonsuz yaşama

9 Fobiye dönüşen endişelerin üstesinden gelmek için Freud’un tahlilleri için bk. Sigmund Freud, *Endişe*, çev. Leylâ Özcengiz, Dergâh Yayınları, İstanbul 1977, s. 58-69.

10 Kutsal kitaplarda, mitoloji ve efsanelerde insanoğlunun ölümsüzlük arayışı, çeşitli metaforlarla işlenmiştir. İskender-i Zülkarneyn’in maiyetinde bulunan Hızır ve arkadaşı İlyas’ın karanlıklar ülkesinde âb-ı hayatı/bengisuyu (ölümsüzlük suyunu) arayışlarını anlatan hikâyeye için bk. Dr. İskender Pala, *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, cilt 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 438-440.

11 Sembol kelimesi için bk. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük 3*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005, s. 2725.

12 Dinlerin, mitoloji ve efsanelerin sembollere dayanması gizemi açığa çıkarma, hakikate ulaşma düşüncesiyle yakından ilgilidir. Eliade’nin bu bağlamdaki tahlilleri için bk. Mircea Eliade, *İmgeler-Simgeler*, Gece Kitapları, Ankara 1992, s. XV-XXIV.

arzusu, karşı konulamaz bir dürtü hâline geldiğinde ise sembolik ölümsüzlük dışı vurulmuş olur.¹³

Ölümsüzlük arzusu, ilkel toplumlardan modern toplumlara kadar insanların bilinçaltını kurcalayan temel meselelerden biri olmuştur. Bu itibarla insanı toplum hafızasında bir nevi ölümsüzlüğe kavuşturan hatırlama ve anma, Doğu ve Batı toplumlarında mitlerle ve efsanelerle iç içe geçmiş bir görünüm arz eder. Örneğin Yunan ve Hint mitolojisinde “unutma” ve “ölüm” arasında yakın bir ilişki vardır. Bu kültürlerde unutma kavramı, uyku ve ölümle eşdeğerdir. Bunun tersine “uyanma” ve Latince “anamnesis” kelimesiyle karşılanan “ayılma” da bir ölümsüzlük koşulu olarak belirtilmiştir.¹⁴ *İlyada*’dan ve Hint uygarlığını bir hayli etkileyen Sanskritçe destan *Muhabharata*’dan yüzyıllar önce kayda girmiş, bilinen en eski edebî metin olan Gılgamış Destanı da ölümsüzlük peşinde koşan bir kralın şiirsel yolculuğudur ki insanların müşterek kaderi olan ölüm karşısındaki eşitliğini sembol bir figür üzerinden anlatır. Bilindiği üzere Gılgamış Destanı, 2650 yıllarına doğru Uruk Sitesi’nde ve ülkesinde hüküm sürmüş Kral Gılgamış’ın ölümsüzlüğü arayışının öyküsünü konu edinmektedir. Destan, “ölmek istemeyen adam” Gılgamış’ın olağanüstü serüveniyle herkesi bekleyen ölümcül kadere razı olmayı değilse bile onunla uzlaşmayı sağlayan bir keşiftir.¹⁵ Orhan Pamuk, ölüm ve unutulma korkusunu Gılgamış’tan günümüze bütün edebiyatın hem konusu hem de yaratıcı dürtüsü olarak kabul etmektedir.¹⁶ Bauman ise ölümsüzlük beklentisini “dehşetin yalnızlığına karşı egonun bir çabası” şeklinde okumaktadır. Çünkü topluma ölümsüzlük düşüncesinin aşılmasında, “tarihte kendilerine bir yer verilen meşhur kimseler”, sembolik figürlerin başında gelir. Ayrıcalıklı olma vasfı, toplumda ancak ölümsüz kahramanlar üzerinden kültürel belleğe işlenir. Bunun bir inanç seviyesine yükselmesinde seremonik törenler, üyelerine ölümsüzlük ünvanı bağışlayan Nobel gibi yarışmalar, uluslararası olimpiyatlar, heykeller, anıtlar birer ikna enstrümanlarıdır.¹⁷ Bunlar vasıtasıyla tescil beratını alan kahramanlar, sembolik ölümsüzlüğe hak kazanarak söz, resim ve işaret kategorisine giren simgelerle tarihe adını yazdırır. Millet hafızasında bu mazhariyete erişmek duygusu, toplumun hislerine ve düşüncelerine tercümanlık görevini üstlenen şairlerde daha baskın bir arzudur. Zira ölüm gerçeğinin tetiklediği unutulma ve hatırlanma olgusu, doğal olarak şairlerin zihinlerini meşgul

13 Amerikalı Psikiyatrist Robert Jay Lifton’un “yaşamın çeşitli unsurlarıyla zaman ve mekân üzerinde sürekli bir sembolik ilişkiye dair içsel bir duyguyu sürdürmek için zorlayıcı evrensel bir dürtü” olarak tanımladığı sembolik ölümsüzlük, kişisel bir süreklilik ve kalıcılık arzusuna işaret etmektedir. Geniş bilgi ve müstakil bir çalışma için bk. Nihat Karademir, *İnsanın Ölümsüzlük Arayışı: Unutulma Korkusu ve Sembolik Ölümsüzlük*, Lejand Kitap, İstanbul 2021, 368 s.

14 Geniş bilgi için bk. Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat, Simavi Yayınları, İstanbul 1993, s. 112-116.

15 Destanın tamamı ve tahlili için bk. Jean Bottéro, *Gılgamış Destanı (Ölmek İstemeyen Büyük İnsan)*, çev. Orhan Suda, YKY, İstanbul 2002, s. 16-24.

16 Orhan Pamuk, *Manzaradan Parçalar: (Hayat, Sokaklar, Edebiyat)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 382.

17 Bauman’ın ölümsüzlük üzerinden kutsama tezlerine dair bk. Zygmunt Bauman, *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*, çev. Nurgül Demirdöven, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1992, s. 69-62.

eden paradoksal bir sorundur. Bu yüzden birçok şair ve yazar, ruhun ölümsüzlüğüne inandığı için hatırlanmayı da sembolik ölümsüzlüğe kavuşmanın bir şekli olarak algılamıştır.¹⁸

Şairlerin çoğu zaman sembolizm akımı etkisiyle “muhayyel bir ömür” tasavvuru¹⁹ veya insanlardan uzakta yaşama arzusu toplumdan tamamen soyutlanma değil, milletin gönlünde simgesel nitelik kazanma isteklerine ve “eşyada esrarlı bir ruh arama” yolundaki arınmalarına işaret eder. Örneğin Servet-i Fünun edebiyatını bu bağlamda mercek altına alan Mehmet Kaplan, hikâye ve romanlarında kahramanlarını muhtelif suretlerle intihar ettiren bu yazarların, bizzat bu eğilimde olmalarını (Mehmed Rauf ve Tevfik Fikret gibi) “karanlık bir melankoli”yle izah etmektedir. Bu hissin tabii reaksiyonları da insanlardan kaçmak, yalnızlık arzusu, hülya ve bilinçaltı eğilimini yansıtan rüyalaradır ki onların kalemlerinin ucundan hiç eksilmeyen konulardır.²⁰ Servet-i Fünun’daki “kaçma” temi de sembolik ölümsüzlüğe giden yoldaki merhalenin bir izdüşümü sayılabilir. Bir zamanlar uzak bir adaya kaçmak isteyen şairler, bu arzularını maddi olarak gerçekleştirmeyince fikir ve hayal planına aktarırlar. Ruhlarını kaçıracakları muhayyel adalar ve köyler tasavvur ederler.²¹ Çocukluktaki animistik (canlandırmacı) düşüncelere dayanan ölüm korkusunun tetiklediği savunma mekanizmaları olan inkâr, regresyon (koruyucu dürtü), yer değiştirme, sosyal ve dinî kuralları kabullenme, sembolik ölümsüzlük yollarını aramaktan başka bir şey değildir.²² Zira ölüm kaygısı ve korkusuyla yüzleşen her insan, bir liman olarak ya sonsuzluk hissiyle kendisini avutmakta veya sembolik ölümsüzlük arayışına girişmektedir. Aşırı duyarlılıkları hastalık derecesine varan şair ve yazarların sığındığı limanlar ise genellikle yalnızlık ve ölümsüzlük tasavvurudur.

2. Yeni Türk Edebiyatında Sembolik Ölümsüzlük Tasavvuruna Örnekler

Türk edebiyat tarihinde pek çok şair ve yazarın şikâyet ettiği konuların başında ölümlerinin ardından unutulma ihtimalleri gelmektedir. Kendisinden önceki insanların unutulma/yok sayılma akıbetine uğramak birçok şairin temel korkularından biridir. Şairler tarafından çoğu zaman “kaçınılmaz bir kader” olarak yorumlanan ölüm, genellikle unutulmuşluk ve hiçlik duygusuyla birlikte ele alınmıştır. Bazı şairler, yaşlılık dönemlerinde ölecekleri anı bir tasavvur olarak zihinlerinde fikr-i sabit hâline getirmişlerdir. Sosyal çevrelerine, okuyucularına, yakın dost ve akrabalarına o güne ilişkin vasiyetlerde bulunmuşlardır.²³ Tanzimat sonrası gelişim gösteren

18 Ölüme dair müstakil bir eser kaleme alan ve ölümün bir son olmadığına inanan Tolstoy’a göre ölenlerin hatırlanması, ruhun hayatiyetini unutmamak için önemli ve gereklidir. Tolstoy’un “*Ölümü/ölenleri hatırlamak hayat-ı ruhâniyeye yardım eder.*” sözü ruhun bekasına olan inanç kadar toplumlar için hatırlama geleneğinin önemine vurgu yapan önemli bir tespit sayılabilir. Bk. Tolstoy, L. N., *Ölüm*, Müt. Müttekâid Binbaşı Ali Fuad, Cihân Matbaası, İstanbul 1340/1342, s. 11, 38.

19 Burada Tevfik Fikret’in gülbünler içinde “bir ömr-i hayâlî” tasavvurunu yansıtan *Ömr-i Muhayyel* şiiri hatırlanabilir. Bk. Tevfik Fikret, *Rûbâb-ı Şikeste*, haz. Abdullah Uçman-Hasan Akay, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005, s. 142-143.

20 Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret (Devir-Şahsiyet-Eser)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1987, s. 44-50.

21 *Age*, s. 46.

22 Mustafa Karnas, *Hayat Suyu (Sonsuzluğa Açılan Kapı)*, ed. Reha Sezai Yiğit, Akıtaşı Kitapları, İstanbul 2015, s. 50-51.

23 Geniş bilgi için bk. Dr. Kemal Erol, *Modern Türk Şiirinde Aşk, Ölüm ve İntihar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010, s. 171-190.

Yeni Türk şiirinde Âkif Paşa'nın *Adem Kasidesi*'yle başlayıp Ziya Paşa'nın *Tercî-i Bend*'i ile Abdülhak Hâmid'in *Makber ve Ölü*'sünde²⁴ görülen kâinattaki mutlak kudret ve ölüm gerçeği karşısında insanoğlunun duyduğu acz, çaresizlik, hiçlik duygusu ve ebedi hakikati bilememenin ıstırabı gibi düşüncelere birçok şairin şiirinde rastlayabiliriz.²⁵ Mehmet Âkif²⁶, Rıza Tevfik²⁷, Yahya Kemal²⁸, Necip Fazıl²⁹, Ahmet Hamdi Tanpınar³⁰, Ziya Osman Saba³¹, Cahit Sıtkı³², Fazıl Hüsnü³³, Cahit Külebi³⁴, Turgut Uyar³⁵ ve Sezai Karakoç³⁶ ölüm karşısındaki aczi derinlikli bir şekilde sorgulayan şairler arasında ilk akla gelenlerdir.

Şairlerin psiko-biyografilerini tahlilde ölüm ve unutulma korkusu, disiplinlerarası bir yaklaşımla anahtar kavram niteliğinde ve psikolojik bir belirti olarak ele alınabilir. Bu duygu

-
- 24 Geniş bilgi için bk. Dr. Gündüz Akıncı, *Abdülhak Hâmit Tarhan (Hayatı, Eserleri ve Sanatı)*, TTK, Ankara 1954, s. 136-155.
- 25 Tanzimat döneminde şiire yansıyan hiçlik, ölüm, ferdi ve sosyal temaları etrafında yapılan tahlile ve bu bağlamda Şinasi'den Servet-i Fünun'a kadar Türk edebiyatına umumi bir bakışa örnek olarak bk. Prof. Dr. Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret: Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1971, s. 13-27. Ayrıca bk. Kemal Erol, *Modern Türk Şiirinde Aşk, Ölüm ve İntihar*, s. 175-184.
- 26 Mehmed Âkif'in bu tema etrafındaki *Tevhîd yahud Feryâd, İnsan ve Mezarlık* şiirleri için bk. Mehmet Âkif Ersoy, *Safahât*, haz. Ö. Faruk Huyugüzel-Fazıl Gökçek-Rıza Bağcı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s. 42-51, 86-93, 140-145.
- 27 Abdülhak Hâmid çizgisinden giderek varlık-yokluk ve ölüm meselesine şiirlerinde sıkça yer veren Rıza Tevfik'in agnosticisme (şüphecilik) felsefesinin hâkim olduğu "*Bir Hâtıra*", "*Bir Resim Arkasına*", "*Edirnekapısı Mezarlığı'nda Gözyaşları*" "*Serâb-ı Ömrüm*" şiirlerindeki ölüme bakışına dair bk. Abdullah Uçman, "*Rıza Tevfik'in Ölüm Şiirleri*", *Türk Edebiyatı*, 415, (Mayıs 2008), s. 55-59.
- 28 Yahya Kemal'in şiirlerindeki ölüm duygusuna dair örnek olarak bk. Doç. Dr. Sadık Tural, "*Yahya Kemal'in Şiirinde Duygular: Yaşlılık ve Ölüm*", *Türk Edebiyatı*, 135, (Ocak 1985), s. 21-25.
- 29 Kitabında ölüme müstakil bir bölüm ayıran Necip Fazıl'ın ölüm temalı şiirleri için bk. Necip Fazıl Kısakürek, *Çile*, B.D. Yayınları, İstanbul 1977, s. 73-101.
- 30 Tanpınar'ın eserlerinden ve günlüklerinden yola çıkarak ölüm düşüncesine dair yapılan müstakil çalışma için bk. Tolga Bayındır, *Ölüm Karşısında Ahmet Hamdi Tanpınar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale 2010, 176 s.
- 31 Ziya Osman Saba, özellikle son şiirlerinde ölüm temasına geniş yer ayıran şairlerimizdendir. "*Ölümler*", "*Ölünün Dedikleri*", "*Yaşadım, Artık Bitti*" şiirlerinde ölüm temasını genel bir çerçevede içinde ele alan şairin, en çok ölüm şiiri *Nefes Almak*'ta bulunmaktadır. Kitapta daha çok kendi ölümünü merkeze koyan Ziya Osman'ın ölümü düşündüğü zaman karamsarlığa kapıldığı görülür. 1956'da "*Ölmek Korkusunda*" ölümü bekleyiş ve kabulleniş sevilirken 1957'de yazdığı "*Düşümde*" adlı şiirde ise Cahit Sıtkı'nın kendisini çağırıldığını söylemektedir. Geniş bilgi için bk. Muzaffer Uyguner, "*Ziya Osman'ın Şiirindeki Temalar*", *Hisar*, 53, (Mayıs 1968), s. 12-15; Muzaffer Hacıhasanoğlu, "*Saba'da Ölüm*", *Varlık*, 687, (1 Şubat 1967), s. 5.
- 32 Cahit Sıtkı'nın ölüm etrafındaki düşüncelerini yansıtan şiirlerine örnek olarak bk. Cahit Sıtkı Tarancı, *Somrası*, Varlık Yayınları, İstanbul 1962, s. 19, 29, 40, 43, 55-57.
- 33 Dağlarca'nın ölüm temalı şiirlerine örnek olarak bk. Fazıl Hüsnü Dağlarca, *Çocuk ve Allah*, Kitap Yayınları, İstanbul 1966, s. 225-272.
- 34 1920 yılından 1950 yılına kadar Cumhuriyet dönemi Türk şiirinde "*ölüm*" temasını irdeleyen Dr. Salim Çonoğlu, birçok şairin bu tema etrafındaki düşünce ve duygularını ayrıntılı bir şekilde tahlil etmiştir. Bk. Dr. Salim Çonoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Ölüm*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, 286 s.
- 35 Turgut Uyar'ın dünya ve hayat karşısında insan yenilgilerinin en önemli nedeni olarak nitelendirdiği ölüme dair yaklaşımları için bk. Veysel Şahin, *Turgut Uyar'ın Şiirlerinde "Ben ve Öteki"nin Görüntü Düzeyleri (Turgut Uyar'ın Şiirleri Üzerine Tematik Bir İnceleme)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 156-183.
- 36 Örnek olarak *Köpük* şiirindeki ölüme dair betimlemeler ve teşbihler için bk. Sezai Karakoç, *Gün Doğmadan (Şiirler)*, Diriliş Yayınları, İstanbul 2001, s. 129-140.

kimi şairlerde marazî bir hassasiyet şeklinde psikolojilerine yansırken kimilerinde daha baskın bir hastalık belirtisi göstermektedir. Belli durumlarda karşı karşıya kalınan endişe krizleri sonunda ise fobiler ortaya çıkmaktadır. Burada korkunun temelini inmek, meselenin kilit noktası konumundadır. Hintli düşünür Krishnamurti, korkunun başlıca nedenini “kişinin kendiyi yüzleşmekten kaçınması” olarak tespit ederken korkuyu da düşüncenin oluşturduğu kanaatinde. Böylece hazzı besleyen düşünce, korkuya kaynaklık etmektedir.³⁷

Ölüm, yok olmak ve unutulma düşüncesine metafizik yaklaşımlar sergilemesi ve bu duyguların psikolojik boyutlarını karakterinde fazlasıyla taşıması bakımından Yeni Türk edebiyatında incelenmesi gereken ideal örneklerden birisi Abdülhak Hâmid’dir. Bazı korkular, Hâmid’de histerik özellikler gösterecek kadar belirgindir ve psiko-biyografisinin ihmal edilmemesi gereken en dikkat çekici taraflarındandır.³⁸ *Makber*’deki (1886) birçok dize Hâmid’in korkuları kadar metafizik ürperişlerini de yansıtır.³⁹ Eserde bu korkuların izlerini taşıyan mısralar, genellikle olumsuz imgelerle isyankâr bir ruhun derin korkularını göstermektedir. Ancak Hâmid’i ürperten şey ölmekten ziyade yok olma korkusudur.⁴⁰ Hiçlikten ve unutulmaktan aşırı derecede korkan, ölümden âdeta tiksinen şair, *Makber*’de unutulmayı, kabirlerin ve öldürmelerin en aşağı/alçak derecesi olarak şöyle nitelendirir:

Nisyân!.. O esfel-i mekâbir,

Nisyân!.. O maktel-i ekâbir⁴¹

Ruhun ölümsüzlüğüne inanan Hâmid’i şekilsiz bir ruhun varlığı daima rahatsız etmiştir. Şairin özellikle Âkif Paşa’nın *Adem Kasidesi*’nden hoşlanmaması, bir tesadüften öte, Hâmid’in içselleştirdiği endişe krizinin belirtisidir. Bu fobik durumun bir tezahürü olarak şairin en büyük merakı, tanınmış bir kişi öldüğünde misafirlerine cenazede bulunup bulunmadıklarını sormaktı: Cenaze nasıl kalktı, merasimde kaç kişi vardı; ölü cenaze arabasıyla mı, eller üstünde mi, tabutla mı götürüldü? Çelenk, çiçek, hitabe, nutuk vb. teferruatlar en ince ayrıntısına kadar kendisine tahlil edilmekteydi. Bu suallerden maksadı, felsefi meseleler, metafizik düşünceler sürekli kafasını kurcalayan, ruh ötesinin neden’ini ve niçin’ini arayan, bu yüzden de imanla şüphe arasında mekik dokuyan⁴² Hâmid’in ileride kendi cenazesine dair çıkarımlarda bulunmasıydı. Necip Fazıl’a göre maddi hayatın en şanslı temsilcisi olan Hâmid böylece “ölünce kendisine ne yapılacağını, nasıl kaldırılacağını merak etmekte, ölümü tevekkülle beklerken hâlâ geride ne olup biteceğini anlamak istemekte, sağ ayağını ölüm denizine atarak sol ayağını karada

37 J. Krishnamurti, *Korku Üzerine*, Ayna Yayınevi, İstanbul 2000, s. 17, 75.

38 Tanzimat dönemi mektuplarında gün yüzüne çıkan kaygı ve endişe türlerine dair geniş bilgi için bk. Ahmet Metehan Şahin, *Tanzimat Dönemi Mektuplarında Kaygı ve Endişe*, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2023, 332 s.

39 Hâmid’in ölüm temasını ve korkusunu yansıtan *Makber* ve *Ölü* şiirlerinin tamamı için bk. Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri 2 (Makber/Ölü/Hacle/Bâlâdan Bir Ses)*, haz. İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, 162 s.

40 Hâtıralarda şairin dostlarına “*Ben çıplak bir ruh olarak ebediyetlerce yaşamaya tahammül edemem. Öteki dünyada da maddi vücudumla yaşamak isterim.*” dediği bilinmektedir. Bk. Hikmet Dizdaroğlu, *Abdülhak Hâmit Tarhan: Hayatı, Sanatı, Eserleri*, Varlık Yayınları, İstanbul 1953, s. 18.

41 Abdülhak Hâmid, *Makber*, Kitapçı Arakel, İstanbul 1303, s. 97.

42 Hikmet Dizdaroğlu, *Abdülhak Hâmit Tarhan: Hayatı, Sanatı, Eserleri*, s. 19.

bırakmayı düşünmekte ve dış hasselerin dünyasından” bir türlü vazgeçememekteydi.⁴³ Benzer tespiti Taha Toros da yapmaktadır ve cenaze bahsi geçince Hâmid’in “Cenaze cemaati (cenaze törenine katılanlar) çok muydu?” sualini bir alışkanlık hâline getirdiğini söylemektedir.⁴⁴ Hâmid’in unutulma endişesine dönemin Dâhiliye Vekili ve Parti Genel Sekreteri Şükrü Kaya da işaret etmektedir. Ölümünden bir yıl önce rahatsızlığı sebebiyle Şükrü Kaya’nın telgrafına verdiği cevapta şair “artık unutulduğundan” şikâyet etmiştir.⁴⁵ Hâmid’de patolojik bir dereceye varan bu ölüm ve unutulma korkusu birçok edebiyatçının zihin ve ruh dünyasını sarsan psikolojik bir realitedir. Onun dışında Tevfik Fikret ve Mehmet Âkif de ölüm kaygısı, hiçlik düşüncesi ve unutulma korkusuna yaklaşımları ve bu bağlamda şiirlerinde sembolik ölümsüzlüğü çağrıştıran dizelere yer veren iki ideal örnek sayılabilir.

Sosyal ızdıraplara karşı son derece duyarlı ve manzumelerinde duygu-sembol bütünlüğüne yer veren Tevfik Fikret⁴⁶, şiirlerinde “nisyan” kelimesini sıklıkla kullanan şairlerden biridir. *Târih-i Kadîm’e Zeyl*’de nisyânı (unutmayı), “leyl-i nisyân-ı kabir” terkihiyle “kabrin/ölümün unutulmuş gecesi”ne⁴⁷ benzeten Fikret’in *Rübâb-ı Şikeste*’de unutmayı siyah, ölüm, örtü, uyku ve gece gibi karanlığı, yokluğu simgeleyen kelimelerle yan yana kullandığı görülmektedir. Şair nisyân kelimesini terkip hâlinde *Sezâ*’da “süt-re-i nisyân”⁴⁸, *Öksüzlüğüm*’de “Siyah köpükleri üstünde bahr-i nisyân”⁴⁹ *Berîd-i Ümmîd*’de “gunûde-i nisyân”⁵⁰, *Mâî Deniz*’de “Bir çocuk ruhu kadar pür-nisyân”⁵¹, *Rücû*’da “leyâl-i nisyân”⁵² nitelemeleriyle ve genellikle olumsuz çağrışımlarıyla şiirinde kullanmıştır. Yine *Halûk’un Defteri*’nde yer alan *Cezâ-yı Mensiyyet* (Unutulma Cezası/Azabı) şiirinde unutulmayı “taş, yığın yığın toz, ölü, maden, manasız bir sis, bir duman, bir yokluk, bir hissizlik, bir uğursuz dip, ümidin devamlı düşmesi/yitirilmesi, kaybolmanın/yok olmanın düşüşü, devamlı/ebedi bilinmezlik” gibi olumsuz imgelerle tasvir etmekte ve yakasını bir türlü bırakmadığını, kendisi gibi herkesi çepeçevre kuşattığını,

Unutulmak... O bir tahaccürdür,

Ki beraber, muhîtimizde yürür!⁵³

dizesiyle ortaya koymaktadır. Unutulmak burada taş olmak, kaskatı kesilmek anlamındadır. Döneminin bir tanığı olan Hasan Âli Yücel, Fikret’in “unutulmaktan, yığın yığın tozlar, küller

43 Necip Fazıl Kısakürek, *Bâbiâli*, 2. bs., B.D. Yayınları, İstanbul 1976, s. 235-236.

44 Taha Toros, *Mâzi Cenneti*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 60-61.

45 Bk. Şükrü Kaya, “Hâmid İçin: O, Hayata, Vatana Bağlı Canlı Bir Varlıktır”, *Cumhuriyet*, 4641, (16 Nisan 1938), s. 5.

46 Tevfik Fikret’in sanat ve estetik anlayışına dair geniş bilgi için bk. Prof. Dr. Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1986, s. 12-35.

47 Tevfik Fikret, *Rübâb-ı Şikeste*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2009, s. 260.

48 *Age.*, s. 23.

49 *Age.*, s. 69.

50 *Age.*, s. 128.

51 *Age.*, s. 130.

52 *Age.*, s. 185.

53 Şiirin tamamı için bk. Tevfik Fikret, *Halûk’un Defteri*, Tanîn Matbaası, İstanbul 1327, s. 33.

altında muzdarip, muztar bekler gibi kalmaktan bütün hayatınca korktuğunu; unutulmayı, soğuk, sessiz bir derinlikte ölüm, yokluk, fakat hisli bir yokluk saydığını, etrafının kendisine ilgisizliğini yokluktan bile beter”⁵⁴ gördüğünü söylemektedir. Hayata bedbin (kötümser) bir pencereden bakan ve genellikle karamsar bir ruh hâlini şiirlerinde tercih eden Fikret, ölüm/ yokluk gibi hakikatten de korkmaktadır.⁵⁵ Gençlik yıllarında saadet duygusuna uygun olarak günün saatlerinden sabahı tercih eden şair, melankolik safhaya geçtikten sonra karanlığı, uykuyu (dolayısıyla unutulmuşluğu) çağrıştıran akşam ve gece şiirleri yazmıştır. *İnanmak İhtiyacı* şiirinde tekrarlanan “boşluk, yalnızlık, karanlık, inanmak” kelimeleri onun içinde bulunduğu ruh hâlini kuvvetle belirtir.⁵⁶ Fikret’in sembolik ölümsüzlük tasavvurunu yansıtan şiirlerine ise *Sabah Olursa* ve *Mâzi-Âti*’yi örnek gösterilebiliriz. Şair, “melâl içinde çürüyen” kendisi ile “bütün hüviyet ve uzviyeti ile âti” olan oğlu üzerinden bu temâ, daha geniş ve mücerret (soyut) bir şekilde ele alır. Fikret, burada geleceğe inanır ve onu bir iman hâline getirir.⁵⁷ Ölümü hayatın tazelenmesi şeklinde tasvir eder ve insanlığı, düşüncelerin tekâmül etmiş mücessem hâli olarak betimler. Fikret’e göre fikirler yaşadıkça insan da kalb-i millette yaşayabilir. Çünkü fikirler, ölü zerrelere diriltirler insanlığa ve topluma yeni bir ruh üfler.⁵⁸ Düşünceleriyle topluma yol gösteren şairlerin sembolik ölümsüzlüğe kavuşması, onların terennüm ettiği fikirlerin millî hafızada canlı kalmasıyla gerçekleşmiş olur.

Şair ve yazarların unutulmuşluk köşesinde yokluğa mahkûm edilmesini ilk gündeme getirenlerden biri de Mehmet Âkif’tir. 22 Safer 1321 (20 Nisan 1903) Çarşamba günü vefat eden Hersekli Ârif Hikmet⁵⁹ için bir mersiye kaleme alan Âkif, “şanlı vadisi kendisine has” ve bu milletin Sadî’si olan Ârif Hikmet için şu dizeleri yazmıştır:

...Utan ey kavm ki, Hikmet gibi ashâb-ı dehâ

Oluyor kûşe-i nisyânda pezîrâ-yı fenâ.

Garb heykel diker, erbâb-ı hüner nâmına, biz

Onların varsa mezârında eğer taş, sökeriz!⁶⁰

Bu dizeler, aynı zamanda topluma değer katan ve milletin hislerine tercüman olan şair ve yazarlara hak ettikleri değerini verilmemesine yönelik getirilen ilk eleştirilerden biridir. Batı’da

54 “Hasan Âli Yücel’in İstanbul’da Bebek’teki Fikret’in Evi Olan Âşiyân’ında Söylediği Değerli Sözler”, *Kaynak-Balikesir Halkevi dergisi*, 151, (19 Ağustos 1945), s. 467.

55 Mehmet Kaplan, Fikret’in özellikle 1895’ten sonra hayata karşı kötümser bir tavır aldığını ve bu ruh hâlinin en dikkate değer örneklerinden birinin *Gayyâ-yı Vücut* şiir olduğunu ileri sürmektedir. Bk. Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret*, s. 15-17.

56 *Age.*, s. 100, 124.

57 *Age.*, s. 130-131.

58 Tevfik Fikret, *Rübâb-ı Şikeste*, s. 174.

59 Hersekli Ârif Hikmet’in hayatı ve eserleri için bk. Metin Kayahan Özgül, *Hersekli Arif Hikmet*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 1-8.

60 Şiirin altındaki notta “13 Haziran 319/1903” tarihi görülmektedir. Âkif bu mersiye için yaklaşık 2 ay kadar sonra yazabilmiştir. Ayrıca bk. Kayahan Özgül, *Hersekli Arif Hikmet*, s. 174-177.

toplumların öncü şahsiyetleri için, adlarına heykeller dikilirken bizde büyük şahsiyetlerin ve şairlerin bir köşede unutulması utanılacak bir durumdur. Mersiye olması sebebiyle duygusal yönü ağır basan bu manzumede Âkif, toplumsal bir eleştiride bulunmakta ve kültürel kalkınmanın bazı göstergelerine işaret etmektedir.

Unutulma korkusu, hassas ve romantik karakterleri daha belirgin olan şairlerde yoğun ve alegorik imgelerle şiirlere girmiştir. Bununla birlikte sembolik ölümsüzlük de Mehmet Âkif'in üzerinde durduğu meselelerdendir. Âkif'e göre "sermediyyete (sonsuzluğa) çılgın zavallı hırs-ı beşerin" en büyük arzularından bir tanesi "yâd-ı rahmetini kalplere nakşetmek", yani ölüm sonrası asırlar boyunca hatırlanmaktır. Emir Abbas Halim Paşa'ya ithaf ettiği *El-Uksur*'da şiirinde Âkif, insanların *sembolik ölümsüzlük* tasavvurunu Karnak'ta gördüğü ve Mısır Firavunlarının ölümsüzlüğe ulaşmak amacıyla yaptıkları heykeller ve sfenksler üzerinden anlatmaktadır:

...Sabahleyin dolaşp gördüğüm o heykeller;
 Ki sermediyyete çılgın zavallı hırs-ı beşer,
 -Kulûba nakşedecek yerde yâd-ı rahmetini-
 Fezaya kazmak için zıll-i bî-kerametini;
 Dikip de her kayadan bin hayata seng-i mezar,
 Bu korkuluklara vahşetle vermiş istikrar;
 Ki secdeler edecekmiş ayaklarında zemin
 Ki arşı titretecekmiş alınlarındaki çîn...⁶¹

Mısır piramitleri, Firavunların ölümsüzlük arayışının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır⁶² ki Âkif, burada sembolik ölümsüzlüğe nasıl kavuşulacağına dair okurlarına bir pusula vermektedir. Bir başka şiirinde ise arkadaşlarının birer birer göçüp gitmesinin ardından, unutulmuşlar kafilisine yetişmek için "*Hadi, gölgenle beraber silinip gitmene bak!*" dizesini söylemiştir. Buradaki "silinmek" ifadesi unutulmak, yok sayılmak anlamlarını da içermektedir.⁶³ *Safahât*'ta sembolik ölümsüzlük bağlamında değerlendirebilecek başka dizeler de bulunmaktadır. Âkif'in "öldükten sonra unutulmamak" meselesine yaklaşımını yansıtan, sanat anlayışını bireysel

61 *El-Uksur*'da manzumesinde Mehmet Âkif, Kahire'nin altı yüz km kadar güneyinde ve Nil'in doğu sahillerine düşen dikili taşlarla dolu mevkiî Karnak'ta gördüğü heykelleri anlatırken onların sonsuzluğa erişmek ve unutulmamak adına yaptıkları gayreti boş bir iş olarak betimlemiş ve ölümsüzlüğe erişmenin yolunu bu dizelerle ifade etmiştir. Bk. Mehmet Âkif Ersoy, *Safahât*, haz. Ömer Rıza Doğrul, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1963, s. 325-327.

62 Mısır Firavunları öldükten sonra mummyalanarak ebedi bir varlık hâline getirilmekteydi. Bu çeşit bir ölümsüzlük, eski imparatorluk devrinde sadece firavunlar için geçerliydi. Zira bu dünyada Tanrının görüntüsü olarak idarede bulunan firavunların öteki dünyada da aynı kadere sahip olacağı kabul edilmişti. Geniş bilgi için bk. Mürüvvet Kurhan, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Ré", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 218, (Nisan 1993), s. 1-26.

63 Mehmet Âkif Ersoy, *Safahât*, s. 529.

anlamda ve tevazu makamında bir itirafa dönüştüren şu dizeler de sembolik ölümsüzlüğün bir örneği olarak okunabilir:

Toprakta gezen gölgeme toprak çekilince,
Günler şu heyûlâyı da er geç silecektir.
Rahmetle anılmak, ebediyet budur amma,
Sessiz yaşadım kim beni nerden bilecektir?⁶⁴

Mehmet Âkif, *Safahât* dışında kalan bu dizeleriyle öldükten sonra “rahmetle anılmayı, ebediyet”, yani sembolik ölümsüzlük olarak nitelendirirken “*Sessiz yaşadım kim beni nerden bilecektir?*” mısraıyla modern zaman insanının unutmaya yatkın karakterine bir atıfta bulunmaktadır. Yine bu çerçevede ele alacağımız diğer bir kıtasında

Bir canlı izin varsa yer üstünde silinmez
Ölsen seni sırtında taşır toprağın altı.
Ey gölgeden ümmîd-i vefâ eyleyen insan
Kaç gün seni hatırlayacaktır şu karaltı?⁶⁵

diyerek insanın öldükten sonra hatırlanmasını “canlı bir iz, eser” bırakmasına bağlayan Âkif, gelecek nesiller tarafından “hatırlanmayı, unutulmamayı”, “gölgeden vefa beklemeye” teşbih etmektedir. Son dize tecahül-i ârif sanatıyla “anılmak” konusunda insanların/şair ve yazarların beklentilerini “beyhude bir iş” şeklinde açıklamaktadır ki Âkif’e göre sembolik ölümsüzlük, kişinin “yâdının gönüllerde ebedî” kalmasından ibarettir.

3. Cumhuriyet Sonrası Türk Şiirinde *Unutulma Korkusu*

Tanzimat, Servet-i Fünun şairleri gibi Cumhuriyet dönemi şairlerinin şiirlerinde de ölümle bağlantılı olarak unutulma korkusunun izleri görülür. Bu nesil, her şeyden önce Balkan Harpleri, Birinci Cihan Harbi, Mütareke dönemi ve Kurtuluş Savaşı yıllarını idrak etmiş ve bu münasebetle ölüm gerçeğiyle sıklıkla yüzleşmiştir. Toplumsal bellekte derin izler bırakan harp yılları, bazı şair ve yazarları “ölüm” duygusunun açtığı birtakım travmalara, korku ve bunalımlara sürüklemiştir. Sevdiklerini kaybetme endişesi, ölüm karşısında hissedilen dehşet, ölümün sırrını çözme gibi mistik ve materyalist yaklaşımlar birçok şairin psikolojisini derinden etkileyen meselelerdir.⁶⁶ Ölümü tema olarak işleyen hemen her şair, dolaylı veya açık bir şekilde korku duygusunu hissettirecek eğilimleri dizelerine yansıtmışlardır.⁶⁷ Ölüm gibi mutlak ve kaçınılmaz bir hakikatin

64 Mehmed Âkif, “Bir Resminin Arkasına”, *Utârid*, 2, (13 Kânunusâni 1335/1919), s. 21.

65 Mehmed Âkif, “Yine Bir Resminin Arkasına”, *Utârid*, 2, (13 Kânunusâni 1335/1919), s. 21.

66 Ahmet Hamdi Tanpınar ve Ahmet Kutsi Tecer örnekleri için bk. Kemal Erol, *Modern Türk Şiirinde Aşk, Ölüm ve İntihar*, s. 193-197.

67 Ölüm travmasının ruhlarda açtığı yaralara Cahit Sıtkı ideal bir örnek niteliğindedir. Şairin ölüm karşısında hissettiği

karşısında tereddüt ve şüphelerle varlığı sorgulayan şairler, geride kalanlar ve toplum tarafından sürekli hatırlanmayı ise büyük bir teselli kabul etmişlerdir.

Zaman zaman sevdiklerinin ölümüyle yüzleşen Cumhuriyet dönemi şairleri, unutulma korkusunun üstesinden gelmek için birtakım teselliler arama peşindedir. Bu bağlamda zikredilebilecek ilk isim, Milli Edebiyat akımının görüşleri doğrultusunda şiirler yazan Beş Hececiler'den Orhan Seyfi Orhon'dur (1890-1972). Şiirlerinde “aşk, kadın, hüznün, yaşama sevinci, tabiat” gibi birçok temayı işleyen şair, unutulma duygusunu açığa vuran “ihtiyarlık, ölüm ve yalnızlık” temlerine dair şiirler de kaleme almıştır.⁶⁸ *Şairin Ölümü*'nde Orhan Seyfi, bir şairin bedeninin vatan topraklarında gömülmüş olmasını, unutulmaya rağmen bir teselli olarak gösterir:

İsterse, sevenler de unutsun seni şâir,
Dünyada ne kalmışsa silinsin sana dair;
İsterse, ne selvin, ne dikilmiş taşın olsun;
Yetmez mi o toprakla karışmış başın olsun?⁶⁹

Yaşının ilerlediği dönemlerde “ihtiyarlık ve ölüm” teması etrafında şiirler yazan ve yüreğini yavaş yavaş ihtiyarlık ile ölüm korkusu saran⁷⁰ Orhan Seyfi'nin *Vasiyet* şiirinde de insanın unutmaya yatkın tabiatından, vefasızlığından şikâyet eden benzer dizelere rastlanır:

...Dostlarım, anmayın artık adımlı;
Siliniz gönülden köhne yâdımı;
Kırınız sonuncu itimadımı;
Ölünce bir daha beni aldatın!⁷¹

1951 yılından itibaren ülkesinden uzakta uzun yıllar gurbet hayatı yaşayan Nâzım Hikmet (1901-1963), şiirlerinde unutulma korkusuna yer veren diğer bir şairdir. *Kuvayı Milliye Destanı*'nda şair, hayat karşısında insanın kaderini “hayran ve düşman”, “unutulma ve hatırlama” gibi iki temel karşıt olguyla tahlile çalışır, unutulmayı “hiç yokmuş gibi” sayılmakla anlamlandırır ve insanın bu çelişkisi karşısında sitem eder:

korku ve endişe, hayatından lezzet almasını engelleyecek kadar ve kaderine kahrettirecek kadar belirgindir. Bk. Kemal Erol, *Modern Türk Şiirinde Aşk, Ölüm ve İntihar*, s. 222-226.

68 Orhan Seyfi'nin hayatı ve edebî şahsiyetinin yanında şiirlerindeki temayı merkeze alan tahliller için bk. Ali Donbay, *Orhan Seyfi Orhon (Hayatı, Gazeteciliği, Fikrî ve Edebî Şahsiyeti, Eserleri)*, AKM Yayınları, Ankara 2009, s. 122-159.

69 Orhan Seyfi Orhon, “Şairin Ölümü”, *Hisar*, 106, (Ekim 1972), s. 5.

70 Bk. Ali Donbay, *Orhan Seyfi Orhon*, s. 152-155.

71 Orhan Seyfi Orhon, “Vasiyet”, *Yeni Türk*, 8, (Mayıs 1933), s. 667. Ayrıca bk. Donbay, *age.*, s. 154-155.

İnsan

ya hayrandır sana, ya düşman

Ya hiç yokmuşsun gibi unutulursun

ya bir dakika bile çıkmazsın akıldan...⁷²

Yine *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nda geçen şu dizelerde insanların nankörlüğü kadar unutmaya eğilimine de işaret vardır:

...Sonra Kafdağı'na ulaştık mıydı

kuş unutulur

biz buraya say-i zâtımızla çıktık, deriz...⁷³

Üç Leylek Lokantası (1959) başlıklı şiirinin son dizesi, o sırada vatanından uzak kalan Nâzım Hikmet'in psikolojisinde çabuk “unutulmuşluğu” iyiden iyiye yer edindiğini göstermektedir:

hiçbir şey unutulmuyor ölümler kadar çabuk.⁷⁴

Vera'ya yazdığı *Saman Sarısı* şiirinde de şairin bilinçaltında unutulmaması gereken iki şey kalmıştır:

iki şey ancak ölümle unutulur

anamızın yüzüyle şehrimizin yüzü...⁷⁵

Şiirlerinin çoğunda müzik, rüya, zaman, sonsuzluk temalarına ve bunlara bağlı olarak tabiat, ışık, aşk kadar *ölüm ve korku* gibi motiflere yer veren⁷⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar'ın (1901-1962) *Ölü* şiirinde unutulma korkusu, sitem dolu bir kaygıya bürünmüştür:

...Kabrimi gösteren taş parçasından

Yıllarla silinmiş olsa da adım

Bir zaman, ey yolcu, ben de yaşadım...⁷⁷

Yine Tanpınar'ın *Selam Olsun* şiirindeki

...Dönmeyen gemiler olduk açıktan

Adımızı soran, arayan var mı?⁷⁸

72 Nâzım Hikmet Ran, *Bütün Şiirleri*, YKY, İstanbul 2008, s. 747.

73 *Age*, s. 1087.

74 *Age*, s. 1712.

75 *Age*, s. 1749.

76 Tanpınar'ın şairlik yönü ve şiirlerinin karakteristik özellikleri için bk. M. Orhan Okay, “Ahmet Hamdi Tanpınar”, *DLA*, 39, (2010), s. 567-570.

77 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 1989, s. 113.

78 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Şiirler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 1961, s. 20-21.

dizelerinde unutulma korkusunun bir yazgıya dönüşmesinden duyulan huzursuzluk sezilmektedir.

Hocaları Faruk Nafiz ve Tanpınar'ın teşvikleriyle şiire yönelen Ahmet Muhip Dıranas (1909-1980)⁷⁹, *Olvido* şiirinde unutuşu, tunç bir kapıya benzetirken “ey” nidasıyla başlayan seslenmelerle kendisini gamlarından kurtarmasını ister:

Ey unutuş! Kapat artık pencereni,
.....

Amansız gecenle yayıl dört bir yanıma

Ey unutuş; kurtar bu gamlardan beni.⁸⁰

Burada korku ile birlikte unutmanın insan psikolojisini rahatlatan tarafına vurgu yapılmaktadır. Şiirdeki benzetme göz önünde bulundurulduğunda Tevfik Fikret'in *Rübâb-ı Şikeste*'sini Türkçeye aktaran Dıranas'ın⁸¹ şairin yukarıda tahlilini yaptığımız *Cezâ-yı Mensiyyet* şiirinden ilham aldığı düşünülebilir.

Ölüm sonrası unutulmak meselesine ironik bir pencereden bakan şairlerden biri de Cumhuriyet dönemi şairlerinden, Oktay Rifat⁸² ve Melih Cevdet ile birlikte Garip hareketinin önemli temsilcilerinden Orhan Veli'dir (1914-1950). Bilindiği üzere şiirlerinde ironi, parodi gibi tekniklerle hayatı fizikî ve ironik bir şekilde anlatmak ve bu amaçla sık sık nüktelere yer vermek Orhan Veli'nin başlıca özelliklerindedir.⁸³ *Ölümüm* şiirinde şairin bu derin kaygısı daha ilk dizelerde göze çarpmaktadır. Şiirde dile gelen ter damlası, bazı hakikatleri haykırmaktadır. Rutinin dışına çıkan gündelik bir yaşam, şairin yokluğunu fısıldayan ipuçlarıdır:

O sabah alnımda iki ter damlası konuşacak

Yorgun olarak öldüğüme dair

Benim *Yeni Sabah*'ı bir başkasına verecek gazeteci Yusuf

İskele kahvesinde çayım soğuyacak

İlk vapur yolcuları arasında olmadığımın farkında bile

olmayacaktır⁸⁴

79 Ankara Lisesi'nde hocalarının teşvikiyle şiire yönelen Dıranas, tema olarak da Tanpınar gibi hece vezniyle hocasına yakın bir duyarlılık geliştirmiştir. Bk. Orhan Okay, *Bir Hülya Adamının Romanı: Ahmet Hamdi Tanpınar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, s. 152-156.

80 Şiirin tamamı için bk. Ahmet Muhip Dıranas, *Şiirler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1988, s. 65-66.

81 Bk. Tevfik Fikret, *Kırık Saz (Rübâb-ı Şikeste)*, Türkçeleştiren: Ahmet Muhip Dıranas, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975, 318 s.

82 Ölüm gerçeğine bütün çıplaklığı ve felsefi arka planıyla hâkim olan Oktay Rifat, Garip hareketi içinde ölüm temasına en çok yer veren şairdir. Şairin *Şehitlik*, *Türkân'a Ağıt*, *Kuzu* ve *Karaca Ahmet* şiirleri bu bağlamdaki ideal örneklerdendir. Bk. Kemal Erol, *Modern Türk Şiirinde Aşk, Ölüm ve İntihar*, s. 239-242.

83 Orhan Veli şiirinin temel özellikleri için bk. Bilge Ercilasun, *Orhan Veli Kanık (Hayatı, Sanatı ve Eserlerinden Seçmeler)*, MEB, İstanbul 1994, s. 20-31.

84 Bu şiir, ilk defa Orhan Veli'nin ölüm yıldönümü dolayısıyla yayınlanmıştır. Bk. Orhan Veli Kanık, “Ölümüm”,

Şiirdeki son dizede şair, kaygısını *yokluğunun farkında olmayan insanlar* üzerinden yansıtmaktadır. Yok sayılmak, fark edilmemek, “unutulma”nın ilk merhalesidir. Zamanla unutulma, bir bilince dönüşecek ve insanların zihninden silinip gitmeye neden olacaktır. Şair, kaçamayacağı acı gerçekleri, ikinci bölümde ironi ile karışık bir şekilde dizelerine dökmüştür:

Lâz müezzin hakkımda salâ verecek
İmam bildiğini okuyacak
Bozuk düzen makamından
Hiç Çamlıca’da kuşbaşı kar yağarken ölünür mü diyen
Yarıdan fazlası abdestsiz cemaatim olacak
Ve hepsi de
İyi biliriz diye yalan söyleyecekler
Ertesi sabah *Cumhuriyet*’te sülâlem sayılacak
Müessif bir irtihal denmeyecek
Ve nihayet
Başı boş hayatım gibi
Başı boş mezarım da taşsız kalacak.⁸⁵

Bu bölümde unutulma ve insanların ilgisizliği son dizelerdedir. Görüldüğü üzere burada şairin unutulma kaygısı, ölüm düşüncesi ile başlayan ve psikolojisini derinden etkileyen bir korku türü olarak dizelere yansımıştır.

Yine Orhan Veli’nin Mehmet Ali Sel müstearıyla yazdığı *Sicilyalı Balıkçı* şiirinde şair, yüz sene sonrasına giderek – zamanında yaşayanlardan kimsenin kalmadığı bir günde – Sicilyalı bir balıkçının kendi adını bilmeden mısralarını şarkı hâlinde terennüm edeceğini ironik bir dille ele almıştır. Bu temenninin gerçekleşmesinden emin olamayan şairin hatırlanmaya dair ümidi de yok gibidir.⁸⁶ Orhan Veli, *Ölüme Yakın* şiirinde de yaşayanların değil, ölenlerin ancak “iyi adam” olabileceğini ve geriye kalan her şeyin unutulmaya mahkûm olduğunu yine ironik bir yaklaşımla ifade eder:

...Ölünce kirlerimizden temizlenir,
Ölünce biz de iyi adam oluruz;

Köprü (Sanat Gazetesi), 5, (1 Aralık 1958), s. 2.

85 Orhan Veli Kanık, “Ölümüm”, s. 2.

Rıfât Ilgaz’ın *Böyle mi Olacak Ölümüm?*, *Cenaze* şiirleri de benzer tema etrafında ironik bir yaklaşım sergiler. Şiirde Orhan Veli etkisi sezilmektedir. Bk. Rıfât Ilgaz, *Bütün Şiirleri 1927-1991*, Çınar Yayınları, İstanbul 2002, s. 48, 55.

86 Bilge Ercilasun, *Orhan Veli Kanık*, s. 50.

Şöhretmiş, kadınmış, para hırsıymış,
Hepsini unuturuz.⁸⁷

Unutulma korkusunu ölüm bağlamında belirgin bir şekilde ve şiir başlığı olarak kullanan Fazıl Hüsni Dağlarca (1914-2008), *Ölü* adlı şiirinde imamı olmayan bir mahallede, yıkanmadan ve beyaz kefenlere sarılmadan, sessiz ve sedasız bir şekilde bir an önce toprakla buluşmayı ister. Dört bölümden ibaret şiirin ilk iki kıtasında belirtilen bu arzu, şairin inanç eksikliğinden değil, şahsî tercihi olarak sezilir:

Hangi mahallede imam yok,
Ben orada öleceğim.
Kimse görmesin ne kadar güzel,
Ayaklarım, saçlarım ve her şeyim.
Ötüler namına azade ve temiz.
Meçhul denizlerde balık;
Müslüman değil miyim, haşa,
Fakat istemiyorum, kalabalık.⁸⁸

Dağlarca, *Beni Unutacaklar* şiirinde ise hayata bu denli bağlanmanın insanı hayal kırıklığına uğratabileceğini konu edinmiştir. Şairi asıl endişelendiren “ruhunu okşayacak birkaç duadan sonra sevdiklerinin onu yalnız bırakması”, yani unutulma korkusudur.⁸⁹ Altında 1933 yılı kaydı görülen *Beni Unutacaklar*’da Dağlarca, ölümün soğuk yüzünü “çiçek, son tahayyül, sükût” imgeleriyle dile getirirken ölümün nihayet kendisini “bir efsane gibi silmesinin” endişesini duymaktadır. Şiirin son dizesinde açık bir şekilde unutulma korkusu hissedilmektedir:

Hangi gurubu engin, bütün ömrünce saklar,
İlk önce birkaç dua okşayacak ruhumu;
Ve nihayet nihayet beni unutacaklar...⁹⁰

Pek çok şiirinde ölümü arzuladığını hissettiren Behçet Necatigil (1916-1979)⁹¹, Rüşti Onur için yazdığı *Bir Şair Yaşamıştı* başlıklı şiirinde, unutulmanın bahtsızlığına, hatırlanma saadetine şu dizelerle küçük bir parantez açmaktadır:

87 Age., s. 106.

88 Kemal Erol, *Modern Türk Şiirinde Aşk, Ölüm ve İntihar*, s. 238.

89 Salim Çonoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Ölüm*, s. 137.

90 Fazıl Hüsni Dağlarca, *İlk Yapıtla 50 Yıl Sonrakiler*, Özgür Yayın, İstanbul 1985, s. 58-59.

91 Necatigil’in ölüm korkusu ve şiirlerindeki ölüm teması için bk. Kemal Erol, *Modern Türk Şiirinde Aşk, Ölüm ve İntihar*, s. 249-253.

Bir şair yaşamıştı Zonguldak'ta

Adı Rüştü Onur'du

Bilseydi hatırlanacağını

Ölümünden sonra-

Memnun olurdu⁹²

Bir röportajında anıların aleyhinde olduğunu, şiirlerinin birçoğunda anıların esareti bulunduğunu, bu yüzden hatıraları unutmaya çalıştığını söyleyen⁹³ Necatigil, bilinçaltının iki temel olgusu sayılan unutma-hatırlamayı, ölümlle sıkça ilişkilendiren şairlerden biridir.⁹⁴ *Kitaplarda Ölmek* şiirinde öldükten sonra hayatları ve eserleri iki kapak, iki parantez arasına sıkıştırılmış, hatıraları okuyucuların ve sevenlerin insafına terk edilen talihsiz şairlerin kaderini işler. Burada öldükten sonra geriye kalan eserle birlikte bütün yaşamı kısa bir metne sığdırılmış yazarın durumuna yönelik ironik bir yaklaşım göze çarpmaktadır. *Can çekişen kuşlar* benzetmesi, bu trajik yazgıya okuyucunun merhametini tetikler:

Adı, soyadı

Açılır parantez

Doğduğu yıl, çizgi, öldüğü yıl, bitti

Kapanır parantez.

O şimdi kitaplarda bir isim, bir soyadı

Bir parantez içinde doğum, ölüm yılları.

Ya sayfa altında, ya da az ilerde

Eserleri, ne zaman basıldığı

Kısa, uzun bir liste

Kitap adları

Can çekişen kuşlar gibi elinizde.

92 Behçet Necatigil, *Vaktin Zulmünde Karşı Yazmak (Düzyazılar III)*, haz. Serenad Demirhan, YKY, İstanbul 2019, s. 31-34.

93 *Age.*, s. 206-207.

94 Şair için tercih edilen “Unutulmak İsteyen Şair” mottosu da Necatigil’in bu psikolojisine atf niteliğindedir. Bk. Yüksel Pazarkaya, *Unutulmak İsteyen Şair (Behçet Necatigil 100 Yaşında)*, Sözcükler Yayınları, İstanbul 2016, 360 s.

Necatigil'in 1957 yılında *Varlık* dergisinde neşredilen şiirinde sadece bütün hayat safhalarının birkaç paranteze indirgenmesine değil, aynı zamanda şairi anlamlı ve insan kılan "ümit, korku, gözyaşı, sevinç" gibi bütün duyguların parantezlere hapsedilmesine bir reaksiyon sezilmektedir. Son kıtada şair, asıl ölümün kitaplarda ve bir çizgilik yerde hapsedilmek olduğunu vurgulayıp "unutulmuşluk" yazgısına trajik bir yaklaşım sergiler:

Parantezin içindeki çizgi
Ne varsa orda
Ümidi, korkusu, gözyaşı, sevinci
Ne varsa orda.

O şimdi kitaplarda
Bir çizgilik yerde hapis,
Hâlâ mı yaşıyor, korunamaz ki,
Öldürebilirsiniz.⁹⁵

Behçet Necatigil'in bu şiirine benzer tema, İlhan Berk ve Ümit Yaşar Oğuzcan'ın şiirlerinde de mevcuttur. *Halikarnas Balıkçısı (Ölümler Kalan I)*, *Adın Yazıldı, Ölüm Yazamaz Yazısını*, *Cahit Sıtkı Tarancı İçin Yazıt* ve *Bir Mezar Yazıtı* şiirlerinde⁹⁶ İlhan Berk (1918-2008), sessiz yaşayan şairlerin herkes gibi birer insan ve "bizden biri" olduğunu, adlarının unutulup kestirilip atılmamasını öğütlemektedir:

Tarancı, burda yatan. Kiminizin bildiği
hiç bilmediği kiminizin. Sessiz yaşadı
çoğunuz gibi. Çoğunuz gibi sevdi, acı çekti
Ve dünyanın bütün iyi şairleri gibi
iyi, orta, kötü onun da şiirleri.
Hem şiir Martialis'in dediği gibi
başka türlü de yazılmıyor ki.⁹⁷

Bir Şiirde Yaşamak'ta Ümit Yaşar, Necatigil'in kitabı yerine güzel bir şiire hapsedilmiş şair üzerinden unutulmuşluğu ele alır. Eski günlerde kalan güzel bir şiiri anmayı/hatırlamayı, "yaşamak" ve "unutulmuş mısralarda kesik kesik uzaklarda bir yerden kendi kendine dönmek"le eş değer gösterir. Şairlerin anılara hapsedilmesini, hayata yenik düşme olarak görürken geriye

95 Behçet Necatigil, *Şiirler (Bütün Yapıtları)*, haz. M. Ali Tanyeri-Hilmi Yavuz, YKY, İstanbul 2009, s. 163.

96 İlhan Berk, *Aşk Tahtı (1976-1982)*, YKY, İstanbul 1999, s. 253-257.

97 *Age.*, s. 256.

sadece bir şiirde yaşamak kalmıştır. Şair, şiirleri okudukça yeniden dirilmekte ve bir nevi sembolik ölümsüzlüğe kavuşmaktadır:

...Anlasana, yenik düştük bu kavgada biz yenik
Anılar kaldı ama, bütün bir gençlik giden
Yine de en güzeli; bir şiirde yaşamak yeniden⁹⁸

4. İkinci Yeni Şiirinde Unutulma Korkusunun İzleri

İkinci Yeni sanatçılarının geneli ölümü, hayatı parçalayan, insana korku veren ve insanın kendi oluşunu engelleyen sınırlayıcı bir olgu olarak görürken Sezai Karakoç, ölümü var olmanın bir ön koşulu kabul eder.⁹⁹ Edip Cansever’in *Ölümün Konumu*’nda “İngesiyim Ölümün”¹⁰⁰ şeklinde bir mısraya sığdırdığı ölüm trajedisi, birçok korkuyu tetikleyen unsur hâlinde şiirlere girmiştir. İkinci Yeni şairlerinden Cemal Süreya ile Turgut Uyar’ın şiirlerinde ölüm ile birlikte unutulma korkusu, baskın bir endişe olarak birbirini çağrıştırmaktadır. Cemal Süreya, “Şairin Hayatı Şiire Dâhil” mottosuyla otobiyografinin şiire dâhil olduğunu, hayatın okuru tam ilgilendirmesi için, şiirin de belirli bir noktaya gelmiş olmasını ileri sürmüştür. Unutulmaktan kurtulmanın, sembolik ölümsüzlüğe ulaşmanın yolu da şaire göre ölümden sonra hayatın şiirle devam etmesidir.¹⁰¹ Cemal Süreya’nın *Hamza*¹⁰² şiirinde kişinin unutulmasıyla birçok şeyin anlamsızlaşacağı iki dizeye sığdırılmıştır:

...Yaşayanlar unutmuştu bizi
Biz öldüğümüzle kalmıştık.¹⁰³

Şiirlerinde “korku” kelimesine sıkça yer veren Turgut Uyar’ın ölüm korkusunu acı bir çılgılığa dönüştürmesi, hayatı ölüme eşitleme isteğindedir. Bu bakımdan şairin şiirlerinde yaşama sevgisi kadar ölüm korkusu da önemli bir yer tutar. Ölümü, insanın mutlak gerçeği ve bir farkındalık olarak ele alan Uyar kaygı, yalnızlık, başkaldırı, umutsuzluk, huzursuzluk ve yabancılık duygusunu “baskın bir ölüm imgesine” dönüştürerek irdeler.¹⁰⁴ Uyar’ın ölüm kaygısına unutulma/

98 Ümit Yaşar Oğuzcan, *Şiir Denizi II*, Özgür Yayınları, İstanbul 2003, s. 367.

Ümit Yaşar, *Şiirin Savunması ya da Ozan Savunması* şiirinde de kalplerde yaşamayı sembolik ölümsüzlüğe kavuşmanın bir vesilesi sayar:

“...Oysaki o kalplerde hep aynı ümit yaşar
Ozanlar ölüp ölüp yeniden dirilmiştir.”

Bk. Ümit Yaşar Oğuzcan, *Şiir Denizi II*, s. 550-551.

99 Veysel Şahin, *Turgut Uyar’ın Şiirlerinde “Ben ve Öteki”nin Görüntü Düzeyleri*, s. 158.

100 Edip Cansever, *Yerçekimli Karanfil*, Adam Yayınları, İstanbul 1990, s. 297.

101 Söz konusu deneme yazısı için bk. Cemal Süreya, *Folklor Şiire Düşman (Denemeler)*, Can Yayınları, İstanbul 1992, s. 61-64.

102 Şiir, *Mülkiye mecmuasında (1953) Ölmüşlük* adıyla da neşredilmiştir. Bk. Cemal Süreya, *Sevda Sözleri (Şiirler)*, YKY, İstanbul 2005, s. 282.

103 *Age.*, s. 27.

104 Veysel Şahin, *Turgut Uyar’ın Şiirlerinde “Ben ve Öteki”nin Görüntü Düzeyleri*, s. 159.

unutulmuşluk da dâhildir. “Ölümlü Yaşamaya Hergünkü Çağrı”da unutmamayı, “*yeniden hep yeniden yaratmak*” olarak nitelendirir.¹⁰⁵ *Bir Daha*’da ise insanlardan ölümlerini bir çiçek gibi unutulmuşluğun kuytularından toplamasını bekler:

...Oysa bir çiçek bir güzel dünyaya bakmalıdır

Ve kuytulardan, unutulmaktan tek tek

Ölülerimiz toplanacaktır.¹⁰⁶

Şairin *Ölüme Dair Konuşmalar*’ında ölüm bir hatıra, bir piyango gibi betimlenir. Şiirde unutamamak bir ızdırıp hâlini alırken sevgilinin yokluğuna alışma telaşı vardır:

...Ölüm bir hatıra gibidir insanda;

Kâh hatırlanır, kâh unutulur.

Fakat bir gün, bir gün nihayet

Gözle görülür elle tutulur...¹⁰⁷

Orhan Veli’nin *Ölümüm* şiirinde olduğu gibi Turgut Uyar’ın *Bir Garip Ölmüş Diyeler* şiiri de unutmaya ve gündelik hayatın telaşı içinde fark edilmemeye yönelik ironik bir yaklaşım sergiler:

...Ne gazetelerde ne de radyoda

Ölümüm kimseye dert olmamalı.

Kim tanır zaten beni dünyada.¹⁰⁸

Son dizedeki “Kim tanır?” istifhamı, bilinçaltındaki hatırlanmak ve unutulmamak endişesinin dışı vurumudur. Şair *Alıntılarla* şiirinde ise unutmamayı bir direnme şekli olarak karşımıza çıkarır:

“hiç unutmam hiç unutmam hiç unutmam” (Metin Eloğlu)

diyor birisi, yineliyorum

hiç unutmam hiç unutmam hiç unutmam

çünkü hiç unutmam hiç unutmam hiç unutmamın

insan nasıl direnir başka

“hiç unutmam”¹⁰⁹

Sezai Karakoç’u (1933-2021), unutulma korkusunun çaresini, sembolik ölümsüzlüğü bulan şairlerden biri olarak kabul edebiliriz. Şiiri, “dirilmek ve diriltmek görevi” olarak gören Karakoç,

105 Turgut Uyar, *Büyük Saat (Bütün Şiirleri)*, YKY, İstanbul 2010, s. 180.

106 Turgut Uyar, *Göğe Bakma Durağı (Seçme Şiirler)*, haz. Bedirhan Toprak, YKY, İstanbul 2012, s. 55.

107 *Age.*, s. 25.

108 *Age.*, s. 62.

109 *Age.*, s. 570.

“ölümün ötesindeki güzelliği”n peşine düşmüştür.¹¹⁰ *Ağustos Böceği Bir Meşaledir* şiirinde Karakoç, “bu harikalar harikası böceğe” iftira eden ve “onu tembellikle suçlayan” masalcıya, ateşle savaşan bu çalışkan böceği, özgürlüğün simgesi ve Tanrı’nın sönmez meş’alesinin remzi olarak gösterir. Unutulmamanın sırrına eren Ağustos böceğinin “uyarıcı ve muştucu” bir yaratık olduğunu söyleyen Karakoç, onunla ölümsüzlüğün sırrını fısıldar:

Ateşle dans eder o güneşle dans eder
Çırçıplak çıkar güneşin karşısına
Belki yaşayamaz güneşi eksik kışta
Fakat ardında unutulmaz bir yaz bırakır¹¹¹

İkinci Yeni şairleri dışında dönemin başka şairlerinde de unutulma korkusu şiirlere yansımıştır. Kendisini geleneksel halk şairleri zincirinin bir halkası sayan Ümit Yaşar Oğuzcan’ın¹¹² (1926-1984) *Unutulmuş Ölüler* şiirinde “unutulmak”, “kurşun, kanser” metaforuyla ve olumsuz bağlamlarıyla tasvir edilmiştir:

Unutulmak... Bu savaşta son kurşunu kaderin,
Saplanır en can alıcı yerimize o mermi,
Her yerde bir yangın ve her şey kan-revan...
...
Unutulmak sarar bütün vücudu bir kanser gibi.¹¹³

Oğuzcan’ın bilinçaltındaki unutulma korkusunu açığa vuran şiirlerinden biri de *Unutulmuş Adam*’dır. Şair, ikinci tekil şahıs üzerinden kendi adının ve şiirlerinin unutulma endişesini dizelere dökmüştür:

Sen unutulmuş bir adamsın
Anlaşılmamış şiirlerim gibi
Bütün güzelliğiyle unutulmuş
Şiirlerim ki; yalnızlığa benzer
Öylesine mahzun, öylesine kahrolmuş¹¹⁴

Gülten Akın (1933-2015), unutma ve unutulma kaygısını şiirlerine yansıtan Cumhuriyet dönemi kadın şairlerden biridir. Unutmayı ölümle eşdeğer gören Akın,

110 *Alınyazısı Saati*’ndeki 13. şiirde geçen bu dizeler için bk. Sezai Karakoç, *Gün Doğmadan (Şiirler)*, s. 677-678.

111 *Age*, s. 679-682.

112 Şiir poetikasına dair düşünceleri için bk. Ümit Yaşar Oğuzcan, *Şiir Denizi I*, Özgür Yayınları, İstanbul 2003, s. 10.

113 Ümit Yaşar (Oğuzcan), “Unutulmuş Ölüler”, *Güney*, 21, (Haziran 1969), s. 4. Ayrıca bk. Ümit Yaşar Oğuzcan, *Şiir Denizi II*, s. 346.

114 Ümit Yaşar Oğuzcan, *Şiir Denizi I*, s. 66-67.

Dost kimdi kardeş kimdi yâr kimdi

Tüm unutsam dedim unutsam

Onları unutmam ölümümdü ¹¹⁵

dizelerinden sonra bilinçaltındaki “unutulma” kaygısını şu dizelerle anlatır:

20 Mayıs 954’te

Kurtuluş istasyonundan tren dolusu

Güneye gidenlere el ettim

Güneyde doğuda bu şehirde

Yepyeni bir yaşamada hepsi

Çoktan unutmuşlardır beni

Affettim...¹¹⁶

Kimlerin neden unutulacağı da Gülten Akın’ın şiirlerinde yer alan temalardandır. *Havada Bir Hoş Aydınlik* şiirinde bu sorunun cevabını buluruz:

...Yürekte bir yavru serçe

Çırpına çırpına yorulur

Çay denize gitti gider

Yaban şehirlere giden unutulur¹¹⁷

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Cumhuriyet dönemi şairleri, şiirlerinde ölüm korkusunu işlerken buna, örtülü veya açık bir şekilde bilinçaltlarındaki unutulma korkusu da eşlik etmekte ve bu kaygı çeşitli imgelerle dizelere dökülmektedir. Her iki korku toplum hafızasında yaşama arzusunu tetikler ki sembolik ölümsüzlük denilen bu tasavvur, şairlerde yaşama gücünü tazeleyen psikolojik bir reflektir. Ölüm sonrası varlıklarını hafızanın diriltici gücüne emanet edip birtakım sembollerle yeni nesillere seslenmek, kültürel hayatın bir parçası hâlinde geleceğe akmak, şairlerin gönlündeki gizli emellerden biridir. Onlar için asıl ölüm, “unutulmak” olduğu gibi asıl ölümsüzlük de toplum hafızasında çeşitli vesilelerle hatırlanmaktadır.

115 Gülten Akın, *Toplu Şiirler I*, YKY, İstanbul 2000, s. 31.

116 *Age.*, s. 31.

117 *Age.*, s. 32.

Gülten Akın’ın “*Kendi Yalnızlığında Unutulmuş*”, “*Buz Üstüne Şiir*”, “*Uzun Yağmurlardan Sonra*” adlı şiirlerinde de benzer tema görülmektedir.

Sonuç

İnsanın korkularıyla yüzleşmesi yaşam boyunca devam eden bir süreçtir. Kimi insanlar bu duygularla başa çıkmak için çeşitli tedavi yöntemlerine başvurup dinî ve felsefî inançlarına sığınırken şairler bilinçaltılarındaki korkuları dizelere dökmek suretiyle insan tabiatındaki duygu değişimlerini dışa vururlar. Birçok korku türü arasında şairlerin psikolojilerini etkileyen iki korku türü dikkat çekmektedir: *ölüm ve unutulma korkusu*. Aşırı takıntı hâline geldiği zaman bir çeşit histeriye dönüşerek patolojik özellikler de gösterebilen unutulma korkusu, Abdülhak Hâmid Tarhan gibi bazı şairlerin psiko-biyografisinde olumsuz bir iz bırakmıştır. Bir endişe krizini hissettirecek şekilde belirtileri görülen bu fobik durum, “kriz entelektüel” olarak adlandırılan, birçok şair ve yazarın maruz kaldığı tipik bir sinir buhranı hâlidir. Bununla birlikte hassas oldukları kadar duygusal, heyecanlı bir tabiatları bulunan şairler, herkesten ziyade ölüm ve unutulmak korkusunu yaşadıkları için bu korkuya karşı kalkan olacak çareleri de aramışlardır. Bu yüzden her iki korku, öldükten sonra toplum hafızasında yaşamaya devam etme arzusunun bir tezahürü olan sembolik ölümsüzlükle yakından ilişkilidir. Yeni Türk edebiyatında gerek unutulma korkusunu gerekse sembolik ölümsüzlüğü kavramsal olarak şiir diline sokan Tevfik Fikret ve Mehmet Âkif, manzumelerinde insanın ölüm karşısındaki acziyetine yer vermiş, sembolik ölümsüzlüğün çaresini de “*eserleri, fikirleri ve hizmetleriyle milletin gönlünde taht kurmak*” şeklinde açıklamışlardır. İki şair de meseleye toplumsal bağlamıyla yaklaşmış, kültürel hafızada kalıcı/ölümsüz olmanın sırrını “milletin kalbinde iz bırakmakla” ilişkilendirmişlerdir.

Unutulma korkusu, ölümlle yüzleşen ve zaman zaman dostlarını kaybeden şairlerin zihin dünyasını sık sık meşgul eden bir marazdır. Ölüm ve yokluk duygusu Tanzimat dönemi şiirlerinde metafizik bir bunalımın izlerini yansıtacak şekilde karşımıza çıkarken unutulma korkusu Milli Edebiyat, Beş Hececiler, Garip Hareketi ve İkinci Yeni şairlerinde rastladığımız bir temadır. Bu şairler, her şeyden önce büyük yıkımlara neden olan Balkan Harpleri, Birinci Cihan Harbi, Mütareke ve Kurtuluş Savaşı gibi sosyal, ekonomik, demografik ve siyasî çalkantıların ortasında gözlerini dünyaya açmışlardır. Ölümle sıklıkla yüzleşen bir neslin çocukları olarak da psikolojik dirençleri son derece zayıftır. Pozitivizm ve materyalizm akımlarının rüzgârıyla dışa dönük, maddecî, toplumsal-gerçekçi şiirler kaleme alan şairlerde ölüm ve unutulma korkusu daha belirgin bir travmaya yol açarken içe dönük metafizik ve maneviyatçı şairlerde biraz daha mütevekkil bir özellik göstermektedir. Orhan Seyfi, Nâzım Hikmet, Tanpınar, Ahmet Muhip Dıranas, Orhan Veli, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Behçet Necatigil, İlhan Berk, Cemal Süreya, Turgut Uyar, Sezai Karakoç, Ümit Yaşar Oğuzcan ve Gülten Akın’ın şiirlerinde tema olarak işlenen unutulma korkusu, farklı metaforlara bürünerek şairlerin iç dünyasındaki kaygılarını açığa vuracak şekilde dizelerine yansımıştır. Şairler, bu bağlamda unutulmayı taş ve tunç gibi katı, sert ve hissiz nesnelere, kurşun, kanser gibi olumsuz imgelerle betimlerken unutulmayı da vefasızlıkla eş değer görmüşlerdir. Unutulma ve ölüm kaygısı, genel olarak “*yok sayılma, fark edilmeme, asıl ölüm, yalnızlık, başkaldırı, umutsuzluk, huzursuzluk ve yabancılık duygusu*” gibi negatif bağlamlarıyla şiir diline girmiş ve psikolojik bir reaksiyon hâlinde farklı imgelerle dizelerde yer almıştır. Sembolik ölümsüzlük tasavvuru ise her iki kaygının ilacıdır ve birçok şair,

bu duygularla başa çıkmanın yolunu milletin gönlünde taht kurmak suretiyle sonsuz bir yaşama ermek arzusunda bulmuştur.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Akın, Gülten, *Toplu Şiirler I*, YKY, İstanbul 2000.
- Akıncı, Dr. Gündüz, *Abdülhak Hâmit Tarhan (Hayatı, Eserleri ve Sanatı)*, TTK, Ankara 1954.
- André, Cristophe, *Korkunun Psikolojisi: Fobiler, Korkular, Kaygılar*, çev. İsmail Yerguz, Say Yayınları, İstanbul 2004.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük 3*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005.
- Bauman, Zygmunt, *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*, çev. Nurgül Demirdöven, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1992.
- Bayındır, Tolga, *Ölüm Karşısında Ahmet Hamdi Tanpınar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale 2010.
- Berk, İlhan, *Aşk Tahtı (1976-1982)*, YKY, İstanbul 1999.
- Bottéro, Jean, *Gulgamiş Destanı (Ölmek İstemeyen Büyük İnsan)*, çev. Orhan Suda, YKY, İstanbul 2002.
- Cansever, Edip, *Yerçekimli Karanfil*, Adam Yayınları, İstanbul 1990.
- Çonoğlu, Dr. Salim, *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Ölüm*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.
- Dağlarca, Fazıl Hüsnü, *Çocuk ve Allah*, Kitap Yayınları, İstanbul 1966.
- Dağlarca, Fazıl Hüsnü, *İlk Yapıtla 50 Yıl Sonrakiler*, Özgür Yayın, İstanbul 1985.
- Dıranas, Ahmet Muhip, *Şiirler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1988.
- Dizdaroğlu, Hikmet, *Abdülhak Hâmit Tarhan: Hayatı, Sanatı, Eserleri*, Varlık Yayınları, İstanbul 1953.
- Donbay, Ali, *Orhan Seyfi Orhon (Hayatı, Gazeteciliği, Fikri ve Edebî Şahsiyeti, Eserleri)*, AKM Yayınları, Ankara 2009.
- Eliade, Mircea, *İmgeler-Simgeler*, Gece Kitapları, Ankara 1992.
- Eliade, Mircea, *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat, Simavi Yayınları, İstanbul 1993.
- Ercilasun, Bilge, *Orhan Veli Kanık (Hayatı, Sanatı ve Eserlerinden Seçmeler)*, MEB, İstanbul 1994.
- Erol, Dr. Kemal, *Modern Türk Şiirinde Aşk, Ölüm ve İntihar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010.
- Ersoy, Mehmet Âkif, *Safahât*, haz. Ö. Faruk Huyugüzel-Fazıl Gökçek-Rıza Bağcı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.
- Ersoy, Mehmet Âkif, *Safahât*, haz. Ömer Rıza Doğrul, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1963.
- Freud, Sigmund, *Endişe*, çev. Leylâ Özcengiz, Dergâh Yayınları, İstanbul 1977.
- Freud, Sigmund-Breuer, Josef, *Histeri Üzerine Çalışmalar*, çev. Emre Kapkın, Payel Yayınları, İstanbul 2013.
- Furedi, Frank, *Korku Kültürü (Risk Almamanın Riskleri)*, çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.
- Hacızade, Naile, *Bilişsel Dilbilim Açısından Duyguların Dili*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2012.
- İlgaz, Rıfat, *Bütün Şiirleri 1927-1991*, Çınar Yayınları, İstanbul 2002.
- Kaplan, Mehmet, *Tevfik Fikret: Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1987.
- Kaplan, Mehmet, *Tevfik Fikret*, Kültür ve Turizm Bak. Yayınları, Ankara 1986.

- Karademir, Nihat, *İnsanın Ölümsüzlük Arayışı: Unutulma Korkusu ve Sembolik Ölümsüzlük*, Lejand Kitap, İstanbul 2021.
- Karakoç, Sezai, *Gün Doğmadan (Şiirler)*, Diriliş Yayınları, İstanbul 2001.
- Karnas, Mustafa, *Hayat Suyu (Sonsuzluğa Açılan Kapı)*, ed. Reha Sezai Yiğit, Akıltaşı Kitapları, İstanbul 2015.
- Kısakürek, Necip Fazıl, *Bâbîâli*, 2. bs., B.D. Yayınları, İstanbul 1976.
- Kısakürek, Necip Fazıl, *Çile*, B.D. Yayınları, İstanbul 1977.
- Köknel, Prof. Dr. Özcan, *Korkular, Takıntılar, Saplantılar*, Altın Kitaplar, İstanbul 1990.
- Krishnamurti, Jiddu, *Korku Üzerine*, Ayna Yayınevi, İstanbul 2000.
- L. N., Tolstoy, *Ölüm.*, Müt. Müttekâid Binbaşı Ali Fuad, Cihân Matbaası, İstanbul 1340/1342.
- Necatigil, Behçet, *Şiirler (Bütün Yapıtları)*, haz. M. Ali Tanyeri-Hilmi Yavuz, YKY, İstanbul 2009.
- Necatigil, Behçet, *Vaktin Zulmünde Karşı Yazmak (Düzyazular III)*, haz. Serenad Demirhan, YKY, İstanbul 2019.
- Oğuzcan, Ümit Yaşar, *Şiir Denizi I*, Özgür Yayınları, İstanbul 2003.
- Oğuzcan, Ümit Yaşar, *Şiir Denizi II*, Özgür Yayınları, İstanbul 2003.
- Okay, Orhan, *Bir Hülya Adamının Romanı: Ahmet Hamdi Tanpınar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.
- Özgül, Metin Kayahan, *Hersekli Ârif Hikmet*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Pala, İskender, *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, Cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Pamuk, Orhan, *Manzaradan Parçalar; (Hayat, Sokaklar, Edebiyat)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Pazarkaya, Yüksel, *Unutulmak İsteyen Şair (Behçet Necatigil 100 Yaşında)*, Sözcükler Yayınları, İstanbul 2016.
- Ran, Nâzım Hikmet, *Bütün Şiirleri*, YKY, İstanbul 2008.
- Süreya, Cemal, *Folklor Şiire Düşman (Denemeler)*, Can Yayınları, İstanbul 1992.
- Süreya, Cemal, *Sevda Sözleri (Şiirler)*, YKY, İstanbul 2005.
- Şahin, Ahmet Metehan, *Tanzimat Dönemi Mektuplarında Kaygı ve Endişe*, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2023.
- Şahin, Veysel, *Turgut Uyar'ın Şiirlerinde “Ben ve Öteki”nin Görüntü Düzeyleri (Turgut Uyar'ın Şiirleri Üzerine Tematik Bir İnceleme)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317/1899.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Şiirler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 1961.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 1989.
- Tarancı, Cahit Sıtkı, *Sonrası*, Varlık Yayınları, İstanbul 1962.
- [Tarhan], Abdülhak Hâmid, *Makber*, Kitapçı Arakel, İstanbul 1303.
- Tarhan, Abdülhak Hâmid, *Bütün Şiirleri 2 (Makber/Ölü/Hacle/Bâlâdan Bir Ses)*, haz. İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.
- Taşçi Yıldırım, Emine, *İslam Felsefesi ve Modern Psikolojide Ölüm Korkusu*, Emin Yayınları, Bursa 2022.
- Tevfik Fikret, *Halûk'un Defteri*, Tanîn Matbaası, İstanbul 1327.
- Tevfik Fikret, *Kırık Saz (Rübâb-ı Şikeste)*, Türkçeleştiren: Ahmet Muhip Dıranas, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975.
- Tevfik Fikret, *Rübâb-ı Şikeste*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2009.
- Tevfik Fikret, *Rübâb-ı Şikeste*, haz. Abdullah Uçman-Hasan Akay, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005.
- Toros, Taha, *Mâzi Cenneti*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

Uyar, Turgut, *Büyük Saat (Bütün Şiirleri)*, YKY, İstanbul 2010.

Uyar, Turgut, *Göğe Bakma Durağı (Seçme Şiirler)*, haz. Bedirhan Toprak, YKY, İstanbul 2012.

Sürelî Yayınlar/Ansiklopedi Maddeleri

[Ersoy], Mehmed Âkif, “Bir Resminin Arkasına”; “Yine Bir Resminin Arkasına”, *Utârid Mecmuası*, 2, (13 Kânunusânî 1335/1919), s. 21.

Hacıhasanoğlu, Muzaffer, “Saba’da Ölüm”, *Varlık*, 687, (1 Şubat 1967), s. 5.

“Hasan Âli Yücel’in İstanbul’da Bebek’teki Fikret’in Evi Olan Âşîyan’ında Söylediği Değerli Sözler”, *Kaynak-Balikesir Halkevi Dergisi*, 151, (19 Ağustos 1945), s. 467.

Kanık, Orhan Veli, “Ölümüm”, *Köprü* (Sanat Gazetesi), 5, (1 Aralık 1958), s. 2.

Kaya, Şükrü, “Hâmid İçin: O, Hayata, Vatana Bağlı Canlı Bir Varlıktır”. *Cumhuriyet*, 4641, (16 Nisan 1938), s. 5.

Kurhan, Mürüvvet, “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Ré”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 218, (Nisan 1993), s. 1-26.

(Oğuzcan), Ümit Yaşar, “Unutulmuş Ölüler”, *Güney*, 21, (Haziran 1969), s. 4.

Okay, M. Orhan, “Ahmet Hamdi Tanpınar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 39, (2010), s. 567-570.

Orhon, Orhan Seyfi, “Vasiyet”, *Yeni Türk*, 8, (Mayıs 1933), s. 667.

Orhon, Orhan Seyfi, “Şairin Ölümü”, *Hisar*, 106, (Ekim 1972), s. 5.

Tural, Doç. Dr. Sadık, “Yahya Kemal’in Şiirinde Duygular: Yaşlılık ve Ölüm”, *Türk Edebiyatı*, 135, (Ocak 1985), s. 21-25.

Uçman, Abdullah, “Rıza Tevfik’in Ölüm Şiirleri”, *Türk Edebiyatı*, 415, (Mayıs 2008), s. 55-59.

Uyguner, Muzaffer, “Ziya Osman’ın Şiirindeki Temalar”, *Hisar*, 53, (Mayıs 1968), s. 12-15.

Yağcıoğlu, Halim, “Ölüm Korkusu”, *Çınaraltı*, 84, (1 Mayıs 1943), s. 10.

AN SYNOPTIC OF POETS' "FEAR OF OBLIVION" IN THE CONTEXT OF SYMBOLIC IMMORTALITY

Ibrahim ÖZTÜRKÇÜ[✉]

The human being, a social creature by his creation, lives under the incitement of many emotions throughout his life, and these emotions show different characteristics in each person. Psychologist Mariela Sartorius identified eight basic emotions as primary in humans: "Anger, grief, fear, joy, love, astonishment, contempt (hate), shame." Among these fundamental emotions, each of which has different components, fear is one of the most dominant impulses in the human being. Among the kinds of fear that arise from many causes, one of the fears influenced by poets is the fear of being forgotten, triggered by the thought of death. Poets who have earned a place in the heart of society with their works carry in their hearts a secret desire to be remembered forever, including in cultural life after their death. This desire, called symbolic immortality, responds to a person's desire to live as a cultural entity in social memory after being deprived of his material existence. When the desire for eternal life becomes an irresistible impulse in the memory of the people, symbolic immortality is blown out. The fear and thought of death has led to a symbolic quest for immortality, as the poets have provoked the fear of being forgotten. It is possible to encounter in the poems of Tevfik Fikret and Mehmet Âkif a number of phrases calling for symbolic immortality, as well as the fear of being forgotten.

One of the most ideal examples to be studied in Turkish literature in terms of the metaphysical approach to the idea of death, extinction and forgetfulness, and the psychological dimensions of these feelings, is Abdülhak Hâmid. Some fears are too pronounced to show hysterical traits in Hâmid, and are one of the most remarkable aspects of his psycho-biography that should not be neglected. Many of the series in Makber (1886) reflect Hâmid's fears as well as his metaphysical horrors. In addition, Tevfik Fikret and Mehmet Âkif are two ideal examples of their approaches to the fear of death, the thought of nothingness and fear of being forgotten, and in this context are among the series in their poems calling for symbolic immortality.

Forgetting and remembering are two basic features of memory. Both are the expiration or later return of an existing phenomenon. Forgetting is an individual psychological condition, while forgetting is the memory effect of others on the person. Fear of being forgotten is a disorder that occupies the minds of poets who often face death and occasionally lose their writer friends. The

* Dr., İstanbul / Türkiye, ibrahimozturkcu1980@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9545-9786

fear of being forgotten, which emerged in the New Literature after Tanzimat, has been referred to in the poems of many poets, including the Adam Cassidy of Akif Pasha and the Makber of Hâmid, in such a way as to reflect the traces of a metaphysical decline. It also has the effect of opening their eyes to the world in the midst of social and political turmoil that has resulted in the Balkan Harps, the Battle of the First World War, the War of Mütareke and the Revolution, as children of a generation that often faced death during the years of the war of liberation.

In terms of creating an example in the period of the Republic, Orhan Seyfi Orhon, Nâzım Hikmet, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Muhip Dıranas, Orhan Veli Kanık, Fazıl Hüsni Dağlarca, Behçet Necatigil, İlhan Berk, Cemal Süreya, Turgut Uyar, Sezai Karakoç, Ümit Yaşar Oğuzcan and Gülten Akin's poems have identified the fear of death and forgetfulness as a thematic feature, with various contexts and metaphors. Republican poets expressed fear of death in their poems, which were accompanied by the fear of being forgotten in their hidden or open subconscious, and this fear is seen as a dominant element of their poetry in various images. In this context, the poets have regarded forgetting as an absolute equivalent of solid, hard and senseless objects such as stone and brass, and of negative images such as bullet and cancer. The anxiety of forgetfulness and death has generally entered the poetic language with negative contexts such as "nothing counted, not noticed, real death, loneliness, rebellion, despair, restlessness and feeling of alienation" and is included in series with different images in a psychological reaction.

The symbolic expression of immortality is the cure for both anxieties, and many poets have found a way to cope with these feelings by establishing a throne in the hearts of the people to eternal life. This reflection is a psychological reflex that revitalizes the vitality of poets. To entrust the existence of the afterlife to the resurrecting power of memory, to address the new generations with symbols, to remain in the future as part of cultural life, is one of the secret endeavours in the minds of poets.

KAZAN ÜNİVERSİTESİ ETNOGRAFYA MÜZESİ'NİN TARİHÇESİ VE BRUNO FRİDRİHOVIÇ ADLER'İN (1874-1942) MÜZECİLİK FAALİYETLERİ

HISTORY OF KAZAN UNIVERSITY MUSEUM OF ETHNOGRAPHY AND
MUSEUM ACTIVITIES OF BRUNO FRIDRIHOVICH ADLER (1874-1942)

Gözde SAZAK*

Öz

Kazan Üniversitesi Etnografya Müzesi, Rusya'daki en eski etnografya müzelerinden biridir ve İdil-Ural bölgesindeki ilk etnografya müzesidir. 1815 yılında temelleri atılan müze önce *Nadir Eserler Odası* olarak kullanılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise *Oda* bir dizi yapısal değişiklik geçirmiş ve *Anavatan Araştırmaları Müzesi* (Музей Отечества) olarak yeniden adlandırılmıştır. Yine bu dönemde üniversite bünyesinde *Coğrafya Odası* ve *Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti Müzesi* olmak üzere iki müze daha faaliyet göstermiştir. 1913 yılında Bruno Fridrihoviç Adler'in başkanlığında *Anavatan Araştırmaları Müzesi, Coğrafya Odası* ve *Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti Müzesi*'nin etnografik koleksiyonları *Etnografya Müzesi* adı altında birleştirilmiştir. Adler, Kazan'da etnografyanın bir ilim dalı olarak gelişmesi için birçok çalışma yürütmüştür. Müdürlüğü döneminde müzenin koleksiyonları zenginleşmiş; müzede sergiler açılmaya, dersler ve halka açık konferanslar verilmeye başlanmıştır. Günümüzde müze koleksiyonları, Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği halklarının yanı sıra Uzak ve Orta Doğu, Afrika, Avustralya, Kuzey ve Güney Amerika halklarının geleneksel yaşamlarının bir panoramasını sunmaktadır. Çalışmada, ilk olarak kuruluşundan günümüze Etnografya Müzesi'nin tarihçesinden bahsedilmiş, daha sonra müzenin bir araştırma merkezine dönüşmesinde büyük emeği olan Adler'in hayatı, ilmî çalışmaları ve müzecilik faaliyetleri kısaca değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazan Üniversitesi, Etnografya Müzesi, Bruno Fridrihoviç Adler, müzecilik, etnografya

Abstract

The Museum of Ethnography at Kazan University, one of Russia's oldest ethnographic institutions, is also the first of its kind in the Central Volga region. Established in 1815 as the Cabinet of Curiosities, it underwent significant structural changes in the late 19th century, at which point it was renamed the Museum of Motherland Studies (Музей Отечества). During this period, two other museums—the Cabinet of Geography and the Museum of the Society of Archaeology, History, and Ethnography—were

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Bölümü, Türk Sanat Tarihi, İstanbul / Türkiye, gozde.sazak@istanbul.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-4845-2300

also part of the university's collections. In 1913, under the directorship of Bruno Fridrihovich Adler, the ethnographic collections of the *Museum of Motherland Studies, the Cabinet of Geography and the Museum of the Society of Archaeology, History and Ethnography* were unified under the title of the *Museum of Ethnography*. Adler contributed significantly to the advancement of ethnography as a scientific field in Kazan. During his tenure, the museum's collections expanded, new exhibitions were inaugurated, and, lectures and public conferences were organised. Today, the museum collections offer a broad panorama of traditional life among the peoples of Tsarist Russia and the Soviet Union, along with those from the Far and Middle East, Africa, Australia, North and South America. This study first outlines the history of the Museum of Ethnography from its founding to the present day, followed by a concise evaluation of Bruno Fridrihovich Adler's life, scientific work, and contributions to transforming the museum into a research center.

Keywords: Kazan University, Museum of Ethnography, Bruno Fridrihovich Adler, museology, ethnography

Giriş

Etnografya Müzesi, Rusya'nın Tataristan Cumhuriyeti'nde bulunan Kazan Üniversitesi'ne bağlı bir müzedir. XIX. yüzyılın başında temelleri atılan Etnografya Müzesi etnografik ve kültürel araştırmaların öncüsü olan *Kazan Etnografya Okulu* (Kazanskaya Etnografiçeskaya Şkola)'nun¹ bir parçası olarak Rus Doğu bilimi çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. Günümüzde müze, başta Rusya ve İdil-Ural bölgesi halkları olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan çeşitli halklara ait geleneksel kıyafetler, el sanatları ve günlük yaşamda kullanılan çeşitli kültür bakiyelerinden oluşan, bu coğrafyaların zengin kültür ve etnografik birikimini yansıtan koleksiyonlara ev sahipliği yapmaktadır. Müzenin daimî sergi salonu “Kazan Volga Bölgesi Halklarının Etnografyası (Etnografiya Narodov Kazanskogo Povoljya)” ve “Dünya Halklarının Etnografyası (Etnografiya Narodov Mira)” olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.² “Kazan Volga Bölgesi Halklarının Etnografyası” bölümünde İdil-Ural bölgesinde yaşayan Fin-Ugorlara (Udmurtlar, Mariler, Mordvalar); Slavlara (Ruslar) ve Türklere (Tatarlar, Çuvaşlar, Başkurtlar) ait ev eşyaları, dinî objeler, geleneksel erkek ve kadın kıyafetleri ve takılardan oluşan kültür bakiyeleri sergilenmektedir.³ “Dünya Halkları

1 *Kazan Etnografya Okulu (Kazanskaya Etnografiçeskaya Şkola):* Kazan Etnografya Okulu, bölgenin etnografya ve kültür çalışmaları alanında Rusya ve dünya genelinde önemli bir akademik ve ilmi etki oluşturmuştur. Okulun kurucusu Rus jeolog ve coğrafyacı Pyotr İvanoviç Krotov (1852-1914)'dur. Bölümün ilk başkanı olan Profesör P. İ. Krotov sayesinde 1888 yılında Kazan Üniversitesi'nde neredeyse Moskova Üniversitesi ile eş zamanlı olarak Coğrafya ve Etnografya Kürsüsü açılmıştır. Krotov, sadece etnografya alanında eğitim kursları açmakla kalmamış, aynı zamanda bölümde bir müze ve kütüphane de oluşturmuştur. Etnografya uzmanları 1888 yılından itibaren Kazan Üniversitesi bünyesinde düzenli eğitim almaya ve keşif faaliyetlerine başlamıştır. Bk. V. İ. Yakovlev, “Kazanskaya Etnografiçeskaya Şkola: İstoriografiçeskiy i İstočnikovedçeskiy Diskursı”, *Vestnik KazGUKİ*, No 2, (2013), s. 2; Bk. “İstoriya Etnologii (Etnografii) v Kazanskoy Universitete”, *Ofitsialnyy Sayt Kazanskogo Federalnogo Universiteta*, <https://kpfu.ru/imoiv/struktura/otdeleniya/vysshaya-shkola-inostrannyh-yazykov-i-perevoda/kafedra-istorii-tatarstana-arheologii-i-etnologii/etnologiya-i-antropologiya-v-kazanskoy-istoriya-etnograficheskoy-shkoly-kazanskogo>, [Erişim Tarihi: 06.08.2024].

2 “Ekspozitsii”, *Ofitsialnyy Sayt Kazanskogo Federalnogo Universiteta*, <https://kpfu.ru/imoiv/etnograficheskij-muzej/ekspozitsii>, [Erişim Tarihi: 05.08.2024].

3 “Etnografiya Narodov Kazanskogo Povoljya”, *Ofitsialnyy Sayt Kazanskogo Federalnogo Universiteta*, <https://kpfu.ru/imoiv/etnografiya-narodov-kazanskogo-povoljya>.

Etnografyası” bölümünde ise Orta ve Güney Afrika, Çin, Moğolistan, Japonya, Avustralya, Kuzey ve Güney Amerika'nın birçok ülkesi, Orta Asya ile Doğu ve Kuzey Avrupa'nın bazı halklarının geleneksel yaşamlarının canlı ve eksiksiz bir panoraması sunulmaktadır.⁴ Ayrıca bu bölümde Rus Türkolog Nikolay Fedoroviç Katanov (1862-1922) tarafından derlenen Hakaslara ve Karagaslara (günümüzdeki adı ile Tofa Türkleri/Tofalar⁵)'a ait bir koleksiyon da sergilenmektedir.⁶

Günümüzde Etnografya Müzesi hem yerel hem de uluslararası ziyaretçiler için çeşitli eğitim fırsatları sunan bir ilim ve araştırma merkezidir. Araştırmacılar ve ziyaretçiler için önemli bir kaynak olmasının yanı sıra bölge ve dünya kültürlerinin anlaşılması ve korunması konusunda da büyük katkılar sağlamaktadır. Bu açıdan Etnografya Müzesi günümüzde çeşitli temalarla düzenlenen sergilerle dikkat çekmektedir. Müze çeşitli geçici sergiler ve uluslararası sergi projelerine de ev sahipliği yapmaktadır. Ayrıca müzede hem Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği halklarının hem de Uzak ve Orta Doğu halklarının geleneksel yaşamlarını yansıtan XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın ortalarına kadar uzanan geniş bir fotoğraf arşivi de muhafaza edilmektedir. Müze koleksiyonlarının büyük bir kısmını Kazan Üniversitesi'nde görev yapmış ilim adamlarının, öğretmenlerin ve öğrencilerin ilmî keşif gezileri sırasında derledikleri kültür bakiyeleri oluşturmaktadır.

Çalışmanın amacı, Kazan Üniversitesi Etnografya Müzesi'nin tarihçesini ve Bruno Fridrihoviç Adler'in müzecilik faaliyetlerini inceleyerek, müzenin bir araştırma merkezi olarak dönüşümünü ve bölgedeki etnografya çalışmalarına katkılarını değerlendirmektir. Bu çalışma, özellikle Rusya'nın İdil-Ural bölgesinde etnografya biliminin gelişim sürecini ve Kazan Üniversitesi'nin bu sürece olan katkısını ayrıntılı bir şekilde ele alarak literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Literatürde, Rus etnografya çalışmaları ve müzecilik faaliyetlerinin gelişimi üzerine sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu sebeple, Adler'in müzecilikteki etkisini ve Kazan Üniversitesi Etnografya Müzesi'nin bölgedeki bilimsel çalışmalar açısından önemini vurgulayarak bu eksiklikliğin giderilmesi hedeflemektedir.

kpfu.ru/imoiv/etnograficheskij-muzej/ekspozicii/etnografiya-narodov-kazanskogo-povolzhya, [Erişim Tarihi: 05.08.2024].

- 4 E. G. Guşçina, K. Yu. Sergeeva, “Posredniki Mejdu Mirami: Şamanskije Kollektii Etnograficheskogo Muzeya Kazanskogo Universiteta”, *Terra Linguae Et Reliquiae*, Vıp. 1, İzd. «TAİ», Kazan (2014), s. 22.
- 5 Tofa Türkleri/Tofalar, günümüzde Rusya Federasyonu içerisinde Güney Sibirya'da İrkutsk bölgesine bağlı Nijneudinsk'te ve civar köylerinde yaşayan ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan bir Sibirya Türk topluluğudur. Konargöçer bir yaşam tarzına sahip olan Tofa Türkleri, 1930'lı yıllardan itibaren yerleşik düzene geçmişlerdir. Günümüzde Sayan Dağları'nın kuzeydoğu yamaçlarında yaşayan Tofa Türklerinin yaşadıkları bölgeye Tofa ülkesi anlamına gelen Tofalariya denmektedir. Tofalariya, Doğu Sayan Dağları ile çevrili, dağlar ve vahşi doğa arasında zor koşullarda yaşayan Altay-Sibirya Türk grubunun eşsiz geleneksel kültürlerini yaşattıkları yerdir. Bk. G. İnalçık, G. Sazak, “İssledovaniya o Tyurskom Narode Tofa (Karagasah) v Turtsii”, *X Mejdunarodnyy Sibirskiy İstoriçeskij Forum “Sibir i Rossiya: İstoriya i Kultura”*, izd. «Pero», Moskva (2023), s. 129-130.
- 6 “Etnografiya Narodov Mira”, *Ofitsialnyy Sayt Kazanskogo Federalnogo Universiteta*, <https://kpfu.ru/imoiv/etnograficheskij-muzej/ekspozicii/etnografiya-narodov-mira>, [Erişim Tarihi: 05.08.2024].

Etnografya Müzesi'nin Tarihçesi

Kazan Üniversitesi bünyesinde kurulan Kazan Etnografya Okulu'nun kuruluşu ve gelişimi 200 yılı aşkın bir geçmişe sahiptir. Bu süre zarfında etnografya alanında çok sayıda ilmî araştırmalar yapılmış ve Rus Doğu biliminin “altın fonu”na⁷ giren önemli eserler kaleme alınmıştır.⁸

XIX. yüzyılın başında Kazan Üniversitesi, İdil-Ural bölgesinde etnografyanın bir ilim dalı olarak gelişmesinde ana merkez olmuştur. 1804'te kurulan Kazan Üniversitesi sadece ilim ve eğitimin gelişiminde önemli rol oynamakla kalmamış, aynı zamanda tüm İdil-Ural bölgesinin kültürel yaşamını da derinden etkilemiştir. Üniversite bünyesinde muhafaza edilen etnografya koleksiyonlarının yapısı ise Kazan'da etnografyanın bir ilim dalı ve akademik bir disiplin olarak ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde etnografya çalışmaları da ilmî önceliklere göre değişiklik göstermiş ve üniversite bünyesinde kurulan müzeler farklı disiplinlerin gelişiminin ayrılmaz bir parçası olmuşlardır. Bölgenin ilk halk müzeleri de Kazan Üniversitesi bünyesinde ortaya çıkmıştır.⁹ Üniversite müzeleri arasındaki en seçkinlerden biri de Etnografya Müzesi'nin temeli olan *Nadir Eserler Odası*'dir.

Günümüzdeki adı ile Kazan (Volga Bölgesi) Federal Üniversitesi Uluslararası İlişkiler, Tarih ve Doğu Araştırmaları Enstitüsü Etnografya Müzesi'nin kuruluş ve gelişim süreci birkaç aşamadan meydana gelmektedir. Müze'nin temeli 1815 yılında atılmıştır.¹⁰ Müze, 1815-1857 yılları arasında *Nadir Eserler Odası* (Kabinet Redkostey) olarak adlandırılmıştır. *Oda*, Kazan'daki etnografik müze çalışmalarının geliştirilmesi için bir temel olmuştur.¹¹ 1860'lı yılların sonundan itibaren ise *Etnografya, Eski Eserler ve Güzel Sanatlar Müzesi* (Muzey Etnografii, Drevnostey i İzyaşçnih İskusstv) adıyla anılmıştır. İlerleyen dönemlerde *Etnografya ve Sanat Müzesi* (Muzey Etnografii i İskusstv), *Etnografya Odası* (Kabinet Etnografiçeskiy), *Birleşik Eski Eserler, Sanat ve Nümizmatik Odası* (Soedinenniy Kabinet Drevnostey, İskusstv i Numizmatiki) gibi müzenin adına da yansıyan ara birleşmeler ve koleksiyon ayrışmaları yaşanmaya devam etmiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kazan Üniversitesi bünyesindeki etnografik koleksiyonlar daha çok koleksiyoncuların, bağışçıların, ilmî keşif gezilerinin, seyahatlerin (Pasifik Adaları, Moğolistan, Tibet, Çin, vb.), sergilerin, düzenlenen kültür ve eğitim faaliyetlerinin sonucunda

7 Rusya'da “золотой фонд (altın fon)” ifadesi, genellikle kültür ve sanat açısından büyük öneme sahip olan eserler veya materyaller için kullanılır. Bu terim, edebiyat, müzik, sinema, tiyatro ve diğer sanat dallarındaki en değerli ve zamanın ötesinde kabul edilen eserleri ifade eder. “Altın fon”da yer alan eserler, milli kültür mirası olarak kabul edilir ve kuşaklar boyunca korunarak özenle saklanır.

8 E. Guşçina, “Etnografiya v Kazanskom Universitete”, *Almanah «Etnodialogi»*, No 2 (58), (2019), s. 193.

9 E. Guşçina, *Etnografiçeskoe Sobranie Imperatorskogo Kazanskogo Universiteta: İstoriya Formirovaniya i Razvitiya*, İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstori i Etnografii pri Kazanskom Universitete, Tom 39, No 1-2, Kazan 2019, s. 6-7.

10 “Etnografiçeskiy Muzey”, *Ofitsialny Sayt Kazanskogo Federalnogo Universiteta*, <https://kpfu.ru/imoiv/etnograficheskij-muzej>, [Erişim Tarihi: 06.08.2024].

11 V. İ. Yakovlev, “Etnografiçeskoe Muzeevedenie Kazani: Aktualnie Problemy Periodizatsii”, *Vestnik KemGUKİ*, No 19, (2012), s. 236.

bir araya getirilmiştir.¹² *Nadir Eserler Odası*'nın ilk sergisi Sibiryalı halklarının geleneksel kıyafetlerine aittir. Ancak bunlar kapsamlı ve ayrıntılı koleksiyonlar olmayıp daha ziyade sergilenmek üzere üniversiteye getirilen münferit parçalardır. Kurulduğu ilk yıllarda *Oda* koleksiyonunda sadece birkaç elbise bulunmaktadır. Rus tarihçi Nikolay Pavloviç Zagoskin'in belirttiği üzere, sergilenen ilk etnografik materyal “öğrenci Aristov'dan kalan ve daha önce üniversite kütüphanesinde saklanan bir “Aleut elbisesi”dir.¹³ Ancak kaynaklarda bu kostümle ilgili herhangi bir açıklama bulunmamaktadır.¹⁴

XIX. yüzyılın ilk yarısı Rus etnografya biliminin dünya turu seferleri sayesinde olgu ve konu malzemesinin önemli ölçüde zenginleştiği bir dönemdir. Bu dönemde gerçekleştirilen ilmî keşif gezileri sonucunda yerli halklarla ilgili günlük kayıtlar, raporlar, çizimler ve maddi kültür bakiyeleri gibi çok sayıda etnografik materyal derlenmiştir. *Nadir Eserler Odası*'na getirilen ilk büyük koleksiyon seçkin bir ilim insanı ve Kazan Astronomi Okulu'nun kurucularından biri olan astronom İvan Mihayloviç Simonov'un (1794-1855) 1819-1821 yılları arasındaki Birinci Rus Arktik Seferi'nden getirdiği zoolojik, jeolojik ve etnografik materyallerden oluşan koleksiyondur.¹⁵ İ. M. Simonov tarafından güney kutup bölgesinde ve Pasifik Okyanusu adalarında toplanan doğa bilimleri ve etnografya koleksiyonlarının büyük bir kısmı Kazan Üniversitesi'ne verilmiş ve diğer jeoloji ve zooloji müzelerine eklenmiştir.¹⁶ Bu gezi sırasında derlenen materyallerin bir kısmı da St. Petersburg'da bulunan *Rusya Bilimler Akademisi Büyük Petro Antropoloji ve Etnografya Müzesi*'ne (kısa adıyla Kunstkamera) aktarılmıştır. Çoğunlukla Okyanusya¹⁷ kıtası halklarına ait parçalar, geleneksel tekstil ürünleri, ev eşyaları ve silahlardan oluşan 37 parçalık koleksiyon ise *Nadir Eserler Odası*'na devredilmiştir. Bu koleksiyon Simonov tarafından Mayıs-Ekim 1820 tarihleri arasında Pasifik bölgesinin güney kısmında derlenmiştir.¹⁸ 1830'lu yıllarda *Nadir Eserler Odası* giderek daha fazla etnografik materyale ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Ağırlıklı olarak Kazan Eğitim Bölgesi'nde bulunan okul ve gimnazyum müdürleri ve şahıslar tarafından bağışlanan eserlerin yanı sıra seyahat ve ilmî keşif gezileri sonucunda oluşturulan koleksiyonlar da bu odaya devredilmiştir.

12 O. A. Masalova, “Etnografiçeskiy Muzej Kazanskogo Universiteta”, *TATARICA. Tatarskaya Entsiklopediya*, <https://tatarica.org/ru/razdely/obrazovanie/vyshshaya-shkola/kazanskij-universitet/ehtnograficheskiy-muzej-kazanskogo-universiteta>, [Erişim Tarihi: 6.09.2024].

13 Akt. G. R. Nazipova, “K İstorii Kabineta Redkostey İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta”, *Oteçestvennaya İstoriya*, (2008), s. 27.

14 Guşçina, *Etnografiçesko Sobranie İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta: İstoriya Formirovaniya i Razvitiya*, s. 25.

15 E. Guşçina, “Etnografiçeskiy Muzej Kazanskogo Universiteta”, *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, s. 2, <https://bigenc.ru/c/etnograficheskiy-muzei-kazanskogo-universiteta-flc90b>, [Erişim Tarihi: 07.08.2024].

16 “Perviy Uçeny v Antarktide”, *Russkoe Geografiçeskoe Obşçestvo*, <https://rgo.ru/activity/redaction/news/pervyy-ucheny-v-antarktide/>, [Erişim Tarihi: 07.08.2024].

17 Günümüzde bu isimle adlandırılan Büyük Okyanus'ta dağılmış adaları kapsayan ülkelerden ve Avusturalya'dan oluşan bölgenin adıdır.

18 Guşçina, *Etnografiçesko Sobranie İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta: İstoriya Formirovaniya i Razvitiya*, s. 29.

Simonov'un koleksiyonundan sonra *Oda* koleksiyonlarının büyümesi Rusya'da Doğu bilimi çalışmalarının gelişmesine büyük katkıda bulunan Rus Doğu bilimci ve Kazan Üniversitesi profesörlerinden Osip Mihayloviç Kovalevskiy'nin (1801-1879) katkısıyla olmuştur. O. M. Kovalevskiy, 1828-1832 yılları arasında Doğu dillerini incelemek üzere bir ilmî keşif gezisi gerçekleştirmiştir. 4 yıl süren bu gezi sırasında Kovalevskiy, Sibiry'a'yı ziyaret etmiş; Moğol-Buryat ve Tunguz halklarının yaşadığı Transbaykal bozkırlarında seyahat etmiştir. Buryat lamalarıyla kişisel tanışıklığı ve onlarla kurduğu dostane ilişkiler sayesinde Kovalevskiy el yazmaları, kitaplar, Çinlilere, Moğollara ve Buryatlara ait çeşitli kostümler, mutfak eşyaları ve sanat eserleri derlemiştir.¹⁹ Tataristan Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde Kovalevskiy'nin derlediği materyalleri detaylı anlattığı ve bunları birkaç gruba ayırarak sınıflandırdığı bir not defteri muhafaza edilmektedir. Bu defterdeki bilgilere göre, Kovalevskiy, *Oda*'ya 1272 adet etnografik materyalden oluşan bir koleksiyon bağışlamıştır. 1834-1835 yıllarında Kovalevskiy'nin derlediği başka materyaller de *Nadir Eserler Odası*'na getirilmiştir. Bu koleksiyon içerisinde altmış parçadan oluşan bir Tibet eczanesi; bir Budist sunağının objeleri (bakır heykelcikler) ve geniş bir geleneksel kıyafet koleksiyonu yer almıştır.²⁰ Koleksiyondaki materyallerin tamamı Kovalevskiy'nin kendisi tarafından toplanmamış, bazı eserler onun aracılığıyla keşif gezileri sırasında tanıştığı ve ilişki kurduğu kişiler tarafından üniversiteye bağışlanmıştır. XIX. yüzyılın 30'lu yıllarının ikinci yarısında *Nadir Eserler Odası*, Üniversite Konseyi'nin emriyle *Nüimizmatik Odası*'ndan ayrılmış ve Kovalevskiy'nin yetki alanına devredilmiştir. Kovalevskiy'nin *Nadir Eserler Odası*'na müdür olarak atanmasının nedenlerinden biri getirdiği materyalleri bilimsel olarak daha fazla araştırma arzusudur. Onun yönetiminde kendisi tarafından müze için getirilen keşif materyallerine ek olarak müzedeki etnografik koleksiyonlar, Transbaykal halklarının geleneksel günlük ve dinî kültürünü yansıtan, bağışlanan veya üniversite tarafından tahsis edilen fonlarla satın alınan etnografik materyallerle daha da zenginleşmiştir.²¹

Nadir Eserler Odası'nın Doğu koleksiyonları 1840 ve 1850'li yıllarda da sistematik olarak genişlemeye devam etmiştir. *Oda*'nın Doğu koleksiyonlarına bir sonraki ekleme 1840-1850 yılları arasında Çin'de bulunan Rus sinolog Vasiliy Pavloviç Vasilyev (1818-1900) tarafından yapılmıştır. V. P. Vasilyev keşif gezisi süresince aralarında *Nadir Eserler Odası*'na aktarılan 11 eserin de bulunduğu yeni etnografik koleksiyon derlemiştir.²² Pekin'de 14 yıl geçiren Çinli ilim adamı Nikita Yakovleviç Biçurin de Çin'den çok sayıda kitap, el yazması ve günlük yaşamda kullanılan ev eşyaları getirmiştir. Tüm bunlar Kazan İlahiyat Okulu'na teslim edilmiştir.

19 Guşçina, *Etnografiçeskoe Sobranie İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta: İstoriya Formirovaniya i Razvitiya*, s. 37-38.

20 Akt. G. R. Stolyarova, E. G. Guşçina, T. A. Titova, "Vostoçnie Kollektzii Kabineta Redkostey Kazanskogo İmperatorskogo Universiteta", *Vestnik KAZGUKI*, No 4, Ç. 2, (2015), s. 38.

21 E. G. Guşçina, T. A. Titova, E. V. Frolova, "Kontseptsii Razvitiya Etnografiçeskogo Muzeya Kazanskogo Universiteta v XIX v.", *Vestnik Antropologii*, No 4 (52), (2020), s. 118.

22 Guşçina, *Etnografiçeskoe Sobranie İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta: İstoriya Formirovaniya i Razvitiya*, s. 41-42.

1917'den sonra ise etnografik koleksiyonlar Tataristan Cumhuriyeti Devlet Müzesi'ne ve Kazan Üniversitesi Etnografya Müzesi'ne aktarılmıştır.²³

Nadir Eserler Odası'nın yeni eserlerle zenginleşmesi sadece Rus Doğu bilimi çalışmaları çerçevesinde gerçekleşmemiştir. Örneğin, Amerika'dan gelen ilk etnografik materyaller de bu dönemde *Oda* koleksiyonlarında yer almıştır. Amerika halkları üzerine değerli bir başka koleksiyon ise 1840 yılında denizci ve gezgin Dionisiy Fyodoroviç Zarembo (1797-?) tarafından Kazan Üniversitesi'ne bağışlanmıştır. D. F. Zarembo koleksiyonu Kuzey Amerika yerlilerinden derlenen, içerisinde geleneksel kıyafetler, silahlar ve ev eşyalarının bulunduğu 65 parçadan oluşmakta idi.²⁴

Nadir Eserler Odası'nın etnografik koleksiyonu XIX. yüzyılın 30-40'lı yıllarında on kat artmıştır. 1850'li yıllarda ise Doğu biliminin önünde uzman eğitim kadrosunun olmaması, mezunların alanlarında iş bulamaması gibi birtakım engeller yer almıştır. Bu sebeple 1854-1855 yıllarında Rusya'daki tüm Doğu dillerini tek çatı altında toplamak adına birtakım yeni kararlar alınmıştır. Bu kararlardan biri de St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nin açılması olmuştur. 1855'te Doğu Dilleri Kürsüsü'nün St. Petersburg'a taşınmasıyla Kazan Üniversitesi'nde Doğu bilimi çalışmalarının ilk dönemi tamamlanmış ve Doğu dillerinin öğretimine bir süreliğine ara verilmiştir. Bu kararın ardından Kazan Üniversitesi'nin bütün öğretmenleri ve öğrencileri St. Petersburg Üniversitesi'ne gönderilmişlerdir. Aynı zamanda Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan bütün el yazma ve nadir eserler, Doğu bölümündeki Nüvizmatik Odası da St. Petersburg Üniversitesi'ne gönderilmiştir.²⁵ XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Doğu Dilleri Kürsüsü'nün St. Petersburg Üniversitesi'ne devredilmesiyle bağlantılı olarak etnografik koleksiyonlar da Rus Tarihi Kürsüsü'ne aktarılmış ve bu bölüm altında *Anavatan Araştırmaları Müzesi* (Музей Отечества) kurulmuştur. Müze, başta Sibiry ve İdil-Ural bölgesi olmak üzere Rusya halklarının kültürünü ve yaşamını karakterize eden materyallerle zenginleşmeye devam etmiştir.²⁶

Bu taşınmanın sonucunda Kazan Üniversitesi'ndeki Doğu bilimi çalışmaları önemli ölçüde azalmış, bu da *Nadir Eserler Odası* koleksiyonlarının yenilenmesini ve geliştirilmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Etnografik koleksiyonlar tarihçilerin bilimsel araştırmalarının ilgi alanına girmemesi sebebiyle eğitim sürecine de dahil edilmemiştir. XIX. yüzyılın ortalarında tarihî ve kültürel anıtların keşfedilmesi ve araştırılmasına yönelik artan kamuoyu ve bilimsel ilgi Kazan Üniversitesi'nde yerel bir "ulusal eski eserler" koleksiyonu oluşturulması sorununu gündeme

23 "Kolleksiı", *Ofitsialnyy Sayt Kazanskogo Federalnogo Universiteta*, https://kpfu.ru/main_page?p_sub=50632&p_id=136280, [Erişim Tarihi: 6.09.2024].

24 G. R. Nazipova, "K İstorii Kabineta Redkostey İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta", *İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra RAN*, No 1, (2008), s. 30.

25 M. Usmanov, *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi (XX. Yüzyıl)*, çev. İlyas Kemaloğlu, Janyl Myrza Bapaeva, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s. 22.

26 O. A. Masalova, "Etnograficeskiy Muzej Kazanskogo Universiteta", *TATARICA. Tatarskaya Entsiklopediya*, <https://tatarica.org/ru/razdely/obrazovanie/vyshshaya-shkola/kazanskij-universitet/ethnograficeskiy-muzej-kazanskogo-universiteta>, [Erişim Tarihi: 6.09.2024].

getirmiştir. Bunun sonucunda *Nadir Eserler Odası*, *Yerel Eski Eserler ve Etnografya Müzesi* adı altında yeniden yapılandırılmıştır. Bu dönemde müzenin sadece adı değil, aynı zamanda gelişimi ve yeni koleksiyonlar edinme yöntemi de değişmiş, müze yönetimi daha çok İdil-Ural bölgesi halklarının kültürel mirasının korunması ve sergilenmesini bir öncelik haline getirmiştir.²⁷

1851-1856 yıllarında *Nadir Eserler Odası*'nın çalışmalarında bir durgunluk yaşanmıştır. Yeni bir müdürün atanması ve *Oda*'nın üniversite bünyesindeki konumunun yeniden belirlenmesi gerekmiştir. Bu sebeple 1856'da geçici olarak *Nadir Eserler Odası* ile *Nümismatik Odası*'nın başkanlık görevini Rus tarihçi ve filolog Viktor İvanoviç Grigoroviç (1815-1876) üstlenmiş; ancak bir yıl sonra bu görev Rus tarihçi Stepan Vasilyeviç Yeşevskiy'e (1829-1865) devredilmiştir. Onun girişimiyle 1857'de *Nadir Eserler Odası*, Kazan Üniversitesi'nin yeni bir eğitim ve yardımcı birimi olarak *Yerel Eski Eserler ve Etnografya Müzesi*'ne (Музей Местных Древностей i Etnografii) dönüştürülmüştür. S. V. Yeşevskiy'nin amacı, yeni müze kapsamında üniversitenin ihtiyaçlarına karşılık gelen ve dönemin etnografya ilminin de gelişmekte olduğu farklı disiplinlerin gelişimi için daha yararlı olan geniş bir “yerel eski eserler” koleksiyonu oluşturmaktır. Bu dönemde müzenin sadece adı değil envanteri de değişmiştir.²⁸ Kazan Üniversitesi'nin XIX. yüzyılın 60-70'li yıllarındaki durumuna ilişkin raporlarda müze bazen *Nadir Eserler Müzesi* olarak geçse de daha çok *Yerel Eski Eserler Müzesi*, *Yerel Eski Eserler ve Etnografya Müzesi* ya da sadece *Etnografya Müzesi* olarak anılmıştır. Yeşevskiy'nin Moskova'ya gitmesinden sonra Boris İvanoviç Ordinskiy (1823-1861) geçici olarak *Yerel Eski Eserler ve Etnografya Müzesi*'nin başına getirilmiş; ancak bu görev onun ilgi alanına girmediği için Yeşevskiy'nin kendisi tarafından bu pozisyon için önerilen N. A. Popov'a devredilmiştir. 1857-1860 yılları arasında müzenin başkanlığını yapan Popov döneminde müze fonları bölge yetkilileri tarafından bağışlanan, Samara ve Orenburg vilayetlerinin ağırlıklı olarak “Rus olmayan nüfusun” kültürünü ve yaşamını karakterize eden etnografik materyallerle gelişmeye devam etmiştir.²⁹

1860'da *Yerel Eski Eserler ve Etnografya Müzesi* ile *Nümismatik Odası*, Kazan Üniversitesi'nde Rus tarihi alanında görev yapan Profesör Nikolay Alekseyeviç Firsov'un (1831-1896) sorumluluğuna verilmiştir. N. A. Firsov'un müdürlüğü döneminde 1863 yılında *Yerel Eski Eserler ve Etnografya Müzesi*, *Güzel Sanatlar Müzesi* ve *Nümismatik Odası* birleştirilmiştir. Sonuç olarak, Tarih ve Filoloji Fakültesi'nin oldukça büyük bir eğitim ve yardımcı alt bölümü olarak Firsov'un müdürlüğü döneminde *Etnografya*, *Antik Çağ*, *Güzel Sanatlar*, *Sikke ve Madalya Koleksiyonu Müzesi* (Музей Etnografii, Древности, изысканий искусства, Собрания Monet i Medaley) adıyla kurulmuştur. Rus Doğu bilimci ve Arapça uzmanı İvan Nikolayeviç Holmogorov (1819-1891) bu birleşik müzenin ilk küratörü olmuştur. Firsov döneminde müze bünyesinde bir de kütüphane kurulmuş, bu sayede müzenin eğitim faaliyetleri daha nitelikli bir

27 Guşçina, *Etnografiçeskoe Sobranie İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta: İstoriya Formirovaniya i Razvitiya*, s. 50-51; Guşçina, “Etnografiçeskii muzey Kazanskogo Universiteta”, *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, s. 2-3, <https://bigenc.ru/c/etnograficheskii-muzei-kazanskogo-universiteta-f1c90b>, [Erişim Tarihi: 07.08.2024].

28 Guşçina, *Etnografiçeskoe Sobranie İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta: İstoriya Formirovaniya i Razvitiya*, s. 54.

29 *Age*, s. 57.

hal almıştır. Müze kütüphanesinin açıldığı ilk yıllarda müzede 250 kitap, broşür ve harita yer almıştır.³⁰

Yine bu dönemde müze koleksiyonlarında gözle görülür bir artış yaşanmıştır. 1880'de müzenin etnografik ve arkeolojik koleksiyonuna yeni materyaller eklenmiştir. Bunlardan en önemlisi Zooloji Müzesi'nin konservatörü tarafından Semerkant'tan getirilen çeşitli yerel eşyalar ve günlük ev materyallerinden oluşan bir koleksiyondur. 1880'lerde Kazan Üniversitesi zoologları, biyologları ve botanikçileri bölgenin kapsamlı araştırması için sık sık Orta Asya'ya gönderilmişler ve bu gezilerden getirdikleri etnografik ve arkeolojik materyalleri Kazan Üniversitesi müzelerine bağışlamışlardır. Örneğin, 1879-1882 yıllarında Botanik Odası'nın küratörü S. M. Smirnov, Fergana bölgesine (Fergana ve Hokand, eski Hokand Hanlığı toprakları, Doğu Türkistan) gönderilmiştir. Smirnov, bu gezi sırasında bölgenin özelliklerini kapsamlı bir şekilde ortaya koyan erkek ve kadın gömlekleri, ayakkabılar, başlıklar gibi geleneksel kıyafetler, ev eşyaları, koyun kırıma bıçakları, ham ipek gibi nüfusun ana mesleklerini karakterize eden aletler ile gıda maddeleri (kurut, çay, ekmek) olmak üzere birçok materyal derlemeye çalışmıştır.³¹ XIX. yüzyılın 70'li yıllarının başında müzede 956 etnografik ve arkeolojik eser bulunurken 80'li yılların başında bu sayı 1.642'ye ulaşmıştır. Kütüphane bünyesinde ise 3.528 cilt kitap ve 26 adet el yazması eser mevcuttur. Bu dönemde müzenin kültürel ve eğitsel çalışmaları da önemli ölçüde artmıştır.³²

20 Ağustos 1885'te müzeyi denetlemek üzere Kazan Üniversitesi profesörleri Rus jeolog Aleksandr Anatolyeviç Ştukenberg (1844-1905), Rus tarihçi Dmitriy Aleksandroviç Korsakov (1843-1920) ve filolog ve nümizmat Dariy İlyiç Naguyevskiy (1845-1918)'den oluşan özel bir komisyon görevlendirilmiştir. Komisyon verilerine göre eğer öğretim üyeleri arasında nümizmatik müzesinin yönetimini üstlenecek bir kişi varsa ayrı bir nümizmatik müzesi kurulmalıdır. Özellikle Çarlığın Kuzey-Doğu bölgesi olmak üzere özel bir Rus tarihi müzesi ve yine bir müdürün gözetiminde eski eserler müzesi kurulması gerekmektedir. Bu müzeler özel müdürlerin sorumluluğunda olmalıdır. Sonuç olarak, 1885 yılında Firsov'un Üniversite Konseyi'ne başvurusu ve özel olarak oluşturulan Komisyon'un çalışmaları sonucunda, *Etnografya, Antik Çağ, Güzel Sanatlar, Sikke ve Madalya Koleksiyonu Müzesi* koleksiyonundan üç bağımsız müze kurulmuştur. Bunlar; Firsov müdürlüğünde *Anavatan Araştırmaları Müzesi*; D. İ. Naguyevskiy müdürlüğünde *Nümizmatik Müzesi* ve filolog ve Yunanca uzmanı Dmitriy Fedoroviç Belyaev (1846-1901) müdürlüğünde kurulan *Eski Eserler ve Güzel Sanatlar Müzesi*'dir. Böylece, XIX. yüzyılın 50-80'li yıllarında Kazan Üniversitesi'ndeki etnografik koleksiyonların oluşum sürecinde büyük değişiklikler meydana gelmiştir.³³

30 *Age.*, s. 59;62.

31 *Age.*, s. 64-65.

32 Nazipova, "K İstorii Kabineta Redkostey Imperatorskogo Kazanskogo Universiteta", s. 33.

33 Bz. Guşçina, *Etnografiçeskoe Sobranie Imperatorskogo Kazanskogo Universiteta: İstoriya Formirovaniya i Razvitiya*, s. 69-71.

1885 yılında müzenin *Etnografya, Eski Eserler ve Güzel Sanatlar Müzesi* ile *Anavatan Araştırmaları Müzesi* olarak ikiye ayrılmasına karar verilmiştir. *Etnografya, Eski Eserler ve Güzel Sanatlar Müzesi*'nde İdil-Ural bölgesi halklarının (Mariler, Mordvalar, Udmurtlar, Tatarlar ve Ruslar) etnografyası üzerine koleksiyonlar oluşturulmuş ve bu süreçte Rus tarihçiler ve etnograflar İvan Nikolayeviç Smirnov (1856-1904), Nikolay Vasilyeviç Nikolskiy (1878-1961), Guriy İvanoviç Komissarov (1883-1969) ve Katanov önemli rol oynamışlardır.³⁴

XIX. yüzyılın sonundan itibaren Katanov ilmî gezileri sırasında derlediği etnografik materyalleri Anavatan Araştırmaları Müzesi'ne bağışlamaya başlamıştır. Katanov'un sayesinde müze, Çarlık Rusya'nın kuzeydoğu kesimindeki Türk halklarının günlük hayatlarını ve dinî kültürünü yansıtan materyallerden oluşan koleksiyonlarla zenginleştirilmiştir. Günümüzde hâlen Kazan Üniversitesi Etnografya Müzesi'nde Katanov'a ait çok değerli koleksiyonlar sergilenmektedir. Müze envanterinde Katanov'un bağışladığı, EMU No. 30 (ЭМУ No 30) numaralı bir koleksiyon bulunmaktadır. 1910 yılında Katanov tarafından bağışlanan, toplam 12 parçadan oluşan 30 numaralı koleksiyon, Yenisey vilayeti Minusinsk kazasında yaşayan Sagayların dünya görüşünü ve kozmolojisini yansıtan bir şaman kostüm takımından ibarettir. Koleksiyon içerisinde uzun bir kaftan/cüppe ve bir şaman başlığı, bir tef, üç tokmak, iki çift yazlık ve iki çift kışlık eldiven, bir çift tütün kesesi, bir pipo ve iki çakmaktaşı bulunmaktadır.³⁵ Katanov, Minusinsk'te yaşayan Kaçinlere, Beltirlere ve Uryanhaylara ait detaylı açıklaması yapılmış 30 adet fotoğrafı da 1900 yılında müzeye bağışlamıştır. Müze'de sergilenen Katanov'a ait her materyalin üzerinde nerede bulunduğunu, kime ait olduğunu, kullanım amacını gösteren detaylı bir künye bilgisi bulunmaktadır. Ayrıca koleksiyonda sergilenen etnografik materyaller hakkında çalışmalar da yayımlamıştır.³⁶

1870-1913 yılları arasında müze bünyesinde Anavatan Araştırmaları Müzesi, Coğrafya Odası ve Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti Müzesi'nin koleksiyonları bir arada sergilenmiştir. Kazan Üniversitesi bünyesinde etnografik koleksiyonlara sahip iki müze daha kurulmuştur. Bunlar; Rus Jeolog Pyotr İvanoviç Krotov tarafından kurulan *Coğrafya Odası* (Kabinet Geografii) ve Smirnov, Nikolskiy ve Katanov'un etnografik koleksiyonlarının sergilendiği *Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti Müzesi*'dir.³⁷

1878'de Kazan Üniversitesi bünyesinde *Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti*'nin kurulması Kazan'da etnografya ve arkeoloji okulunun oluşumunda önemli rol oynamıştır. Cemiyet'in Kazan'da kurulması tesadüf değildir. Zira o dönemde Kazan, Rusya'nın en doğusunda bulunan bir üniversite şehridir. Cemiyet kurulmadan önce tarih, dil, arkeoloji ve etnografya alanlarında

34 Guşçina, "Etnograficeskiy Muzei Kazanskogo Universiteta", *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, s. 3, <https://bigenc.ru/c/etnograficeskii-muzei-kazanskogo-universiteta-flc90b>, [Erişim Tarihi: 07.08.2024].

35 Guşçina, Sergeeva, "Posredniki Mejdu Mirami: Şamanskii Kolleksiya Etnograficeskogo Muzeia Kazanskogo Universiteta", s. 23-24.

36 Gülcan İnalçık, *Nikolay Fedoroviç Katanov'un Hayatı, Kütüphanesi ve Türkoloji Alanındaki Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2022, s. 116-117.

37 Guşçina, "Etnograficeskiy Muzei Kazanskogo Universiteta", *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, s. 3, <https://bigenc.ru/c/etnograficeskii-muzei-kazanskogo-universiteta-flc90b>, [Erişim Tarihi: 07.08.2024].

çalışan ilim adamları çeşitli bölümler, fakülteler ve kurumlar arasında dağılmış durumdaydı ve birçok çalışma birbiriyle bağlantısı olmayan tarihçiler tarafından yürütülüyordu.³⁸ Cemiyetin kuruluşunun hemen ardından çok sayıda araştırma çalışması başlatılmıştır. *İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii* ise etnografik çalışmaların yayımlandığı bir yayın organ olmuştur. 1878-1930 yılları arasında faaliyet gösteren Cemiyet her yıl etnografik keşif gezileri düzenleyerek bu gezilerden elde edilen koleksiyonların müzeye getirilmesinde öncülük etmiştir. Cemiyet, Rusya'nın farklı bölgelerindeki ilim insanlarını bir araya getirmiş ve akademik tartışmalar için bir platform oluşturmuştur. Kazan Üniversitesi Etnografya Müzesi müdürlerinden E. G. Guşçina'nın da belirttiği gibi bu cemiyet “rütbelerin, derecelerin, milliyetlerin ve dinlerin” farklılaşmadığı ve herkesin aynı haklara sahip olduğu bir “ilim kardeşliği” olarak kurulmuştur. Özellikle Smirmov, Katanov, Nikolskiy, Nikolay İvanoviç İliminskiy (1822-1891), Rus tarihçi ve etnograf Vasiliy Konstantinoviç Magnitskiy (1839-1910) İdil-Ural halklarının etnografik incelemesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Cemiyet toplantılarında saha araştırmalarının sonuçlarını paylaşmışlardır. Cemiyet üyeleri konuşmalarında halkların etnogenezi, komşu kültürlerin etkileşimi ve ekonomik faktörlerin etkisi altındaki toplulukların sosyal yapısındaki değişikliklere de değinmişlerdir. Cemiyet bünyesinde görev alan ilim adamlarının en büyük meziyeti, kaybolma aşamasında olan ve daha sonra sahadaki araştırmacılar için erişilemez olan görsel materyali biriktirmiş olmalarıdır. *Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti Müzesi*, cemiyet üyelerinin bağışlarıyla zenginleştirilmiştir. Müzenin sergileri, cemiyet müzesinin bilimsel ilgi alanlarına karşılık gelen İdil-Ural bölgesi, Sibiry ve Türkistan halklarının kültürünü yansıtan etnografik materyallere ev sahipliği yapmıştır.³⁹

1880'lerin sonlarından itibaren Rusya'nın sosyo-ekonomik hayatında ve siyasi yapısında değişiklikler meydana gelmiştir. Bu nedenle ülkede ileri düzeyde coğrafya ve etnografya eğitimi verecek uzman kadrolara ihtiyaç duyulmuştur. Rus üniversiteleri bünyesinde açılan ilk coğrafya ve etnografya kürsüleri Rusya'da coğrafya ve etnografyanın bir ilim dalı olarak oluşmasında ve gelişmesinde öncülük etmişlerdir. Kazan Üniversitesi bünyesinde kurulan Coğrafya ve Etnografya Kürsüsü başlangıçta 1884 yılında Tarih ve Filoloji Fakültesi'nde açılmış; ancak 1888 yılında Fizik ve Matematik Fakültesi bünyesine dahil edilmiştir. Coğrafya ve Etnografya Kürsüsü'nün ilk başkanı Pyotr İvanoviç Krotov'dur. Coğrafyacıların ve etnografaların meslekî eğitim almalarında büyük rol oynayan P. İ. Krotov, coğrafyayı *Rus Coğrafya Okulu* çerçevesinde ele almış, onu kapsamlı bir yeryüzü bilimi olarak tanımlamıştır. Eğitim sürecini organize etme, kaliteli bir öğretim ve destek tabanı oluşturma konusunda önemli büyük çalışmalar yapan Krotov, kürsü bünyesinde bir kütüphane ve *Coğrafya Odası* da kurmuştur. Kütüphanede coğrafi haritalar, çizimler, atlaslar, antropolojik ve etnografik koleksiyonlar, özel çalışmalar için araçlar ve yardımcı ders kitapları yer almıştır. *Coğrafya Odası*'nin etnografik koleksiyonları Krotov tarafından Hamburg'daki Umlauff Müzesi'nden satın alınmıştır. Sergiler, genel ve özel etnografya dersleri

38 M. V. Eremina, “Busigin E. P., Zorin N. V., Etnografiya v Kazanskom Universitete, izd. Kazan. Un-ta, 2002, 220c.”, *Sotsialnie i Gumanitarnie Nauki. Oteçestvennaya i Zarubejnaya Literatura*, Seriya 5, No 4, (2004), s. 153.

39 Bk. E. Guşçina, “Etnografiya v Kazanskom Universitete”, *Almanah «Etnodialogi»*, No 2 (58), (2019), s. 195-198.

için görsel alan materyalleri olarak eğitim sürecine eşlik etmiştir.⁴⁰ 23 yıl sürdürdüğü başkanlık görevi süresince Krotov, İdil-Ural halkları hakkında etnografik koleksiyonların toplanması ve envanterinin oluşturulması konusunda birçok çalışma yürütmüştür. Krotov'un imzasını taşıyan Mariler, Udmurtlar ve diğer halkların ulusal kıyafetlerinin yansıtıldığı çok sayıda fotoğraf halen Etnografya Müzesi'nde saklanmaktadır.⁴¹

1911'de Coğrafya ve Etnografya Kürsüsü başkanlığına Rus coğrafyacı ve etnograf Profesör Bruno Fridrihoviç Adler seçilmiştir. Adler, Kazan Üniversitesi'nde etnografyanın bir ilim dalı olarak gelişmesine ve etnografların profesyonel bir eğitim almalarına önemli katkılarda bulunmuştur. Onun girişimi ve doğrudan katılımıyla öğrencilerin Sibirya'ya etnografik araştırma gezileri hazırlanmış ve organize edilmiştir. Coğrafya ve Etnografya Kürsüsü'nün Adler tarafından yönetildiği dönem (XIX. yy. sonu-XX. yy. ilk yarısı) Kazan Üniversitesi'nde etnografya eğitiminin en parlak dönemidir. 1913 yılında Adler'in girişimiyle Anavatan Araştırmaları Müzesi, *Coğrafya Odası ve Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti Müzesi*'nin etnografik koleksiyonları *Etnografya Müzesi* (Etnografiçeskiy Muzey) adı altında birleştirilmiştir. Etnografya Müzesi'nde 1913-1925 yılları restorasyon çalışmaları yürütülmüş, kültürel ve eğitim çalışmaları daha da geliştirilmiştir. Bu bağlamda müze bünyesinde halka açık konferanslar, sergiler ve halk müziği konserleri düzenlenmiştir. 1922 yılında Adler'in üniversiteden ayrılmasından sonra koleksiyon derleme çalışmaları durmuş, sadece koleksiyonların korunması sürdürülmüştür. 1925-1940'lı yıllar Kazan Üniversitesi'ndeki etnografya ilminin gelişimi ve *Etnografya Müzesi* için zor bir dönem olmuştur. Bu dönemde bölümde yeniden yapılanmaya gidilmiş, eğitilmiş personel eksikliği sebebiyle 1929 yılından itibaren etnografya kürsüsü öğrencilerinin eğitimi ve etnografik araştırmalar durdurulmuş, müze kapatılmıştır. 1930 yılında ise Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti kapatılmıştır. Müze adeta bir "deponya" dönüştürülmüştür. 1942-1943 yıllarındaki Büyük Vatanseverlik Savaşı sırasında ise müze binası Kazan'a tahliye edilen SSCB Bilimler Akademisi'nin atom çekirdeği laboratuvarına ev sahipliği yapmıştır.⁴²

1945 yılında Rus etnograf, coğrafyacı ve pedagoğ Nikolay İvanoviç Vorobyov'un (1894-1967) müdürlüğü sırasında Etnografya Müzesi'nde yeniden restorasyon çalışmaları başlatılmış; müze envanterlerini iyileştirmek adına teknik çalışmalar yürütülmüş ve İdil-Ural bölgesi halkları üzerine yeni sergi koleksiyonları oluşturulmuştur. Müze, 1960'ların ortalarından bu yana Etnografya ve Arkeoloji Kürsüsü'nün yetki alanındadır. Rus etnograflar Yevgeniy Prokopyeviç Busıgin (1914-2008), Nikolay Vladimiroviç Zorin (1923-2006) ve Garun Valeyeviç Yusupov

40 Bk. Guşçina, "Etnografiya v Kazanskom Universitete", s. 195-197; Guşçina, "Etnografiçeskiy Muzey Kazanskogo Universiteta", *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, s. 3, <https://bigenc.ru/c/etnograficheskii-muzei-kazanskogo-universiteta-flc90b>, [Erişim Tarihi: 07.08.2024].

41 Eremina, "Busıgin E. P., Zorin N. V., Etnografiya v Kazanskom Universitete, İzd. Kazan. Un-ta, 2002, 220c.", s. 154.

42 Guşçina, "Etnografiçeskiy Muzey Kazanskogo Universiteta", *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, s. 4, <https://bigenc.ru/c/etnograficheskii-muzei-kazanskogo-universiteta-flc90b>, [Erişim Tarihi: 07.08.2024]; Masalova, "Etnografiçeskiy Muzey Kazanskogo Universiteta", *TATARICA. Tatarskaya Entsiklopediya*, <https://tatarica.org/ru/razdeliy/obrazovanie/vyshaya-shkola/kazanskij-universitet/etnograficheskij-muzej-kazanskogo-universiteta>, [Erişim Tarihi: 6.09.2024].

(1914-1968) bu konuda büyük rol oynamışlardır. 1959'da N. V. Zorin başkanlığında Tataristan'ın kuzeybatı bölgelerine ilmi keşif gezisi düzenlenmiştir. Bu gezinin sonucunda müze koleksiyonu Kazan Tatarları ile ilgili materyallerle doldurulmuştur. Etnografya Müzesi'ne önemli bir katkı da E. P. Busıgın tarafından 1961 yılında Vietnam'dan getirilen ev eşyaları, çizimler ve fotoğraflardan oluşan koleksiyon ile olmuştur. 1946-2004 yılları arasında Etnografya Müzesi'nde sadece kültürel eğitim ve araştırma çalışmaları yürütülmüştür. 2004 yılından bu yana müze sistematik olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Etnografya Müzesi günümüzde Kazan (Volga Bölgesi) Federal Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nün yapısal bir alt bölümüdür. Müze, her yıl kendi bünyesinde sergiler düzenlemektedir. Müze koleksiyonları müzeler arası sergi projelerine katılmaktadır. Müze bünyesinde düzenli olarak uzmanlık eğitimi alan öğrenciler için dersler verilmektedir. Bölge halkı için ise tematik geziler ve açık konferanslar düzenlemektedir.⁴³

Bruno Fridrihoviç Adler'in Hayatı ve Müzecilik Faaliyetleri

Bruno Fridrihoviç Adler⁴⁴, XX. yüzyılın başlarında Rusya'da etnografya, coğrafya, antropoloji ve müzecilik alanında yürütülen çalışmaların en parlak temsilcilerinden biridir. B. F. Adler, 26 Ekim 1874'te Voronej'de dünyaya gelmiştir. Voronej Gimnazyumu'ndan 1893'te mezun olan Adler, aynı yıl Moskova Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesi Doğa Bilimleri bölümüne kaydolmuştur. Adler'in yetenekleri ve çalışma azmi Moskova Üniversitesi Coğrafya ve Antropoloji Kürsüsü başkanı ve *Zemlevedenie* dergisinin editörü Profesör Dmitriy Nikolayeviç Anuçin'in (1843-1923) dikkatini çekmiştir. D. N. Anuçin, Adler'in öğretmeni ve ilmi danışmanı olarak ona coğrafya, etnografya ve müze çalışmaları sevgisini aşılamıştır. Anuçin, Adler'i halefi olarak görmüş ve hayatının sonuna kadar ona karşı dostane duygular beslemiştir.⁴⁵

Adler, 1899'da Moskova Üniversitesi'nden birincilikle mezun olmuştur. Mezuniyetinin ardından Leipzig Üniversitesi'ne giden genç ilim adamı 1899-1901 yılları arasında dönemin önde gelen Alman coğrafyacı ve etnograflarından Friedrich Ratzel (1844-1904) danışmanlığında stajını tamamlamıştır. Leipzig Üniversitesi'nde bulunduğu süre boyunca Adler, Profesör Heinrich Krender (1841-1913) ile jeoloji, Arthur Oettingen (1836-1920) ile meteoroloji ve haritacılık üzerine de çalışmalar yürütmüştür. 1901'de *Severoaziatskaya Strela* (Der Nordaasiatische Pfeil/ Kuzey Asya Oku) başlıklı tezi ile doktor unvanını almaya hak kazanmıştır.⁴⁶

43 Guşçına, "Etnograficeskiy muzey Kazanskogo Universiteta", *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, s. 4-5, <https://bigenc.ru/c/etnograficeskii-muzei-kazanskogo-universiteta-flc90b>, [Erişim Tarihi: 08.08.2024].

44 Almanca Bruno Wilhelm Karl Adolf Adler.

45 "Adler Bruno Fridrihoviç", *Ofitsialny Sayt Kazanskogo Federalnogo Universiteta*, <https://kpfu.ru/imoiv/etnograficeskij-muzej/personalii/adler-bruno-fridrihovich/adler-bruno-fridrihovich-70100.html>, [Erişim Tarihi: 08.08.2024]; Aleksandr Volodçenko, "Adler Bruno Fridrihoviç (k 145-letiyu so dnya rojdeniya. Biograficeskiy Fotoatlas", Drezden (2019), s. 4-5.

46 B. Gohnadel, "Adler Bruno", *Nemtsı Rossii. Entsiklopediya*, Tom 1, Moskva (1999), s. 25; *Antropologiya Peremen: Sudbnı Etnografıov Kazanskogo Universiteta na Rubeje Epoh. Katalog Vıstavki*, 16 Oktyabrya-8 Dekabrya 2017 goda, Sost. F. F. Başkırtseva, M. V. Vyatçına, E. G. Guşçına i dr., izd. Kazan. Un-ta, Kazan 2017, s. 14.

Almanya’da bulunduğu sürede Adler, Leipzig Etnografya Müzesi’nin (şimdiki adıyla Grassimuseum) yanı sıra Bremen’deki Etnografya ve Ticaret Müzesi, Kopenhag, Stockholm ve diğer şehirlerdeki etnografya müzeleri de dâhil olmak üzere Batı Avrupa’daki diğer birçok etnografya müzesini ayrıntılı olarak incelemiştir. Leipzig Etnografya Müzesi tarafından Sibirya Etnografya Bölümü’nün yardımcı küratörü olarak işe alınan ilk yabancı uzmandır (1901-1902). 1890-1902 yılları arasında yayımlanan ilk eserlerini bu dönemde kaleme almıştır. Orta Avrupa’nın buzul bölgelerinin morfolojisi hakkında bilgi verdiği *Severogermanskaya Nizmennost* (Kuzey Almanya Ovası); *Russkiy Antropologičeskiy Jurnal*’da yayımlanan *Prohishojdenie i Pereselenie Narodov s Geografičeskoj Točki Zrenie* (Coğrafi Açından Halkların Kökeni ve Göçü); *Leydenskiy Etnografičeskiy Muzey* (Leiden Etnografya Müzesi) Adler’in ilk çalışmalarındandır. Rus Türkolog Vasiliy Vasilyeviç Radlov (1837-1918) 1902’de Adler’i Petersburg Antropoloji ve Etnografya Müzesi’nde ders vermesi için davet etmiştir.⁴⁷

Adler, 1902’de Rusya’ya dönmüş ve Petersburg Antropoloji ve Etnografya Müzesi’nde küratör olarak çalışmaya başlamış ve onlarca yıldır mahzenlerde ve çekmecelerde duran etnografik materyallerden oluşan koleksiyonları kataloglamak ve düzenlemekle meşgul olmuştur. Burada Radlov, Rus etnograf Lev Yakovleviç Şternberg ve genç ilim insanlarının yetiştirilmesinde büyük katkısı olan diğer etnografik ve müze uzmanlarıyla tanışmıştır. 1 Mayıs 1904’te müze yönetimi tarafından Adler üç haftalığına Almanya’ya gönderilmiştir. Bu gezinin amacı şöyledir: Dr. Hermann Mayer ve Oskar Mengelbier, Radlov’a “çeşitli Güney Amerika halklarından topladıkları koleksiyonları Büyük Petro Antropoloji ve Etnografya Müzesi’ne bağışladıklarını, böylece müzenin Aachen’da depolanan koleksiyonları teslim almak ve derlemek üzere birini gönderebileceğini, Dr. Mayer’in de bu kişinin gönderilmesi ve koleksiyonların derlenmesi için masraflarını üstleneceğini” bildirmişlerdir. Radlov da Adler’i koleksiyonu teslim almak üzere üç haftalığına Aachen’a göndermiştir. Mayer, 6 Mayıs 1904’te müze yönetimine telgrafla 500 mark ve Adler aracılığıyla 8000 marklık bir çek göndermiştir. Müdürlük bu parayla müze için yeni koleksiyonların satın alım masraflarını karşılamıştır. Ayrıca 1903-1904 yılları arasında Radlov ve Adler, “Çocuk Dünyası” adlı uluslararası bilim ve sanayi sergisinin hazırlanmasında yer almışlar ve serginin etnografya bölümüne başkanlık etmişlerdir.⁴⁸

Adler, 1906’da coğrafya ve etnografya alanında yüksek lisans sınavını geçerek 5 yıl boyunca eş zamanlı olarak hem Kadınlar Pedagoji Enstitüsü (Jenskiy Pedagogičeskiy İnstitut)’nde antropoloji dersleri vermiş hem de St. Petersburg’daki Askerî Eğitim Kurumları Pedagoji Müzesi’nde Coğrafya Bürosu başkanlığı görevini yürütmüştür. Bu görevi sırasında ilköğretim müfredatı ile kitaplarının iyileştirilmesi ve coğrafyanın bir ilim dalı olarak tanıtılması için çalışmalar yapmıştır. Adler, Kadınlar Pedagoji Enstitüsü’nde Yuliy Mihayloviç Şokalskiy,

47 E. S. Soboleva, “Peterburgskiy Etap Nauçnoy Karyeri Bruno Fridrihoviça Adlera”, *Nemtsı v Sankt-Peterburge Biografičeskiy Aspekt*, Vıpusk 13, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Muzei Antropologii i Etnografii im. Petra Velikogo (Kunstkamera), Sankt-Peterburg 2022, s. 287.

48 Soboleva, “Peterburgskiy Etap Nauçnoy Karyeri Bruno Fridrihoviça Adlera”, s. 291-292.

Aleksandr Petroviç Neçayev gibi dönemin önde gelen coğrafyacıları, jeologları ve kartografları ile birlikte çalışmış ve onların yanında pedagojik becerilerini geliştirmiştir.⁴⁹

Adler, 25 Mayıs-1 Eylül 1907 tarihleri arasında müze koleksiyonlarını görmek üzere Kopenhag ve Paris'e gönderilmiştir. Petersburg Antropoloji ve Etnografya Müzesi'nde çalıştığı dönemde Adler yeni gelen materyalleri kayıt altına almış ve yabancı koleksiyoncular da dâhil olmak üzere koleksiyoncuların koleksiyonlarını satın alma konusunda onlarla yazışmıştır. Çin, Japon, Tibet, Moğol, Buryat, Kalmuk, Hint koleksiyonlarının yanı sıra arkeolojik ve antropolojik olanlar da dâhil olmak üzere Rusya'nın farklı bölgelerinden koleksiyonların envanter çalışmalarını yürütmüştür. 1909'da o dönemde Rusya'nın etnografya alanında en büyük müzesi kabul edilen *Rus Müzesi* (Russkiy Muzei)'nin Etnografya Bölümü'nde küratör olarak çalışmaya başlamıştır.⁵⁰ Bir yıl sonra ise Adler, Rus Müzesi adına Sibirya ve Uzak Doğu'daki başlıca müze merkezlerine bir seyahat gerçekleştirmiştir. Sibirya'ya giderken Kazan'a da uğrayan Adler, burada Kazan Üniversitesi bünyesindeki müzeleri ve üzerinde derin bir etki bırakan *Coğrafya Odası*'nı (Geografiçeskiy Kabinet) incelemiştir. Adler, Habarovsk'ta, Ussuriysk bölgesinin ünlü gezgini ve kâşifi, Gorodekovo Müzesi Müdürü Vladimir Klavdieviç Arsenyev ile bir araya gelmiştir.⁵¹

Adler, 1911 yılında Moskova Üniversitesi'nde *Kartı Pervobitnih Narodov* (İlkel Halkların Haritaları) konulu tezini başarıyla savunmuş ve Coğrafi Bilimler alanında uzman unvanını almıştır. Aynı yıl Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Kazan Üniversitesi Coğrafya ve Etnografya Kürsüsü'ne profesör olarak atanmış ve 1922 yılına kadar aynı kürsüde başkanlık görevini yürütmüştür. Adler'i üniversiteye öneren Pyotr İvanoviç Krotov'dur. Krotov, Adler'i seçkin ve çok yönlü bir ilim adamı, deneyimli bir öğretmen ve müze çalışmalarında uzman bir isim olarak nitelendirmiş ve onun almış olduğu etnoloji eğitiminin Kazan Üniversitesi için çok yararlı olduğunu belirtmiştir. Adler, Kazan Üniversitesi'nde Coğrafya Bölümü ve Etnografya Bölümü olmak üzere iki ayrı yapının oluşturulmasını; ancak her iki disiplinin de Fizik ve Matematik Fakültesi bünyesinde bulunarak müfredatta yer almasını savunmuş, Sibirya halklarına yönelik keşif çalışmaları da dâhil olmak üzere antropolojik ve etnografik çalışmalarda bulunmuştur. İlmî araştırmalarda müzelere büyük önem veren Adler, Rus tarihçi ve etnograf İvan Nikolayeviç Smirnov'u takip ederek, kültürel ve yerel komplekslerin en eksiksiz yansıması olarak açık hava müzelerinin oluşturulması gerektiğini savunmuştur.⁵²

Adler'in coğrafya ve etnografya konusundaki görüşleri Kazan Üniversitesi'ndeki faaliyetlerine de yansımıştır. Krotov'un üniversitede coğrafya eğitiminin gelişimine yaptığı katkıyı çok takdir

49 Gohnadel, "Adler Bruno", s. 26; Soboleva, "Peterburgskiy Etap Nauçnoy Karyeri Bruno Fridrihoviça Adlera", s. 291-294.

50 Soboleva, "Peterburgskiy Etap Nauçnoy Karyeri Bruno Fridrihoviça Adlera", s. 295.

51 Gohnadel, "Adler Bruno", s. 26; Guşçina, *Etnografiçeskoje Sobranie İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta: İstoriya Formirovaniya i Razvitiya*, s. 122.

52 E. P. Busıgin, N. V. Zorin, "K Stoletiyu Kafedri Etnografii v Kazanskoy Universitete", *İz İstorii Nauki, Sovetskaya Etnografiya*, No 4, (1989), s. 80; Guşçina, "Adler Bruno Fridrihoviç", *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, s. 4, <https://bigenc.ru/c/adler-bruno-fridrikhovich-cce029>, [Erişim Tarihi: 08.08.2024].

eden Adler kürsüyü devraldıktan sonra kendine özgü kararlılığı ve enerjisiyle eğitim sürecini ve bunun maddi altyapısını daha da geliştirmeye başlamıştır. Onun müdürlüğü döneminde coğrafya ve etnografya alanlarında ders veren öğretmenlerin sayısı önemli ölçüde artmıştır. 1911/1912 akademik yılında okutulacak derslerin kapsamı önemli ölçüde genişletilmiştir. “Genel Yer Bilimi” (tüm doğa bilimleri öğrencileri için) ve “Ülke Çalışmaları”, “Rusya Coğrafyası” ve “Etnoloji” (coğrafyacılar-ethnograflar için) adlı zorunlu derslere ek olarak kürsüde haritacılık, klimatoloji, limnoloji, bitki ekolojisi, hayvan ekolojisi, fitocoğrafya, zoocoğrafya, tarihî coğrafya ve coğrafya metodolojisi dersleri de verilmeye başlanmıştır. Öğrencilerle çalışmaya çok önem veren Adler onların keşif gezileri için fon bulmuş, onları bilimsel projelere dâhil etmiştir. Birkaç yıl içinde kürsüde etnografya ile ilgilenen öğrenci sayısı önemli ölçüde artmıştır.⁵³

Adler, ilmî çalışmaları içerisinde müzecilik faaliyetlerine ayrı bir önem vermiştir. 1914’te Kazan Üniversitesi bünyesindeki üç müzeyi (Anavatan Araştırmaları Müzesi, Coğrafya Odası ve Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti Müzesi) yeniden düzenleyerek etnografik koleksiyonları *Etnografya Müzesi* adı altında birleştirmiştir.⁵⁴ Kazan Üniversitesi bünyesinde Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti Müzesi’nin kuruluşunda aktif rol almış ve müzenin başkanlığını yürütmüştür. Adler’in müdürlüğü döneminde Etnografya Müzesi’nin sergi koleksiyonları birkaç kat artmış ve müzede sergiler, etnografya temalı konserler, halka açık konferanslar düzenlenmeye başlanmıştır. Etnografyanın bir ilim dalı olarak tanınmasına ve etnografik bilginin popülerleşmesine büyük katkısı bulunan Adler sayesinde gerçekleştirilen etnografik sergiler, konserler ve konferanslar Kazan’ın kamusal yaşamına kendiliğinden dâhil olmuştur. Adler, arkeoloji, antropoloji ve etnografya müzelerinin kürsü ile birlikte çalışmasını istemiş ve girişinde “Kendini tanı” yazısının yer alacağı, “insanı” inceleyen bir enstitü kurmayı hayal etmiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı ve 1917 Ekim Devrimi’nde yaşananlar ekonomiyi derinden etkilediği için bu proje tam anlamıyla hayata geçirilememiş, müzelerin yeni koleksiyonlarla ve kütüphanenin yeni baskılarla yenilenmesi neredeyse durmuştur.⁵⁵

Adler, 1911 yılında oybirliğiyle Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyetine aslî üye olarak seçilmiş; 1913’ten itibaren şeref üyesi olmuş; 1918’de ise başkan olarak seçilmiştir. 1915’ten itibaren Kazan Üniversitesi Öğrenci Topluluğuna başkanlık etmiştir. 1917-1920 yılları arasında Kuzey-Doğu Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü Etnografya Fakültesi’nin dekanlığını yapmıştır. 1919’da Kazan Şehir Müzesi’nin başına geçmiştir. 1920’de Rusya’nın ilk müzecilik dergisi olan *Kazanskiy Muzeyniy Vestnik*’in yayımlanmasını organize etmiş ve 1920-1924 yılları arasında derginin editörlüğünü yapmıştır.⁵⁶ Kazan Pedagoji Enstitüsü’nde (1918) ve 1919’da Yüksek

53 “Bruno Fridrihoviç Adler”, *Elektronniy Arhiv Kazanskogo Federalnogo Universiteta*, <https://libweb.kpfu.ru/z3950/ubiz/adler.pdf>, s. 3-4, [Erişim Tarihi: 08.08.2024]

54 V. İ. Yakovlev, “Etnografıçeskoe Muzevedenie Kazani: Aktualnie Problemy Periodizatsii”, *Vestnik KemGUKI*, No 19, (2012), s. 236.

55 E. Guşçına, “Adler Bruno Fridrihoviç”, *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, s. 4-5, <https://bigenc.ru/c/adler-bruno-fridrikhovich-ccc029>, [Erişim Tarihi: 08.08.2024].

56 “Adler Bruno Fridrihoviç (Fedoroviç) (1874-1942)”, *Biografika*, <https://bioslovhist.spbu.ru/histschool/2582-adler-bruno-fridrikhoviç-fedoroviç.html>, [Erişim Tarihi: 10.08.2024].

Halk Eğitim Enstitüsü'nde bir biyoloji ve coğrafya kürsüsü kurmuştur. 1921'den 1922'ye kadar bu enstitünün müdürü olarak çalışmış ve coğrafya öğretim metodolojisi sorunlarına büyük önem vermiştir. Bu yıllarda genel coğrafya, ülke çalışmaları, Rusya ve bölge coğrafyası, coğrafya öğretim metodolojisi gibi coğrafi disiplinler enstitü müfredatında önemli bir yer tutmuştur. Adler de biyoloji ve coğrafya kürsüsündeki dersler için bir coğrafya odası oluşturulmasına önyak olmuştur.⁵⁷ Ayrıca ilk defa Adler'in müdürlüğü döneminde 1920 yılında Kazan'da ilk kez *Doğu Halklarının Kültürü* (Kultura narodov Vostoka) adlı bir etnografya sergisi düzenlenmiş ve serginin resimli kataloğu yayımlanmıştır.⁵⁸

Adler, 1922'de Moskova'ya gitmek üzere Kazan'dan ayrılmıştır. Onun gidişinden sonra Kazan Üniversitesi'nde etnografya hem bir uzmanlık hem de bir ilim dalı olarak varlığını yitirmiştir. Adler, müze çalışmalarının durumu ve yöntemleri hakkında bilgi edinmek için Vladimir İlyiç Lenin tarafından Almanya'ya gönderilmiştir.⁵⁹ 1923-1925 yılları arasında Berlin'de Rus yazar ve şairler Andrey Bely, Maksim Gorki, Vladislav Felitsianoviç Hodaseviç ve Rus filolog Fyodor Aleksandroviç Braun ile birlikte Rusya'yı Avrupa ve Amerika'daki edebiyatın ve bilimin durumu hakkında bilgilendirmeyi amaçlayan; ancak SSCB'de yayımlanmasına asla izin verilmeyen *Beseda*⁶⁰ dergisini yayımlamıştır. Moskova'ya döndüğünde Moskova Devlet Üniversitesi'nde görev almış ve burada Urallar, Sibiry ve Uzak Doğu Araştırmaları Cemiyeti'nin Etnografya Bölümü'nü yönetmiştir. Yaroslavl Pedagoji Enstitüsü ve Antropoloji Enstitüsü'nde profesör olarak görev yapmıştır. *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'nin ilk baskısının hazırlanmasında görev almış ve burada antropoloji ve etnografya alanındaki makalelerin editörlüğünü yapmıştır. Rus tarihçi ve etnograf Sergey Aleksandroviç Teplouhov (1888-1934), Rus coğrafyacı ve jeolog İvan Alekseyeviç Lopatin (1888-1970), Rus etnograf ve coğrafyacı Nikolay İosifoviç Vorobyev (1894-1967) ile Rus hidrolog Sergey Nikolayeviç Laptev'in (1887-1993) ilim adamı olarak yetişmesine büyük katkı sağlamış ve emek vermiştir. Adler tarafından yetiştirilen yetenekli öğrenciler Sovyet döneminde Rusya halklarının etnografik araştırmalarını başarıyla sürdürmüşlerdir.⁶¹

Aralık 1930'daki Birinci Tüm Rusya Müzeleri Kongresi'nde sunduğu ve bir Alman dergisinde yayımlanan "O Sovremennom Sostoyanii Nauki o Çeloveke v SSSR" (SSCB'de İnsan Biliminin Mevcut Durumu Üzerine) başlıklı makalesi nedeniyle ağır eleştirilere maruz kalmıştır. 7 Aralık 1933'te karşı-devrimci bir grup kurmakla suçlanarak tutuklanmış ve 5 yıllığına Salekhard'a sürgüne gönderilmiştir. 14 Temmuz 1938'de 58. madde (karşı-devrimci faaliyet) kapsamında

57 R. İ. Gaysin, "Stanovlenie i Razvitie Metodiki Obuçeniya Geografii v Universitetah Kazani", *Vestnik Samarskogo Gosudarstvennogo Tehniçeskogo Universiteta, Seriya: Psihologo-pedagogičeskie Nauki*, Tom 10, No 2, (2013), s. 34.

58 Yakovlev, "Etnografiçeskoe Muzeevedenie Kazani: Aktualnie Problemi Periodizatsii", s. 237.

59 Busigin, Zorin, "K Stoletiyu Kafedri Etnografii v Kazanskom Universitete", s. 80.

60 *Beseda* dergisi, 1923-1925 yılları arasında Berlin'de yayımlanmış bir Rus edebiyat ve bilim dergisidir. Dergi, Rusya'nın Avrupa ve Amerika'daki edebiyat ve bilimsel gelişmeler hakkında bilgilendirilmesi amacıyla yayımlanmıştır. <http://www.famhist.ru/famhist/shklovsky/000a2a61.htm>, [Erişim Tarihi: 25.10.2024].

61 Guşçina, "Adler Bruno Fridrihoviç", *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, s. 5-6, <https://bigenc.ru/c/adler-bruno-fridrikhovich-ccc029>, [Erişim Tarihi: 08.08.2024]; Busigin, Zorin, "K Stoletiyu Kafedri Etnografii v Kazanskom Universitete", s. 80.

tekrar tutuklanmış ve 7 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. 26 Şubat 1942’de ise Sovyet karşıtı isyancı örgüte katılmaktan yargılanmıştır. Ulusal Kurtuluş Ordusu Özel Konseyi’nin kararıyla 18 Mart 1942’de Omsk’ta kurşuna dizilmiş; ancak 1990’da itibarı iade edilmiştir.⁶²

Sonuç

“Tarihin hafızası” olan müzeler kültür mirasının korunmasında, tanıtılmasında ve kamuoyuna sunulmasında önemli rol oynamaktadırlar. Bu bağlamda Kazan Üniversitesi bünyesinde faaliyet gösteren Etnografya Müzesi, İdil-Ural Türkleri ve bölge halklarının kültürel mirasını tanıtarak millî kimliğin korunmasında ve kamu bilincinin oluşmasında önemli bir üniversite kurumu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kazan Üniversitesi 1804 yılında kurulduğu andan itibaren kendi bünyesinde etnografik materyallerden oluşan koleksiyonlar da derlenmeye başlanmıştır. 1815 yılında günümüzdeki Etnografya Müzesi’nin “atası” sayılan *Nadir Eserler Odası* kurulmuştur. *Oda*’nın ilk koleksiyonları İ. M. Simonov’un Okyanusya kıtası halklarına ilişkin etnografik materyalleri ve O. M. Kovalevskiy’nin Çin gezisinden derlediği materyallerden oluşan koleksiyonlardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise müzenin sadece adı değil, aynı zamanda yeni koleksiyonlar edinme yöntemi de değişmiş ve müze yönetimi daha çok Rusya halklarının tarihi ve kültürüyle ilgili eski eserleri toplamaya odaklanmıştır. Kazan Üniversitesi bünyesinde 1878 yılında kurulan *Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti Müzesi*’ndeki koleksiyonlar ise Kazan’da etnografyanın bir ilim dalı olarak gelişmesinde ve İdil-Ural bölgesi halklarının incelenmesinde önemli rol oynamıştır. Cemiyet Müzesi’nde bulunan İ. N. Smirnov’un Mariler; N. V. Nikolskiy’nin Çuvaşlar; M. E. Evseviev’in Mordvalar ve N. F. Katanov’un Hakaslar ve Tatarlar üzerine ilmî keşif gezilerinden derledikleri koleksiyonların Etnografya Müzesi’ne devredilmesiyle müze koleksiyonları daha da zenginleşmiştir. 1884 yılında ise Afrika, Avustralya, Kuzey ve Güney Amerika halkları hakkında çok sayıda antropolojik ve etnografik koleksiyonunun muhafaza edildiği Coğrafya ve Etnografya Kürsüsü kurulmuştur.

1913 yılında Kazan Etnografya Okulu’nun kurucusu olan Bruno Fridrihoviç Adler, Kazan Üniversitesi’nin tüm etnografik koleksiyonlarını *Etnografya Müzesi* adı altında birleştirmiştir. Yeni müze, sergilediği eserlerin zenginliği ve bütünlüğü ile üniversite müzeleri arasında önemli bir yer edinmiştir. Adler, hem özel olarak müzenin hem de genel olarak Kazan’da etnografyanın bir ilim dalı olarak gelişmesi için birçok çalışma yürütmüştür. Onun müdürlüğü döneminde müzenin koleksiyonları zenginleşmiş; müzede sergiler açılmaya, dersler ve halka açık konferanslar verilmeye başlanmıştır. Müze bizzat Adler tarafından tasarlanan dolaplar ve vitrinlerle donatılmıştır ve bu dolaplar hâlen kullanılmaktadır. Kazan Üniversitesi’nde çalıştığı dönemde Tataristan ve çevresindeki halkların ve etnik grupların kültürel mirasını belgelemek ve korumak için önemli çalışmalar yapmış; O’nun saha araştırmaları kapsamında yürüttüğü müzecilik faaliyetleri Kazan bölgesinin kültürel ve tarihî mirasının anlaşılmasına ve tanınmasına

62 *Antropologiya Peremen: Sudbi Etnografov Kazaskogo Universiteta na Rubeje Epoh. Katalog Vistavki*, s. 15.

büyük katkı sağlamıştır. Günümüzde Etnografya Müzesi koleksiyonları, Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği halklarının yanı sıra Uzak ve Orta Doğu, Afrika, Avustralya, Okyanusya, Kuzey ve Güney Amerika halklarının geleneksel yaşamlarının canlı ve eksiksiz bir panoramasını sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Antropologiya Peremen: Sudbi Etnografov Kazanskogo Universiteta na Rubeje Epoh. Katalog Vstavki*, 16 Oktyabrya-8 Dekabrya 2017 goda, Sost. F. F. Başkirtseva, M. V. Vyatçina, E. G. Guşçina i dr., İzd. Kazan. Un-ta, Kazan 2017.
- Busigin, E. P., Zorin, N. V., “K Stoletiyu Kafedri Etnografii v Kazanskom Universitete”, *İz İstorii Nauki, Sovetskaya Etnografiya*, No 4, (1989), s. 78-83.
- Eremina, M. V., “Busigin E. P., Zorin N. V., Etnografiya v Kazanskom Universitete, izd. Kazan. Un-ta, 2002, 220 c.”, *Sotsialnie i Gumanitarnie Nauki. Oteçestvennaya i Zarubejnaya Literatura*, Seriya 5, No 4, (2004), s. 152-158.
- Gaysin, R. İ., “Stanovlenie i Razvitie Metodiki Obuçeniya Geografii v Universitetah Kazani”, *Vestnik Samarskogo Gosudarstvennogo Tehniçeskogo Universiteta, Seriya: Psihologo-pedagogiçeskie Nauki*, Tom 10, No 2, (2013), s. 33-39.
- Gohnadel, B., “Adler Bruno”, *Nemtsı Rossii. Entsiklopediya*, Tom 1, Moskva (1999), s. 25-26.
- Guşçina, E. G., Sergeeva, K. Yu., “Posredniki Mejdu Mirami: Şamanskie Kollektzii Etnografiçeskogo Muzeya Kazanskogo Universiteta”, *Terra Linguae Et Reliquiae*, Vıp. 1, İzd. «TAİ», Kazan (2014), s. 22-25.
- Guşçina, E., “Etnografiya v Kazanskom Universitete”, *Almanah «Etnodialogi»*, No 2 (58), (2019), s. 193-205.
- Guşçina, E., *Etnografiçeskoe Sobranie İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta: İstoriya Formirovaniya i Razvitiya*, İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii pri Kazanskom Universitete, Tom 39, No 1-2, Kazan 2019.
- Guşçina, E. G., Titova, T. A., Frolova, E. V., “Kontseptsii Razvitiya Etnografiçeskogo Muzeya Kazanskogo Universiteta v XIX v.”, *Vestnik Antropologii*, No 4 (52), (2020), s. 115-124.
- İnalçık, Gülcan, *Nikolay Fedoroviç Katanov’un Hayatı, Kütüphanesi ve Türkoloji Alanındaki Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2022.
- Nazipova, G. R., “K İstorii Kabineta Redkostey İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta”, *Oteçestvennaya İstoriya*, (2008), s. 27-35.
- Soboleva, E. S., “Peterburgskiy Etap Nauçnoy Karyeri Bruno Fridrihoviça Adlera”, *Nemtsı v Sankt-Peterburge Biografiçeskiy Aspekt*, Vıpusk 13, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Muzeı Antropologii i Etnografii im. Petra Velikogo (Kunstkamera), Sankt-Peterburg 2022, s. 285-312.
- Stolyarova, G. R., Guşçina, E. G., Titova, T. A., “Vostoçnie Kollektzii Kabineta Redkostey Kazanskogo İmperatorskogo Universiteta”, *Vestnik KAZGUKİ*, No 4, Ç. 2, (2015), s. 37-40.
- Usmanov, M., *Kazan Şarkiyatçılığının Kaderi (XX. Yüzyıl)*, çev. İlyas Kemalöğlü, Janyl Myrza Bapaeva, 1. bs., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.
- Volodçenko, Aleksandr, “Adler Bruno Fridrihoviç (K 145-letiyu so dnya rojdeniya. Biografiçeskiy Fotoatlas)”, Drezden 2019, s. 1-22.
- Yakovlev, V. İ., “Etnografiçeskoe Muzeevedenie Kazani: Aktualnie Problemi Periodizatsii”, *Vestnik KemGUKİ*, No 19, (2012), s. 233-237.
- Yakovlev, V. İ., “Kazanskaya Etnografiçeskaya Şkola: İstoriografiçeskiy i İstoçnikovedçeskiy Diskursı”, *Vestnik KazGUKİ*, No 2, (2013), s. 1-4.

Elektronik Kaynaklar

- “Adler Bruno Fridrihoviç”, *Ofitsialnyy Sayt Kazanskogo Federalnogo Universiteta*, <https://kpfu.ru/imoiv/etnograficheskij-muzej/personalii/adler-bruno-fridrihovich/adler-bruno-fridrihovich-70100.html>, [Erişim Tarihi: 08.08.2024].
- “Etnografiya Narodov Kazanskogo Povoljya”, *Ofitsialnyy Sayt Kazanskogo Federalnogo Universiteta*, <https://kpfu.ru/imoiv/etnograficheskij-muzej/ekspozicii/etnografiya-narodov-kazanskogo-povolzhya>, [Erişim Tarihi: 05.08.2024].
- “Etnografiçeskiy Muzej”, *Ofitsialnyy Sayt Kazanskogo Federalnogo Universiteta*, <https://kpfu.ru/imoiv/etnograficheskij-muzej>, [Erişim Tarihi: 06.08.2024].
- “Ekspozitsii”, *Ofitsialnyy Sayt Kazanskogo Federalnogo Universiteta*, <https://kpfu.ru/imoiv/etnograficheskij-muzej/ekspozicii>, [Erişim Tarihi: 05.08.2024].
- Guşçina, E., “Etnografiçeskiy muzej Kazanskogo Universiteta”, *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, s. 1-7, <https://bigenc.ru/c/etnograficheskii-muzei-kazanskogo-universiteta-f1c90b>, [Erişim Tarihi: 07.08.2024].
- “İstoriya Etnologii (Etnografii) v Kazanskom Universitete”, *Ofitsialnyy Sayt Kazanskogo Federalnogo Universiteta*, <https://kpfu.ru/imoiv/struktura/otdeleniya/vysshaya-shkola-inostrannyh-yazykov-i-perevoda/kafedra-istorii-tatarstana-arheologii-i-etnologii/etnologiya-i-antropologiya-v-kazanskom-istoriya-etnograficheskoy-shkoly-kazanskogo>, [Erişim Tarihi: 06.08.2024].
- “Kolleksii”, *Ofitsialnyy Sayt Kazanskogo Federalnogo Universiteta*, https://kpfu.ru/main_page?p_sub=50632&p_id=136280, [Erişim Tarihi: 6.09.2024].
- Masalova, O. A., “Etnografiçeskiy Muzej Kazanskogo Universiteta”, *TATARICA. Tatarskaya Entsiklopediya*, <https://tatarica.org/ru/razdely/obrazovanie/vysshaya-shkola/kazanskij-universitet/etnograficheskij-muzej-kazanskogo-universiteta>, [Erişim Tarihi: 6.09.2024].
- “Pervyy Uçeny v Antarktide”, *Russkoe Geografiçeskoe Obşçestvo*, <https://rgo.ru/activity/redaction/news/pervyy-ucheny-v-antarktide/>, [Erişim Tarihi: 07.08.2024].
- <https://kpfu.ru/museums/etnograficheskij-muzej/personalii>, [Erişim Tarihi: 06.09.2024].
- <https://kpfu.ru/imoiv/etnograficheskij-muzej/personalii>, [Erişim Tarihi: 06.09.2024].
- <https://kpfu.ru/museums/etnograficheskij-muzej/istoriya-kollekcii>, [Erişim Tarihi: 06.09.2024].
- https://kpfu.ru/main_page?p_sub=50632&p_id=136292, [Erişim Tarihi: 06.09.2024].
- <http://www.famhist.ru/famhist/shklovsky/000a2a61.htm>, [Erişim Tarihi: 25.10.2024].

EKLER

Ek 1. Bruno Fridrihoviç Adler (1874-1942)

Kaynak: <https://kpfu.ru/museums/etnograficheskiy-muzej/personalii>, [Erişim Tarihi: 06.09.2024]

Ek 2. Kazan Üniversitesi Etnografya Müzesi Çalışanları (Ortada oturan B. F. Adler'dir.)

Kaynak: <https://kpfu.ru/imoiv/etnograficheskiy-muzej/personalii>, [Erişim Tarihi: 06.09.2024]

Ek 3. Kazan Üniversitesi Etnografya Müzesi

Kaynak: <https://kpfu.ru/museums/etnograficheskij-muzej/istoriya-kollekcii>, [Erişim Tarihi: 06.09.2024]

Ek 4. Kazan Üniversitesi Etnografya Müzesi

Kaynak: https://kpfu.ru/main_page?p_sub=50632&p_id=136292, [Erişim Tarihi: 06.09.2024]

Ek 5. Kazan Üniversitesi Etnografya Müzesi

Kaynak: Gözde Sazak Arşivi, Kazan 2021

Ek 6. Kazan Üniversitesi Etnografya Müzesi Koleksiyonları

Kaynak: Gözde Sazak Arşivi, Kazan 2021

Ek 7. Kazan Üniversitesi Etnografya Müzesi Koleksiyonları

Kaynak: Gözde Sazak Arşivi, Kazan 2021

HISTORY OF KAZAN UNIVERSITY MUSEUM OF ETHNOGRAPHY AND MUSEUM ACTIVITIES OF BRUNO FRIDRIHOVICH ADLER (1874-1942)

Gözde SAZAK*

Kazan Federal University Museum of Ethnography is one of the oldest ethnography museums in Russia. The museum was founded with the aim of exhibiting, searching, and collecting ethnographic materials from various regions of the Russian Empire. The scientists and researchers at Kazan University during that period played a crucial role in founding the museum. The museum primarily exhibits, and continues to display, ethnographic materials that highlight the cultures, traditions, and lifestyles of the various ethnic groups living in the Volga-Ural region.

In 1815, the museum was established under the name Cabinet of Curiosities. The exhibition collections were initially expanded by Russian astronomer Ivan Mikhailovich Simonov and Russian orientalist Osip Mikhaylovskiy Kovalevskiy with the materials they gathered in their scientific research travels. In the second half of 19th century The Cabinet underwent several changes and was renamed the Museum of Motherland Studies (Muzey Otečestvovedeniya). During this period, not only was the museum's name changed, but the methods of collecting new items also evolved. The museum's management shifted its focus towards acquiring historical artifacts related to the history and culture of the Russian peoples. In this period, two other museums were also part of the structure of Kazan University. The Cabinet of Geography and, The Museum of the Society of Archaeology, History, and Ethnography. In 1913, under the management of Russian geologist and ethnographer Bruno Fridrihovich Adler, the collections of the Museum of Motherland Studies, the Cabinet of Geography and, the Museum of the Society of Archaeology, History, and Ethnography were merged to form the Museum of Ethnography.

B.F. Adler was involved in numerous projects, especially for the museum and made significant contributions to the development of ethnography as a scientific field in Kazan. Under his management, the collections of the museum grew richer; the museum quickly became an important science and education center, offering students and researchers valuable insights into the cultural diversity of the peoples in Russia. The collections of the museum were used not

* Assoc. Prof. Dr., Istanbul University, Institute of Turkology, Department of Turkology, Turkish Art History, Istanbul / Türkiye, gozde.sazak@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4845-2300

only for scientific research but also as teaching resources for ethnography and cultural studies. Thanks to Adler, who made a great contributions to the recognition of ethnography as a branch of science and to the popularization of ethnographic knowledge, ethnographic exhibitions, concerts and conferences were naturally included in the public life of Kazan. The museum is equipped by cabinets and showcases personally designed by Adler, which are are still in use today.

The Museum of Ethnography continued its activities throughout the Soviet period, grew its collection considerably, and added new materials to the collection. In the second half of 20th Century, Adler's works were continued by his student, Russian ethnographer and geologist N. I. Vorobyev, along with his students Y. P. Busigin and N. V. Zorin. Starting in 1947, Busigin, Zorin, and their colleagues and students systematically organized scientific field trips to the Volga-Ural region to study material cultural remains. The ethnographic materials they collected during these trips enriched the museum's collection.

The Museum of Ethnography is the first ethnography museum in the Middle Volga region. This museum has a key role in preserving and examining the ethnographic heritage of the Volga and Ural peoples as well as other regions of Russia. Today, the Museum of Ethnography is a science and research center providing various educational opportunities both for local and international visitors. It serves as an important resource for researchers and visitors alike, contributing significantly to the understanding and preservation of both local and global cultures. In this regard, the Ethnography Museum attracts attention today with its various themed exhibitions. The museum also hosts various temporary exhibitions and international exhibition projects. Moreover, the museum also exhibits a large archive of photographs from the 19th century to the mid-19th century, reflecting the traditional life of the peoples of Tsarist Russia and the Soviet Union, as well as the peoples of the Far and Middle East. The vast majority of the museum collection consists of the cultural remains collected by Kazan University's scientists, professors, and students from their scientific field trips. With its nearly 200-year history, the Kazan University Museum of Ethnography remains an important resource for researchers and visitors interested in the history and culture of Russia's people.

KAÇARLAR DEVRİNDE KIZILBAŞ KAVRAMI

THE TERM QIZILBASH DURING THE QAJAR ERA

Mümin SEMERCİOĞLU^{*}

Öz

Kaçar Devleti Şiilik ve Türklük aidiyetlerini taşıyan Kaçar boyunun öncülüğünde, çoğu aynı aidiyetlere sahip başka boyların katılımıyla kuruldu. Devletin kuruluş sürecinde Kaçarların başlıca rakipleri bu mezhep ve soy aidiyetlerini müştereken taşımıyorlardı. Erken dönem Kaçar tarih yazımında Kaçar ordularının zaferleri Kızılbaşların galibiyetleri olarak betimlenmekteydi. Kaçar Devleti, kuruluşunun akabinde Çarlık Rusya'yla ve doğusundaki Sünnilerle karşı karşıya geldi. Kaçar tarihinin akışı içinde kaleme alınan vekayinamelerde Rus ordularıyla çarpışan Kaçar ordularına Kızılbaş denmeye devam edildi. İran'ın doğusundaki Sünni rakiplerle karşı karşıya gelindiğinde Kızılbaş kavramı Şiilik vurgusu öne çıkarılarak kullanıldı. Kızılbaş kavramının Kaçarlar devrindeki içeriği Safeviler devrindeki içeriği kadar geniş değildi. Bu farklılığın temelinde Safevi Devleti'nin Kızılbaşları kendisine bağlayan Safevi tarikatından, Kaçar Devleti'nin ise bir Kızılbaş boyundan neşet etmesi yatıyordu. Kaçar şahları Safevi şahlarının aksine Kızılbaş boylarının mürşitliği iddiasını taşımıyorlardı. Safeviler devrinde devleti, ülkeyi ve hükümdarları da niteleyen Kızılbaş kavramının Kaçarlar devrindeki içeriği daha sınırlıydı. Kızılbaşlığın Safevilerden Kaçarlara, orduyu ve ordunun esasını teşkil eden Şii mezhebinden Türk boylarını tarif eden anlamı miras kaldı.

Anahtar Kelimeler: Kızılbaş, Kaçar, Türk, Şii, İran, Safevi

Abstract

Qajar State was founded by the Qajar tribe, which belonged to Shia sect and had Turkish origins. The tribes that supported the Qajars mostly had the same sectarian and ethnic background. During the establishment of Qajar State, the main rivals of the Qajars were either non Turkish, non-Shia, or both. In the early phase of the Qajar historiography, victories of the Qajar armies were defined as Qizilbash victories. Qajar State, after its founding, had to struggle against Russia and its eastern Sunni neighbours. In the chronicles written during the Qajar period, it continued to define the Qajar armies, combating the Russians, as Qizilbash. The term Qizilbash was used in a context emphasizing Shia affiliation when the Qajars faced eastern Sunni rivals. The context of the term Qizilbash was not as comprehensive in the Qajar era, as it was in the Safavid era. This difference was due to the fact that Safavid State was founded by the Safavid order, whose adherents were Qizilbash tribes, while Qajar State was founded by the Qajar tribe, which was one of those tribes. Unlike the Safavid shahs, who were also sufi leaders of Qizilbash tribes, the Qajar shahs did not have such position. The term Qizilbash, which defined the state, the country and the monarchs during

^{*} Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye mumin.semercioglu@msgsu.edu.tr; ORCID ID: 0000-0001-9153-9463

the Safavid period, had a more confined meaning in the Qajar era. It referred to Shia and Turkish tribes, and to the army based on them, as it did in the Safavids.

Keywords: Qizilbash, Qajar, Turkish, Shia, Iran, Safavid

Giriş

İran’da Türk hâkimiyetinin nihai evresini teşkil eden Kaçar Devleti (1796-1925) Safevilerin idaresinde bulunan Kaçar boyu tarafından kurulmuştur. Safevilere bağlı Kızılbaş boylarından olan Kaçarların saltanatı, Safevi Devleti’nin (1501-1736) yıkılmasıyla kaybolmanın eşiğine gelen Safevi mirasını tümüyle olmasa da diri tutmuştur. Safeviler İran’da köklü bir dinî, siyasi ve toplumsal dönüşümün müsebbipleri iken Kaçarlar, Safevilerin sebep oldukları dönüşümün içinde yer alan unsurlardandır. Kızılbaşlık bu dönüşümün merkezindedir. Kızılbaş kavramının Kaçar Devleti’nin tarih yazımındaki içeriğini tespit etmek, Kaçar ve Safevi devletlerini Kızılbaşlığa yükledikleri anlamlar zemininde karşılaştırmak makalenin yazılma amacıdır. Kızılbaşlığı yaratan Safeviler ile Kızılbaşlık içinde yer almalarından yaklaşık üç asır sonra kendi devletlerini kuran Kaçarlar arasındaki benzerlik ve farklılıkların bu yaklaşımla daha anlaşılır olacağı düşünülmüştür. Kaçar vekayinamelerinde Kızılbaş sözünün geçtiği ifadelerin sağladığı veriler, Kızılbaşlığın Safevilerdeki yerine dair mevcut akademik çalışmalardaki bulgularla mukayese edilmiştir. Makalenin temel iddiası, Kızılbaş kavramının Kaçarlar devrindeki kullanımının Safeviler devrindeki kullanımıyla birebir örtüşmediğidir. Bu nedenle bir akademik çalışmada öne sürülen, Kızılbaşlığın Safevilerdeki manasının Kaçarlarda korunduğu iddiası eleştirilmiştir.

1. Safevilerde Kızılbaşlık ve Kaçar Devleti’nin Kuruluşu

Kızılbaşlık Türk siyaset ve kültür yazınına Safevilerle birlikte girmiştir. Safevi tarikatının sadece dinî değil aynı zamanda siyasi odak hâline gelişi, tarikatın ikinci şeyhi Sadreddin tarafından başlatılmıştır. Akkoyunlularla akrabalık tesis eden ve boy mensubu müritleriyle askerî sefer düzenleyen Şeyh Cüneyd, Safevi tarikatının siyasi faaliyetine devletleşme vasfı kazandırmıştır.¹ Safevi hanedanının kurucusu Şah İsmail’in babası Şeyh Haydar’ın (ö. 1488), kendisine bağlı boy mensupları için Şiiliğin on iki imamından mühlhem on iki dilimli kızıl bir başlık ihdas etmesiyle Kızılbaş kavramı doğmuştur. Safevi tarikatının devletleşme yolunda istinat ettiği boylar ve mensupları Kızılbaş adıyla anılmıştır.² Safevilerin çağrısıyla pek çok boy Azerbaycan ve İran’a göç etmiştir. İran’ın mezhep ve nüfus yapısını dönüştürerek bu dönüşümle uyumlu bir teşkilatlanmaya giden Safevilerde Kızılbaş kavramı devleti, hükümdarları, ülkeyi,

1 Yılmaz Karadeniz, “Safevi Devleti’nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, (2015), s. 63-64.

2 Irene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, çev. Turan Alptekin, 5. bs., Demos Yayınları, İstanbul 2019, s. 52-53; Tufan Gündüz, *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler*, 4. bs., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, s. 107-114, 191; Seccad Hüseyini, “Seçir-i Tetevvür-i Manayi-i Vaje-i Kızılbaş”, *Mütalaat-ı Tarih-i İslam*, 32, (1396), s. 77-79.

orduyu ve Azerbaycan Türkçesini niteleyen bir içerik kazanmıştır.³ İran'ın Kızılbaş adıyla anılmasında ve Türkçenin yaygınlık kazandığı bir ülke hâline gelmesinde Kızılbaş nüfusunun kalabalıklığı ile muhtelif şehirlerde Kızılbaşlara arazi tahsis edilmesi etkili olmuştur.⁴ Devletin ve ordunun esasını oluşturan insan kitlesi için Türk ve Kızılbaş isimleri beraber kullanılmıştır.⁵ Zira Kızılbaşları teşkil eden zümreler arasında Türk olmayanlar kayda değer miktarda değildir.⁶

Kaçarlar Safevilerin destekçisi Kızılbaş boylarından biridir.⁷ Anadolu'daki yurtları Bozok (Yozgat) çevresi iken XV. yüzyılda Azerbaycan'a yerleşen Kaçarlara Safevi Devleti tarafından Gence ve Revan'ın yönetimi verildi. Kaçarların bir bölümü Safevi hükümdarı Şah Abbas (1587-1629) tarafından Hazar güneyindeki Esterabad'a yerleştirildi.⁸ Esterabad Kaçarları Koyunlu/Aşağı Baş ve Develü/Yukarı Baş kollarına ayrıldılar. Safevi Devleti'nin 1722'de başlayan Afgan istilasıyla çökmesi Kaçarları saltanata ulaştıran gelişmelerin önünü açtı. Koyunlu/Aşağı Baş Kaçarlarının reisi Feth Ali Han, Safevi hanedanının sadık beylerinden biri sıfatıyla mücadeleye atıldı fakat Afşar hanedanının kurucusu olan ve o esnada Safevilerin yanında yer alan Nadir Şah'ın tertibiyle ortadan kaldırıldı.⁹ Feth Ali Han'ın oğlu Muhammed Hasan Han İrani kökenli Lor aşiretinden Zendlere mensup Kerim Han karşısında başarısız oldu. Kaçarların iki kolu arasında süregelen düşmanlık başarısızlığın temel nedenlerinden biriydi.¹⁰ Kerim Han'ın ölümünden sonra Muhammed Hasan Han'ın oğlu Ağa Muhammed Han, başlıca rakibi Zendleri alt etmeyi başardı ve 1796'da Tahran'da şahlığını ilan etti.¹¹

Kızılbaş kavramının Safeviler devrindeki içeriğiyle Kaçarlar devrindeki içeriği farklılaşmıştır. Bu farklılaşmanın nedeni Safevi hanedanının Kızılbaşlar tarafından mürşit kabul edilen şeyhlerin

- 3 Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 1-42, 149-150; Seccad Hüseyini, "Seyr-i Tetevvür-i Manayi-i Vaj-e-i Kızılbaş", s. 89-91.
- 4 Willem Floor-Hasan Javadi, "The Role of Azerbaijani Turkish in Safavid Iran", *Iranian Studies*, XLVI/4, (2013), s. 569-574.
- 5 Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 149-150; Tufan Gündüz, *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler*, s. 188-192.
- 6 Hans R. Roemer, "The Qizilbash Turcomans: Founders and Victims of the Safavid Theocracy", *Intellectual Studies on Islam*, ed. Michel M. Mazzaoui-Vera B. Mooren, University of Utah Press, Utah 1990, s. 28-29.
- 7 Gholamhossein Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Ağa Muhammed Han*, 1. bs., Merkez-i Tahkik ve Tovse'e-i Ulum-i İnsani, Tahran 1395, s. 132-133. Safevi kaynaklarının Kaçarları Kızılbaş boyları arasında zikretmelerinin örnekleri olarak bkz. Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü't-tevarih*, haz. Abdülhüseyin Nevai, İntişarat-ı Babek, Tahran 1357, s. 61; *Tarih-i Kızılbaşan*, haz. Mir Haşim Muhaddis, İntişarat-ı Behnam, Tahran 1361, s. 56-57.
- 8 Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 53-54, 96-97, 183-187; Nasır Tekmil Hümayun, *Hastgâh-ı Tarihî-i İl-i Kacar*, Pejuheşgah-ı Ulum-i İnsani ve Mütalaat-ı Ferhengi, Tahran 1394, s. 129-132.
- 9 Abdolvahid Soofizadeh, "Kaçar Hanedanı'nın Menşei ve İran'da Yükselişi: Ağa Muhammed Han Dönemi", *Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 53-56; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi 1700-1925*, 2. bs., Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 254-260.
- 10 John R. Perry, *Karim Khan Zand*, Oneworld, Oxford 2006, s. 5-43; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi 1700-1925*, s. 261-265.
- 11 Gholamhossein Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Ağa Muhammed Han*, 1. bs., Merkez-i Tahkik ve Tovse'e-i Ulum-i İnsani, Tahran 1395, s. 243, 285, 422; Nobuaki Kondo, "How to Found a New Dynasty: The Early Qajars' Quest for Legitimacy", *Journal of Persianate Studies*, 12, (2019), s. 263-265.

riyaset ettiği Safevi tarikatından, Kaçar hanedanının ise bu tarikata müntesip Kızılbaş boylarından biri olan Kaçar boyundan doğmasıdır. Safevi Devleti'nin kuruluşuyla saltanat makamına gelen Safeviler, Kızılbaşların mürşitliği makamını terk etmemişlerdir. “Mürşid-i kâmil” unvanını kullanmış, Kızılbaşların başına bir “halifetü'l-hülefa” tayin ederek onları kendilerine bağlayan tarikat örgütlenmesini devlet teşkilatına dâhil etmişlerdir. Safevi Devleti'nin tasavvufi Şiilik yerine medrese Şiiliğini tercih etmesi ve Kızılbaş boylarının gücünü kırması, mahiyeti değiştirilip etkisizleştirilmesine rağmen bu örgütlenmenin lağvedilmesine yol açmamıştır.¹² Safevi Devleti kuruluşu ve yapısıyla Türk tarihinin istisnasıdır. Türk devletleri çoğunlukla bir boyun önce kendi içinde bütünlüğü sağlaması, sonrasında muhtelif boylarla siyasi merkezini oluşturması, nihayet çevre boy ve ülkelere hâkimiyetini tanıtmalarıyla kurulmuşlardır.¹³ Safevi hanedanı bir boydan değil bir tarikattan çıkmış, siyasi merkezini sadece siyaseten değil mezheben de kendisine bağlı boylardan oluşturmuştur. Safevilerin İran'a yaşattıkları dinî-siyasi dönüşüm ve Kızılbaşların devlet içindeki ağırlığı yukarıda da değinildiği üzere Safeviler devrinde devletin, ülkenin, hükümdarların, ordunun, hatta Azerbaycan Türkçesinin Kızılbaş sözüyle nitelenmesini sağlamıştır.¹⁴ Kaçarlar devrinde ise Kızılbaş kavramının anlam alanının daraldığı görülmektedir. Safevi resmî tarihçiliğinin aksine Kaçar resmî tarihçiliğinde devletin, ülkenin, şahların veya Azerbaycan Türkçesinin Kızılbaş kavramıyla nitelenmesine tesadüf edilmemektedir.¹⁵ Safevilerde şahların meşruiyet temininde yararlanılan Kızılbaşların mürşitliği iddiası Kaçarlarda yoktur. Bu dönemde Kızılbaş kavramı tarikat örgütlenmesi bağlamındaki kullanımını yitirmiştir. Türk tarihindeki geleneksel devlet kuruluşlarının son örneklerinden birini gerçekleştiren yani bir boydan zuhur ederek devletleşen Kaçarların mürşitlik iddia etmeleri zaten söz konusu olamazdı. Aynı nedenle Safevilerin aksine seyitlik iddiası öne sürmeleri de mümkün değildi.¹⁶ Dahası Safeviler pek çok Kızılbaş boyunu parçalayarak zayıflatmışlardı.¹⁷ Kaçarlara gelindiğinde boyların yarattıkları sorunlar bölgesel düzeyde kaldı.¹⁸ Dolayısıyla Kaçar hanedanı için boyların sadakatinin sağlanmasına matuf özel bir örgütlenme ve unvan kullanımı ihtiyacı doğmamıştır. Kızılbaş kavramı Kaçar resmî tarihçiliğinde Kaçar Devleti'nin Safevi Devleti'nden farklılık arz eden kuruluşuna ve yapısına uygun bir içerikle karşımıza çıkmaktadır.

12 Roger Savory, *Safeviler Devrinde İran*, çev. Özgür Kolçak, 1. bs., Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021, s. 2, 17, 29, 259, 262.

13 Hayrunnisa Alan, “Türklerde Devlet Kurma Biçimi”, *Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu Türklerde Devlet (19-21 Ekim 2017)*, ed. Hayrunnisa Alan vd., İstanbul 2018, s. 102-107.

14 Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 1-42, 149-150; Seccad Hüseyini, “Seyr-i Tetevvür-i Manayi-i Vaje-i Kızılbaş”, s. 89-91.

15 Kaçarlarda devletin ve Türkçenin adlandırılması ile hükümdar unvanları hakkında bk. Mümin Semercioğlu, *Kaçar Tarih Yazıcılığında Hanedanın Meşruiyeti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2023, s. 25-83, 107-138, 203.

16 Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, University of California Press, California 1980, s. 41.

17 Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford University Press, London 1953, s. 106-107; Roger Savory, *Safeviler Devrinde İran*, s. 82-90.

18 Ann Lambton, *Qajar Persia*, I.B.Tauris, London 1987, s. 96-97.

2. Kaçar Tarih Yazımında Kızılbaş Kavramının İçeriği

Safevi hanedanını sonlandırarak İran tahtını 1736'da ele geçirince Nadir Şah namını alacak olan Horasan Afşarlarının beyi Nedr Kulu, Afgan istilasıyla çöken Safevi Devleti'nin ayakta tutulması mücadelesi esnasında tarih sahnesine çıkmıştı. Afganların kuşatması altındaki İsfahan'dan kaçırılan Safevi şehzadesi Tahmasb'ın destekçilerinden biriydi.¹⁹ Tahmasb'ın bir diğer destekçisi, Kaçar hanedanının kurucusu Ağa Muhammed Han'ın dedesi Feth Ali Han idi. Nadir Şah rakip gördüğü Feth Ali Han'ı 1726'da ortadan kaldırdı.²⁰ Erken dönem Kaçar vekayinamelerinden olan *Tarih-i Mülkara*'nın Feth Ali Han hakkındaki anlatımları Kaçarların Kızılbaş boylarıyla ilişkisinin nasıl başladığı ile ilgili ilk bilgileri vermektedir. Afganların eline düşen İsfahan'dan kurtulan Tahmasb'ı cülus etmiş bir hükümdar olarak sunan *Tarih-i Mülkara*'ya göre Kızılbaşlar tahta çıkışını haber aldıkları Şah Tahmasb'ın etrafında toplanmaya başlamışlardı. Feth Ali Han da emrindeki kuvvetlerle beraber Şah'a katılmıştı.²¹ Vekayinamenin bu anlatısı Feth Ali Han'ın, Tahmasb'ın maiyetine katılan Kızılbaş beylerinden biri görüldüğü izlenimini vermektedir. Lakin Feth Ali Han'ın emrinde "Kacariyye", "Kızılbaşıyye" ve "Türkmaniyye" kuvvetlerinin bulunduğu dair kayıta²² Feth Ali Han kendi boyunun yanı sıra emrine giren Kızılbaşların ve bu arada Türkmenlerin başına geçmiş bir bey konumundadır. Keza başka bir muharebesinde de yine Kaçarlara ve Kızılbaşlara önderlik ettiği yazılıdır.²³ Mezkûr malumat Kaçar Devleti'nin kurulmasından çok daha önce kimi Kızılbaş boylarının Ağa Muhammed Han'ın dedesi Feth Ali Han'ın beyliğini tanıdıklarına işaret eder. Kaçar beyinin emrine giren Türkmenler ise Gürgân ve Esterabad'ın Sünni Türkmenleri olup Kaçar Devleti'nin kuruluş sürecinde Kaçarlarla beraber hareket etmişlerdir. Ancak Ağa Muhammed Han'dan itibaren Kaçar idaresi Yomutlar ve Göklenler başta olmak üzere itaatsiz Türkmenler üzerine ordu sevk etmek zorunda kalacak, Türkmenlerle yaşanan gerginlik mezhep ihtilafı mahiyeti kazanacaktır.²⁴ Kızılbaşların bahsi *Tarih-i Mülkara*'da, Nadir Şah'ın tertibiyle Feth Ali Han'ın öldürülmesi vesilesiyle de geçmektedir, olayı öğrendiklerinde Tahmasb'ın ordusunu yağmalayarak geri döndükleri ifade edilmektedir.²⁵ Vekayiname müellifi aslında bu ifadesiyle, Kızılbaşların bir bölümünün sadakatlerini artık yıkılmakta olan Safevi hanedanına değil Kaçarlara sunduklarına dikkat çekmektedir. Kaçar Devleti'nin kuruluş anlatısından Feth Ali Han'ın yanı sıra, oğlu Muhammed Hasan Han'ın ve bilhassa torunu Ağa Muhammed Han'ın ordularını da Kaçar boyu ile diğer Kızılbaş boylarının oluşturduğu anlaşılmaktadır.

19 L. Lockhart, *Nadir Shah*, Lozac & Co., London 1938, s. 17-26; Ernest S. Tucker, *Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, The University Press of Florida, Florida 2006, s. 1-4.

20 L. Lockhart, *Nadir Shah*, s. 8-26.

21 Mirza Ali Kulu bin Muhammed İkbâl Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, haz. Cemşid Kaimi-Ramin Yelfani, Nida-yı Tarih, Tahran 1400, s. 25.

22 *Age.*, s. 29.

23 *Age.*, s. 33.

24 Abbas Serefrazi, "Revabit-ı Kacarha ve Türkmenha Ez Agaz Ta Payan-ı Devre-i Nasiri", *Mütalaat-ı Tarih-i Ferhengi*, 3, (1389), s. 2-7.

25 Mirza Ali Kulu bin Muhammed İkbâl Çolavi, *Tarih-i Mülkara*, s. 34-35.

Erken dönem Kaçar vekayinamelerinin bir diğeri *Tarih-i Muhammedi*'de Kızılbaş kavramı ilk defa Ağa Muhammed Han'ın babası Muhammed Hasan Han'ın (ö.1759) Afganlarla çarpışan ordusunun öncülerini tarif için kullanılmaktadır. Nadir Şah İran'ı istila ederek Safevi iktidarını çökerten Afganları ülkeden çıkarmış ancak bir bölümünü kendisine bağlayarak ordusuna katmıştı. Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesinden sonra emrindeki Afganlardan Ahmet Şah Horasan'ı ele geçirdi.²⁶ Kaçarların yaşadığı, Horasan batısındaki Esterabad ve çevresine yönelen Afganlara karşı Muhammed Hasan Han'ın sevk ettiği Kaçar ordusunun öncüleri "Kızılbaş ordularının karavulları" olarak adlandırılmaktadır.²⁷ Afganlarla çarpışan Kaçar askerlerinin Kızılbaş adıyla zikredilmeleri Şii Kaçarlar ve Sünni Afganlar arasındaki mezhep farkından ötürü özellikle önemlidir.

Kaçar Devleti'nin kurucusu Ağa Muhammed Han'ın 1785 yılında, Afganlardan bir zümreyi ordularına katan İrani kökenli Zendleri yenilgiye uğratarak İsfahan'ı alması²⁸ münasebetiyle Kızılbaş kavramı, Türk ve Şii Kaçarların soy ve mezhep aidiyetlerini yansıtmak için içerikle görünüm kazanır. *Tarih-i Muhammedi*'nin anlatımlarına nazaran, nevrüz sonrasında harekete geçen Kızılbaş ordusunun getirdiği "Muhammedî çiçekler" İsfahan'ı kış mevsiminden kurtararak bahara kavuşturmuştur. İsfahan'a yürüyüşünde Halaç ve Bayatların katılımıyla büyüyen Kaçar ordusunun zaferi canını hiçe sayan Türklerin zaferidir. Kaçarlarla Zendlerin ikinci karşılaşmalarında Afşar ve Karagözlü boylarından da Kaçarlara katılım yaşanır. Zendlerin ordusunda ise kendi aşiret mensuplarının yanı sıra Afganlar bulunur. Kaçarların bir kez daha zafer kazanmaları üzerine Zend ordusu dağılır, Afganlar firar eder ve Kaçar ordusu İsfahan'a girer. Ağa Muhammed Han'ın yeğeni ve halefi Şehzade Feth Ali, valilik ettiği Mazenderan'dan amcasına hitaben kaleme aldirdığı mektupta Sünni Afganların Hakk'ı bilen, din gayretiyle çarpışan Kızılbaş sipahilerinden korkarak kaçtıklarını yazar. Müfsitlerin Kaçar beyleriyle Türk komutanları tarafından temizlendiğini belirtir.²⁹ Görüldüğü üzere *Tarih-i Muhammedi*'de Kızılbaş kavramının kavmi ve mezhebî içeriği belirgin olup Kaçar-Zend rekabetinin taraflarından biri Kaçar, Türk ve Kızılbaş adlarıyla anılmaktadır. Safevi tarih yazımının, ordunun dayandığı insan kitlesini Türk ve Kızılbaş adlarıyla tanımlama tutumu³⁰ tevarüs edilmiştir. Türk kökenli başka boyların da dâhil olduğu Kaçar ordusu, İrani kökenli Zendler karşısında hem Türk hem de Kızılbaş isimlerini taşımaktadır. Şehzadenin dilinden kaydedilen mektupta Sünni Afganları firar ettiren Şii Kaçar askerleri, din uğrunda savaşan Kızılbaşlar olarak nitelenirken ordunun Kaçar beyleri ve Türk komutanları idaresinde bulunduğu vurgulanır. Kaçar tarih yazıcılığının başlangıcından itibaren orduya ve orduyu meydana getiren Şii mezhebinden Türk boylarına

26 Ernest S. Tucker, *Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, s. 35-39, 59, 102, 108.

27 Muhammed Fethullah bin Muhammed Taki Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, haz. Gulamrıza Tabatabai Meed, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir-i Kebir, Tahran 1371, s. 37.

28 John R. Perry, *Karim Khan Zand*, s. 20, 85; Gholamhossein Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacarîyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, s. 255-256; Nobuaki Kondo, "How to Found a New Dynasty: The Early Qajars' Quest for Legitimacy", s. 264.

29 Muhammed Fethullah bin Muhammed Taki Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s. 139-145.

30 Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 149-150; Tufan Gündüz, *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler*, s. 188-192.

Kızılbaş isminin verildiği açıktır. Bu yönüyle Kızılbaş kavramı Safeviler devrindeki boy ve ordu mensubiyetini kasteden manasını³¹ korumuştur. Nitekim Kaçar devrinin devlet müverrihi olmayan müelliflerinden Zeynelabidin Şirvani,³² Safevilerden beri Türk kökenli ve Şii mezhepli kılıç ehlinin Kızılbaş olarak tanımlandığını yazmıştır.³³ Kavramın *Tarih-i Muhammedi*'deki içeriği Şirvani'nin tanımına birebir uygundur. Zira Türk kökenli olmayan Zendler ile ne Türk ne de Şii olan Afganlara karşı Kaçar ordusu Kızılbaş adıyla zikredilmektedir. İsfahan'ın alınmasının hemen akabinde isyan eden, Şiiliğe mensubiyetleriyle beraber Türk değil, İrani kökenli olan Bahtiyariler³⁴ üzerine yollanan kuvvetlere de Kızılbaş askeri denmektedir.³⁵ Mezkûr vekayinamede Kızılbaş kavramının mezhebî içeriği en bariz biçimde Sünni Türkmenlere yöneltilen sefer münasebetiyle açığa çıkmaktadır. Ağa Muhammed Han'ın Türkmenlerle çarpışan ordusu mücahitler, "Sünnileri kıran Şiiler" ve "adap bilen Kızılbaş sipahileri" ifadeleriyle tavsif edilmektedir.³⁶

Kaçar Devleti Türk ve Şii Kaçar boyunun, çoğu kendisiyle aynı soy ve mezhepten boylarla birlikte, Türklük ve Şiilik aidiyetlerini müştereken taşımayan unsurlara karşı mücadelesiyle kurulmuştur. Devletin kuruluş mücadelesinde Kaçarlara katılan boylar arasında Türk veya Şii olmayanlar da vardır fakat azınlıktadır.³⁷ Safevilerin hizmetindeki Kızılbaşların da hemen hemen tamamı Türk'tür.³⁸ Safevi ve Kaçar ordularına Türk ve Kızılbaş denmesi, her iki devletin gücünü soy ve mezhep itibarıyla aynı insan kitlesinden almasının sonucudur. Kaçarların yanında başka Türk boyları yer alırken Zendleri Afganların desteklediğine dair, Kaçarların kuruluş dönemi vekayinamesi *Tarih-i Muhammedi*'nin sunduğu bilgiler³⁹ Kaçar Devleti'nin kurulmasının İran'da Şii Türklerin yeniden iktidara gelişi olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir. Kaçarların başlangıçta ittifak edip sonrasında karşı karşıya geldikleri Türkmenler Sünni, isyanlarını bastırdıkları Bahtiyariler ile esas rakipleri Zendler Şii lakin İrani kökenli, Afganlar ise ne Şii ne de Türk kökenlidir. Rakiplerinin Türklük ve Şiilik aidiyetlerini bir arada taşımadıklarına dikkat edilirse, Kaçarların saltanat kavgasını kazanmasıyla İran'da Kızılbaşlığın siyaseten canlandığı ortaya çıkar. Kızılbaşlıkları hasebiyle rakipleri karşısında Safevi mirasının temsilcisi Kaçarlardır.⁴⁰ Sonlandırdığı Safevi hanedanının mirasını tasfiyeye girişen Nadir

31 Hans R. Roemer, "The Qizilbash Turcomans: Founders and Victims of the Safavid Theocracy", s. 28-29; Tufan Gündüz, *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler*, s. 88-89, 112-114.

32 Zeynelabidin Şirvani hakkında bk. Hüseyin Nasir Bağban, "Zendeğname-i Hodneveşt-i Hac Zeynelabidin Şirvani Be Hemrah-ı Yek Mürasele ve Kürsüname-i Silsile-i Nimetullahiye", *Ayine-i Miras*, 52, (1392), s. 284-286.

33 Zeynelabidin Şirvani'nin Kızılbaşlık tanımı için bk. Seccad Hüseyini, "Seyr-i Tetevvür-i Manayi-i Vaje-i Kızılbaş", s. 91.

34 Gene R. Garthwaite, *Khans and Shahs*, I. B. Tauris, London 2009, s. 6.

35 Muhammed Fethullah bin Muhammed Taki Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s. 147.

36 *Age*, s. 230-234.

37 Nahid Behzadi, "Zendiyân Ez Nigah-ı Menabi-i Kacar", *Rüşd-i Amuşeş-i Tarih*, 2, (1379), s. 36; Gholamhossein Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacarîye Asr-ı Ağa Muhammed Han*, s. 241-253.

38 Hans R. Roemer, "The Qizilbash Turcomans: Founders and Victims of the Safavid Theocracy", s. 28-29.

39 Muhammed Fethullah bin Muhammed Taki Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s. 139-145.

40 J. R. Perry, "The Last Safavids 1722-1773", *Journal of the British Institute of Persian Studies*, IX, (1971), s. 68.

Şah Şiiilik ve Sünnilik arasındaki ayrılığı bitirmeyi hedeflerken,⁴¹ Kaçarların Şiiilik aidiyetleri barizdir.⁴² Türk kökenli olmayıp Safevilerin Kızılbaş boyları arasında yer almayan Zendlerin devletini yıkan⁴³ ve İran'ı Afganların arta kalanlarından temizleyen⁴⁴ Kaçarların iktidarında hâkim unsur Türklerdir.⁴⁵ Zendleri yenilgiye uğratan Kaçar ordusuna Türk ve Kızılbaş diyen *Tarih-i Muhammedî* müellifi, Tacikler yani İraniler tarafından Türklerin hakkı olan iktidarın gasp edilmek istendiğini ve Ağa Muhammed Han'ın Türk boylarının ısrarıyla şahlığını ilan ettiğini yazarak⁴⁶ bir yandan saltanat mücadelesini kazanan Kaçarların Türklüğünü belirtmekte⁴⁷ öte yandan yalnızca Kaçarları değil Kızılbaşlığı da Türklükle ilişkilendirmektedir. Kızılbaşlık Kaçarların saltanatında mezhebî, kavmî ve askerî boyutlarını yeniden elde etmekle beraber artık ne Kızılbaşlar Şah Abbas öncesi Safevi idaresindeki nüfuzlarına sahiptirler⁴⁸ ne de Kaçar şahları Kızılbaşlar nezdinde Safevi şahlarının konumundadırlar.

Kızılbaş kavramı Kaçar tarihinin seyri içinde ve Kaçar tarih yazımının sonraki ürünlerinde orduyu niteleyen bir kullanıma sahip olmayı sürdürür. Ağa Muhammed Han'ın Tiflis'e uzanan seferlerine karşılık olarak sevk edilen Rus ordusu, II. Katerina'nın 1796'daki ölümü üzerine geri dönmüştür.⁴⁹ Bu durum Rus ordusunun "tevaif-i Kızılbaşıyye-i İran" yani İran'ın Kızılbaş taifelerinden çekinerek saldırıdan vaz geçtiği şeklinde aktarılmaktadır.⁵⁰ Böylece Kızılbaş sözü Türk ve Müslüman olmayan yabancı bir güce karşı kullanıldığı gibi ordunun Kızılbaş boylarından oluştuğu bilgisi de verilmektedir. Ağa Muhammed Han'ın 1797'de öldürülmesini müteakip saltanat davasına kalkan Şekkaki Kürtlerinden Sadık Han'ın topladığı kuvvetlere karşı, Kaçar Devleti'nin ikinci hükümdarı Feth Ali Şah'ın başında bulunduğu ordunun galibiyetinden⁵¹ Kızılbaşların zaferi diye bahsedilir.⁵² Ağa Muhammed Han'ın iktidarında kıyısından dönülen İran-Rusya savaşı yeğeni ve halefi Feth Ali Şah'ın hükümdarlığında uzun yıllar devam etmiştir. İran'ın Rusya ile yaşadığı her iki savaştan da (1804-1813 ve 1826-1828) mağlubiyetle ayrılmasının esas nedeni modern Rus ordusu karşısında Kaçar ordusunun büyük

41 L. Lockhart, *Nadir Shah*, s. 271, 279; Ernest S. Tucker, *Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, s. 39-41.

42 Said Amir Arjomand, "The Shi'ite Hierocracy and the State in Pre-modern Iran: 1785-1890", s. 45, 49.

43 Ernest S. Tucker, *Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, s. 110.

44 Gholamhossein Zargarinejad, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Ağa Muhammed Han*, s. 190, 200-201, 255-256.

45 Namiq Musalı, "Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II/4, (2018), s. 136-138.

46 Muhammed Fethullah bin Muhammed Taki Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s. 95, 141, 145, 282.

47 Nahid Behzadi, "Zendiyan Ez Nigah-ı Menabi-i Kacar", s. 30; Mümin Semercioğlu, *Kaçar Tarih Yazıcılığında Hanedanın Meşruiyeti*, s. 191.

48 Kathryn Babayan, "The Safavid Synthesis: From Qizilbash Islam to Imamite Shi'ism", *Iranian Studies*, XXVII/1-4, (1994), s. 147, 158-159; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 106-107, 140-141.

49 Muriel Atkin, *Russia and Iran 1780-1828*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1980, s. 47.

50 Rıza Kulu Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasırı IX*, haz. Cemşid Keyanfer, Esatir, Tahran 1380, s. 7412.

51 Gavin R.G. Hambly, "Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty", *The Cambridge History of Iran*, VII, ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 132-133.

52 Mirza Fazlullah Şirazi Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn I*, haz. Nasır Efşarfer, Kitaphane, Tahran 1380, s. 56.

ölçüde süvarilerden oluşmasıdır.⁵³ Her ne kadar mevzii bir karşılaşmada Kaçar ordusunun galibiyeti vesilesiyle de olsa İran süvarilerinin daima Kızılbaş usulüyle savaştıkları kaydedilerek, süvarilere dayanan Kaçar ordusunun yapısına ve muharebe tarzına Kızılbaş sözüyle işaret edilmektedir.⁵⁴ Ruslarla cenk eden askerlerin “Kızılbaşıyye ve Kacariyye”, “tüfengçıyan-ı sipah-ı Kızılbaş ve Kacar”, “gaziyan-ı Kızılbaşıyye ve Kacar” şeklinde zikredilmesi ise orduyu Kaçar boyu ile diğer Kızılbaş boylarının oluşturduğuna delalet eder.⁵⁵ Rusya’yla yaşanan ilk savaşın yenilgiyle sonuçlanması Kafkasya’nın Müslüman halkının kurtarılması düşüncesini İran siyasetinin gündemine sokmuş, Şii ulema barışın korunmasından yana olan Feth Ali Şah’ı savaşa zorlamıştır. Yine yenilgiyle bitecek olan ikinci savaşa ulemanın cihat çağrısıyla girilmesi,⁵⁶ Kaçar vekayinamelerinin birinde ulema tarafından Ruslara karşı cihadın Kızılbaş askerlerine farz kılındığı ifadesiyle nakledilmektedir.⁵⁷

Rusya ile savaşlarını 1828’de imzalanan Türkmençay Antlaşması’yla sonlandıran Kaçar Devleti’nin, doğusundaki Sünni komşularıyla sorunları daha geç tarihlere dek muharebe ve savaşlara yol açmıştır. İran sınırlarının dâhilinde ve haricinde yaşayan Türkmenler yağmacılıklarıyla Kaçar idaresini rahatsız etmişlerdir.⁵⁸ Kaçar Devleti ile Hive Hanlığı arasındaki arazi ve mezhep ihtilafları, Türkmenler tarafından kaçırılan Şii İran ahalisinin Hive’de köle olarak satılması, iki devlet arasında iyi ilişkilerin tesis edilmesini engellemiştir.⁵⁹ Afganlarla vuku bulan gerginliklerin temelinde Kaçarların Herat ve çevresine yönelik hak talepleri ile burada yaşayan Şiilerin himayesi lüzumu yer almıştır.⁶⁰ Yukarıda da belirtildiği gibi Ağa Muhammed Han’ın Türkmenler üzerine açtığı sefer dolayısıyla Kaçar ordusu “Sünnileri kıran Şiiler” ve “adap bilen Kızılbaş sipahileri” olarak tarif edilmiştir.⁶¹ Ağa Muhammed Han’ın halefi Feth Ali Şah’ın emriyle Türkmenler üzerine yollanan orduya Kızılbaş denirken, Kaçar hanedanının ikinci şahı, “Şii soyundan saf itikatlı hükümdar” olarak anılmaktadır.⁶² Her iki kayıta da Kızılbaş kavramı, Sünni Türkmenler karşısında Kaçarların Şiiliğinin vurgulanması bağlamı içindedir. Kaçarlar için esir edilen Şii tebaanın özgürleştirilmesi Türkmenlere yönelik seferlerin sebebidir.⁶³ Nasrüddin Şah (1848-1896) devrinde yine aynı sebeple Türkmenlerin cezalandırılması anlatılırken Şii esirlere Kızılbaş esirler denmektedir.⁶⁴ Kızılbaş kavramının

53 Muriel Atkin, *Russia and Iran 1780 – 1828*, s. 107-111.

54 Rıza Kulu Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri IX*, s. 7534.

55 *Age.*, s. 7545, 7552, 7567.

56 Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s. 87-90.

57 Cihangir Mirza, *Tarih-i Nov*, haz. Abbas İkbâl, Kitaphane-i Ali Ekber İlmi, Tahran 1327, s. 263.

58 Gholamhossein Zergerinejad-Nergis Alipur, “Türkmenha ve Bordegi-i İraniyan Der Asr-ı Kacar”, *Faslname-i İlmi-Pejuheşi-i Ulum-i İnsani-i Daneşgah-i Ezzehra*, 77-2, (1388), s. 24, 28, 33-36.

59 Seyyid Ali Kerimi, “Berhordha-i Nizami-i Devlet-i Kacar ve Hanat-ı Asya-i Merkezî”, *Faslname-i Gencine-i Esnad*, 59, (1384), s. 12-17.

60 Sümeyye Hamidi-Nasır Yusufzahi, “İran ve Mesele-i Herat ve Kandahar Der Devre-i Kacar”, *Faslname-i Tarih-i Revabıt-ı Harici*, 64, (1394), s. 5-16.

61 Muhammed Fethullah bin Muhammed Taki Sarevi, *Tarih-i Muhammedi*, s. 230-234.

62 Rıza Kulu Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri IX*, s. 7773.

63 Gholamhossein Zergerinejad-Nergis Alipur, “Türkmenha ve Bordegi-i İraniyan Der Asr-ı Kacar”, s. 34-40.

64 Rıza Kulu Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü’s-safa-i Nasiri X*, s. 8754.

buradaki anlamı, Kaçar tarih yazımında Şiilik aidiyetiyle beraber boy mensubiyetini de kapsayan genel anlamından ayrı düşmektedir. Çünkü Türkmenlerin tutsak aldığı halkın tümünün ismi durumundadır. Türkmenlerin Kaçar idaresini zora sokan saldırıları, İran ve Hive Hanlığı'nın sınırdış oldukları, Hazar'ın güneydoğusundaki topraklarda gerçekleşmekteydi. Kaçarlarla Hanlık arasındaki ihtilaf Rusya'nın Hive Hanlığı'nı işgaline kadar devam etti.⁶⁵ Türkmenlerin desteğini alan Hanlık ordusu ile Kaçar ordusunun Feth Ali Şah devrinde (1797-1834) vuku bulan bir muharebesi nakledilirken de Kaçar ordusuna Kızılbaş süvarileri denmektedir.⁶⁶

Kaçar tarih yazımında Herat meselesi dolayısıyla Kızılbaş kavramına çokça müracaat edilmiştir. Kaçarlar bölge üzerindeki emellerini gerekçelendirirken, Safeviler ve Nadir Şah tarafından kimi Kızılbaş boylarının buraya yerleştirilmesiyle doğmuş Şii-Kızılbaş nüfusunun⁶⁷ korunması hususunu öne çıkarmışlardır.⁶⁸ Kaçar Devleti'nin Herat'a tertip ettiği üç seferden ilki Feth Ali Şah'ın veliaht şehzadesi Abbas Mirza'nın vefatı (1833), Muhammed Şah (1834-1848) ve Nasırüddin Şah'ın (1848-1896) hükümdarlıklarında gerçekleşenleri İngilizlerin müdahaleleriyle sonuçsuz kalmıştır. Nasırüddin Şah İran'ın Herat ve çevresindeki taleplerinden 1857 Paris Antlaşması ile vaz geçmiştir.⁶⁹ Kaçar tarih yazımı bölgenin Kızılbaşlarınca Kaçar ordusunun yardıma çağrıldığına dair anlatılar barındırmaktadır. Bu anlatılara göre Kabil Kızılbaşlarından gelen temsilciler ülkedeki taht kavgasının kendilerini zora düşürdüğünü, İran reayası olmalarından ötürü zarar gördüklerini, bir Kaçar şehzadesi önderliğindeki orduyla Herat, Kabil, Kandahar ve Peşaver'in fethinin mümkün olduğunu dile getirmişlerdir.⁷⁰ Kabil Kızılbaşlarının temsilcileri olarak tanıtılan zevatın Cevanşir nisbesini taşımaları⁷¹ boy mensubiyetlerini belli etmesi bakımından önemlidir. İran reayası oldukları beyanıyla Kaçarlar tarafından kendi tebaaları addedildiklerine temas edilmektedir. Feth Ali Şah'ın iktidarında somutlaşan Herat meselesi Nasırüddin Şah dönemi vekayinamelerinde de bittabi ele alınmakta, hem Kabil Kızılbaşları hem de Afganistan Kızılbaşları tabirlerine yer verilmektedir.⁷² Feth Ali Şah devrinden beri Kızılbaşların yeniden İran yönetimine girmeyi istedikleri tekrarlanmaktadır.⁷³ Kabil Kızılbaşlarının Afgan baskısından bunalmaları Kaçarların müdahale sebebi olarak sunulmaktadır.⁷⁴

Kızılbaş kavramının Kaçar tarih yazımında, Şii ve Türk boyların, Kaçar ordusunun ve Afganistan'daki boy mensubu Şii nüfusunun tarifi için kullanıldığı böylece anlaşılmaktadır.

65 Seyyid Ali Kerimi, "Berhordha-i Nizami-i Devlet-i Kacar ve Hanat-ı Asya-i Merkezi", s. 12-17.

66 Rıza Kulu Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s. 7692.

67 Afganistan'daki Şii-Kızılbaş boyları hakkında bkz. Zahide Ay, "Hazaraların Şiileşmesinde Safevi Etkisi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 47, (2019), s. 402-403.

68 Sümeyye Hamidi-Nasır Yusufzahi, "İran ve Mesele-i Herat ve Kandahar Der Devre-i Kacar", s. 5-16.

69 Firoozeh Kashani-Sabet, *Frontier Fictions*, Princeton University Press, Princeton 1999, s. 30-33.

70 Mirza Fazlullah Şirazi Haveri, *Tarih-i Zülkarneyn II*, s. 695-696.

71 *Age.*, s. 695-696, 767, 789.

72 Muhammed Taki Lisanülmülk Sipih, *Nasihü'l-tevarih I*, haz. Cemşid Keyanfer, Esatir, Tahran 1377, s.299, 416.

73 Muhammed Taki Lisanülmülk Sipih, *Nasihü'l-tevarih I*, s. 416; Rıza Kulu Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasiri IX*, s. 7995.

74 Muhammed Hasan Han İtimadüsaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri III*, haz. Muhammed İsmail Rıdvani, Dünya-yı Kitab, Tahran 1363, s. 1594.

Bu noktada S. Hüseyini tarafından öne sürülen, Safeviler devrinde Kızılbaş kavramının taşıdığı anlamın Kaçarlar devrinde de korunduğu iddiasına değinmek gerekir. Bu iddiaya göre Kaçarlarda sadece ordu değil devlet de Kızılbaş adıyla nitelenmiştir. Kanıt olarak Mirza Cemal Cevanşir'in kaleme aldığı *Tarih-i Karabağ*'da geçen "Devlet-i Kızılbaş" ibaresi gösterilmektedir.⁷⁵ Ancak Mirza Cemal Cevanşir Kaçar müverrihlerinden değildir. Nadir Şah'ın öldürülmesiyle Azerbaycan'da teşekkül eden mahalli devletlerden olan Karabağ Hanlığı (1747-1805)⁷⁶ ricalindedir. Telif ettiği eser Kaçarların resmî tarih yazımı ürünlerinden değildir.⁷⁷ Hâliyle mezkûr eserde Kaçar Devleti'ne "Kızılbaş Devleti" denmesi Kaçar tarih yazıcılığının eğilimini değil müellifin şahsi tercihini veya Karabağ Hanlığı'nın Kaçar Devleti'ne bakışımı yansıtır. Ayrıca Nasırüddin Şah dönemi (1848-1896) vekayinamelerinden *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasuri*'nin Safevilere yaklaşımı, Kaçarların Kızılbaşlık hususunda Safevileri kendilerinden başka bir konumda addettiklerini ortaya koymaktadır. Vekayinamede Safevi şahları "ülkeler fetheden Kızılbaş sultanları" ve "İran'ın Kızılbaş sultanları" olarak anılmaktadır.⁷⁸ Buna mukabil Kaçar şahlarının da Safevi şahları gibi Kızılbaş hükümdarları olarak algılandıklarını ortaya koyan ifadeler yoktur. Belli ki Kaçarların hafızasında Kızılbaş hükümdarlığı, diğer Kızılbaş boyları gibi tarikat iken intisap ettikleri, devlet iken bünyesine dâhil oldukları Safevilere mahsustur. Kızılbaşlığın Safeviler devrindeki anlamının Kaçarlar devrinde bütünüyle korunduğunun, Kaçarlarda devlet, ülke ve saltanat makamının Kızılbaş adıyla nitelendiğinin söylenebilmesi için Kaçar resmî tarihçiliğinden örnekler verilmelidir fakat S. Hüseyini'nin iddiası böylesi örneklerle dayanmamaktadır.

Kaçar saltanatı sona yaklaşırken Kızılbaş kavramının, resmî tarihçilikte kullanımdan düştüğü göze çarpmaktadır. Muzafferüddin Şah dönemi (1896-1907) vekayinamelerinde Kızılbaş kavramına dönemin olayları anlatılırken de geçmiş hadiseler konu edilirken de yer verilmemektedir.⁷⁹ Kavramın resmî tarih yazımında kullanılmaz hâle gelişinin nedenleri düşünülürken Kızılbaşlığın hem askerî hem de mezhebî-tasavvufî veçheleri göz önünde bulundurulmalıdır. Askerî veçheden bakılırsa, Nasırüddin Şah'ın yürüttüğü modernleşme sürecinde teşkil edilen yeni birliklerin öne çıkması nedenlerden biri olabilir. Herat'ı himaye eden İngiltere ile 1857'de, Hive'yi işgal eden Rusya ile 1881'de imzalanan antlaşmalar neticesinde, doğusundaki arazilere dair hak taleplerinden vaz geçen Kaçar Devleti'nin yeni savaşlara

75 Mirza Cemal Cevanşir'in Kaçar Devleti'ni "Devlet-i Kızılbaş" olarak adlandırdığı hususunda bk. Seccad Hüseyini, "Seyr-i Tetevvür-i Manayi-i Vaje-i Kızılbaş", s. 91.

76 Kaçarlar karşısında Rusya'nın himayesine girmeyi tercih eden Karabağ Hanlığı'na dair bkz. Ali Asker-Sedanur Şeyban, "Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, VII/1, (2021), s. 39-45.

77 Mirza Cemal Cevanşir ve eseri hakkında bk. George A. Bournoutian, *Two Chronicles on the History of Karabagh*, Mazda Publishers, California 2004, s. 2-4.

78 Rıza Kulu Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-safa-i Nasuri IX*, s. 7455, 7994.

79 Gulamhüseyn Efelülümülk, *Efzelü't-tevarih*, haz. Mansure İttihadiye-Sirus Sadvendiyen, Neşr-i Tarih-i İran, Tahran 1361; Mirza İbrahim Han Şeybani Sıddikülmemalik, *Müntehabü't-tevarih-i Muzafferi*, haz. İrec Efşar, İntişarat-ı Muhammed Ali İلمي, Tahran 1366; Abdülhüseyn Han Sipih, *Miratü'l-Vekayi-i Muzafferi ve Yaddaştah-i Melikülmüverrihin*, haz. Doktor Abdülhüseyn Nevai, İntişarat-ı Zerrin, Tahran 1368.

girmemesi bir diğer neden olmalıdır. Çünkü Kızılbaş boylarının toplanarak sefere gönderilmesini gerektirecek zaruretler yaşanmamıştır. Askerî modernleşmenin etkili olmaktan uzak vasfı Kaçarların güçlü bir ordu kurmalarını engellemiş, Meşrutiyet Devrimi'nin ikinci safhasında (1909-1911) ve Birinci Dünya Savaşı'nda İran yabancı ordular tarafından rahatlıkla işgal edilmiştir.⁸⁰ Artık düşman ordularıyla çarpışan Kızılbaşlardan bahsedilmesi mümkün değildir. Meselenin mezhebî-tasavvufî veçhesine gelince, Kızılbaşlık Safevilerin öncülük ettiği mürşit-mürît bağına dayalı hareketten doğmuştur. Fakat devlet içindeki nüfuzlarının kırılması amacıyla Safevi yönetimi Kızılbaşlığın ve tasavvufî Şiiliğin zayıflatılmasından yana tavır almıştır.⁸¹ Kaçarlar devrinde tasavvufî Şiilik karşısında, ulemanın temsil ettiği medrese Şiiliğinin İran dinî hayatına tahakkümü kesinleşmiştir.⁸² Kızılbaşlığın Kaçar tarih yazımında tasavvufî bir içeriğe hiç sahip olmadığı vekayinamelerdeki ifadelerle açığa çıkmaktadır. Dolayısıyla Safevilerdeki tasavvufî manasına da sahip olmayınca Kızılbaş kavramının İran din ve devlet hayatında eski canlılığını yitirdiği tahmin edilebilir.

Sonuç

Safevilerin önderlik ettiği siyasi-mezhebî mücadelenin ürünü olan Kızılbaş kavramı Safevi iktidarının sona ermesiyle ortadan kalkmamıştır. Safevilere bağlı Kızılbaşlardan olan Kaçar boyu tarafından kurulan Kaçar Devleti'nde de kullanım sahası bulmuştur. Safeviler ile Kaçarlar arasındaki benzerlik ve farklılıklar Kızılbaşlığa yükledikleri anlamları belirlemiştir. Kaçarların Şiilik ve Türklük mensubiyetlerini bir arada taşımayan rakiplerine karşı, devletlerinin kuruluş sürecinde kazandıkları zaferler erken dönem Kaçar tarih yazımında Kızılbaşların zaferleri şeklinde takdim edilmektedir. Hadiselerin anlatımında Kaçar ordusu Safevi geleneğine uygun bir biçimde Kızılbaş, Türk ve Şii olarak nitelenmektedir. Kaçar tarihinin ilerleyen safhalarında kaleme alınan vekayinamelerde orduya Kızılbaş adının verilmesi sürmektedir. Ruslarla meydana gelen savaşlarda Kızılbaş kavramının süvari usulü muharebenin ismi olarak da kullanıldığı görülmektedir. Türkmenlerle yaşanan çatışmalarda ise kavramın içeriğindeki Şiilik vurgusu daha belirgindir. Nitekim Afganistan'daki Şii boylar da Kızılbaş ismiyle tarif edilmiştir. Kaçarlar ülkeyi, devleti, hükümdarları ve Azerbaycan Türkçesini Kızılbaş kavramıyla nitelendirmeyerek Safevilerden ayrılırlar. Kızılbaş kavramının içeriğinin Kaçarlar devrinde daralmasının nedeni Safevi Devleti'nin kendine özgü yapısının Kaçar Devleti'nde bulunmamasıdır. Safevilerde hükümdarlar Kızılbaşların hem mürşidi hem de şahı makamında iken Kaçar hükümdarları için aynı durum söz konusu değildir. Kızılbaşlığın Safeviler devrinde devleti, ülkeyi ve hükümdarları

80 Kaçarlar devrindeki askerî modernleşme, zikredilen antlaşmalar, Meşrutiyet Devrimi ile Cihan Harbi'nde yabancı ordulara mukavemet edilmemesi hakkında bkz. Stephanie Cronin, "Building a new army: military reform in Qajar Iran", *War and Peace in Qajar Persia*, ed. Roxane Farmanfarmanian, Routledge, New York 2008, s. 49-51, 63, 73; Ali Asgar Şemim, *Iran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Behzad, Tahran 1387, s. 221-222, 235-236, 513, 539-541.

81 Kathryn Babayan, "The Safavid Synthesis: From Qizilbash Islam to Imamite Shi'ism", s. 137-143.

82 Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s. 34-39; Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, The University of Chicago Press, Chicago 1984, s. 218, 244.

tarif eden siyasi anlamları gibi Safevi şahlarıyla Kızılbaş boyları arasındaki mürşit-mürit bağına işaret eden tasavvufi anlamı da doğal olarak Kaçarlar devrinde kaybolmuştur. Kaçar askerî düzenindeki değişim ve Kaçarların yıkılışlarından önceki uzun sayılabilecek bir süreyi savaşız geçirmeleri Kızılbaş kavramının resmî tarihçilikteki görünürlüğüne son vermiştir.

KAYNAKÇA

- Alan, Hayrunnisa, “Türklerde Devlet Kurma Biçimi”, *Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu Türklerde Devlet (19-21 Ekim 2017)*, ed. Hayrunnisa Alan vd., İstanbul 2018, s. 79-110.
- Algar, Hamid, *Religion and State In Iran 1785-1906*, University of California Press, California 1980.
- Arjomand, Said Amir, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, The University of Chicago Press, Chicago 1984.
- Arjomand, Said Amir, “The Shi’ite Hierocracy and the State in Pre-modern Iran: 1785-1890”, *European Journal of Sociology*, XXII/1, (1981), s. 40-78.
- Asker, Ali-Sedanur Şeyban, “Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, VII/1, (2021), s. 34-50.
- Atkin, Muriel, *Russia and Iran 1780-1828*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1980.
- Ay, Zahide, “Hazaraların Şiileşmesinde Safevi Etkisi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 47, (2019), s. 395-412.
- Babayan, Kathryn, “The Safavid Synthesis: From Qizilbash Islam to Imamite Shi’ism”, *Iranian Studies*, XXVII/1-4, (1994), s. 135-161.
- Bağban, Hüseyin Nasir, “Zendeginame-i Hodnevešt-i Hac Zeynelabidin Şirvani Be Hemrah-ı Yek Mürasele ve Kürsüname-i Silsile-i Nimetullahiye”, *Ayine-i Miras*, 52, (1392), s. 283-306.
- Behzadi, Nahid, “Zendiyan Ez Nigah-ı Menabi-i Kacar”, *Rüşd-i Amuğes-i Tarih*, 2, (1379), s. 29-39.
- Bournoutian, George A., *Two Chronicles on the History of Karabagh*, Mazda Publishers, California 2004.
- Cronin, Stephanie, “Building a new army: military reform in Qajar Iran”, *War and Peace in Qajar Persia*, ed. Roxane Farmanfarmanian, Routledge, New York 2008, s. 47-87.
- Çolavi, Mirza Ali Kulu bin Muhammed İkbâl, *Tarih-i Mülkara*, haz. Cemşid Kaimi-Ramin Yelfani, Nida-yı Tarih, Tahran 1400.
- Efzelülmülk, Gulamhüseyin, *Efzelü’l-tevarih*, haz. Mansure İttihadiye, Sirus Sadvendiyân, Neşr-i Tarih-i İran, Tahran 1361.
- Floor, Willem-Hasan Javadi, “The Role of Azerbaijani Turkish in Safavid Iran”, *Iranian Studies*, 46/4, (2013), s. 569-581.
- Garthwaite, Gene R., *Khans and Shahs*, I. B. Tauris, London 2009.
- Gündüz, Tufan, *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler*, 4. bs., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.
- Hambly, Gavin R. G., “Agha Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty”, *The Cambridge History of Iran*, VII, ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 104-143.
- Hamidi, Sümeyye-Nasır Yusufzahi, “İran ve Mesele-i Herat ve Kandahar Der Devre-i Kacar”, *Faslname-i Tarih-i Revabit-ı Harici*, 64, (1394), s. 73-97.
- Haveri, Mirza Fazlullah Şirazi, *Tarih-i Zülkarneyn I-II*, haz. Nasır Efşarfer, Kitaphane, Tahran 1380.
- Hidayet, Rıza Kulu Han, *Tarih-i Ravzatü’safa-i Nasırı IX-X*, haz. Cemşid Keyanfer, Esatir, Tahran 1380.
- Hümayun, Nasır Tekmil, *Hastgâh-ı Tarihî-i İl-i Kacar*, Pejuheşgah-ı Ulum-i İnsani ve Mütalaat-ı Ferhengi, Tahran 1394.
- Hüseyni, Seccad, “Seyr-i Tetevvür-i Manayi-i Vaje-i Kızılbaş”, *Mütalaat-ı Tarih-i İslam*, 32, (1396), s. 73-102
- İtimadüssaltana, Muhammed Hasan Han, *Tarih-i Muntazam-ı Nasırı III*, haz. Muhammed İsmail Rıdvani, Dünya-yı Kitap, Tahran 1363.

- Karadeniz, Yılmaz, *İran Tarihi 1700-1925*, 2. bs., Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- Karadeniz, Yılmaz, “Safevi Devleti’nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, (2015), s. 53-67.
- Kashani-Sabet, Firoozeh, *Frontier Fictions*, Princeton University Press, Princeton 1999.
- Kerimi, Seyyid Ali, “Berhordha-i Nizami-i Devlet-i Kacar ve Hanat-ı Asya-i Merkezi”, *Faslname-i Gencine-i Esnad*, 59, (1384), s. 11-25.
- Kondo, Nobuaki, “How to Found a New Dynasty: The Early Qajars’ Quest for Legitimacy”, *Journal of Persianate Studies*, 12, (2019), s. 261–287.
- Lambton, Ann K. S., *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford University Press, London 1953.
- Lambton, A. K. S., *Qajar Persia*, I. B.Tauris, London 1987.
- Lockhart, L., *Nadir Shah*, Lozac & Co., London 1938.
- Melikoff, Irene, *Uyur İdik Uyardılar*, çev. Turan Alptekin, 5. bs., Demos Yayınları, İstanbul 2019.
- Mirza, Cihangir, *Tarih-i Nov*, haz. Abbas İkbāl, Kitaphane-i Ali Ekber İlmi, Tahran 1327.
- Musalı, Namiq, “Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II/4, (2018), s. 131-171.
- Perry, J. R., “The Last Safavids 1722-1773”, *Journal of the British Institute of Persian Studies*, IX, (1971), s. 59-69.
- Perry, John R., *Karim Khan Zand*, Oneworld, Oxford 2006.
- Roemer, Hans R., “The Qizilbash Turcomans: Founders and Victims of the Safavid Theocracy”, *Intellectual Studies on Islam*, ed. Michel M. Mazzaoui-Vera B. Mooren, University of Utah Press, Utah 1990, s. 27-39.
- Rumlu, Hasan Bey, *Ahsenü’l-tevarih*, haz. Abdülhüseyin Nevai, İntişarat-ı Babek, Tahran 1357.
- Sarevi, Muhammed Fethullah bin Muhammed Taki, *Tarih-i Muhammedi*, haz. Gulamrıza Tabatabai Mecc, Müessese-i İntişarat-ı Emir-i Kebir, Tahran 1371.
- Savory, Roger, *Safeviler Devrinde İran*, çev. Özgür Kolçak, 1. bs., Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.
- Semercioğlu, Mümin, *Kaçar Tarih Yazıcılığında Hanedanın Meşruiyeti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2023.
- Serefrazi, Abbas, “Revabıt-ı Kacarha ve Türkmenha Ez Agaz Ta Payan-ı Devre-i Nasırı”, *Mütalaat-ı Tarih-i Ferhengi*, 3, (1389), s. 117-136.
- Siddikülmemalik, Mirza İbrahim Han Şeybani, *Müntehabü’l-tevarih*, haz. İrec Efşar, İntişarat-ı Muhammed Ali İlmi, Tahran 1366.
- Sipih, Abdülhüseyin Han, *Miratü’l-Vekayi-i Muzafferî ve Yaddaştha-i Melikülmüverrihin*, haz. Doktor Abdülhüseyin Nevai, İntişarat-ı Zerrin, Tahran 1368.
- Sipih, Muhammed Taki Lisanülmülk, *Nasihü’l-tevarih I*, haz. Cemşid Keyanfer, Esatir, Tahran 1377.
- Soofzadeh, Abdolvahid, “Kaçar Hanedanı’nın Menşei ve İran’da Yükselişi: Ağa Muhammed Han Dönemi”, *Dede Korkut’un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk’a Armağan*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 51-64.
- Sümer, Faruk, *Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- Şemim, Ali Asgar, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Behzad, Tahran 1387.
- Tarih-i Kızılbaşan*, haz. Mir Haşim Muhaddis, İntişarat-ı Behnam, Tahran 1361.
- Tucker, Ernest S., *Nadir Shah’s Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, The University Press of Florida, Florida 2006.

- Zargarinejad, Gholamhossein, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariyye Asr-ı Aga Muhammed Han*, 1. bs., Merkez-i Tahkik ve Tovse'e-i Ulum-i İnsani, Tahran 1395.
- Zargarinejad, Gholamhossein-Nergis Alipur, "Türkmenha ve Bordegi-i İraniyan Der Asr-ı Kacar", *Faslname-i İlmi-Pejuheşi-i Ulum-i İnsani-i Daneşgah-ı Ezzehra*, 77-2, (1388), s. 23-46.

THE TERM QIZILBASH DURING THE QAJAR ERA

Mümin SEMERCİOĞLU*

The term Qizilbash emerged during the power struggle of the Safavid order. It referred to the tribes that became supporters of the Safavids. Most of those tribes who followed the Safavid version of Shiism were of Turkish origin. The sectarian and ethnic composition of Iran changed under the Safavid rule. That's why, the state, the country, the monarchs and even Azerbaijani Turkish came to be associated with the term Qizilbash. The Qajars were one of those Qizilbash tribes, loyal to the Safavids and Qajar State was founded long after the collapse of Safavid State. The article aims to explore the meaning of the term Qizilbash in the Qajar official historiography and to compare its use and context between the Safavid and Qajar periods.

The establishment of the Qajar rule means the restoration of the status of the Qizilbash in Iran. Safavid rule had ended because of the Afghan invasion. Being non Turkish and non Shia, the Afghans represented an obvious contrast to the Safavid tradition. Nadir Shah, who saved country from foreign invasion, made an attempt to reconcile Shia and Sunni sects. He even employed Afghan military units, after securing the country. The Zends, which were Shia but non Turkish, were another political element that cannot be classified as Qizilbash. The Qajars cleared Iran from last remnants of the Afghans, overthrew the Zend dynasty and never attempted to reconcile the two sects of Islam as Nadir Shah did.

The Qajar dynasty was the last Turkish and Shia dynasty of Iran and struggled against rivals that did not share these backgrounds. In a chronicle written at early phase of the Qajar rule, the Qajar army, that defeated the Zend army and captured Isfahan under the command of Agha Mohammad Khan, the founder of the Qajar State, was praised not only as Turk, but also as Qizilbash. The Qajar army was referred to as Qizilbash because it included other Shia and Turkish tribes beside the Qajars' own tribal forces. Because the Qajars forced Afghan contingents of the Zend army to flee from the battlefield, the sectarian meaning of the term was emphasized even more. The term Qizilbash clearly referred to Shia and Turkish tribes, as well as to the army that was composed of those tribes. Some of them had already pledged loyalty to Fath Ali Khan, grandfather of Agha Mohammad Khan.

* Dr., Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of Science and Letters, Department of History, Istanbul / Türkiye, mumin.semercioglu@msgsu.edu.tr; ORCID ID: 0000-0001-9153-9463

In Qajar historiography, the term Qizilbash continued to be used to refer to Qajar armies, particularly those fighting against the Russians and eastern Sunni rivals. As was customary, Qajar forces combating the Russians primarily consisted of tribal cavalry. The term Qizilbash referred both to the nature of the Qajar army and to the Qajar identity facing a non-Muslim and non-Turkish power. The Turkmens, who raided Khorasan, captured people and sold them in Khiva. The conflict of the Qajars with the Turkmens and Khiva Khanate was also a sectarian one. Therefore, in the Qajar historiography, the Shia affiliation of Qajar-Qizilbash armies that fought against the Turkmens was particularly emphasized. The Qajars had ambition to conquer Herat. Justification of that ambition was the protection of the Shia-Qizilbash people who were the descendents of tribes settled there by the Safavids and Nadir Shah.

Despite of the fact that the Qajar historiography inherited the Safavid practice of defining Shia and Turkish tribes and the army based on them as Qizilbash, the context of the term Qizilbash became more narrowly defined during the Qajar period. Unlike the Safavids, the Qajars never defined the state, the country, the monarchs and Azerbaijani Turkish with the term Qizilbash. Safavid State had been founded by the Safavid order that initiated a political-religious movement with Qizilbash adherents. Safavid shahs were not only monarchs of Qizilbash tribes but also their sufi leaders. On the contrary, Qajar State was founded by the Qajar tribe which was one of those tribes. As descendents of tribal chiefs Qajar shahs did not claim sufi leadership. Even in the Qajar historiography, Safavid shahs were defined as Qizilbash monarchs but such definition was not made for Qajar shahs. As a result, in the Qajar historiography, the term Qizilbash neither had the meaning that reflects sufi connection between the monarchs and the Qizilbash, nor became the name of the state, the country, the monarchs or the Turkish dialect spoken in Iran.

The term Qizilbash is not seen in the late examples of the Qajar official historiography. The creation of new military units during the process of modernization may have rendered the term Qizilbash obsolete. The eastern borders of Qajar State were stabilized due to the British interference in the Herat issue and the Russian invasion of Turkistan. The Qajars did not wage a war almost half a century. Thus, the Qizilbash tribes no longer assembled for battle, and there was no longer any reason to write about them. As mentioned above, the term Qizilbash never had a mystic connotation in the Qajar historiography. Consequently, before the end of the Qajar rule in Iran, the term Qizilbash had lost its vitality in political and religious life of the country.

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE DÜYÛN-I UMÛMİYE İDARESİ'NİN MANYAS GÖLÜNDEKİ NÜFUZ MÜCADELESİ (1890-1914)

THE OTTOMAN EMPIRE AND THE PUBLIC DEBT ADMINISTRATION'S STRUGGLE FOR INFLUENCE AT LAKE MANYAS (1890-1914)

Emine ŞAHİN*

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçlarının geri ödenmesini yürütmek için 1881 yılında kurulan Düyûn-ı Umûmiye İdaresi biri balıkçılık olmak üzere altı gelir kaleminin vergilerinin toplanmasından sorumluydu. Buna bağlı olarak, 19. yüzyılın sonundan itibaren deniz, nehir ve göllerdeki balık yumurtalarına zarar verebilecek ve dolayısıyla balıkçılığı etkileyecek her türlü çalışmayı denetlemiştir. Bu yüzden Düyûn-ı Umûmiye İdaresi ile Osmanlı merkezî idaresi arasında sık sık anlaşmazlıklara yol açan bir nüfuz mücadelesi yaşanmıştır. İki idare arasındaki çekişmelere sahne olan yerlerden bir tanesi Hüdavendigâr vilayetinde bulunan Manyas Gölü ve çevresi olmuştur. Osmanlı merkezî idaresi, artan nüfusa paralel olarak yeni yerleşim sahaları açmak için Manyas'a heyetler göndermiştir. Bu heyetler göl çevresindeki bataklıkların kurutulması için araziler oluşturulması için çalışmalar yürütmüştür. Manyas Gölü'ndeki balıkçılığı denetleyen ve vergisini toplayan Düyûn-ı Umûmiye İdaresi, Osmanlı yetkililerinin bölgedeki çalışmalarına müdahale etmiştir. Gölün ve çevresindeki bataklıkların kurutulmasına karşı çıkmış, bunun yerine suyun belirli bir seviyede kalması için bir set inşası yapılması fikrini öne sürmüştür. Nitekim bu set inşasıyla göldeki balıkçılığı arttırmayı ve o nispette balıkçılıktan düzenli vergi toplamayı amaçlamıştır. Ancak Osmanlı idaresi gölün belirli noktalarına inşa edilecek olan setin su baskınlarına neden olacağını savunarak bu projeye karşı çıkmıştır. Bunun yerine gölün bazı kısımlarının kurutulmasını istemiştir. Bu çalışma 19. yüzyılın sonlarından itibaren Batılı devletlerin Osmanlı topraklarındaki etkisini Manyas Gölü ve çevresine odaklanarak incelemektedir. Ayrıca bu çalışma, Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine, özellikle de balıkçılık gelirlerine yönelik müdahalelerini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Düyûn-ı Umûmiye İdaresi, balıkçılık, bataklık, Manyas, göl

* Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Düzce / Türkiye, eminesahin@duzce.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8201-0776

Abstract

The General Debt Administration, established in 1881 to manage the repayment of the Ottoman Empire's foreign debts, was responsible for collecting taxes from six revenue sources, one of which was fishing. Accordingly, since the end of the 19th century, it has supervised any activities that could harm fish eggs in the sea, rivers, and lakes, thereby affecting fishing. Therefore, a struggle for influence emerged between General Debt Administration and the Ottoman central administration, leading to frequent disagreements. One area that witnessed conflicts between the two administrations was Lake Manyas and its surroundings in the province of Hudavendigâr. The Ottoman central administration sent delegations to Manyas to develop new settlement areas in response to the increasing population. These delegations carried out studies to create new lands by draining the swamps around the lake. The General Debt Administration, which controlled the fishing in Lake Manyas and collected taxes, interfered with the activities of the Ottoman authorities in the region. It opposed the draining of the lake and the surrounding swamps, instead proposing the construction of a dike to keep the water at a certain level. As a matter of fact, the construction of this embankment aimed to increase fishing in the lake and to collect regular taxes on fishing accordingly. However, the Ottoman administration opposed this project, arguing that building the embankment at certain points of the lake would cause flooding. Instead, they wanted some parts of the lake to be drained. This study examines the influence of Western states in the Ottoman territories since the late 19th century, with a focus on Lake Manyas and its surroundings. Additionally, this study addresses the interventions of the General Debt Administration in the internal affairs of the Ottoman Empire, specifically regarding fishing revenues.

Keywords: Public Debt Administration, fishing, swamp, Manyas, lake

Giriş

19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun batılı devletlere olan borçlarından dolayı 20 Aralık 1881'de Muharrem Kararnamesi imzalanmış ve ardından Düyûn-ı Umûmiye İdaresi kurulmuştur. 1882-1914 yılları arasında bu idare *Rûsûm-ı Sitte* olarak adlandırılan altı vergi kalemine ve bu vergilerle ilişkin olan sektörlerle doğrudan müdahale hakkına sahip olmuştur. Kısa zamanda Düyûn-ı Umûmiye İdaresi teşkilatlanmaya başlamış ve imparatorluğun çeşitli yerlerinde temsilcilikler açarak tuz tekeli, tütün tekeli, damga resmi-pul-gelirleri, içkiler üzerinden alınan vergi ve gelirler, bazı vilayetlerdeki ipek aşarı gelirleri ve son olarak balıkçılık vergi gelirlerini kontrolü altına almıştır. Ancak bu gelir kalemleri üzerinden Osmanlı maliyesine doğrudan müdahale etmek isteyen Düyûn-ı Umûmiye ile Osmanlı merkezî idaresi arasında bir nüfuz mücadelesi yaşanmıştır. Her iki idare kendi çıkarları noktasında gelirlerin artırılmasına çalışmış ve bu da aralarında bir çatışma olmasına sebep teşkil etmiştir.¹

Düyûn-ı Umûmiye İdaresi, Sayd-ı Mâhî Nizamnamesi ve Zabıta-i Saydiye Nizamnamesi ile Osmanlı balıkçılığını denetleyip ödemesini üstlendiği borçlara karşılık vergilerin tahsilatından sorumlu olmuştur. Ayrıca balıkçılığın sekteye uğramaması için deniz, göller, nehirler ve

1 Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rûsûm-ı Sitte'den Düyûn-ı Umûmiyye'ye*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016, s. 101; Bedri Gürsoy, "100. Yılında Düyûn-ı Umûmiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XL/1-4, (1984), s. 21; Faruk Yılmaz, *Hukukî, İktisadî-Malî Yönleriyle Osmanlı Borçlarının (Düyûn-u Umûmiye-i Osmaniye'nin) Tasfiyesi Meselesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 26.

çevresindeki faaliyetleri yakından takip etmiştir. Nehir ve göllerde balıkların yumurtalarına zarar verecek ve balıkçılığı etkileyecek her türlü set ve çit çekmeyi yine Düyûn-ı Umûmiye kontrol altında tutmuştur.² Genel olarak bakıldığında Düyûn İdaresi balıkçılık rûsûmunun toplanmasında bir zorlukla karşılaşmamıştır. Nitekim İstanbul ve çevresinde balıkçılık yapanlar tuttıkları balıkları Balıkhaneye getirerek buradaki denetimden geçirmek zorundaydılar.³ Balıklar burada satılıyor ve %20'si vergi, %3'ü ise masraf şeklinde hesaplanarak Düyûn İdaresi'ne bırakılıyordu. Ancak Düyûn-ı Umûmiye, balıkçılıktan beklenen verimin alınmadığını düşünmekteydi ve bu yüzden birtakım çalışmalar gerçekleştirdi. Buna bağlı olarak Paris Trocadero Akvaryumu Müdürü olan ve aynı zamanda balıkçılık konusunda uzman kabul edilen M. de Bellesne İstanbul'a davet edildi ve başkent ve çevresinde bir gezi yaparak gözlemlerini aktarması istendi. Bellesne, Marmara havzası üzerindeki deniz, nehir ve göllerde bir incelemede bulundu ve gözlemlerinden oluşan raporu Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'ne sundu. Nitekim alınan önlemler ve çalışmalar neticesinde balık rûsûmu 1882-83 senesinde 22.635 liraya kadar yükseldi.⁴

19. yüzyılın son döneminde Düyûn-ı Umûmiye İdaresi balıkların kaçmaması ve su düzeyinin belli bir seviyede kalması noktasında göllerde ve nehirlerde bazı önlemler almaktaydı. Aynı dönemde Osmanlı merkezî idaresi ise su kaynaklarının çevresindeki bataklıkların kurutulması için çalışmaktaydı.⁵ Bu çalışmaların yapıldığı yerlerden bir tanesi ise Manyas Gölü ve çevresi olmuştur. Nitekim Osmanlı idaresi Manyas nahiyesinde hem bölgenin su kaynaklarından biri olan Manyas Gölü'nün taşmaması hem de çevresindeki bataklıkları kurutmak için bazı faaliyetler yapmak isterken Düyûn-ı Umûmiye İdaresi bu hususta itiraz ederek devreye girmektedir. İdareye göre “sayd-ı mâhî rûsûmu”nun yani balıkçılıktan alınan verginin azalmaması için göldeki su seviyesinin düşmemesi gerekmektedir. Bu yüzden bazı noktalara setler inşa edilerek balıkların kaçması önlenmeliydi. Osmanlı idaresi ise yeni yerleşim alanları

- 2 Aylin Doğan, “İki Büyük İmparatorluk Başkenti İstanbul’da Balık, Balıkçılık ve Balık Tüketimi”, *Balık Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 223. Bazı araştırmacılara göre Düyûn İdaresi'nin devreye girmesiyle birlikte gelirlerde artış gözlenmiş ve imparatorluk maliyesi bu durumdan olumlu etkilenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Donald C. Blaisdell, *Düyûn-ı Umûmiyye, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, çev. Ali İhsan Dalgıç, Nesnel Yayınlar, İstanbul 2008, s. 18.
- 3 18. yüzyılda balıkçılıktan alınan vergi miktarlarıyla ilgili bir düzenlemeye gidilmiş ve avcılarının balıklarını balıkhaneye getirmeleri şartıyla beşte bir vergi uygulanmasına karar verilmişti. Bu oran 1735 yılında çıkarılan bir fermanla uygulamaya geçirilmiş ve kesinleştirilmişti. Ayrıntılı bilgi için bk. Murat Uluskan, “İstanbul’da Balık Avcıları (18. Yüzyıl)”, *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu, 14-17 Aralık 2010, Bildiriler*, yay. haz. Davut Hut vd., İstanbul 2011, s. 392-393.
- 4 Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum*, s. 162; Blaisdell, *Düyûn-ı Umûmiyye*, s. 126; Özge Varol, *II. Abdülhamid Döneminde Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kuruluşu ve İşleyişi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 115-116.
- 5 Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin hangi haklara sahip olacağı ve yetkilerinin sınırları Muharrem Kararnamesi ile belirlenmişti. Bu kararnameye göre idare, kendisine devredilen gelir kalemlerinin toplanmasından, tahsilatından ve işletmesinden sorumlu olacak ve borçların ödenmesini planlayacaktı. Ayrıca idare hem dış hem de iç borçları denetleme noktasında yetkili olacaktı. İdarenin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çalışmaları ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Erdoğan Keskinlik, “Düyûn-ı Umûmiye İdaresi”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid, C. 1*, haz. Mehmet Metin Hülagü, vd., Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2011, s. 479-501; Cevdet Küçük-Tevfik Ertüzün, “Düyûn-ı Umûmiyye”, *DİA*, X, (1994), s. 58-62; Rıfat Önsöy, *Mali Tutsaklığa Giden Yol: Osmanlı Borçları (1854-1914)*, Turhan Kitabevi, Ankara 1999.

oluşturma hedefine odaklanmıştı. Nitekim bir yönetim göldeki su seviyesini korumaya çalışırken diğeri gölün bir kısmını kurutmayı düşünmekteydi. Bu yüzden Manyas Gölü ve çevresinde bir güç çatışması yaşanmıştır. Bu çalışma, 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı merkezî idaresinin yeni yerleşim yerleri açma teşebbüsüne karşılık, Manyas Gölü ve çevresinde Düyûn-ı Umûmiye İdaresi ile yaşadığı nüfuz mücadelelerine odaklanmaktadır. Nitekim batılı devletlerin ekonomik yaptırımlarla Osmanlı topraklarındaki etki sahasını daha önce ele alınmamış bir bölge olan Manyas Gölü'nden yola çıkarak incelemektedir.

Manyas Gölü ve Çevresindeki Bataklıkların Kurutulması Girişimleri

Osmanlı toprakları içerisindeki bataklıklar kamu sağlığını etkileyen, bulaşıcı hastalıklara neden olan ve temizlenmesi gereken arazilerdendi. Bataklıkların kurutulmasının Osmanlı kentlerinin batılı bir görünüme kavuşturulmasını hedeflemek düşüncesinden geldiğini ve modernleşme adımlarından biri olduğunu söylemek mümkün olsa da öncelikli amacın sosyo-ekonomik sebepler olduğu açıktır. 19. yüzyıl sonunda artan nüfusa paralel olarak toprakların ıslah edilerek tarım alanlarına dönüştürülmesi ve yeni ziraat alanları elde edilmesi gereksinimi ortaya çıkmıştı. Nitekim bataklıkların kurutulmasıyla ortaya çıkan boş arazilere, yoğun göç dalgalarıyla birlikte Osmanlı topraklarına gelen muhacirler iskân edilmiş ve tarımsal faaliyetlerini yürütebilmeleri için devlet tarafından kendilerine destek verilmişti.⁶ Bu işin yapılabilmesi için Osmanlı merkezî idaresi farklı yöntemler denemiş ve öncelikle finansman olarak devlet hazinesi kullanılmaya çalışılmıştı. Ayrıca imtiyaz verme, borç alma, şirket, kumpanya ve kuruluşlarla iş birliği yapma yahut bölge ileri gelenleri ve halkın çabalarıyla bataklıkların ıslah faaliyetleri sürdürülmüştü.⁷ 1881 yılında vilayetlere gönderilen bir emirnameye göre bataklıkların kurutulması işi arazi kanunnamesine göre belirlendi. Buna göre bataklıkları temizleyip ziraata uygun hale getiren kişiye toprağın tapusu bedelsiz olarak verilebilecekti.⁸

6 19. yüzyılda Osmanlı topraklarına yapılan göçler ve muhacirlerin iskân edilme süreçleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nedim İpek, *Memalik-i Şahane Muhaceret*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022; Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon 2006; Nedim İpek, "Balkanlar, Girit ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskân Birimlerinin Kuruluşu (1879-1912)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, (1995), s. 197-221; Nedim İpek "Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, VI/1, (1991), s. 97-134; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003; Faruk Kocacık, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları*, 1, (1980), s. 137-190; Gülfeşin Çelik, "Osmanlı Türkiye'sine XIX. Yüzyıl Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Bakımdan Tahlili", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri Bildiriler*, 29-31 Mayıs 1995, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996, s. 117-130; Mehmet Demirtaş, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskanları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XVI/41, (2009), s. 215-238; Selim Deringil, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler", *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1991, s. 435-442; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

7 Cihan Özgün, "Osmanlılarda Çevre Temizliği Kapsamında Bataklıkları Kurutma Çalışmaları", *Temizlik Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Salih Mehmet Arçın, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 134-136.

8 İbrahim Yılmazçelik-Sevim Erdem, "II. Abdülhamid Döneminde Anadolu ve Balkanlarda Yürütülen Bataklık Alanlarının Kurutularak Zirai Ekonomiye Kazandırılması Çalışmaları", *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, ed.

Osmanlı merkezî idaresi bataklıklardaki çalışmaların denetlenmesi için heyetler oluşturmuş ve bu kişiler taşraya gönderilmişti.⁹ Hem muhacirlere yaşam alanı oluşturmak hem de toprakların ekilmesiyle zirai verimliliğin artırılması ve Osmanlı ekonomisine katkı sağlanması için bataklıklar kurutulmuştur. Dolayısıyla imparatorluk dahilindeki bataklık projelerinin “mamuriyet-i mülkiye” anlayışı çerçevesinde ülkenin kalkınmasına yönelik bir planın parçası olduğunu söylemek mümkündür. Vilayetlerin bataklık alanları sıhhiye müfettişi, vilayet nafia müdürü, mühendis gibi görevlilerden oluşturulan bir komisyon tarafından teftiş ve muayene edilmiş, her vilayetin bataklık haritası çıkarılmıştır.¹⁰ Bu bölgelerden bir tanesi ise Hüdavendigâr vilayetindeki Manyas olmuştur.

Manyas Gölü, Susurluk havzasındaki Uluabat Gölü'nün batısında yer alan ve yaklaşık 200 km²'yi bulan bir alana sahip bölgenin en önemli su kaynaklarından bir tanesiydi.¹¹ Gölün yüzeyi deniz seviyesinden yaklaşık 14 metre yüksekte ve sığ bir yapıya sahip olup su düzeyi yıl içerisinde mevsimlere göre değişiklik göstermekteydi. Bahar aylarındaki suyun yer altına boşalarak kurak zamanlarda tarım arazileri için önemli bir su kaynağı teşkil ettiği ve bu nedenle yakınındaki arazilerde sulu tarım yapıldığı bilinmektedir. Ancak yoğun yağışın olduğu dönemlerde bazı tarım arazileri de su altında kalabilmekteydi. Bu bölgedeki sular çekildiğinde zengin alüvyon topraklarının bulunmasından dolayı sebze yetiştiriciliği yapılabilmekteydi. Ayrıca Manyas Gölü'nde balıkçılıkla da uğraşmakta ve yöre halkının bir kısmı geçimini bu yolla sağlamaktaydı.¹²

Osmanlı merkezî idaresi göl ve çevresini iyileştirmek için birtakım çalışmalar başlatmıştı. 1883-1884 senelerinde Manyas gölünde merkezden görevlendirilen mühendis ve kondüktörler tarafından “göl ayağı” adı altında işçilere bir yatak açtırıldı ve böylelikle suyun akışı kolaylaştırıldı.

Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbays, TBMM Milli Saraylar, İstanbul 2017, s. 406-407.

9 Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 68-69.

10 Said Öztürk, “19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla İmar-ı Mülk Hedefinde Yeni Adımlar: Göl, Nehir ve Bataklıkların Islahı”, *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri 2007, (7 – 08 Eylül 2007)*, C. 2, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İstanbul 2007, s. 300; Burcu Kurt, “II. Abdülhamid Dönemi Nafia Çalışmalarına Bir Örnek: Nilüfer Nehri'nin Islahı ve Bursa Ovası Bataklıklarının Kurutulması Projesi”, *Odrysyes'ten Nilüfer'e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu*, Nilüfer Belediyesi, Bursa 2016, s. 521. II. Abdülhamid döneminde bataklıkların kurutulmasını da kapsayan bazı layihalar hazırlanmıştı. Bunlardan biri Nafia Nazırı Hasan Fehmi tarafından 1880 senesinde saraya sunulmuştu. Layihasında Osmanlı arazilerinin oluşturduğu zengin sermayeden yararlanma noktasında bataklıkların kurutulmasına değinmişti. Cihan Özgün, “Osmanlılarda Çevre Temizliği”, s. 132-133.

11 Bu dönemde aynı bölgede bulunan Uluabat Gölü ve civarının da “tathirat”ı için çalışmalar yapılmış ve Şubat 1883'de Şerif Ali Efendi'ye Mihaliç, Susurluk, Uluabat Çayları ve Uluabat Gölü mecralarının temizlenmesi için bir imtiyaz verilmişti. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Yaşayanlar, “Bursa'nın Yanı Başında Bir Zenginlik Kaynağı, Uluabat (Apoloyont) Gölü”, *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller 2*, haz. Şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri 2015, s. 169.

12 Manyas Gölü'nün çevresel ve topografik özellikleri hakkında ayrıntılı bir çalışma için bk. Serkan Gürlük, *Manyas Gölü ve Kuş Cenneti'nin Çevresel Değerlemesi Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bursa 2006. Ekim 1890'da Hariciye Nezaretinden Bulgaristan Komiserliğine gönderilen bir yazıda hem Marmara hem de Manyas ve Terkos göllerinden çıkarılan balıkların Bulgaristan'a ithalinin yasaklanmasından dolayı tüccarın zarar ettiği ve bu yüzden yasağın kaldırılması gerektiği iletilmişti. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR. SFR.04.) 341/105, 30 Ekim 1892.

Bunun sonucunda gölden su çekilerek bataklıkların da bulunduğu 40-50 bin dönüme yakın arazi ortaya çıkarıldı. Ayrıca Manyas Gölü'ne akan Karadere'nin mecrası değiştirilerek bu yolla hem göle akan su kaynaklarından biri kesildi hem de yoğun yağış dönemlerinde ovada oluşması muhtemel sel baskınlarının önüne geçildi.¹³ Bunlara ek olarak bu dönemde Hüdavendigâr vilayetindeki bataklıkların kurutulmasını kapsayacak şekilde ve bayındırlık faaliyetleri çerçevesinde bazı incelemeler yapılmış ve Ziraat ve Nafia Müşavirliği bölge hakkında bir layiha hazırlayarak Mabeyne sunmuşlardı. Hazırlanan layihada vilayetteki göl ve bataklıkların ziraatın önündeki en büyük engel olduğu ve bölge sağlığını etkilediği gerekçesiyle ıslah edilmesi gerektiği üzerinde duruldu. Bataklıkların olduğu en önemli yerlerden biri olan Manyas Gölü ve çevresindeki toprakların tarımsal verimliliğinin artırılması için çalışmaların yapılması gerektiği ifade edildi.¹⁴

Verimli topraklara sahip olan Manyas Gölü ve çevresindeki bataklıklarda çalışmalar yapmak üzere 1890 senesinde bir komisyon teşkil edilmişti. Haziran ayında bu komisyona askeriyeden Sami Bey, Taşra Senedat Başkâtibi Emin Efendi ve muhacirin komisyondan ise Dersaadet ve Rumeli vilayeti iskân memuru ve umum-ı muhacirin müfettişi Ali Bey tayin edildi.¹⁵ Komisyon yaklaşık üç aylık bir çalışmadan sonra Dâhiliye Nezaretine gönderilmek üzere genişçe bir rapor hazırladı ve Manyas Gölü'nün terk ettiği arazi hakkında bazı öneriler sundu. Komisyonun raporunda Manyas Gölü ve ovasının fiziki durumundan, bataklıkların kurutulmasına, bölge haritasının çizilmesinden arazinin taksim edilmesine kadar pek çok konu yer almıştı.¹⁶

Komisyon raporunda Manyas Ovası'nda bundan altı sene evvel gölün eski ayağının çevre köylerden de edinilen işçi gücüyle kazılarak temizlendiği, gölden yaklaşık 50.000 dönüm arazi kurtarıldığı ve bu arazilerin bir kısmında bulunan bataklıkların kurutulduğu belirtilmişti. Fakat her geçen gün göl ayağı yine tıkanmakta ve temizliği yapılamayacak olursa kış mevsiminde yağmur ve kar sularıyla gölün yeniden taşarak araziye basması kaçınılmaz olacaktı. Komisyona göre, Manyas Ovası'nın verimliliği açısından göl ayağının bir an evvel temizlenmesi

13 Bu bilgiler Karesi sancağında görevli mühendis yardımcılarında Mehmed Tahir'in Eylül 1902'de Manyas Ovası üzerine hazırlamış olduğu bir raporda yer almıştı. BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.) 3214/66, Lef 5, 15 Eylül 1902. Dâhiliye Nezareti oluşturulan bu boş arazilerin parça parça ve müzayede yoluyla satışının yapıp hazineye bir gelir getirmesi mümkün iken vilayet dâhilinde bulunan muhacirlerin iskânı için kullanılmasının daha doğru olduğuna dair kanaatini Defter-i Hakani Nezaretine bildirmişti. Dâhiliye Nezareti, Mektubî Kalemî (DH.MKT.) 1420/9, 15 Mayıs 1887.

14 Burcu Kurt, "Nilüfer Nehri'nin Islahı", s. 524. Ayrıca bu dönemde göl ve bataklıkların temizlenmesi için Manyas nahiyesinde bir kuş panayırı düzenlenerek toplanan 1298 lira Bandırma kazasına bırakılmıştı. BOA, ŞD. 504/13, 12 Mart 1882-9 Temmuz 1882.

15 Komisyonun bir diğer görevi oluşturulacak olan boş arazilerin muhacirler arasındaki taksiminin yapılması olmuştur. BOA, DH.MKT. 1731/46, 11 Haziran 1890. 1890 öncesinde Manyas Gölü ve çevresinde bazı "tathirat" çalışmaları yapıldığı ancak bunların büyük bir projeye bağlı olarak değil de ufak çaplı operasyonlar olduğu görülmektedir. DH.MKT. 1417/96, 5 Mayıs 1887.

16 Raporun sonundaki isimler şu şekildedir: Defter-i Hakani taşra senedât kalemi muavini Mehmed Emin, sicill-i nüfus idaresi umûr-ı tathiriyye mümeyyizi Mustafa Zekai, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyye üçüncü şube memuru ve erkân-ı harbiye binbaşılardan Mehmed Sami ve umum-ı muhacirin müfettişi Mehmed Ali. Raporun altında yer alan imzalara bakıldığında ilk tayin edilen heyete sonradan nüfus idaresinden Mustafa Zekai Bey de katılmıştır. BOA, İrade, Dâhiliye (İ.DH.) 1198/93746, 10 Ağustos 1890.

gerekmekteydi. Ayrıca raporda, iyi bir çalışma yapılarak bataklıkların kurutulması durumunda gölden yaklaşık 100.000 dönüm kadar genişçe bir arazinin de kurtarılabileceği ve toprakların muhacirlere dağıtılabileceği belirtilmişti. Bunun yanı sıra, göl yüzeyinin yaklaşık 400.000 dönüm olduğundan ve bu bölgenin haritasının çizilmesinin zorluklarından bahsedilmiş ve bu iş için ikisi piyade olmak üzere dört zabite ve yedi işçiye ihtiyaç duyulduğu; bu kişilerin göl ve çevresinde rahatça hareket edebilmeleri için atlı olmaları gerektiği zikredilmişti. Komisyon üyeleri tahkikat sonucunda elde edilen tüm bilgileri Dâhiliye Nezaretine ileterek bir an evvel harekete geçilmesi gerektiğini Ağustos 1890'da göndermiş oldukları raporda vurgulamıştı.¹⁷ Rapordan yaklaşık bir ay sonra II. Abdülhamid bir irade yayımlayarak bölgenin genişçe bir haritasının çıkarılması için dört zabıt görevlendirdi.¹⁸

Manyas Gölü ve çevresinin haritasının çıkarılması konusunda Erkân-ı Harb binbaşlarından Sami Bey ile birlikte dört zabıt görevlendirilerek gidiş gelişlerinin karşılanması için kendilerine harcırah verildi.¹⁹ Ancak çalışmaların hızla ilerlemediği gözlemlenmiş ve bir süre geçmesine rağmen işlerin yapılmadığının fark eden Dâhiliye Nezareti, Hüdavendigâr vilayetine zabitlerin görev yerlerinin değiştirilerek Erkân-ı Harbiye Kol Ağası Rıfat Efendi, Piyade Kol Ağası Ahmed ve Mülazım Hüseyin Efendilerin Manyas'a tayin edildiklerini bildirmişti.²⁰ Görevlendirilen komisyon bir müddet çalıştıktan sonra kış mevsimi gelmiş ve Nisan ayına kadar gölün su seviyesi yüksek olacağı için bir iş yapılamayacağından komisyonun Manyas'ta durmasının boşuna bir masraf olacağı düşünülmüş ve İstanbul'a nakledilmesine karar verilmiştir.²¹

Manyas Ovası ve civarındaki arazilerin tespiti için görevlendirilen komisyon bahar aylarında yeniden bölgeye giderek çalışmalarını sürdürmüştü. Ağustos 1892'de Hüdavendigâr vilayetine sundukları bir başka raporda gölün çevresinde gerçekleştirilecek inşaat ve çalışmalar için 600.000

17 BOA, İ.DH. 1198/93746, Lef 1, 10 Ağustos 1890. Erkân-ı Harbiye'den Sami Bey'in öncülüğünde hazırlanmış raporda bir an evvel bir harita çizilmesi gerektiği belirtilmişti. Komisyonun bu raporunu Dâhiliye Nazırı Eylül 1890'da Sadarete ilettili. Aynı belge, Lef 3, 13 Eylül 1890. Ayrıca Dâhiliye Nezareti haritanın Seraskerlik tarafından hazırlanacağını da vurguladı. DH.MKT. 1756/104, 1 Eylül 1890.

18 BOA, İ.DH. 1198/93746, Lef 4, 16 Ekim 1890.

19 BOA, DH.MKT. 1767/123, 5 Ekim 1890. Sami Bey ve zabitlere harcırah olarak önce 50 kuruş verilmesine karar verildi. Ancak Karesi'den Manyas nahiyesine birçok kez gidip gelmeleri gerektiği için bu miktarın yeterli olamayacağı ve başka masraflar da çıkacağı için ayrıca harcırah verilmesi Sami Bey tarafından talep edildi. DH.MKT. 1773/92, 21 Ekim 1890. Dâhiliye Nezareti maaşlarının haricinde verilen bu ilk harcırahın yeterli olduğunu belirterek Sami Bey'in bu talebini geri çevirdi. DH.MKT. 1768/2, 6 Ekim 1890. Fakat sonraki süreçte ayrı bir harcırah verilmesi Meclis-i Vükela tarafından kabul edildi. Meclis-i Vükela (MV.) 59/12, 29 Ekim 1890. Gideceği yerler ve mesafelere göre verilecek olan harcırahlar da hesaplandı. DH.MKT. 1927/58, 29 Şubat 1892. Görevlilere verilecek olan harcırah meselesi sonraki süreçte de devam etti. Komisyonunda bulunan Karesi defter-i hakani memuru ile Bandırma kazası naib vekili ve meclis-i idare azası, tahrirat kâtibi refiki, nüfus memuru ve beledi kalfasına da 1220 kuruş harcırah talebi yapılmıştı. Ancak bu meblağın ödendiğine dair bir kayda rastlanmamıştır. DH.MKT. 1828/43, 13 Nisan 1891; DH.MKT. 1934/39, 19 Mart 1892; DH.MKT. 1977/68, 25 Temmuz 1892.

20 BOA, DH.MKT. 1776/43, 29 Ekim 1890; DH.MKT. 1782/2, 17 Kasım 1890. Dâhiliye Nezareti Manyas Ovası'nda görevlendirilenlerin değiştirildiğini Hüdavendigâr vilayetine iletildiği zamanda Binbaşı Sami Bey de hastalığından dolayı İstanbul'a dönmek zorunda olduğunu Seraskeri'ye bildirerek izin istemişti. DH.MKT. 1784/30, 24 Kasım 1890. Sami Bey'in istifa ettiği diğer belgelerde geçmektedir. Dâhiliye Nezareti harita için görevlendirilen memurları azledince Sami Bey'in de istifa etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. DH.MKT. 1787/85, 2 Aralık 1890.

21 BOA, DH.MKT. 1791/83, 13 Aralık 1890.

lira lazım olduğu, ancak bu paranın karşılanması mümkün olmadığı için Manyas nahiyesine bağlı köylerde bulunan yaklaşık 4.500 kişinin işçi olarak senede altı gün çalıştırılmasıyla çalışmaların tamamlanabileceği vurgulanmıştı. Bu çalışmalar sonucunda Manyas Ovası'nda yer alan Kazaklar, Hamamlı, Salur ve Bölceağaç köylerinin selden kurtarılması ve bataklıkların kurutulması sağlanabilecekti.²² Karadere Nehri çevresinde önceki yıllarda bir seddin yapıldığına ancak harap olduğuna ve kış mevsiminde ekili arazinin sular altında kaldığına dair Bandırma kazasına bağlı Bulcağaç köyü başta olmak üzere çevre köylerin imamlarının ve muhtarlarının seddin inşa edilmesini talep eden mektupları da Hüdavendigâr valiliğine ulaşmıştı.²³

Osmanlı merkezî idaresi tarafından bölgeye mühendis olarak Mösyö Gulan tayin edildi. Mühendis Gulan, Mayıs 1894'de çalışmalarını tamamlayarak bölgenin haritasını çıkarmış ve Manyas Gölü'nden yeni topraklar elde edilebileceğine dair bir rapor hazırlamıştı. "Manyas Ovası'nda vâki bataklıkların kurutulmasına dair heyet-i fenniyece takdim kılınan" adlı rapora göre bataklıkların kurutulması ve ekili arazilerin kış aylarında su altında kalmasının önlenmesi için Karadere'nin göle ulaşmaması, buna bağlı olarak ırmağın yönünün değiştirilmesi ve göl sularının ulaştığı Bandırma Köprüsü'ne kadar olan kısımda ise genişletilme çalışması yapılması gerekmektedir. Komisyonca bu inşa faaliyetlerinin 80.000 Osmanlı lirası tutması öngörülmüştü.²⁴ Sonuç olarak komisyonlar Manyas Gölü ve çevresi hakkında raporlar hazırlayıp merkeze ilemiş olsalar da göl ve çevresinde bu dönemde Osmanlı idaresi tarafından kapsamlı bir çalışma yapılamamıştır.

-
- 22 BOA, DH.MKT. 1993/29, 27 Ağustos 1892. Manyas Gölü'nün temizlenmesi işinde çalışan köylüler Dâhiliye Nezaretine bazı başvurular yapmış ve ahali "tathirat" çalışmalarında bulunanlara toprak sözü verilmesine rağmen kendilerine bir arazi tahsis edilmediğine dair şikâyetle bulunmuşlardı. DH.MKT. 1910/76, 2 Ocak 1892.
- 23 BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 309/23155, 9 Kasım 1893. Ayrıca çevre köylerdeki ahali Manyas Gölü'nün tamamen kurutulmasından daha çok Karadere'nin taşmasından dolayı topraklarının sular altında kaldığından şikâyet etmişlerdi. Bunun üzerine ırmak ve çevresinde bir keşif yapılabilmesi için bir mühendisin görevlendirilmesi gerektiği Hüdavendigâr valiliğinden Dâhiliye Nezaretine Ocak 1894'de iletildi. DH.MKT. 199/53, 10 Ocak 1894.
- 24 BOA, ŞD. 1200/47, Lef 3. Karadere'nin kontrol altına alınarak Manyas Ovası'nın sular altında kalmasının önlenmesi için sonraki yıllarda da bazı görüşmeler yapılmış ancak bir sonuca varılamamıştır. Maliye Nezareti Manyas Ovası'ndaki arazinin temizlenmesi sonrası çıkacak olan toprakların ahaliye öncesinde imzalanacak bir senet ile satılabileceğini ve bu parayla çalışma masraflarının karşılanabileceğini, ancak gerekli olan meblağın ahalden tahsil edilmesinin yine de pek mümkün olmayacağını bildirmişti. Ancak bu hususta bir karara varıldığına dair herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Maliye Nezareti, Evrak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.) 214/107, 19 Ağustos 1895. Manyas Gölü'nün çevresinde suların çekilmesiyle oluşan araziler Osmanlı idaresi tarafından bazı sebeplerden ötürü büyük projelerle düzenlenememiş olsa da bölgeye iskân edilen muhacirler eliyle ihya edilerek sazlık ve kamışlık gibi suyun getirdiği malzemelerden temizlenmiş ve araziler üzerinde tarımsal faaliyetler gerçekleştirilebilmişti. Nisan 1899'da Bandırma dava vekillerinden Vartanyan imzalı bir tahriratta Manyas Gölü'nün mecrasının değiştirilerek Mihaliç Nehri'ne akmasından dolayı 800 bin dönümü aşkın bir arazinin mahallî idarenin haberi olmaksızın bazı köylüler tarafından zapt edildiği iddia edilmişti. BEO. 1292/96835, 5 Nisan 1899. Sonrasında muhacirler bataklıkları temizlediği ve çokça emek harcadıkları için meccânen (ücretsiz olarak) tapularının kendilerine verilmesini Osmanlı idaresinden talep etmişlerdi. DH.MKT. 2262/126, 28 Ekim 1899; ŞD. 1589/17, Lef 1, 16 Ekim 1902. Bu taleplere karşılık Ağustos 1904'te bir irade çıkarılarak Manyas Gölü civarındaki sazlık arazinin tapusunun muhacirlere verilmesi onaylanmıştı. Aynı belge, Lef 5, 11 Haziran 1904

Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin Manyas Gölü'ndeki Nüfuz Mücadelesi

Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin halkın bir kısmının geçimini balıkçılıkla sağladığı Manyas Gölü ve çevresinde balıkçılık vergisinin toplanmasından dolayı bir denetim mevcuttu. Nitekim İdare, 1890 senesinde Manyas Gölü'ndeki balıkların kaçmasından endişe ederek gölde incelemelerde bulunması için bölgeye bir mühendis göndermişti. Balıkların gölden kaçması ve üremelerinin durması, sayd-ı mâhî rûsûmunun da o nispette azalması demektir. Bölgeye gönderilen heyetin içerisinde yabancı mühendisler gölün ayağına bir set inşa edilip edilemeyeceğini araştırmış ancak suların yükselmesiyle sel olabileceği ihtimaline karşılık setin bir süre ertelenmesi gerektiğini düşünmüşlerdir.²⁵

Osmanlı idaresi ise Manyas Gölü ve çevresinden en verimli şekilde yararlanmak için hem iskân hem de ziraat amacıyla yeni arazi oluşturmanın yollarını aramaktaydı. Bu yüzden Osmanlı yetkilileri set inşasına karşı çıkarak tam aksine gölün ve çevresindeki bataklıkların kurutulmasının bölge için daha faydalı olacağı noktasında ısrar etmekteydi. Nitekim bu dönemde her iki idare arasında çıkar çatışması yaşanmıştır. Düyûn-ı Umûmiye İdaresi, Osmanlı yönetiminin planladığı gibi göle giden suların azaltılmasına ve arazilerin kurutulmasına karşı olduğunu, nitekim halkın onda dokuzunun balıkçılıkla uğraştığını Dâhiliye Nezaretine bildirmişti. İdare, 1900 senesinde balıkçılık varidatının azalmasından dolayı Erkili Köyü civarına set inşası fikrini gündeme getirmişti. Ancak seddin inşası halinde Manyas Gölü'nün taşarak etrafındaki muhacir yerleşimlerini sular altında bırakacağı endişesiyle bu proje Osmanlı idaresi tarafından reddedilmişti.²⁶ Fakat Düyûn İdaresi bu konudaki baskısını her geçen gün arttırmaya devam etmiştir.

Düyûn-ı Umûmiye gölden alacağı balık vergisinin artması için gölü besleyen suların kesilmemesine ve gölün su seviyesinin düşmemesine uğraşmaktaydı. Osmanlı idaresi ise göl çevresindeki arazileri kurularak ziraata açmak için büyük çaba sarf etmekteydi. Karesi sancağında görevli mühendis yardımcılarında Mehmed Tahir'in Eylül 1902'de hazırlanmış olduğu bir raporda önceki yıllarda gölden su çekilerek 40-50.000 dönüme yakın arazinin ortaya çıkarıldığını, burada oluşan bataklıkların kurutulduğunu ve köy halkının bu durumdan oldukça faydalandığı belirtilmişti. Mühendise göre bu mecra ve yatak biraz daha kazıldığı takdirde gölden daha fazla arazi elde edilebilirdi. Gölün taşması esnasında mecranın açık olması akan suyun akışını kolaylaştıracağı için etrafındaki araziye asla zarar vermeyeceği gibi Karadere'nin yatağı olan Kurudere'nin temizlenmesi ve Değirmendere ile birleştirilerek eski mecrasından akıp göle ulaşması bazı köylerin sudan zarar görmesinin de önüne geçecekti. Bundan dolayı, öncesinde işçilerin açtığı yatağın kapatılması halinde göl suları yükselecek ve ovayı su basacağı için büyük bir hasar meydana gelebilecekti. Sonuçta Mehmed Tahir Bey, Düyûn-ı Umûmiye

25 BOA, DH.MKT. 2381/23, 28 Temmuz 1890.

26 BOA, DH.MKT. 2295/70, 9 Ocak 1900.

İdaresi'nin teklifi olan set inşasının çevredeki köyler için bir felakete yol açacağını zikrederek yapılmamasını önerdi.²⁷

Mühendis Mehmed Tahir'in bu raporuna karşılık Temmuz 1903'te toplanan Düyûn-ı Umûmiye İdaresi ise Osmanlı idarecilerinin gölde set inşasının gerekliliği üzerine ikna edilmesine karar verdi. İdareye göre inşa edilecek olan setin araziye su basmasına sebep olmayacağı ortadaydı. Nitekim 1883-1891 yılları arasında ihale yöntemiyle göldeki balıkçılıktan senelik yaklaşık 500 lira kadar bir hasılat elde edilebilmekteydi. 1892 senesinden itibaren ise yıllık 750 lira gibi bir fiyatla dört senelik bir ihale daha yapılmıştı. Bu yüzden Düyûn İdaresi bu geliri kaybetmek istememekteydi. Ayrıca toplantıda Osmanlı'nın iki sebepten ötürü Manyas Gölü'nü kurutmaya çalıştığı üzerinde durulmuştu. Bu sebeplerden ilki ziraat yapılabilmesi için arazi tedarik etmek iken bir diğeri Karesi sancağı tarafından "tashi-i hava" talebinin olmasıydı. Ancak bu iki sebebe rağmen Düyûn-ı Umûmiye İdaresi söz konusu taleplere oldukça şüpheyle yaklaşarak ülkede pek çok ham arazi olmasına rağmen yeni bir arazi açmaya çalışmaktan ne gibi bir menfaat elde edilebileceğini bilemediklerini, ikinci olarak gölün tamamen kurutulmasının bazı yerlerinin oldukça derin olmasından dolayı zaten mümkün olamayacağını ifade etmişti. Bu yüzden Düyûn-ı Umûmiye İdaresi, Osmanlı idaresinin bu taleplerinin doğruyu yansıtmadığını ve balıkçılıktan elde edilen verginin düşmesinden dolayı ya seddin inşasına onay vermelerini yahut eksilen verginin devlet tarafından karşılanması gerektiğini merkeze bildirdi.²⁸

Düyûn-ı Umûmiye İdaresinin Manyas Gölü'ndeki set inşasına yönelik baskılarına rağmen bu inşaatın gerçekleşmemesi için Osmanlı idaresi çalışma başlattı. Bandırma kazasının idare meclisinden gönderilen bir mazbatada Düyûn İdaresi'nin iddia ettiği gibi halkın balıkçılıkla geçinmediği, göl sahilindeki on köyün içerisinde birkaç köy haricinde balıkçılıkla uğraşının olmadığı bildirilmişti.²⁹ Ayrıca vilayet mektubü kaleminden Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir evrakta ise göl sularının çoğaldığı zamanlarda suların ağaç ve dal gibi şeyleri taşıdığını ve pek çok araziye zarar verdiğini, gölün taşması sonucu oluşan bataklıklar yüzünden ise köylülerin bulaşıcı hastalığa (emrâz-ı müstevliye) yakalanarak vefat ettikleri belirtilmekteydi. Bu yüzden gölün çevresinin temizlenmesinin hem sağlık açısından önemli olduğu hem de toprakların gayet muhtaç durumda olan muhacirlere ücretsiz bir şekilde dağıtılmasının gerekliliği ifade edilmişti. Raporda ayrıca gölün mecralarının civardaki köylüler tarafından temizlenmesinin de – izin verildiği takdirde – mümkün olabileceği belirtilmişti.³⁰

Bu hususta Hüdavendigâr vilayeti valiliği de Ticaret ve Nafia Nezaretine benzer açıklamalarda bulunarak set inşasının ahalinin şikâyetlerine sebep olacağı gerekçesiyle kabul edilmemesi gerektiğini rapor etmişti. Ayrıca gölün ve dolayısıyla bataklıkların tamamen kurutulmasının daha

27 BOA, ŞD. 3214/66, Lef 5, 15 Eylül 1902.

28 Ayrıca toplantıda bu meselenin Meclis-i Mebusan'da görüşüldüğü ve bölgeye mühendislerin gönderilmesine karar verildiği de belirtilmişti. BOA, ŞD. 3214/66, Lef 2, 27 Temmuz 1903.

29 BOA, ŞD. 3214/66, Lef 6.

30 BOA, ŞD. 3214/66, Lef 7.

faydalı olacağıının da altı çizilmişti.³¹ Maliye Nezareti de vilayetten ve sancaktan gönderilen raporlar üzerine, ekili arazilerin su altında kalabileceği göz önüne alındığında set inşası yapımının hazineye zarar vereceğine dair kanaatini Babıali'ye Ağustos 1904 tarihinde bildirdi.³² Ayrıca Maliye Nazırı, Düyûn-ı Umûmiye komiserliğinin balık rûsûmu konusunda yaşanan düşüşten dolayı aradaki farkın hazine tarafından telafi edilmesini talep ettiğini ancak bu hususta herhangi bir emir yahut iradenin kendisine henüz ulaşmadığını belirtmişti.³³ Ek olarak Nezaret, Düyûn-ı Umumiye'nin bölgede incelemeler yapmak üzere bir keşif heyeti gönderilmesini talep ettiklerini ve idare meclisince işin yavaşlatılıp geciktirildiğini öne sürdüklerini Şura-yı Devlet'e bildirmişti.³⁴

Osmanlı idaresi tarafından Kasım 1906'da Manyas Gölü ve çevresinde bir tahkikat daha gerçekleştirildi. Bu tahkikat neticesinde yapılacak olan bir çalışmayla yaklaşık 200.000 dönüm arazinin meydana çıkacağı ve bu genişlikte bir bölgeden oldukça fayda sağlanabileceği tespit edildi.³⁵ Nitekim Dâhiliye Nezareti Sadarete göndermiş olduğu bir takrirden, kısa süre içerisinde harekete geçilerek işe başlanılmasını ve bu hususta devletin büyük bir menfaat elde edebileceğini bildirmişti.³⁶ Hazine-i Hassa Nazırlığı Ağustos 1907'de hem Manyas Gölü'nün mecrasının temizlenmesi hem de set inşası için bir kişinin bu işi yapmak adına müracaat ettiğini Şura-yı Devlet'e iletmişti.³⁷ Ancak ne Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin planladığı gibi bir set inşasına ne de Manyas Gölü'nün etraflıca temizlenerek bataklıkların kurutulmasına II. Abdülhamid döneminde başlanabildi. Hem maddi imkansızlıklar hem de her iki tarafın farklı planlar üzerinden hareket etmeye çalışması göl ve çevresinde büyük bir çalışma yapılmasına engel teşkil etmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden birkaç ay sonra Manyas nahiyesinde göle kıyısı olan köylerde sivrisineklerden bulaşan humma hastalığı görüldü. Aralık 1908'de Hüdavendigâr Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir takrirden Manyas Gölü civarındaki 70-80 köyün

31 BOA, ŞD. 3214/66, Lef 11, 11 Mayıs 1902.

32 BOA, ŞD. 3214/66, Lef 12, 9 Ağustos 1904.

33 Düyûn-ı Umûmiye İdaresi göl çevresinde meydana gelen kamış ve sazlıkların temizlenmesini de yine merkeze bildirmiş ve balıkların yumurtalarını muhafaza eden otların yakılması yüzünden balık rûsûmunda düşüş yaşandığını iddia ederek tazminat talep etmişti. Düyûn İdaresi kamışlıkları izinsiz yakanları tespit ederek listelemişti. Bu listelerde kişinin ismi, ikamet ettiği köy ve idareye olan toplam borcu belirtilmişti. Temmuz 1903 tarihli bir belgede ahalinin toplam borcu Fransız para cinsinden 1.879 Frank ve 75 santim olarak tespit edilmiştir. Bu meblağ köylülerin vefat etmesinden ötürü karşılanamamıştı. BOA, ŞD. 431/4, 23 Temmuz 1903. Ancak borçlu olarak ölen bu şahısların topraklarına 4 yıl sonra "terkin" kaydı konulmuş ve araziler o kişilerin üzerinden düşürülerek devlete intikal ettirilmiştir. İrade, Maliye (İ.M.L.) 75/53, Lef 2, 4 Nisan 1907. Ayrıca Düyûn-ı Umûmiye İdaresi, sayd-ı mâhî ile kamış rûsûmunun birlikte toplanıp kendilerine devredilmesinin uygun olduğunu dile getirmişti. Bu mesele 11 Haziran 1905 tarihinde Şura-yı Devlet'te görüşülmüştü. İdareye bırakılan Manyas Gölü'nün civarında yakılan kamışların bedelinin çevredeki köylülerden tazmin edilmesini talep eden idarenin bu talebi reddedilmişti. Nitekim yakılan kamışların Düyûn İdaresinin kontrolünde olan bir bölgede bulunmadığı için kamışların rûsûmunun aynı idareye ait olmadığı Şura-yı Devlet tarafından kararlaştırılmıştı. BEO. 2967/222506, 24 Haziran 1905; BEO. 4006/300431, 28 Ocak 1905.

34 BOA, BEO. 2967/222506, 4 Kasım 1906; ŞD. 429/45, Lef 3, 18 Ağustos 1906; ŞD. 431/72, 13 Mart 1907.

35 BOA, DH.MKT. 915/13, 15 Kasım 1906; Lef 12, 6 Temmuz 1908.

36 BOA, ŞD. 431/121, Lef 2, 28 Nisan 1907; ŞD. 431/72, Lef 2, 13 Mart 1907.

37 BOA, ŞD. 431/121, Lef 5, 17 Ağustos 1907.

ahalisinin yoğun yağışlar neticesinde gölün taşmasıyla oluşan bataklıklardan dolayı hummaya yakalandıkları belirtilmişti. Ayrıca çevrede bir doktor olmamasından dolayı sıkıntı çektikleri için masrafları vilayet bütçesinden karşılanmak üzere bu hastalığın tedavisi için bölgeye seyyar şekilde hizmet edecek bir tabibin gönderilmesi gerektiği merkeze bildirildi.³⁸ Nitekim bu talep merkezî idare tarafından hemen karşılanarak hastaların tedavilerini yapmak üzere Manyas nahiyesine seyyar bir tabip görevlendirildi.³⁹ Görüldüğü üzere Osmanlı idaresinin Manyas'taki bataklıkları kurutmak için yeterli çalışmayı yapamamış olması bölgedeki yöre halkının hastalanmasına neden olmaktadır.

Osmanlı merkezî idaresi Manyas Gölü çevresindeki bataklıkların temizlenmesi için yeniden çalışmalar başlattı. Ocak 1911'de bölgenin bağlı olduğu Karesi Mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen raporlarda, havayı kirleten bataklıkların sağlığa zarar vermesinin yanı sıra ulaşımı da sekteye uğrattığı belirtilmişti. Mutasarrıflık bölgenin bir an evvel temizlenmesi gerektiğini, aksi halde hem sıhhi hem de iktisadi açıdan vilayetin büyük zarar göreceğini beyan etmişti. Ayrıca her sene yağmur mevsiminde gölün sularının taşması neticesinde bölgede seller yaşandığı ve bu yüzden arpa, buğday ve yulaf gibi tarım ürünleri ekiminin mümkün olmadığı vurgulanmıştı.⁴⁰ Dâhiliye Nezareti, Karesi'den gönderilen bu raporlara karşılık bölgenin temizliği için yaklaşık 485.000 liranın gerekli olduğunu ve bu meblağın dönemin ekonomik koşulları göz önüne alındığında bulanabilmesinin oldukça zor olduğunu bildirmişti.⁴¹ Maliye Nezareti ise bazı masraflara karşılık bölge ahalisinin çalıştırılarak sonrasında bedelsiz toprak verilmesi şeklinde bir çözüm sunmaya çalışsa da bölgede kapsamlı bir çalışmaya bu dönemde de başlanamamıştır.⁴²

Düyûn-ı Umûmiye Manyas Gölü üzerindeki baskısını II. Meşrutiyet döneminde de devam ettirdi. Nitekim Haziran 1913 tarihli bir Düyûn-ı Umûmiye raporunda, idarenin yaklaşık 15 yıldır hükümete Manyas Gölü'nün mecrasının temizlenmesi ve bir set inşa edilmesi için müracaat ettiği ancak olumlu bir karşılık alamadığı aktarılmıştı. Raporda göl çevresinin temizlenmesi işinin hükümetin iddia ettiği gibi Düyûn İdaresi'nden önce olmadığı ve çalışmaların izinsiz bir şekilde gölün kendilerine bırakılmasından iki sene sonra gerçekleştirildiği belirtilmişti. Önceki yıllarda gölde bir temizlik yapılması neticesinde "rüsûm-ı saydiyye" yani balıkçılık gelirlerinde bir hayli azalma olduğu vurgulanmıştı. Düyûn İdaresi'ne göre set inşasının bir sele sebep olması mümkün değildi. Ayrıca yazın suların çekilmesiyle balık yumurtalarının muhafazasına yarayan sazlıkların

38 BOA, DH.MKT. 2726/30, 9 Aralık 1908.

39 BOA, DH.MKT. 2691/92, 24 Aralık 1908. Ayrıca aynı dönem olan 1909 senesinde Manyas Gölü'nden mecralar açılması ve toprakların sulanması için büyük bir çalışmanın yapılmasının yanı sıra bir vapur işlettilmesi için Dilaver Paşazade Rauf Bey'e imtiyaz verilmişti. Rauf Bey'in bir Osmanlı Anonim şirketi kurarak usul ve nizamları uyguladıktan sonra harekete geçmesi Maliye ve Nafia Nezareti tarafından planlanmıştı. Ancak bu projenin gerçekleştirildiğine dair bir belgeye rastlanmamıştır. ML.EEM. 762/46, 2 Eylül 1909; ŞD. 443/72, Lef 3, 16 Mart 1910.

40 BOA, Dahiliye Nezareti, İdare (DH.İD.) 44/24, Lef 3-4, 15 Ocak 1911.

41 BOA, DH.İD. 44/24, Lef 8, 26 Ocak 1911.

42 BOA, DH.İD. 44/24, Lef 9, 19 Şubat 1911. 1912-13 senelerinde dahi hala göl mecrasına bir set inşasının konuşulduğu görülmektedir. ŞD. 459/8, 17 Ocak 1912; ŞD. 451/19, 26 Mayıs 1913.

ortaya çıkması yumurtaların zarar görmesine ve balıkların ölmesine neden olmaktadır. Bunlara ek olarak suların azalmasının bataklıklara yol açması neticesinde çevre köylerin ahalisi bulaşıcı hastalıklara yakalanmıştı. Dolayısıyla Düyûn-ı Umûmiye, yaz ve kış mevsimlerinde suyun belirli bir seviyede tutulmasının balık rûsûmunu da arttıracığının altını çizerek bu meselenin artık bir çözüme kavuşturulması gerektiğini vurguladı.⁴³ Ancak 1914 senesine gelindiğinde Manyas Gölü'nde bir set inşa edilemediği ve Osmanlı yönetimiyle Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin gölde yapılacaklar konusunda bir mutabakata varamadığı görülmektedir. Fakat bu dönemde gölde balıkçılık faaliyetleri devam etmiş ve İdare'nin görevlendirdiği yetkililer zaman zaman bölgeye giderek balık avcılığını denetlemişlerdir.⁴⁴

Sonuç

19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun artan dış borçlarının ödenmesi için kurulan Düyûn-ı Umûmiye İdaresi Osmanlı maliyesindeki bazı gelir kalemleri üzerinde doğrudan müdahale sahibi olmuş ve bu da merkezî idarenin faaliyetlerinde aksamalara neden olmuştur. Ayrıca Düyûn-ı Umûmiye ile Osmanlı merkezî idaresi arasında maliye üzerinden bir nüfuz mücadelesi de yaşanmıştır. Her iki idare kendi çıkarları noktasında gelirlerin artırılmasına çalışmış ve bu da aralarında bir çatışma olmasına sebep teşkil etmiştir. İki idare arasındaki nüfuz mücadelesine bir örnek olarak Hüdavendigâr vilayetine bağlı Manyas Gölü ve çevresindeki faaliyetleri söylemek mümkündür.

19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu modernleşme adımlarından biri olarak ve “mamuriyet-i mülkiye” kapsamında göl ve çevrelerinde oluşan bataklıkları kurutarak toprakların verimliliğini artırmaya ve yeni yerleşim yerleri oluşturmaya çalışmıştır. Ülkenin gelişmesine ve modern bir çehre kazanmasına katkı sağlamak ve aynı zamanda artan nüfusu iskân etmek amacıyla gerçekleştirilen bu faaliyetler ekonomisine dışardan yapılan müdahaleler yüzünden sekteye uğramıştır. Nitekim balıkçılık faaliyetlerini denetleyen ve sayd-ı mâhî rûsûmunu toplayan Düyûn-ı Umûmiye İdaresi gölün su seviyesinin düşmesini istemediği için bu faaliyetlere engel olmaya çalışmıştır. Hatta balıkların kaçmaması ve üremesi için Manyas Gölü'nün bazı bölgelerine set inşa edilmesi fikrini öne sürmüştür. Ancak Osmanlı idaresi göl ve çevresinin kurutulmasının yerel yetkililerden alınan raporlara dayanarak hem sağlık hem de sosyo-ekonomik açıdan gerekli olduğuna hükmettiğini Düyûn-ı Umûmiye İdaresine bildirmiş ve talep edilen set inşasına izin vermemiştir.

Bu dönemde Osmanlı idaresi bölgedeki topraklardan istifade edebilmenin yollarını aramaya devam etmiş ve müfettiş, mühendis ve bazı memurlardan oluşan heyetleri Manyas nahiyesine göndermiştir. Bu heyetler aylarca bölgede kalarak çalışmalar yaparak hazırlamış oldukları rapor

43 BOA, ŞD. 438/27, Lef 32, 21 Haziran 1913.

44 BOA, Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umum 2. Şube (DH.EUM.2.Şb.) 36/44, 30 Nisan 1917. “Balıklar hakkında tetkikât-ı fenniyyede bulunmak üzere” Düyûn-ı Umûmiye İdaresi memurlarına seyahat varakaları verilmişti. Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi (DH.EUM.SSM.) 33/32, 14 Ekim 1918.

ve haritaları merkezî idareye sunmuşlardır. Bu raporlarda dikkat çeken hususlardan biri Düyûn-ı Umûmiye İdaresinin kendi taleplerini gerçekleştirmek için yaptığı baskı iken bir diğeri göl ve çevresinde yapılacak olan bayındırlık işleri için gerekli olan maddi bütçedir. Nitekim kapsamlı bir çalışma için oldukça yüklü bir bütçeye ihtiyaç duyulmuş ve Osmanlı maliyesinin bu meblağı karşılamaşının mümkün olamayacağı tespit edilmiştir. Bu yüzden Manyas'ta büyük projeler hayata geçirilememiş ve bataklık kurutma çalışmaları çoğunlukla çevre köylerde bulunan ahali yardımıyla gerçekleştirebilmiştir.

II. Abdülhamid döneminden itibaren Osmanlı idaresi ve Düyûn-ı Umûmiye İdaresi arasında Manyas Gölü ve çevresi üzerinden yaşanan nüfuz mücadelesi II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiştir. Her iki idare de menfaatleri doğrultusunda bölgede faaliyet göstermek istemiş ve gelirlerin kendi bütçelerine aktarılması bağlamında Manyas Gölü ve civarında bazı çalışmalar gerçekleştirmeye çalışmıştır. Yaşanan bu tartışmalarda Osmanlı merkezî hükümetinin, Düyûn-ı Umûmiye İdaresi karşısında tam bir yaptırım uygulayamaması dönemin siyasetini anlamak açısından oldukça önemlidir. Hükümetin yaşadığı mali bunalımın ve batılı devletlerin baskılarının iç siyaseti yönlendirmede ve ülkedeki bayındırlık çalışmalarını gerçekleştirmede bir engel teşkil ettiği görülmektedir. Göl ve çevresindeki çalışmalarda yıllarca bir karara varılamaması Osmanlı'nın son dönemde yaşadığı krizleri göstermesi açısından mühimdir.

Sonuç olarak Manyas Gölü ve çevresine yeterli bütçe ayrılamaması ve Osmanlı idaresi ve Düyûn-ı Umûmiye İdaresi yetkilileri arasında bir uzlaşma sağlanamayıp yıllarca devam eden bir nüfuz mücadelesi yaşanmasından ötürü Manyas'ta hem büyük çapta bir bataklık kurutma yani "tathirat" çalışması yapılamamış hem de suyun seviyesini koruyup balıkçılık faaliyetlerini olumlu etkileyeceği düşünülen bir set inşa edilememiştir. Yapılan çalışmalar küçük çapta olmuş ve yıllarca planlanan projeler bir türlü hayata geçirilememiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), 309/23155, 1292/96835, 2967/222506, 4006/300431, 2967/222506.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umum 2. Şube (DH.EUM.2.Şb.), 36/44.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi (DH.EUM.SSM.), 33/32.

Dâhiliye Nezareti, İdare (DH.ID.), 44/24.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT.), 1420/9, 1731/46, 1417/96, 1756/104, 1767/123, 1773/92, 1768/2, 1927/58, 1828/43, 1934/39, 1977/68, 1776/43, 1782/2, 1784/30, 1787/85, 1791/83, 1911/83, 1814/33, 1910/76, 199/53, 2262/126, 2381/23, 2295/70, 915/13, 2726/30, 2691/92.

Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR.04.), 341/105.

İrade, Dâhiliye (İ.DH.), 1198/93746.

İrade, Maliye (İ.ML.), 75/53.

Maliye Nezareti, Evrak-ı Emiriye Müdüriyeti (ML.EEM.) 214/107, 762/46.

Meclis-i Vükela (MV.), 59/12.

Şura-yı Devlet (ŞD.), 3214/66, 504/13, 1200/47, 1589/17, 431/4, 431/121, 431/72, 443/72, 459/8, 451/19, 438/27.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Blaisdell, Donald C., *Dünyân-ı Umûmiyye, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, çev. Ali İhsan Dalgıç, Nesnel Yayınlar, İstanbul 2008.

Çelik, Gülfettin, “Osmanlı Türkiye’sine XIX. Yüzyıl Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Bakımdan Tahlili”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri Bildiriler*, (29-31 Mayıs 1995), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996, s. 117-130.

Demirtaş, Mehmet, “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskanları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XVI/41, (2009), s. 215-238.

Deringil, Selim, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler”, *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1991, s. 435-442.

Doğan, Aylin, “İki Büyük İmparatorluk Başkenti İstanbul'da Balık, Balıkçılık ve Balık Tüketimi”, *Balık Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 205-236.

Gürlük, Serkan, *Manyas Gölü ve Kuş Cenneti'nin Çevresel Değerlemesi Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Bursa 2006.

Gürsoy, Bedri, “100. Yılında Dünyân-ı Umûmiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XL/1-4, (1984), s. 17-59.

İpek, Nedim, “Balkanlar, Girit ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskân Birimlerinin Kuruluşu (1879-1912)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, (1995), s. 197-221.

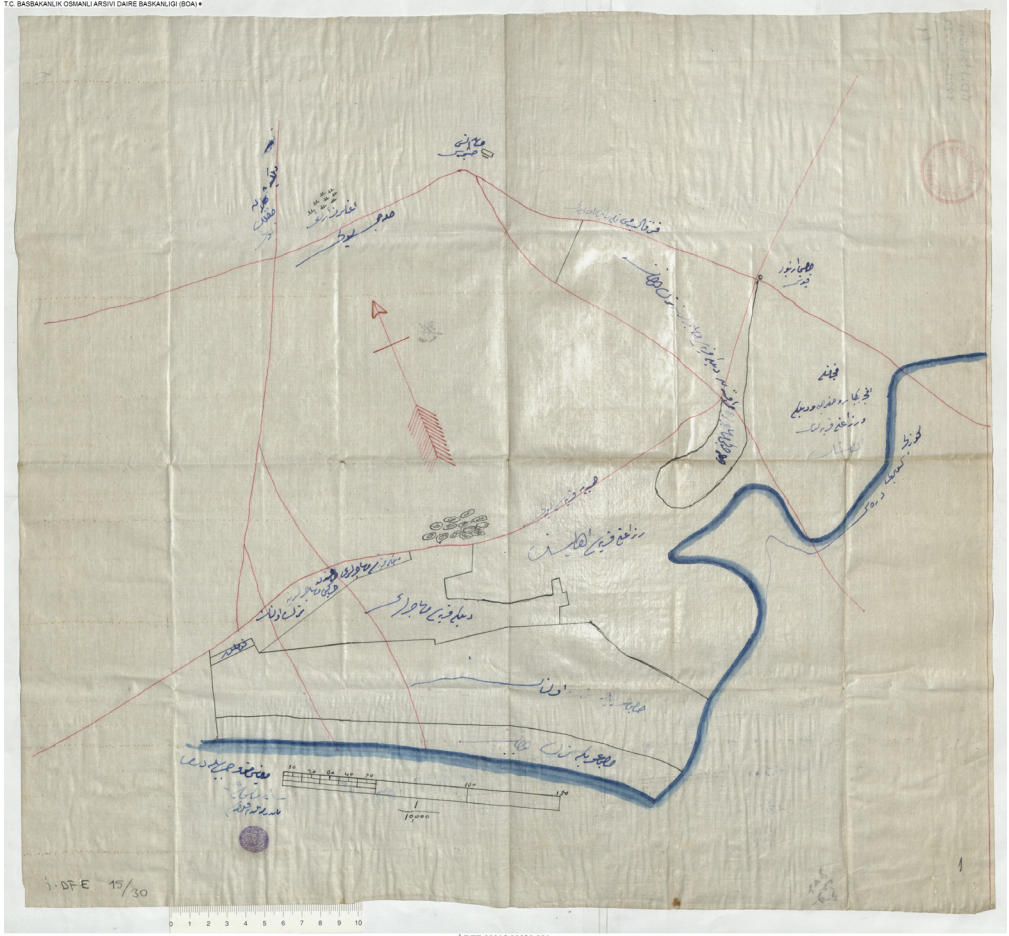
_____, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon 2006.

_____, *Memalik-i Şahanede Muhaceret*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022.

_____, “Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/1, (1991), s. 97-134.

- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Keskinkılıç, Erdoğan, “Düyûn-ı Umumiye İdaresi”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, 1, haz. Mehmet Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2011, s. 479-501.
- Kurt, Burcu, “II. Abdülhamid Dönemi Nafia Çalışmalarına Bir Örnek: Nilüfer Nehri'nin Islahı ve Bursa Ovası Bataklıklarının Kurutulması Projesi”, *Odryses'ten Nilüfer'e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu*, Nilüfer Belediyesi, Bursa 2016, s. 519-532.
- Kocacık, Faruk, “Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)”, *Osmanlı Araştırmaları*, 1, 1980, s. 137-190.
- Küçük, Cevdet, Tevfik Ertüzün, “Düyûn-ı Umûmiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, (1994), s. 58-62.
- Önsoy, Rıfat, *Mali Tutsaklığa Giden Yol: Osmanlı Borçları (1854-1914)*, Turhan Kitabevi Ankara 1999.
- Özgün, Cihan, “Osmanlılarda Çevre Temizliği Kapsamında Bataklıkları Kurutma Çalışmaları”, *Temizlik Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Salih Mehmet Arçın, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 131-158.
- Öztürk, Said, “19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla İmar-ı Mülk Hedefinde Yeni Adımlar: Göl, Nehir ve Bataklıkların Islahı”, *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri, (7 – 08 Eylül 2007)*, 2, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İstanbul 2007, s. 297-311.
- Sağlam, Mehmet Hakan, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsüm-ı Sitte'den Düyûn-ı Umumiyye'ye*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.
- Uluskan, Murat, “İstanbul'da Balık Avcıları (18. Yüzyıl)”, *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu, 14-17 Aralık 2010, Bildiriler*, yay. haz. Davut Hut, Zekeriya Kurşun, Ahmet Kavas, İstanbul 2011, s. 389-401.
- Varol, Özge, *II. Abdülhamid Döneminde Düyûn-ı Umumiyye İdaresi'nin Kuruluşu ve İşleyişi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Yaşayanlar, İsmail, “Bursa'nın Yanı Başında Bir Zenginlik Kaynağı, Uluabat (Apoloyont) Gölü”, *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller 2*, haz. Şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri 2015, s. 163-183.
- Yılmaz, Faruk, *Hukukî, İktisadî-Malî Yönleriyle Osmanlı Borçlarının (Düyûn-u Umumiyye-i Osmaniyye'nin) Tasfiyesi Meselesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Yılmazçelik, İbrahim, Sevim Erdem, “II. Abdülhamid Döneminde Anadolu ve Balkanlarda Yürütülen Bataklık Alanlarının Kurutularak Zirai Ekonomiye Kazandırılması Çalışmaları”, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, ed. Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbays, TBMM Milli Saraylar, İstanbul 2017, s. 406-407.

Ek 2. Manyas ve civarındaki arazilerin taksimini gösterir harita.

Kaynak: BOA, İ.D.F.E. 15/30.

THE OTTOMAN EMPIRE AND THE PUBLIC DEBT ADMINISTRATION'S STRUGGLE FOR INFLUENCE AT LAKE MANYAS (1890-1914)

Emine ŞAHİN*

The swamps in the Ottoman lands were among the lands that had to be drained and cleaned because they affected public health and caused infectious diseases. Although the draining of the swamps could be viewed as an effort to give Ottoman cities a Western appearance and a step toward modernization, the primary motivation was socio-economic. The Ottoman central administration tried different methods to accomplish this task, primarily using the state treasury for financing. In addition, swamp reclamation activities were carried out through concessions, loans, companies, troupes and organizations, and the efforts of local notables and the community. As a matter of fact, the vacant lands created by draining and clearing the marshes were predominantly settled by migrants who had arrived in the Ottoman territories due to intense waves of migration since the mid-19th century. These migrants were supported by the state to pursue agricultural activities. One of these areas was Lake Manyas and its surroundings in Hudavendigar province. The decrease in the level of the lake over time and the withdrawal of water led to the emergence of empty and fertile lands, which in turn led to the creation of new settlements. Accordingly, the Ottoman central administration sent delegations to Manyas to investigate the region. In order to clear the marshes around the lake and create new lands, the delegation carried out studies and sought the most efficient methods for utilizing the region. As a matter of fact, in 1883, as part of the efforts to improve the lake and its surroundings, engineers and workers constructed a channel named the "tributary of river" to facilitate the flow of water. As a result, nearly 40,000 to 50,000 acres of land, including swamps, were exposed by draining water from the lake. In addition, by changing the course of Karadere, which flows into Lake Manyas, one of the lake's water sources was diverted helping to prevent potential flooding in the plain during periods of heavy rainfall. However, due to financial constraints since the late 19th century and foreign interventions in its economy resulting from debt, the Ottoman Empire was unable to allocate the necessary budget for swamp reclamation projects, which were part of its public works initiatives.

* Assistant Prof. Dr., Duzce University, Faculty of Science and Literature, Duzce / Türkiye, eminesahin@duzce.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8201-0776

With the Muharram Decree issued in 1881, a period when the Ottoman central administration was engaged in public works activities to clear the swamps and open them for settlement, the administration of Public Debt was established. This administration, influenced directly by Western states, intervened in some revenue items of the Ottoman economy, leading to disruptions in the central administration's activities. The administration of the Public Debt Administration, which supervised the fishery in Lake Manyas and collected taxes, intervened in the activities of the Ottoman authorities in the region from 1890 onwards. In the Manyas district, the Ottoman administration aimed to prevent the overflow of the Karadere River, one of the water sources of the region, and to drain the swamps, but the Public Debt Administration objected and intervened. By supervising the fishery in Lake Manyas, the Public Debt Administration aimed to maintain the water level in the lake and prevent it from decreasing, thereby ensuring that tax revenue from the fishery remained stable. Accordingly, the Ministry of Public Works inspected the construction projects in and around the lake and advised the Sublime Porte to implement measures to prevent the water level in Lake Manyas from decreasing. The Ministry of Public Works opposed the draining of the lake and the surrounding marshes and suggested the construction of a dike to keep the water at a certain level. As a matter of fact, with the construction of this embankment, it was aimed that the fishery in the lake would continue to increase and regular taxes would be collected from the fishery. However, the Ottoman administration opposed this Project, arguing that constructing the dike at certain points around the lake would result in flooding. Based on these, it is possible to say that a struggle for influence over Lake Manyas existed between the Ottoman administration and the Public Debt Administration from the late 19th century, and this conflict persisted until World War I. Both administrations sought to operate in the region according to their own interests and attempted to carry out some activities in and around Lake Manyas to transfer revenues to their respective budgets. This study explores the changes in settlement planning in the Ottoman Empire from the late 19th century onwards and examines the influence of Western states on Ottoman territories in relation to economic dependence. It also addresses the interventions of the administration of the Public Debt Administration in the internal affairs of the Ottoman Empire, particularly in the context of Lake Manyas and its surroundings.

TANPINAR’IN SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ ROMANINDA ARAFIN YANSIMASI İKİ KARAKTER

REFLECTION OF PURGATORY TWO CHARACTERS IN TANPINAR’S NOVEL, *THE TIME REGULATION INSTITUTE*

Mehmet Şahin YAVUZER*

Öz

Tanpınar’ın sıra dışı kurgusunun ürünü olan *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* eserinde, karakterlerin titizlikle işlendiği görülür. Romanın başkarakteri olan Hayri İrdal’ın yanında kurguyu şekillendiren diğer iki karakter, Halit Ayaracı ve Muvakkit Nuri Efendi’dir. Muvakkit Nuri Efendi, bilgeliği, mesleki ahlâkı, iyilikseverliğiyle ön plana çıkar. Buna karşılık, kendi kişisel ihtirasları uğruna her türlü senaryoyu kurup profesyonel bir şekilde insanları bu senaryonun içine dâhil eden Halit Ayaracı, Türkiye’nin yüzünü Batı’ya dönmesi neticesinde gelişen değişim ve Batı’ya benzeme düşüncesini temsil etmektedir. Ancak Batı’ya benzeme düşüncesinde dış görünüş ve taklitten öteye gitmeyen bir çevre üzerine ciddi bir ironi esere yansır. Teknik ve ekonomik gücü elinde tutan Batı, romanda Osmanlı’nın son dönemlerinde cereyan eden olaylarda toplum tarafından hayranlıkla takip edilir. Onlar gibi olma ve onlar gibi yaşama ideali birçok kesimin hayali hâline gelir. Bu algı ve modernizmin getirdiği bazı yenilikler kimi kesimler tarafından fırsata dönüştürülür. Fırsatın tarafı Halit Ayaracı karakteriyle okura yansır. Buna karşılık fırsatçılık yapmayan, tek derdi zamanın somut bir hâle dönüştürülerek insanın hizmetine sunulması amacını güden Muvakkit Nuri Efendi ise Doğu’nun bilge yönünü temsil eder. Halit Ayaracı üzerinden o dönemin devlet erkânında ve zengin muhitte bir karşılığı olan şahısların devletin imkânlarını kendi şahsi çıkarları için nasıl heba ettiği mesajı verilir. Halit Ayaracı, romanda hırslı lider imajını, vitrinde bulunma ve göz alıcılığı, bağımsızlığı, modern çağın getirdiği güç arayışını temsil eden anti-hümanist, kapitalist bir prototipi temsil etmektedir. Muvakkit Nuri Efendi ise tevazunun, iyiliğin, ihtirassızlığın, merhametin sembolüdür. Bilge bir Müslüman imajı verilmektedir. Bu çalışma, Tanpınar’ın Doğu-Batı çatışması üzerine şekillenen Türk toplumunun arafta kalma durumunu yansıtır. Muvakkit Nuri Efendi ve Halit Ayaracı üzerinden gelenek ve modernizm Tanpınar somut bir bakış sunar.

Anahtar Kelimeler: Tanpınar, Halit Ayaracı, Muvakkit Nuri Efendi, gelenek, modernizm

Abstract

In The Time Regulation Institute of Tanpınar, an extraordinary work of fiction the characters are meticulously handled. In addition to Hayri İrdal, the main character of the novel, the other two characters who shape the narrative are Halit Ayaracı and Muvakkit Nuri Efendi. Muvakkit Nuri Efendi stands out for his wisdom, professional ethics, benevolence. By contrast, the transformation that resulted from Turkey turning its face toward the West and the idea of mimicking the West is represented by Halit Ayaracı, who

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Van / Türkiye, yavuzsahin853@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4981-000X

fabricates various scenarios for the sake of his personal goals and professionally involves others in these scenarios. However, a serious irony is reflected in the work on an environment that does not go beyond appearances and imitation in the idea of resembling the West. In the events of the set in the final period of the Ottoman Empire, society looks to the West, which possesses superiority in technology and economy, with admiration. For many portions of the population, the aspiration of living and being like them becomes the dream. Some groups transform this view and some of the advances brought about by modernism into possibilities. The opportunistic aspect of this transformation is reflected to the reader through the character of Halit Ayarç. However, the sensible side of the East is represented by Muvakkit Nuri Efendi, who does not act opportunistically and whose sole purpose is to turn time into a tangible shape and put it to the use of man. The theme of how those with a counterpart in the state and wealthy circles of that era used public resources for their personal goals is conveyed through Halit Ayarç. In the book, Halit Ayarç stands in for an anti-humanist, capitalist archetype that symbolizes the modern era's thirst for power, being a bold and self-assured leader, and being in the spotlight. Conversely, Muvakkit Nuri Efendi is a representation of modesty, kindness, selflessness, and mercy. He is portrayed as a wise Muslim. Tanpınar's position in the limbo of a Turkish society molded by the East-West struggle is reflected in this work. Tanpınar, with Muvakkit Nuri Efendi and Halit Ayarç, provides a tangible look at modernism and tradition.

Keywords: Tanpınar, Halit Ayarç, Muvakkit Nuri Efendi, tradition, modernism

Giriş

Romanda karakter, eser kurgusunun yapı taşlarından biridir. Romanı okunur ve değerli kılmak için karakter seçimi ve o kişilere yüklenen misyon yazarın üzerinde hassasiyetle durduğu bir bakıştır. Karakterlerin analizini yapmak için romancının yaşadığı dönemin sosyal, siyasi ve ekonomik hayatını göz önünde bulundurmak gerekir. Romancının kurgusunu, yaşadığı dönemden bağımsız bir şekilde ele alması mümkün değildir. Eserin kurgusuna dâhil edilen tipler de yazılan zamandan bağımsız oluşturulamaz. Romancının yaşadığı dönemdeki hâkim siyasi görüşe paralel ya da onun zıttı bir kurgu okura yansır. Tabii bu roman türüne göre değişiklik gösterebilir. Ancak her iki romancı aynı dönemde yaşamışsa seçtikleri tiplerin davranışlarının birbirlerine benzer olma ihtimali yüksektir. Rus yazarların roman kişilerine baktığımızda sosyalist ideolojinin, işçi ve köylü sınıfının, sermaye sahipleri ve işçi gruplarının çekişmesi açık şekilde romanın bütününe yansır. Öte taraftan İngiliz romanında ütopyalar, devlet yönetimleri, Fransız klasiklerinde ise ihtişâlin yansımalarını görmek mümkündür. Romancılar, “her şeyden önce çağlarını temsil eden”¹ kişilerle kurgularını okura sunarlar. Bu durum onlar için bir tercihten ziyade gereklilik olduğunu yansıtır.

İlk roman sayılan Cervantes'in *Don Kişot*'una bakıldığında, aslında bir insanın acımasız dış dünyaya karşı sadece fiziksel değil aynı zamanda ruhsal mücadelesi de konu edilir. Soylu ve köylü arasındaki adaletsiz düzene yönelik satır arası eleştiriler romancının çağının yansımalarını, eserinde kurgusallaştırdığını gösterir. Yine önemli bir eser, İngiliz yazar Thomas More tarafından kurgulanan *Ütopya*'da, yeni bir devlet düzeni hayali, dönemin otorite anlayışından bağımsız olmayıp hümanist arzularla kaleme alınmıştır. Dostoyevski'nin *Suç ve Ceza*'sında kapitalin insan

1 Jale Parla, *Don Kişot'tan Bugüne Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 77.

davranışı üzerinde gerçekleştirdiği yıkım, ahlakî çöküş, yoksulluğun insan üzerinde bıraktığı hasar Raskolnikov’da vücut bulmuştur. Türk edebiyatında kurgusal bağlamda ilk eseri ortaya koyan Namık Kemal ise *İntibah*’ta Osmanlı’nın son dönemlerinde kadın-erkek arasındaki çarpık ilişkileri ve toplumun kadın üzerindeki olumsuz baskısını konu alır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında yaşanan Kurtuluş Savaşı ve bağımsızlık mücadelesi Yakup Kadri, Halide Edip gibi yazarların kaleminden okura yansır. Bütün bu bilgiler ışığında yazarın yaşadığı dönemdeki yönetim şekli; sosyal hayat, devletin ve halkın ekonomik durumu, dini yaşantı romancının kurgusuna yansır.

Dönemin sosyal, politik ve ekonomik şartlarından etkilenerek kurgusunu kaleme alan yazarlardan biri de Tanpınar’dır. Kurgularını ideolojik yaklaşımlardan uzak tutup edebî ve estetik kaygılarla romanını kaleme alan Tanpınar, ister istemez genelde dünyadaki, özelde ise ülkedeki gelişmelerden bağımsız bir kurgu oluşturamaz. *Huzur* adlı romanda Batılılaşma sorunu ele alınır. Batılılaşma sorunu eski-yeni tartışmasını beraberinde getirir. Aynı şekilde *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*’nde de bu sorunu görürüz.² Roman, “dengesiz, arayış içindeki kişileri aracılığıyla yaşadığı dönemin eleştirisini yüklenir.”³ Batılılaşma ve eski-yeni çatışması, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* romanında sıra dışı bir kurguyla aktarılır. Ahmet Sarı, romanda kurguyu hamurun içindeki mayaya benzetir. Maya ne kadar hamuru güzel kabartırsa kurgu da romanı o kadar cazibeli hale getirir.⁴ Bu maya, Tanpınar’ın romanlarında oldukça çarpıcıdır. Doğu – Batı kültürünün çıkmazlarıyla örülü *Huzur* romanında birçok erkek kendini biraz Mümtaz’da, kadınların geneli ise kendini Nuran’da bulabilirler. *Huzur* romanı huzuru bulmak isteyenlerin huzursuzluğunu ele alan bir çalışmadır. Doğu – Batı kültürü arasında, arafta kalan bir milletin huzursuzluğu kurguya yansır. Bu huzursuzluk ve arayışı Tanpınar’ın *Abdullah Efendi’nin Rüyaları* adlı hikâyesinde görmek mümkündür. Bulunmuş olduğu mekâna göre maske değiştiren hikâyenin başkişisi, insanın içinde bulunduğu hayattan kaçış prototipini temsil eder. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* romanında yine Doğu kültürü ile yetişmiş, Batı medeniyeti ile yaşamak isteyen bir toplum arzusu kurguya yansır. Doğu kültürü ile büyüyen Hayri İrdal, Batı kültürünü hayatın her yerine yerleştirmeye çalışan ancak taklitten öteye gitmeyen Halit Ayaracı’ya oyuncak olmuş bir karakteri sergiler. Psikanalitik ve arketipsel çözümlemenin ayrıntılarını eserine yansıtan Tanpınar, yine bu bağlamda değerlendirilebilecek birçok malzemeyi esere yerleştirir. Bu kuramlara hakimiyeti açık bir şekilde anlaşılabilir.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü’nün başkişisi olan Hayri İrdal’ın Osmanlı’nın son dönemlerinde yaşadığı esere yansır. Romanın bütünündeki olaylar, geçiş sürecine tanıklık eden Hayri İrdal’ın gözüyle gerçekleşir. Osmanlı Devleti’nin kendine has geleneksel ve dini unsurlarına karşı yenileşme sancılarının yaşandığı, Hayri İrdal’da açık bir şekilde görülebilmektedir. Osmanlı’nın kaybolmamış ama yüzünü Batı medeniyetine dönen Cumhuriyet’te de hâlâ kendini bulmamış bir prototip okura yansır. O dönemin birçok kurgusunda arafta kalmış ve yabancılaşmış karakterleri görmek mümkündür. Hayri İrdal’da herhangi bir samimiyetsizlik ve yalana yaslanmış bir hayat

2 Fethi Naci, *Yüzyılın 100 Romanı*, Adam Yayınları, İstanbul 1999, s. 23.

3 Ramazan Korkmaz, *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2014, s. 454.

4 Ahmet Sarı, *Kurmacanın O Kadim Unsurları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2015, s. 16.

görülmez. Onu yalanla örülü hayatın içine iten Batı medeniyetinin hayat ve çalışma tarzını benimsemiş Halit Ayaracı'dır. Romanın geneline bakıldığında da kurguyu şekillendiren başkişi Hayri İrdal değildir. Romanın kurgusunu şekillendiren akış yönünü kontrol eden Halit Ayaracı ve Muvakkit Nuri Efendi'dir.

Tanpınar, romanın ana karakterini kontrol etmekle yetinmeyip zamanı dahi kontrol etmeye çalışan bir kişi olarak Halit Ayaracı karakterini oluşturması tesadüf değildir. Batı'daki vitrinsel gelişmeleri takip edip ülkede bir hegemonya oluşturmaya çalışan Ayaracı, bunu saat üzerinde gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bu durum Halit Ayaracı karakterini incelemede bir analiz isteği oluşturmaktadır. Buna karşılık Hayri İrdal'ın tanınmasını sağlayan asıl cevher ise Muvakkit Nuri Efendi'dir. Muvakkit Nuri Efendi, Halit Ayaracı'nın da hayranlık duyduğu bir karakterdir. Hayri İrdal'ın hayatı üzerinde doğrudan etkisi bulunan bu iki kişi Doğu-Batı karşıtlığını temsil etmektedir. Doğu'yu temsil eden Muvakkit Nuri Efendi, Batı'yı temsil eden ise Halit Ayaracı'dır.

Muvakkit Nuri Efendi ile Halit Ayaracı'nın Güç Arzuları

Tarih boyunca insanoğlunun güç ve iktidar hırsı çeşitli şekillerde insanlığın karşısına çıkar. Gücü elde etme ve elde edilen gücü daha fazla arttırıp devam ettirme arzusu, ilk toplumlardan günümüze kadar gelen bir istek olduğu söylenebilir. Kişinin güç arayışı, onu hem özne hem de nesne durumuna getirmektedir. Güç arayışı içinde olan sürekli aktif olma durumundadır. Onu nesne hâline getiren, arayış içinde olan kişinin dürtüleridir. Miskeveyh, insana ait iki güç atfeder: Birincisi bilme, ikincisi ise yapma gücüdür. Bilme, marifete ve bilgiye yönlendirir. İkincisi ise sıraya koyma ve düzene yönlendirir.⁵ Kişinin bir şeyi bilme yetisi, o bilgiyi icra etme ya da etmemeye yöneliktir. Kalıcı olan onu pratiğe yani yapmaya dökmesidir. Bu tespit, akıllara Muvakkit Nuri Efendi'yi getirir. Nuri Efendi bildiğini icra eder. Bunu yaparken ahlakî sorumluluklarının farkındadır. Ancak edinilen bilgiyi hırsa hizmet etmek için kullanmak, kişinin hırsı, doğru olanı yanlış yerde ve amaçta kullanmaya itebilir. Bu da ahlakî sorumlulukla ilgilidir. Bu tespit ise Halit Ayaracı ile ilgilidir. Halit Ayaracı, bildiklerini hırsı için kullanmaktadır. Bu tutum da birçok ahlakî değerini gözardı edilebileceği anlamına gelir.

Doğru olanı icraata dökmek, olağan ve olumlu bir davranıştır. İcraat ise her zaman gücü gerektirir. Ancak güç her zaman ahlakî olan doğruyu icraata aktarmayabilir. İnsanın nefsi ve hırsı, doğruyu kendisine göre şekillendirebilir. Platon'un *Devlet* kitabında, Thrasymakhos ile Sokrates arasındaki soru cevap faslında doğrunun pratiği güçlünün elinde olduğu ile ilgili bir bilgi aktarılır: “Doğruluk her yerde birdir: Yönetenin işine gelendir. Güç de yönetende olduğuna göre düşünmesini bilen bir adam bundan şu sonuca varır: Doğruluk güçlünün işine gelendir.”⁶ Güç elde etme bazen gerçekçi davranışlarla yapılabileceği gibi bazen de sonuç alınamayacak davranışlara da insanları yönlendirebilmektedir. “Gücü taklit etmek gücün kendisinden

5 İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l Ahlâk*, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2013, s. 57.

6 Platon, *Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 18.

daha yıkıcı sonuçlar doğurabilmektedir.”⁷ Bu yargıya örnek olarak Halit Ayaracı'nın durumu gösterilebilir. Halit Ayaracı aslında zamanında muvakkithane (zamanın tespit edildiği yer) diye adlandırılan ve genellikle camilerin yanında bir oda olarak bulunan inşanın daha sistemli bir yapısını icraata dökmek istemiştir. Onun zamanı düzenlemeye hükmetme arzusu, kendi egosunun bir sonucudur denilebilir. Zamanı elinde bulundurarak insanları zaman ayarlamaya mecbur hâle getirip bir sürerlilik şirketi gibi hem para kazanma hem de hizmet yapma anlayışı vardır. Halit Ayaracı, o dönemlerde saatin kaç olduğu konusunda malumat sahibi olmak zor olduğundan bu alanda ciddi bir ihtiyaç görmüştü. Her ne kadar mekanik ev saatleri mevcut ise de ortak bir saat ölçümü bulunmazdı.

Romanda Muvakkit Nuri Efendi ise bütün bu zaman ve saat kurgusunu ateşleyendir. Hayri İrdal'ın ustası olan Nuri Efendi, Avrupa saatçiliğinin en büyük müşterisinin Müslümanlar olduğunu söyler.⁸ Müslümanların en temel ibadetlerinden olan günde beş vakit namaz, zamana bağlı bir ibadettir. Dolayısıyla Halit Ayaracı Müslümanların da bu talebinin farkındadır. Hayri İrdal kitabın başında Halit Ayaracı'yı anlata anlata bitirmez. Ufkunun geniş ve kendisinin çalışkan olduğundan sürekli bahseder. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nün kuruluşunun her türlü teferruatında bulunan Halit Ayaracı, düşünce yelpazesi geniş bir adamdır. Kendisi trafik kazası geçirip öldükten sonra kıymeti Hayri İrdal tarafından dile getirilir: “Ben insanların en nâcizi ve mânasız, karımın, vaktiyle enstitümüzün kurulmasından evvel hakkımda kullandığı dille en sünepesi, hakikaten büyük icat dehasıyla doğmuş bir adamı tanıdım. Yıllarca yanı başında yaşadım. Çalışma şeklini gördüm. Fikrin kafasında nasıl tuttuğuna, nasıl birdenbire büyüyen bir ağaç gibi dal budak salıp adeta bütün vücudunu kavradığına ve oradan hayata yayıldığına şahit oldum.”⁹

Halit Ayaracı Hayri İrdal'ın ikinci bilge adamıdır. Ancak bu bilgelik Doğulu, İslam'ı temsil eden türden değil, etik ve ahlakî ilkelerle hareket eden Batılı türden bir bilgelik de değil, pragmatik düşünen, kapitalist ve modern tarzda bir bilgeliktir. Halit Ayaracı ile tanışana kadar bir kıymeti olmayan Hayri İrdal, doğru kişiyle karşılaştıktan sonra yakınındaki bütün insanlarca kıymeti artar. Sadece Hayri İrdal değil, aynı zamanda ustası Nuri Efendi de Halit Ayaracı ile tanır, bir deha şeklinde anılmaya başlar. Hayri İrdal'ın insanlar tarafından değerli olmasının tek sebebi Halit Ayaracı'nın ona biçtiği misyondur. Onu zaman ve saat ustası olarak halka tanıtması, enstitünün başına geçirmesi toplum tarafından sıra dışı bir şahıs olarak zihinlere yerleşmesine sebep olur.

Burada güçlünün hangi tarafta olduğu çok önemlidir. Güçlü isterse zayıf olan bir kişinin sıra dışı bir yönünü destekler, görünür kılar ve bir ihtiyaca cevap veren yegâne bir anlam yükler. Dolayısıyla zayıf olan da dikkate değer bir güce erişmiş olur. Halit Ayaracı'nın Hayri İrdal'ı

7 Emine Şener, Ferhat Fatih Çetinkaya, “Güç Bağımlılığı: Bir Kavram Analizi”, *AKÜ İİBF Dergisi*, 2 (2016), s. 125-137.

8 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2022, s. 24.

9 *Age.*, s. 11.

getirdiği pozisyon budur. Hayri İrdal, bütün bunlarla beraber Halit Ayarcı'nın "gizli kalmış kıymetleri bulup çıkarma"¹⁰da ne kadar mahir olduğunu da ifade eder.

Muvakkit Nuri Efendi'nin takıntısı bozuk saatlerden ziyade ayarsız olan saatlere idi. Nuri Efendi'ye göre ayarsız zaman kişinin hayatını karmaşa ve kaosa da çevirebilir. Ayarsız saat; görüşmeye zamanında gidilmemesi, işe saatinde varılmaması, namaz vaktinin kaçırılması, iftarın zamansız açılmasına sebebiyet verebilir. Bozuk saat ihtimali, tedbir almayı gerektirir. Ancak ayarsız saat karmaşaya sebebiyet verir.¹¹ Tanpınar, romanında ayarsız olan saatleri ayarlama Doğu medeniyetini Nuri Efendi, Batı'yı ise Halit Ayarcı ile özdeşleştirir. Nuri Efendi'de saatleri ayarlama hassasiyeti daha çok dini uygulamaların zamanında yerine getirilmeyeceği kaygısı ön plandayken Halit Ayarcı'da ise Batılı tarzda bir müessese kurma ve daha çok iş odaklı bir anlayış ile hareket edilir.

Hayri İrdal ve Halit Ayarcı'nın ilk karşılaşmasıyla ilgili mekân ayrıntısı göze çarpar. Hayri İrdal'i psikanalitik yöntemle değerlendiren, onu tedavi etmeye çalışan ve tedavi ettiğini düşünen Doktor Ramiz, onu entelektüel ve magazinsel konuların konuşulduğu kahveye getirir. Bu kahve mekân olarak Osmanlı kültürünü yansıtsa da kişiler ve müdavimlerinin konuştuğu konular Batı kültürünü ve meselelerini yansıtır: "Bu kahvede neler konuşulmazdı? Tarih, Bergson felsefesi, Aristo mantığı, Yunan'â Şiiri, psikanaliz, ispritzma, alelade dedikodu, çıplak hikâye, korkunç ve meraklı macera, günlük siyasi hadise, birbiriyle sarmaş dolaş, biri öbürünü yarıda bırakarak."¹² Bu konular sıradan insanların meselesi olmayan daha çok ekonomik ve sosyal statüsü yüksek olan kişilerin ilgilendiği mevzulardır. Bunun yanı sıra entelektüel birikimi olan insanların da bu kişiler arasında olduğu görülmektedir.

Tanpınar'ın romanında öne çıkan izlenimlerden biri her ne kadar sıra dışı kurgusu ise de aynı zamanda Osmanlı'nın son dönemde yaşadığı teknik ve kültürel sıkıntılar da aktarılmak istenir. Batı'nın teknik ve bilimsel konularda ilerlemesi Osmanlı'nın tedirginliğini her geçen gün arttırmış, Tanzimat ve Islahat fermanları da bu kabullenişin bir sonucu olmuştur. Batı'nın üstünlüğü askeri ve teknik alanda kabul edildikten sonra Batı'ya benzeme Batı'nın yaşayışını yaşama anlayışı oluşur. Bütün bunlar yapılırken gelenek ve din bir kenara bırakılmayıp hepsi bir arada götürülmek istenir. Tanpınar'ın romanı tam da bunu yansıtır. Bir taraftan dine bağlı olduğu ve hurafelere inandığı anlaşılan Seyit Lütfullah diğer taraftan Doktor Ramiz göze çarpar. Bir taraftan İslam'ı ve Osmanlı'yı temsil eden Muvakkit Nuri Efendi, diğer taraftan Saatleri Ayarlama Enstitüsü kurucusu Halit Ayarcı. Hayri İrdal'in birinci eşi Emine daha çok sadık bir eş, çocuklarına çok bağlı bir anne, zorluklar karşısında kanaatkâr bir kadın prototipi sergilerken ikinci eşi daha çok Avrupalı bir yaşamın peşindedir. Tanpınar, romanda hem Osmanlı toplumunun akıldan ve bilimden uzak icraatlarını hem de Batı'yı iyice anlamadan yaşayışının taklit edilmesini eleştirir. Sadece eleştiri yapılmaz bazen Doktor Ramiz'le Batı'nın pozitif bilimi

10 *Age.*, s. 35.

11 *Age.*, s. 35.

12 *Age.*, s. 131.

takdir edilirken Nuri Efendi ile Doğu'nun ahlakî değerlere bağlılığı satır aralarında övülür: “Doktor Ramiz'in bilhassa içtimaî meselelere olan ilgisi büyüktü. Öyle ki onunla birkaç saat konuştuğundan, şikâyetlerini, tahlillerini gelecek için düşündüklerini dinledikten sonra, insanların yalnız hakkıyla yapabilecekleri işle meşgul oldukları bir dünyada yaşamanın nasıl saadet olabileceğini düşünmemek, böyle bir dünyayı özlememek imkânsızdı.”¹³ Nuri Efendi'nin Doğulu bilge karakteri için de “Hani o masallarda başınız sıkıldığı zaman yakıp imdadınıza çağırmak için size sakalından üç tel verip kaybolan ihtiyarlar gibi bir şey. Muvakkithaneye yerleştiğinden beri otuz beş sene geçtiği halde bir kere hiddet ettiğini, bir kere bağırıldığını gören olmamıştı.”¹⁴ tanımlamaları ile Nuri Efendi'nin Doğulu akil adam yönünü okura yansıtır.

Tanzimat'la birlikte Türk aydınında yaşanan tereddütlerin bir yansıması *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nün kurgusunda görülür. Doğu ile Batı arasında kalan aydın, arafta bir yerde durduğunu kurgusunda hissettirir. Hilmi Uçan'a göre bu kültürel bir bunalımdır. Bu kültürel bunalımı derinden yaşayan aydınlarımızdan biri de Tanpınar'dır. Tanpınar ne geleneği tamamen bir kenara bırakır ne de Batı'nın getirdiklerini tamamen kabul eder.¹⁵ Tanpınar, ilericilik ve gericilik tartışmasını da kurgusuna taşır. Kurguya bakıldığında ilerici tarafı tuttuğu âşikârdır. Ancak bu geleneği bir kenara bıraktığı anlamına da gelmez. Tanpınar, bu meseleyi farklı bir şekilde kurguya taşısa da okur bu mevzuyu niçin açtığını anlamaktadır: “Hangi bakımdan olursa olsun arada bir ilerilik, gerilik farkı bulunduğu âşikârdır ve bu fark mühim bir farktır. Bu itibarla saatleri geri kalanlardan aldığımız nakit cezaya iki kuruş zam yapmamızı herkes gayet tabî buldu.”¹⁶ Bu mevzu her ne kadar saatlerin geri kalmasından ötürü verilen bir ceza ile alakalıysa da eserin geneline bakıldığında gerilik ve tutuculuğa yönelik yapılan bir eleştiri şeklinde de okunabilir. Bu gerilik mevzusundan sonra konu hemen Muvakkit Nuri Efendi'nin tasavvufa yaklaşımı aktarılır: “Nuri Efendi tasavvuftan bahsederken ‘her şeyin zıddıyla maruf ve mümkün olduğunu’ söylerdi. Halit Ayaracı, benim bu ceza zammı teklifimi bilhassa bu noktada mühim bularak kabul etmişti.”¹⁷ Tanpınar, burada tasavvufa derin bir paye yükler. Tasavvuf geleneğinin ve dinin bir parçasıdır. Ancak bu alanı gericilikle bağdaştırmayıp ilerinin bir tecrübe hâlesi olarak yansıtır.

Hayri İrdal'in Hayranlık Duyduğu İki Farklı Karakter

Doğu ile Batı arasında kalan, Cumhuriyet'le beraber yüzünü Batı'ya dönen Türk toplumu, Tanzimattan sonra tipik bir Hayri İrdal karakteri karmaşası yaşar. Türkleri bu araftan kurtaran fikir ise milli benlikleriyle Cumhuriyeti benimsemek olmuştur. Osmanlı döneminde hem

13 *Age.*, s. 102.

14 *Age.*, s. 31.

15 Hilmi Uçan, “Entelektüel Kimliği, İşlevi, Bir Entelektüel Olarak Tanpınar”, *Hece Özel Sayısı 3 / Arafta Bir Süreklilik Arayışı Olarak Ahmet Hamdi Tanpınar*, Hece Yayınları, Ankara 2002, s. 49.

16 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2022, s. 18.

17 *Age.*, s. 19.

İslam'ın liderliğini yapmış hem de Batı ile yakın ilişkilerde bulunmuş olan Türk toplumu, teknik anlamda geri olduğunun bilincine varmış, Namık Kemal gibi aydınlarla bunu aşmaya çalışmıştır. Bir yanıyla geleneği kutsal sayıp öte yandan Batı'nın getirdiklerine gözünü kapamayan Ahmet Hamdi Tanpınar gibi yazarlar ortadaki reel durumu kurgularına aktarırlar. Her yazarın kendi neslinin romanını yazdığını iddia eden¹⁸ Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* eserinde bu iddiasını haklı çıkarır.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü romanında Doğu-Batı çatışması, yalnızlaşma, yabancılaşma, Batılılaşma, gericilik, kişisel hırslar gibi temaları işleyen Tanpınar, “içine düştüğümüz toplumsal, düşünsel bunalımı kendi içinde derinden yaşayan ve bu bunalımı yapıtlarında dillendiren kişidir. Ama sonuçta açık bir önerisi yoktur... Zaman olur Şark'tan kurtulmaktan; zaman olur 'vehim bile olsa devam' düşüncesinden, gelenekten yana tavır koyar.”¹⁹ Bir çatışma ve eleştiri romanı olan *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* eserinde, toplumun birçok kesimini temsil eden kişilerle bireysel ve toplumsal birçok mesele Tanpınar'ın bakışında okura yansıtılır. Bu yansıma ise romanın başkisi Hayri İrdal üzerinden verilir.

Hayri İrdal'ın hayatını değiştiren üç önemli karşılaşma eserde göze çarpar. Bunlardan birincisi eşya, diğer ikisi insandır. “Vakiâ on yaşlarıma doğru bu mesut hayatı bir ihtiras bulandırdı. Dayımın sünnet hediyesi olarak verdiği saatle hayatımın ahengi biraz bozulur gibi oldu.”²⁰ Saat, Hayri İrdal'ın huzursuzluğunun ve yaşamanın farkına varmasının birinci merhalesidir. Çünkü rutin giden bir akış bir eşya tarafından mecrasını değiştiriyor. Saat nesnesi romanın asıl kurgusunun odak noktasıdır. Bütün olaylar saat etrafında şekillenmekte. Eski saatler geleneğe ve geçmişe bir göndermede bulunmakta. Yeni saatler ise şu ana ve geleceğe bir albeni oluşturmaktadır.

Hayri İrdal'ın saat dışında hayatını değiştiren Muvakkit Nuri Efendi ve Halit Ayarçı'dır. Bu iki karakterden Muvakkit Nuri Efendi ölümünden sonra Hayri İrdal'a saat tamiri konusunda büyük bir miras bırakmıştır. Hayri İrdal'ın hayatını değiştiren saatlere yönelik ilgisi ve onları tamir etme arzudur. Bu deneyim, Muvakkit Nuri Efendi'nin eseridir. Nuri Efendi'nin saat tamiri konusunda gösterdiği sabır ve hassasiyet Hayri İrdal'a geçer.

Osmanlılar zamanında muvakkithaneler çok yaygındır. Müslüman toplum için zaman çok önem arz etmektedir. Çünkü Müslümanların günde beş vakit uygulaması gereken bir namaz ibadeti vardır. Nuri Efendi, Avrupa saatçilik pazarının genişlemesi ve ilerlemesinin sebebini Müslümanlara bağlamaktadır. Saat, Müslümanların hem bugünü için lazım bir gereç hem de yarını yani ahireti için kutsal bir alet görevini görmektedir. Nuri Efendi, Hayri İrdal'ın bilge adamıdır. “Nuri Efendi'nin konuşması çok tatlı idi. Tane tane, kelimelerine dikkat ederek, onları adeta seçerek konuşurdu. Bilhassa saatçilik üzerine sohbetten çok hoşlanırdı. Tanıdıklarının bir kısmı onu büyük bir alim, bir kısmı ise yarı evliya adderlerdi. Hakikatte pek az tahsil görmüş

18 İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 382.

19 Hilmi Uçan, “Entelektüel Kimliği, İşlevi, Bir Entelektüel Olarak Tanpınar”, *Hece Özel Sayısı 3 / Arafta Bir Süreklilik Arayışı Olarak Ahmet Hamdi Tanpınar*, Hece Yayınları, Ankara 2002, s. 51.

20 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2022, s. 23.

ancak bir iki sene cami derslerine devam etmişti. Bunu kendisi de gizlemezdi. Sık sık ‘Beni adam eden saatlerdir.’ derdi.”²¹ Hayri İrdal, Nuri Efendi’den ne zaman söz etse insanın iyi yönünü gösteren birçok ifadeye bulunmaktadır.

Nuri Efendi, Doğulu bir bilgeyi temsil etmenin yanı sıra Müslüman bir zanaatkârın meziyetlerini de sembolize eder. Kendisi, okura İslâmi metaforlarla sunulur. Müslüman bir bilgenin nasıl olduğu veya nasıl olması gerektiği de okura sezdirilir. “Zaten saatle insanı pek ayırmazdı. Sık sık ‘Cenâb-ı Hak insanı kendi sureti üzere yarattı; insan da saati kendine benzer icat etti.’ derdi. Bu fikri şöyle tamamlardı: ‘İnsan saatin arkasını bırakmamalıdır. Nasıl ki Allah insanı bırakırsa her şey mahvolur!’”²² Burada Buhârî’nin “Allah âdemi kendi sûretinde yarattı.”²³ hadîsine bir gönderme görülür. Nuri Efendi’nin özellikleri ve bilgeliği dini argümanlarla desteklenmiş ve Müslüman bilgenin ne denli nitelikli olduğu vurgulanmak istenmiştir. Nuri Efendi’nin karakteri, şahsiyeti ve iş ahlâkı tamamen dinle paralel olduğu yansır. Nuri Efendi, her ne kadar dinle müsemma olmuşsa da tamamen ona bir alim ya da tasavvuf ehli bir derviş denmez. Ancak hayat ve ticaret felsefesinin arkasında dini hükümlerin yer aldığı görülür.

Tanpınar’a baktığımızda eserlerini dine ve dini argümanlara yaslamaz. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* romanı da bunlardan biridir. Onun din anlayışı daha çok gelenek üzerine şekillenir. Orhan Okay, onun din ile olan münasebetini “kader” kavramı örneğiyle sunar. Okay, Tanpınar’ın dinî bir argüman olan kader kavramını dinî manada ya da doğrudan İslamî bir ıstılah olarak kullanmadığını söyler. Tanpınar’a göre insan hayatını şekillendiren dışarıdan bir güç olsa da kişi hayatta savaşını yalnız verecektir. O hayatta talihiyle mücadele edecek, kazanacak ya da kaybedecektir. Çoğu kez de kaybedecektir.²⁴ Orhan Okay’ın tespit ettiği Tanpınar’ın kader ve talih pratiğini *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* kurgusunda görmek mümkündür. Hayri İrdal’ın doğum gününde dayısının ona saat hediye etmesi talih mecrasının birinci eşiğini oluşturmaktadır. İkinci eşik Muvakkit Nuri Efendi’nin yanında çalışmaya başlaması, üçüncüsü ise Halit Ayaracı’nın kimsenin onaramadığı bozuk saatini onarması olmuştur.

Halit Ayaracı’nın zihni, hayalinin gerçekleşmesine odaklı olduğundan, hayattaki ayrıntı ona katkı sağlayacaksa önemli, sağlamayacaksa herhangi bir önemi yoktur. Eserde de Halit Ayaracı’nın geçmiş hayatına, ailesine, aşklarına hiç değinilmez. Onun hayatı iş odaklıdır. Halit Ayaracı, Hayri İrdal’le tanışmasında Hayri İrdal, Halit Ayaracı’nın babasından yâdigâr kalan saatin onarım yöntemini söylemiş, o sonra Halit Ayaracı’nın ilgi odağı haline gelir. Tanışmanın hemen ardından bir davet yemeği teklif edilir. Hayri İrdal, kıyafetlerinin uygun olmadığını söyler ancak Halit Ayaracı, “Kıyafetinizde ne var? Sizi gören kim olduğunuzu yüzünüzden anlar.”²⁵ ifadesini kullanır. Hayri İrdal de iç monolog şeklinde “Demek o da anlamıştı. Zaten ben kaderimin

21 *Age.*, s. 32.

22 *Age.*, s. 19.

23 Buhârî, *el – Sahîhu’l Buhârî*, thk. Mustafa Dib el – Buğa, Dârü İbn Kesîr, Beyrut 2013, İstizân / 1.

24 Orhan Okay, “Kaderin Eşiğinde Tanpınar”, *Hece Özel Sayısı 3 / Arafta Bir Süreklilik Arayışı Olarak Ahmet Hamdi Tanpınar*, Hece Yayınları, Ankara 2002, s. 17.

25 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2022, s. 195.

yüzümde yazılı olduğunu artık biliyordum. Şunu da söyleyeyim ki Halit Ayarcı da başkaları gibi kılık kıyafetimi saymamış, sadece yüzüme bakmıştı.”²⁶ Burada, Orhan Okay'ın söylediği talih ve kader inancı göze çarpmakta. Nedense hep fakirin ve umutsuzun kaderi vurgulanmaktadır. Bir diğer konu, Halit Ayarcı'nın kıyafet detayına takılmayıp Hayri İrdal'le ilgili planlarını devreye sokmasıdır. Burada şu ayrıntıya da dikkat çekmek gerekir. Batı'yı temsil eden Halit Ayarcı, menfi durumlarda karşıdaki kişinin fiziksel ve psikolojik durumunu göz önünde bulundurmayıp direkt kendi idealleri uğruna insanları kullanmak ya da buna ikna etmektedir. Halit Ayarcı tam da bunu noktada Muvakkit Nuri Efendi'den ayrılır.

Tanpınar, dini temsil edip bir şey üretmeyen insanlardan fayda gelmeyeceğini Hayri İrdal'le aktarmak ister. Bu durumu Seyit Lütfullah üzerinden verir. Hz. Peygamber'in soyuyla alakası olduğunu iddia eden Seyit Lütfullah'ın gaipten bilgi aldığı ile ilgili birçok haber gezerdi etrafta. Ancak en nihayetinde esrarkeş biri olduğu da Hayri İrdal tarafından aktarılır.²⁷ Hayri İrdal, bu adam tarafından define bulacağı inancıyla hareket edip en sonunda aldanır. Yani Seyit Lütfullah'ın seyitlikle hiçbir alakası olmayıp sadece yer yer bu etiketini kullandığı esere yansır. Seyit Lütfullah dinin bir tarafını temsil ederken diğer tarafını da kısmen Muvakkit Nuri Efendi temsil eder. Nuri Efendi, hırsıyla hareket eden bir insan değildir. Onun amacı, insanlara zaman konusunda sağlıklı bilgi vermek ve bozulan gereçlerini güvenilir bir şekilde onarmaktır. Tabiatı, insanın iyiliğine hizmet etmek olduğu için “Galiba semtin en iyi saatçisi idi. Fakat bir meslek adamından ziyade işin zevkinde bir keyif ehli gibi çalışırdı. Kendisine saatlerini tamir için getirenlerle pazarlık etmez, ne verirlerse kabul ederdi.”²⁸ Nuri Efendi'ye duyulan saygı ve muhabbetin sebebi şahit olduğu davranışlarına duyduğu hayranlıktır. Ona hayranlık duyulmasının sebebi bu meziyetleridir.

Hayri İrdal, ustası Muvakkit Nuri Efendi'ye olduğu gibi Halit Ayarcı'ya da yoğun hayranlık beslemektedir. Gücü ve zenginliği elinde bulunduran Halit Ayarcı'nın aynı zamanda kıvrak bir zekası ve engin bir hayal gücü vardır. O, sadece Hayri İrdal tarafından ilgi görmez, çevresinde kim varsa ona hayranlık duyar. Güç kimdeyse saygıya ve hayranlığa lâyık odur, mesajı vardır. Din, inanç ve mizâç ikinci plandadır. Halit Ayarcı'nın bir yemek sırasında Hayri İrdal'ın omzuna dokunmasından hissettiği duyguyu Hayri İrdal şöyle ifade eder:

Devletlinin eli omzuma ve bakışı gözlerime değdiği andan itibaren bende garip bir değişiklik olmuştu. Birdenbire iştiham artmış, bütün vücudumu bir rahatlık hissi, bir nevi saadet ve ferahlık kaplamıştı... Bu anlaşılmayacak bir şeydi. Çocukluğumda beni birçok türbelere götürmüşler, bir yığın nefesi keskin zatlara okutmuşlardı. Eyüpsulatan'dan ta Yuşâ tepesine, Kısıklı'daki Selâmiefendi'ye kadar hemen her semtte mevcut evliya ve keramet sahibi zatlara yattıkları yeri tanır, zaman zaman ziyaret

26 *Age.*, s. 32.

27 *Age.*, s. 32.

28 *Age.*, s. 32.

eder, dua eder, yalvarır, mezarlarından taş alır, parmaklarına hiçbir şey bulmazsam ceketimin astarını yırtarak bağlardım. Hiç birisi bana bu tesiri yapmamıştı.²⁹

Hayri İrdal'ın bu tarihi itirafı, Türk toplumunun geldiği noktayı gösterir. Tanpınar'ın fikri olup Hayri İrdal'ın ağzıyla okura sunduğu bu itiraf, Türk toplumunun gözünü açığının itirafı gibidir adeta. Pozitif bilimlerden ve teknik gelişmelerden uzak kalınmasının bir sebebi de pozitif bilimlerin dine ters ya da düşman olduğunu gösteren bir zihniyetin de olmasıydı. Tanzimatla beraber başlayan bu uyanış Cumhuriyet'le hızla devam etmiştir. Aydın'ın bu konuda uyanışı zamanla halka da yansımıştır. Muvakkit Nuri Efendi'nin pozisyonu tabii ki bu dini kullananlardan ve batıl inançlardan çok farklıdır. Nuri Efendi'ye ithaf edilen davranışlar teknik ve pozitif bilgiyi önemseyen, gayretli, çalışkan, üretken, yardımsever bir karakterdir.

Hayri İrdal'ın Halit Ayaracı'ya bakışı İbrahim Şinasi'nin Mustafa Reşit Paşa'ya bakışı gibidir. İbrahim Şinasi, Mustafa Reşit Paşa'yı, onun için yazdığı kasidede Platon, Newton'dan üstün görür hatta onu medeniyet peygamberi diye adlandırır.³⁰ Burada da Hayri İrdal sözlü olarak söylemese de Halit Ayaracı'yı bir kurtarıcıya benzetmektedir. Hayri İrdal, etrafında bulunan daha çok dini argümanlarla hayatını sürdüren ve birçok insanın da hayranlığını kazanmış kişilerle ilgili bir karşılaştırma yapmaktadır. Bu karşılaştırma, onlar ve Halit Ayaracı üzerinden bir Doğu – Batı karşılaştırmasına döner:

Seyit Lûtfullah harap bir medresede oturuyor, ben hiç görmediğim halde ondan destur aldığı söylenen Yılanlı Dede, Çukurbostan'da bir mahzende yaşıyor, Karpuz Hoca Sütlüce'de yıkık bir evde... Böylesi zevatın, daha ziyade maddi meselelerde, dünya işlerinden gelen sıkıntılara çare bulamayacakları besbelli bir şeydi. Nitekim ölüleri yüzüme bile bakmıyor, dirileri yalnız sabır ve kanaat dersi veriyorlardı.³¹

Hayri İrdal, Halit Ayaracı ile tanıştıktan sonra Batı'nın maddi dünyaya yönelik tavrı nasılsa öyle bir tavır sergilemektedir. Artık rahatlıkla bir ayırım yapabilmekte ve mantığıyla hareket etmekte. Maddi dünyanın parayla gelen büyüsi altında Hayri İrdal yeni fikirlere yelken açmaktadır. Onun bu manadaki rehberi ise Halit Ayaracı'dır. Yukarıdaki alıntı, Tanpınar'ın Hayri İrdal üzerinden Türk toplumunda sadece din eksenli hareket eden insanların maddi ve reel olan hayata yönelik bir beklentilerinin olmayışı ve bu şekilde yaşamının doğru olduğuna inanılması eleştirisidir. Tanpınar, bu eleştiriye yaparken kurgunun genelinde onları küçük düşürücü, incitici, ötekileştirici bir düşünce, tavır ve üslup içinde bulunmaz. Sadece ortadaki reel durumu okurla paylaşır. Tanzimat sonrası aydınların birçoğunun düşünce ve eleştirisi bu yöndedir. Yakup Kadri, Halide Edip gibi yazarlar bu gerçekliği kurgularında sert bir dille eleştirirken (*Yaban*, *Ateşten Gömlek*), Tanpınar gibi yazarlar daha tarafsız tespitlerle romanlarına aktarır. Tanpınar, din ve gelenek unsurlarının insanın bütün hayatına aksettirilip suistimale açık hale getirilmesini

29 *Age.*, s. 216.

30 Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1985, s. 13.

31 *Age.*, s. 217.

eleştirirken Batı'yı maddeci, şatafatçı, çıkarıcı yönleriyle eleştirir. Bunu en iyi Halit Ayarcı ile yemek ve içki içerken iç monolog halinde itiraf ederek aktarır:

Devletli hiç de bu cinsten, yani nefis, ruh terbiyesi diye kendini azaba sokacak, kısmetini köreltecek, ebedi saadetler uğrunda dünya nimetlerini tepecek insanlardan değildi. Bilâkis hoşuna gidene kapan, alan, yiyen, öğüten ve bunları yaptıktan sonra da gerisini arayan, bulamayınca canı sıkılan takımdandı... Elbette böyle bir adamla karşılaşma, göz göze gelme bir uğur, bir saadetti. Elbette insana bu yüzden birtakım iyilikler gelecekti. Nitekim öyle oldu. O geceden sonra, hatta o gece içinde hemen hemen hayatımın mahreki ve manası değişecekti.³²

Bu paragrafta Halit Ayarcı'nın İslam dininden tamamen kopuk, İslam'ın en temel öğretilerinden biri olan nefsi kontrol altına alma, ruh terbiyesi, ahiret hayatı gibi düşüncelerden tamamen soyut kalması aksine İslam'ın eleştirdiği istediğini yeme içme isteği, nefse hoş gelen fiiliyatları yapma gibi düşüncelerin onun hayat tarzı haline gelmesi, İslam dininden kopuk Batı yaşam tarzını yansıtan bir görüntü sergilenmektedir. Abdülsemel Bey'i (Konak sahibi olup sonra elindeki her şeyi yitiren kişi), Aristidi Efendi'yi (Semtin Eczacısı), Naşit Bey'i (Hayri İrdal'in halasının servetine konan kişi), Seyit Lütfullah'ı ve onun Bizans hazinelerine yönelik arayışını dinleyen Halit Ayarcı bu kişileri sadece dinledi. Onun asıl ilgi odağı Nuri Efendi'ydı. Nuri Efendi, pratik hayatta karşılığı olan bir icraat yapmakta ve veciz ifadelerle saat düzensizliğini ortadan kaldırmaya çalışan gayretli bir insan prototipi sergilemekteydi. Batı'nın bilmediğini bilen bir İbn-i Sina, bir Farabi, bir Uluğ Bey görüntüsü Nuri Efendi'den yansımaktadır.

Tanpınar, Nuri Efendi ve Halit Ayarcı'yı Hayri İrdal'in gözünden aktarırken din, medeniyet, toplum ve gelenek gibi konularda fikirlerini açıkça ortaya koyar. Onun fikri yönü, romanlarına ustaca sirayet etmiş, edebî ve estetik yönü ideolojik saplantılara kurban gitmemiştir.³³ Yazar, roman sanatını icra ederken tarafını belli eden ancak objektif bir bakışla dönemin sosyolojisini ele alan bir yaklaşıma sahiptir. Halit Ayarcı ve Nuri Efendi'yi anlatırken dönemin reel durumunu aktardığı söylenebilir. Her iki karakterin romanın başkisiyle karşılaşması iki ayrı kırılma noktasını oluşturmaktadır. Bu kırılmalar iki farklı zihniyeti şeffaflaştırma ve onları anlamlandırmalarla örülüdür. Tanpınar, iki karakteri işlerken toplumun Batılılaşmayla evrildiği tabloyu ustaca bir kurgu ve edebî bir lisanla aktarır. Yazar, Muvakkit Nuri Efendi'yi anlatırken Türk gelenek ve dini karakterin bilge olanını ön plana çıkarma görevini, Halit Ayarcı aktarılırken Batı toplumundaki menfi ve olağanüstü fikirleri temsil eden karakteri sunma görevini üstlenmiş gibidir.

32 *Age.*, s. 318.

33 Köksal Alver, "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Romanlarında Bakış Açısı", *Hece Özel Sayısı 3 / Arafta Bir Süreklilik Arayışı Olarak Ahmet Hamdi Tanpınar*, Hece Yayınları, Ankara 2002, s. 213.

Nuri Efendi ve Halit Ayarçı'da Mesleki Ahlâk

Osmanlı'nın Batı'nın üstünlüğünü kabul etmesinin bir ihtiyaç değil bir mecburiyet sonucu olduğu görülür. Batı'nın teknik ve bilimsel gelişmelerine müteakibliyet esaslı bir politika geliştiremeyen Osmanlı, yıllarca Batı'nın sömürüsüne maruz kalır. Tanzimat döneminde her ne kadar bunun farkına varılmışsa da tedbir almak için bürokratik, dinî, menfî engellerden ötürü bir türlü atılım gerçekleşmemiştir. Edebî türlerde de bunu görmek mümkündür. 1850'li yıllardan sonra her ne kadar Batı menşeli edebî türlerde bir gelişme olsa da yaklaşık bir otuz yıl emekleme çağını sürdürür. Cumhuriyet sonrasında roman türleri bakımından yelpaze genişler. Yazarların okuma kültürüne bağlı bir şekilde romanın kurgu ve içerik kalitesi de artar. Bu yazarların başında da Ahmet Hamdi Tanpınar gelir. Tanpınar, özellikle romanın bir vakıa anlayışından çıkıp insana erişmesi gerektiğini ifade eder.³⁴ O, romanın konusu ve muhtevasını derin psikolojik analizlerden, sosyal meselelerin insanın bilinç ve bilinçaltı düzeyinde bıraktığı izlerden, kolektif bilinçdışı davranışlardan, aşkın salt tensel arzusu ve duygusal boyutlarından derinlikli bir şekilde kağıda aktarmadan yanadır.

Muvakkit Nuri Efendi, bir Müslüman'ın en önemli özelliklerinden olan sabır davranışını Hayri İrdal'e tavsiye eder. Sabır kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de en çok tavsiye edilen davranıştır aynı zamanda. "Sabır insanoğlunun tek kalesidir."³⁵ Sabır, bir fikrin olgunlaşması için gayretle geçirilen zamanı anlatır. Muvakkit Nuri Efendi'ye yüklenen misyona göre onun sabırsız olması da beklenmezdi. Buna karşılık, Halit Ayarçı'da sabırdan ziyade bir planlılık söz konusu. Dünyevi planın içinde sabırlı olması gerektiği için sabırlı olur.

Halit Ayarçı, Muvakkit Nuri Efendi'nin takvimlerine, zayıçelerine, yazma kitaplarda bulunduğu simya reçetelerine kulak asmaz yalnız saatçiliği ile ilgilenir. Saatçilik, teknik bir mesele ve insanların neredeyse hepsinin ihtiyaçlarına hitap eden bir gereç olduğu için Halit Ayarçı'nın bu konu üzerinde emelleri görülür. Doğuda teknik ve astronomi alanında mahir olan kişilerin fikirlerini ve icatlarını elde edip onu kendi fikirleriyle farklı alanlarda kullanma Batılıların karakteristik özelliği olarak bilinmektedir. Halit Ayarçı, Nuri Efendi'nin teknik konulara getirdiği özgün yorumlar karşısında duyduğu hayranlığı yine Batılı jargonlarla aktarır: "Olur şey değil... diyordu. Böyle bir adam aramızda bulunsun... Monşer, bu tam filozof, hem de muhtaç olduğumuz filozof... Zaman felsefesi... Anladınız mı? Zaman yani çalışma felsefesi... Siz de filozofsunuz Hayri Bey, hem hakiki bir filozofsunuz!... diyordu."³⁶ Hayri İrdal'de görülen ışık sadece Muvakkit Nuri Efendi'nin talebesi olması değil aynı zamanda kullandığı hitabeti ve teknik konulara getirdiği çözümlerdir. Halit Ayarçı'nın "Monşer" hitabı Batı medeniyetiyle ne denli hemhal olduğunu gösterir. Bunun yanında Nuri Efendi'yi filozof ünvanıyla anması onun zaman üzerine ortaya koyduğu orijinal jargondan ileri gelir. Burada Tanpınar'ın zamana yönelik

34 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2022, s. 61.

35 *Age.*, s. 206.

36 *Age.*, s. 220.

bakışından da izler bulmak mümkündür. Özellikle onun Bergson okumaları ve Bergson'un zaman üzerindeki düşüncelerinin etkilerini bu romanda görmekteyiz.

Tanpınar, İslam inancındaki zevk, nefis anlayışına ters olan bedenî arzuları Halit Ayaracı üzerinde sunar. Halit Ayaracı'nın zevk anlayışı, Batı dünyasının zevk anlayışı ile paraleldir. Hayri İrdal'ın sesi güzel olmayan ama şarkı söyleyen baldızını meşhur bir şarkıcı yapabileceğini Hayri İrdal'e inandırır. Ona göre ümitsiz bir kalabalığa gösterişle hitap edildiği zaman o topluluk, zevk ve ümit veren kişiyi dinlemek ister. “Siz de bilirsiniz ki zevk denen yüksek şeyin bizim içimizde içgüdüden kolaylığa kadar giden bir yığın karşılığı vardır. Zevkten ümit kesildi mi onlara kolayca teslim oluruz. İşler karışınca zevkten ümit kesilir... Hayır, ben eminim ki bahsettiğimiz hanımefendi birkaç gün içinde yepyeni bir şöhret olarak İstanbul'u fethedebilir. Bakın! Vaziyet çok müşkil olurdu, şayet baldızınız hanımefendi Batı musikisine merak sarsaydı.”³⁷ Tanpınar, zevk ve Batı kavramlarını bilinçli olarak kullanır. Kurguda, Batı müziğinin zevke hitap ettiği belirtilir. “Batı müziği, insanın duygu dünyasından ziyade hazlarını odağa alır ve böylece bireyin hazları doğrultusunda yoluna devam eder.”³⁸ Aynı zamanda kalabalığın da istediğinin bu olduğu mesajı verilmek istenir. Bunu şu şekilde okumak mümkündür: Kalabalığı yakalamak ve elinde tutmak için ona zevki tattırmak gerekir.

Muvakkit Nuri Efendi'de pragmatik bir yaklaşım görülmez. Daha hümanist, fedakâr bir mizaca sahip. Tabii burada Nuri Efendi üzerinden Doğulu insanın İslamla hemhal olan yüzü okura yansıtılır. Nuri Efendi'ye gelen ve neredeyse yapılması imkânsız olan saatler yine büyük uğraşlar sonucu tamir edilir. O, bozuk saatlere bir canlı gibi yaklaşır: “Bozuk bir saate, bir hastaya, bir muhtaca bakar gibi bakmaya alış!”³⁹ Yaptığı işe maddi değer dışında bir aşk ve muhabbet beslemek karakteristik Doğulu bilge adamın davranışdır. Bozuk saati hasta bir insana benzetip ve onunla itinayla ilgilenilmesi gerektiği düşüncesi sıradışı bir eylemdir. Bu antika ve bozuk saatler de itinayla armağan edilir. Nuri Efendi, tamir ettiği bu saatleri çevresinde tanıdığı fakir dostlarına hediye ederdi.

Halit Ayaracı yaptığı eylemlerde pragmatik davranan biridir. Bu sadece işte değil insanî ilişkilerde de böyledir. Hayri İrdal'e yakın ve fedakâr davranmasının en önemli sebebi onun saatlere yönelik tecrübesinden ve Nuri Efendi'nin fikirlerinden yararlanmak istemesidir. Bu faydacılık yönünü kabul edip dile getirir. Özellikle Hayri İrdal'in de bu konuda pragmatik olmasını ister. “Newton başına düşen elmayı, elma olmak haysiyetiyle mütalaa etseydi belki çürümüş diye atabilirdi. Fakat o böyle yapmadı. Şu elmadan nasıl istifade edebilirim? Diye kendine sordu. Azamî istifadem ne olabilir?.. dedi. Siz de öyle yapın!”⁴⁰ Hayri İrdal, Halit Ayaracı'nın neredeyse hiçbir tutumundan rahatsız olmaz onu “kurtarıcı” olarak görmektedir. Halit

37 *Age.*, s. 224.

38 Mehmet Bakır Şengül, “Müzik Üzerinden Bir Doğu-Batı Okuması: Sinekli Bakkal Romanı”, *Edebi Eleştiri Dergisi*, 7/2 (2023), s. 306.

39 Tanpınar, *age.*, s. 32.

40 *Age.*, s. 226.

Ayarcı, Hayri İrdal'ın yeniden doğmasına sebep olmuş gibi bir izlenim görülür. Halit Ayarcı, Hayri İrdal'e "dürbünün bakılacak yerini göstermişti."⁴¹

Halit Ayarcı, Doktor Ramiz ve Hayri İrdal'ı yemek yemek ve rakı içmek için davet ettiğinde otoritesinden en ufak bir tereddüt görülmez. Kendi buyruklarının yerine gelmemesi imkân dahilinde görünmez izlenimi vardır. "Uzat doktor kadehini! Siz de beyefendi lütfen..." bu ifadeden sonra Hayri İrdal iç sesiyle "Bu işleri ne kadar iyi biliyor. Sesi ne rahat emir veriyor. Acaba aktörlüğü var mı? Hayır bu aktörlük değil, başka şey. Hayatı benimsemiş! Hiç mağlup olmamış."⁴² Batı'yı temsil eden Halit Ayarcı'nın kendisinden eminliğini yazar tesadüfen vermemiştir. Batı kültürüyle yetişmiş insanların kendilerinden emin, net ve kesin konuşmaları gücü ellerinde bulundurmalarıdır. Sadece dünya ve madde üzerine kurulu hayatları, onları hem hayatlarında hem de davranışlarında emin hale getirmektedir. Halit Ayarcı'nın bu emrivakiliği Doğulu İslam medeniyetini temsil eden Muvakkit Nuri Efendi de görülmez.

Muvakkit Nuri Efendi ve Halit Ayarcı'nın aynı amaçta farklı davranış sergilemeleri romana tesadüfen yansıyan bir mesele değildir. Berna Moran, Tanpınar'ın bu romanını bir toplumsal eleştiri eseri olarak görür. Osmanlı'nın son zamanlarında hem aydınların hem de toplumun Batılılaşmayı tam olarak anlamadan onlara benzemeye çalışmanın bir eleştirisi şeklinde değerlendirir.⁴³ Muvakkit Nuri Efendi'nin mesleki ahlakı ile Halit Ayarcı'nın mesleki ahlakı arasındaki karşılaştırma Doğu-Batı çatışmasının farklı bir boyutunu yansıtır. Tanpınar, mesleki ahlakı konu alarak Doğu-Batı arasındaki farkı bir de bu şekilde okurun dikkatine sunar.

Romanın geneline bakıldığında Batı'yı temsil eden Halit Ayarcı her ne kadar Hayri İrdal'ın hayatının değişmesine yol açsa da bunu kendi kişisel hırs ve ihtirasları uğruna yaptığı görülür. Muvakkit Nuri Efendi, Hayri İrdal için dünya nimetlerinden kendini sıyrıp işinin helalliği peşinde uğraşan ve onu yetiştirmeye çalışan bilge bir kişi, Halit Ayarcı ise kendi hayalleri ve yeni bir icraa uğruna her türlü yolu deneyen bir karakter olarak okurun karşısına çıkar. Muvakkit Nuri Efendi yaptığı işin helalliğine dikkat eden bir tip, Halit Ayarcı ise zafere giden yolda her şeyi mübah gören bir prototip sergiler. Romanda yeniliğin sembolü Halit Ayarcı, geleneğin temsilcisi ise Muvakkit Nuri Efendi olarak görülür.

Sonuç

Romanın, içinde doğduğu toplumdan, o toplumun geçmişinden, yaşadıklarından ve bulunduğu coğrafyadan ayrı kurgulanması olanaksızdır. Romancı, malzemesini içinde bulunduğu toplumun hareketli yaşantısından alır. Romanın kurgusunun temel mihenk taşları kendini var ettiği toplumun millî, dini ve sosyolojik yapısıdır. Batı menşei olan bu tür, Türk toplumuna Tanzimat'tan sonra girmiş, bugüne sirayet etmiş edebi türler içinde değerli görülen

41 *Age.*, s. 227.

42 *Age.*, s. 210.

43 Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I.*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 302.

bir kaynak hâline gelmiştir. Romanı yazanın dile hakimiyeti ve toplumu iyi analiz etme becerisi, romancıyı ve romanı daha cazip bir noktaya taşır. Türk romancılarından Tanpınar da özellikle sıradışı kurguları, dile hakimiyeti ve estetik daire çerçevesinde romanlarını kaleme alması, ismini dikkate değer kılar. Eleştirmenlerce onun *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, *Huzur*, *Mahur Beste*, *Sahnenin Dışındakiler* romanları Türk romanının en ön sıralarına konulur.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü romanında Doğu-Batı çatışması, yalnızlaşma, yabancılaşma, Batılılaşma, gericilik, pragmatizm gibi izlekler göze çarpar. Tanpınar, bu romanda devletin çöküşünü gören toplumun iç bunalımını ironik bir dille yansıtır. Bazen Doğu'nun bilimden, teknikten, felsefeden, eğitimden, ekonomiden uzak yönünü görüp hiciv dilini kullanırken bazen de Doğu'nun geleneksel vicdanî ve ahlakî yönünün korunmasını ister. Batı, onun için bir örnek olarak Türk toplumunun önünde dursa da bunun bilinçli bir şekilde yapılmadığını yine romana yansıtır. Bu romanda toplumun birçok kesimini temsil eden karakterler görülür. Bu karakterlerin de bir kısmı Doğu toplumunu temsil ederken bir kısmı da Batı'nın kısmen yenilikçi kısmen de taklitçi yönünü temsil etmektedir.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü sıra dışı kurgusuyla Osmanlı'nın son dönemlerindeki Batılılaşma yönünü ve aynı zamanda Doğu'nun da din çatısı altında bidat eksenli hayat tarzlarına yönelik bir eleştiriyi barındırır. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* romanı, Batı'nın teknik ve bilimsel yönlerinin alınmayıp hayat tarzının taklit edilmesi, pragmatik ve maddeci yönüne eleştiridir. Doğu'nun ataleti, gündelik yaşaması, idealistsizliği de ayrıca hicvedilir.

Romanda Batı ile Doğu arasında kalan ve romanın başkişisi Hayri İrdal, bir çöküş ve sağlıklı olmayan bir yükseliş temsil eder. Onun hayatının dönüm noktaları, Muvakkit Nuri Efendi ve Halit Ayarcı ile gerçekleşir. Nuri Efendi ve Halit Ayarcı arasındaki en önemli benzerlik saate ve zamana duydukları ilgidir.

Muvakkit Nuri Efendi ile Halit Ayarcı'nın benzer yönlerinden bir diğeri yaptıkları işe odaklanmak ve gücü elinde tutmaktır. Nuri Efendi'nin güç arzusu, bozuk ve ayarsız olan saatleri düzeltmeye yöneliktir. Ayarsız saat insan için bir kaosa sebebiyet verebilir. Aynı zamanda ayarsız insan da öyledir. Kurgunun derin alt yapısında Muvakkit Nuri Efendi, Osmanlı toplumunda arzulanan Müslüman, ahlaklı ve bilge insanı temsil eder. İşine olan sadakatin parayla bir ilgisi yoktur. İnsanların hayatlarının düzeni için sağlıklı hizmet verilmesi üzerine adanmış bir hayat göze çarpmaktadır. Halit Ayarcı'nın güç arzusu da saatleri ayarlama üzerinedir. Halit Ayarcı bu işi daha kapsamlı, kurumsal ve uluslararası bir yelpazede yapmak istemektedir. Ancak bunu yaparken hırsıyla hareket etmekte, devletin imkânlarını rahatlıkla kendi amaçları doğrultusunda kullanmak istemekte ve israftan kaçınmamaktadır. Halit Ayarcı elinde bulundurduğu imkânlar ve nüfuzundan ötürü insanlar tarafından saygın bir yere konumlandırılır. Başta Hayri İrdal olmak üzere Halit Ayarcı'nın enstitüye aldığı herkes, ona derin bir saygı duymaktadır. Halit Ayarcı'ya duyulan saygı onun parayı elinde bulundurup nüfuzunu kullanmasından öte gelir. Bunun yanında Batı'nın üstünlüğünün kabul edilmesi, Batı'yı temsil eden Halit Ayarcı'yı saygın bir konuma getirir. Muvakkit Nuri Efendi'ye duyulan saygı, Halit Ayarcı'ya duyulandan tam aksine

daha samimi ve karşılıksızdır. Nuri Efendi'nin insanlara herhangi bir beklenti olmadan yardım etmesi, onlara bulunduğu konuma göre değil sadece insan oldukları için gösterdiği alaka onun saygınlığını ayrıcalıklı kılar.

Romanın başkisi olan Hayri İrdal'ın hayatı iki karakterin dahil ile şekillenir. Bu karakterlerden biri Muvakkit Nuri Efendi bir diğeri Halit Ayaracı'dır. Her iki karakter de Hayri İrdal'ın hayranlık duyduğu kişilerdir. Muvakkit Nuri Efendi, hayatı anlama, anlamlandırma, zamanın reel ve manevi dünyadaki değeri, saatleri tamir etme; kişisel ilişkiler, fedakârlık, iyilik, dostluk, inanç konusunda Hayri İrdal'ın hayatına ışık tutmuştur. Onun bu tecrübeleri sonraki zamanında kendisini tanımış bir konuma getirir. Tanpınar, burada Doğu'yu temsil eden Nuri Efendi'nin zanaat yönünün değerine de işaret eder. Halit Ayaracı'nın ise alışılmadık bir kıvrak zekası hayranlığın sebebidir. Onun söze hakimiyeti, insanlara hakimiyetinin bir göstergesi şeklinde yansır. Tanpınar, Batılı insanın özgüven davranışını Halit Ayaracı'ya ziyadesiyle yüklemiştir.

Muvakkit Nuri Efendi'nin temsiliyeti sadece Doğulu bir bilge değil aynı zamanda Müslüman bir zanaatkârın nasıl olduğunun okura yansıtılmasıyla ilgilidir. Muvakkit Nuri Efendi'nin dini yaşantısı aşırı değil normal hayat akışında olması gerektiği gibidir. Onun dini yönünü Tanpınar satır aralarında kurguya yansıtır. Halit Ayaracı'da ise dinin hiçbir işareti görülmez. Özellikle onun ve çevresindekilerin davetlerde alkol kullanması, kıyafetlerindeki rahatlık, samimi kadın-erkek ilişkileri, balolar, davetler, açılışlar İslam'dan uzaklaşmış Batılı tarzdaki hayatın yaşandığı izleklerdir.

Muvakkit Nuri Efendi Hayri İrdal'e kanaat davranışını yansıtırken Halit Ayaracı ise menfaat davranışını yansıtır. Hayri İrdal, Halit Ayaracı ile tanıştıktan sonra büyülü ve ışıklı bir dünyanın kapısını aralıyor gibidir. Maddi dünyanın nimetleri, çalışma ve kazanma arzusu Hayri İrdal'de de hırsa dönüşür. Dinden ve gelenekten kopuk maddi dünyanın nimetleriyle örülü hayat Hayri İrdal'e daha cazip gelir. Bu değişimin sebebi ise Halit Ayaracı'dır. Mesleki ahlak olarak da Muvakkit Nuri Efendi hem işini yapar hem de bazı kronik bozuk saatleri tamir ederek ihtiyaç sahiplerine hediye ederdi. Halit Ayaracı'da bu iyilik boyutu sadece hedeflerine hizmet ediyorsa yapılırdı. Muvakkit Nuri Efendi tipik Doğulu, geleneklerine bağlı, Müslüman, yardımsever bir kişiyi temsil ederken; Halit Ayaracı'nın ise hırslı, çıkar ilişkisi üzerine kurulu bir yaşama sahip, idealist, yenilikçi tarafı vurgulanır. Her iki karakter de zamanın anlamını arar ve onu kontrol etme arzusu içindedirler.

Romana Tanpınar'ın Batı ile Doğu'yu karşılaştırmaya yönelik bir zihniyet analizi yansır. Doğulu bir entelektüel gözünde Batılı hayat tarzına geçişin avantajları ve sancıları göze çarpar. Doğulu insanın ufuksuzluğu, ataleti ve mutassıp yönü eleştirilirken Batılı hayatı benimseyenlerin çarpık ilişkileri, maddeci tutumları, menfî yaklaşımları, fırsatçılıkları okura yansıyanlar arasındadır. Ancak Muvakkit Nuri Efendi, Anadolu'nun örnek zanaatkarı, ahlaklı tutum ve ticareti, tevazuyu temsil eden bir bilge şeklinde aktarılır. Bu, Türk-İslam geleneğini de kıymetli kılan bir yaklaşım girişimi şeklinde okunur. Buna karşılık, Halit Ayaracı ise Batı'nın yenilikçi ancak pragmatik tutumunu yansıtır.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Kenan, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1985.
- Aver, Kenan, "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Romanlarında Bakış Açısı", *Hece Özel Sayısı 3/Arafta Bir Süreklilik Arayışı Olarak Ahmet Hamdi Tanpınar*, 6/ 61(2002), s. 213-224.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed., *el – Sahihu'l Buhârî*, thk. Mustafa Dib el – Buğa, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1993.
- Solak, Caner, "Bir ahenk unsuru olarak Ahmet Hamdi Tanpınar'ın şiirlerinde sözcükten sözcüğe geçişlerde sesleme", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, (2022), s. 431-440.
- Enginün, İnci, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l Ahlâk*, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2013.
- Korkmaz, Ramazan, *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2014.
- Şengül, Mehmet Bakır, "Müzik Üzerinden Bir Doğu-Batı Okuması: Sinekli Bakkal Romanı", *Edebi Eleştiri Dergisi*, 7/2 (2023), s. 293-307.
- Moran, Berna, *Türk romanına eleştirel bir bakış 1*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Kalpakaçoğlu, Fethi Naci, *Yüzyılın 100 Romanı*, Adam Yayınları, İstanbul 1999.
- Okay, Orhan, "Kaderin Eşiğinde Tanpınar", *Hece Özel Sayısı 3/Arafta Bir Süreklilik Arayışı Olarak Ahmet Hamdi Tanpınar*, 6/61 (2002), s. 17-24.
- Şener, Emine; Çetinkaya, Ferhat Fatih, "Güç Bağımlılığı: Bir Kavram Analizi", *AKÜ İİBF Dergisi*, XVIII/ 2 (2016), s. 125-137.
- Parla, Jale, *Don Kişot'tan Bugüne Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Platon, *Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Sarı, Ahmet, *Kurmacanın O Kadim Unsurları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2015.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Yaşadığım Gibi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2022.
- Uçan, Hilmi. "Entelektüel Kimliği, İşlevi, Bir Entelektüel Olarak Tanpınar", *Hece Özel Sayısı 3/Arafta Bir Süreklilik Arayışı Olarak Ahmet Hamdi Tanpınar*, 6/61 (2002), s. 42-59.

REFLECTION OF PURGATORY TWO CHARACTERS IN TANPINAR'S NOVEL, *THE TIME REGULATION INSTITUTE*

Mehmet Şahin YAVUZER*

*The national, religious, and sociological structures of the society in which the novel is set serve as the foundation for its fiction. This Western-inspired genre made its way into Turkish society following the Tanzimat period and has since grown to be one of the most important literary subgenres that has endured. The novelist's fluency in language and deep understanding of society enhance the appeal of both the novelist and his work. Tanpınar stands out among Turkish novelists due to his exceptional work, fluency in language, and commitment to writing within an artistic framework. His novels *Those Outside the Stage*, *A Mind at Peace*, *Mahur Composition*, and *The Time Regulation Institute* are regarded by critics as some of the most significant pieces of Turkish literature.*

*Themes including the clash between East and West, isolation, alienation, Westernization, reactionism, and pragmatism are prominent in the book *The Time Regulation Institute*. Tanpınar, in this story, paradoxically portrays the internal crisis of a society that witnesses the dissolution of the state. Using satirical language, he sometimes portrays the East as being disconnected from science, technology, philosophy, education, and the economy. At other times he advocates for the preservation of the East's traditional moral and ethical aspects. The narrative illustrates that while the West presents Turkish society as an example, this portrayal is not intentional. In this book, some characters speak for many societal groups. While some of these personalities reflect Eastern society, others reflect the inventive and somewhat copycat nature of Western society.*

*The *Time Regulation Institute* critiques both the heretical lifestyles of the East under the guise of religion and the Westernization that characterized the late Ottoman era through its spectacular fiction. *The Time Regulation Institute*, a novel that mimics Western lifestyles instead of embracing its technical and scientific elements, critiques the practical and materialist elements of the West. Satire is also directed at the immobility, ordinary existence, and lack of idealism in the East.*

* Dr. Assistant Professor, Van Yüzüncü Yıl University Department of Islamic History and Arts, Van / Türkiye, yavuzsahin853@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4981-000X

The protagonist of the book, Hayri İrdal, who is torn between the West and the East, symbolizes both a dangerous ascent and a collapse in the narrative. His life's pivotal moments were with Halit Ayarçı and Muvakkıt Nuri Efendi. The fascination with time and clocks that unites Halit Ayarçı and Nuri Efendi is their most notable similarity.

Maintaining control over their work and remaining focused on it is another resemblance between Halit Ayarçı and Muvakkıt Nuri Efendi. The goal of Nuri Efendi's power is to repair the misaligned and damaged clocks. A misaligned clock can throw people into disarray, so can an unhinged individual. Muvakkıt Nuri Efendi is a deep structured fiction character that symbolizes the idealized Muslim, moral, and astute individual in Ottoman society. Money is unrelated to a person's loyalty to work. One shines out when their life is devoted to offering wholesome services for maintaining people's order. There is more to Halit Ayarçı's thirst for power than just turning the clocks. Halit Ayarçı hopes to carry out this work on a larger, corporate, and global scale. However, his ambition leads him to make wasteful decisions and exploit public resources for personal gain. People hold Halit Ayarçı in high regard because of his influence and potential. This respect extends to everyone he brought into the institute, most notably Hayri İrdal. Halit Ayarçı is respected for more reasons than just his financial wealth and use of power. Halit Ayarçı, who symbolizes the West, also assumes a respectable position by acknowledging the West's superiority. In contrast, the regard for Muvakkıt Nuri Efendi is more genuine and undeserved than the regard for Halit Ayarçı. Nuri Efendi's reputation is unique because of his selfless assistance to others and his concern for people as individuals, regardless of their status or position.

Two persons have a significant impact on the life of the novel's protagonist, Hayri İrdal. Halit Ayarçı is one of these characters, and Muvakkıt Nuri Efendi is the other. Hayri İrdal is an admirer of both characters. Muvakkıt Nuri Efendi illuminated Hayri İrdal's life in terms of interpersonal connections, selflessness, generosity, friendship, and religion. It also understood and gave meaning to life, the importance of time in the material and spiritual worlds, and clock maintenance. These experiences help him become well-known later in life. Tanpınar also emphasizes the importance of Nuri Efendi's craft, which in this case represents the East. Halit Ayarçı is admired for his very sharp wit. It shows that he has authority over people because of his mastery of language. Tanpınar credited Halit Ayarçı for the confident demeanour of Westerners.

The work reflects Tanpınar's conceptual study of the West and the East. From an Eastern intellectual's perspective, there are clear benefits and challenges associated with adopting a Western way of life. While the readers are admonished for their narrow-mindedness, inertia, and vanity, they are also made aware of the skewed connections, materialistic attitudes, bad views, and opportunism of individuals who embrace the Western way of life. On the other hand, Muvakkıt Nuri Efendi is portrayed as a wise craftsman of Anatolia, a humble merchant, and a decent person. This can be interpreted as an effort to adopt a strategy that respects the Turkish-Islamic heritage. Halit Ayarçı, on the other hand, embodies the creative yet realistic mindset of the West.

PUTİN'İN ÖNCÜLÜĞÜNDE MİLLÎ KİMLİĞİN YENİDEN İNŞASI: SOSYAL MEDYANIN VELİKORUS İDEOLOJİSİNİ YAYMADAKİ ROLÜ (2012-2021)*

RECONSTRUCTING NATIONAL IDENTITY UNDER PUTIN'S LEADERSHIP:
THE ROLE OF SOCIAL MEDIA IN PROPAGATING GREAT RUSSIAN
IDEOLOGY (2012-2021)

Samet YERKÖY**

Öz

Bu çalışma, günümüz Rusya'sında Vladimir Putin'in liderliğinde Velikorus ideolojisi olgusunu ve bu ideolojinin sosyal medya kanalları, özellikle de Twitter aracılığıyla yayılmasını incelemektedir. Teun A. Van Dijk'in metodolojisinden hareketle eleştirel söylem analizi çerçevesi kullanan bu araştırma, 2012-2021 yılları arasında Putin'in başkanlık dönemlerinde Rusya Federasyonu Başkanlığının resmi Twitter hesabında kullanılan dilsel ve retorik stratejileri incelemektedir. Bu çalışma, nitel analiz yoluyla, ulusal kimliğin söylemsel inşasını ve Velikorus ideolojisinin yayılmasına ilişkin güç dinamiklerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Söz konusu araştırma tweet içeriğini inceleyerek, söylemi bağlamsallaştırarak ve dilsel özellikleri analiz ederek, sosyal medyanın siyasi ideolojinin yeniden üretimi ve güçlendirilmesi için nasıl bir kanal görevi gördüğünü aydınlatmayı amaçlamaktadır. Bulgular, sosyal medyanın kamusal söylemi ve ulusal kimlik algılarını şekillendirmedeki rolünü anlamamıza katkıda bulunmakta ve Velikorus ideolojisinin dijital çağda hangi mekanizmalar aracılığıyla sürdürüldüğüne dair değerli içgörüler sağlamaktadır. Genel olarak, bu çalışma günümüz Rusya'sında sosyal medya, siyasi güç ve ulusal kimlik arasındaki karmaşık etkileşimin incelikli bir incelemesini sunmaktadır. Bu da Velikorus ideolojisinin günümüzdeki rolünü daha kapsamlı bir şekilde anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Putin, Velikorus, eleştirel söylem analizi, ideoloji, twitter

Abstract

This study examines the phenomenon of Great Russian ideology Vladimir Putin's leadership in contemporary Russia, focusing on its dissemination through social media, especially Twitter. The research explores the linguistic and rhetorical strategies employed on the official Twitter account of the Russian Federation Presidency from 2012 to 2021. Through qualitative analysis, the study aims to uncover the discursive construction of national identity and the power dynamics inherent in the spread of Great Russian ideology. This research aims to shed light on how social media acts as a medium for reproducing and

* Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı'nda hazırlanan ve Prof. Dr. Belkis Ulusoy danışmanlığında yürütülen *Post-Sovyet Dönemde Vladimir Putin Tarafından 'Velikorus' İdeolojisinin Sosyal Medya Aracılığıyla Yeniden Üretimi* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., İstanbul / Türkiye, yerkoy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2682-4986

reinforcing political ideology by examining tweet content, contextualizing the discourse, and analyzing linguistic features. The findings enhance our understanding of how social media influences public discourse and shapes perceptions of national identity, valuable insights into the mechanisms by which Great Russian ideology is sustained in the digital age. Overall, this study offers a nuanced examination of the intricate interplay between social media, political power, and national identity in contemporary Russia, thereby facilitating a more comprehensive understanding of the role of Great Russian ideology today.

Keywords: Putin, Great Russia, critical discourse analysis, ideology, twitter

Giriş

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasının ardından Rusya'da yeniden zuhur eden Velikorus ideolojisi, Putin yönetimi altında tekrar güç kazanmış ve Rus toplumu içinde kültürel bir gerçeklik haline gelmiştir. Hâlihazırda bu ideoloji Rus toplumunu ikiye bölmüş durumdadır; kimileri bu ideolojinin devletin gelecekteki felsefesi olarak benimsemesi kanaatine varırken, kimileri de milliyetçiliği körüklediği gerekçesiyle terk edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Batı ideallerine bir alternatifini temsil eden ve Rusya'nın kalkınma hedeflerini tanımlayan Velikorus ideolojisi, geleneksel ve ulusal düşüncenin bir birleşimi olarak ortaya çıkmaktadır.

Fransız Devrimi'nin ardından ulus-devlet kavramının ortaya çıkmasının Rusya için geleneksel emperyal yapılardan ulusal kimlik duygusuna doğru zorlu bir geçişi tetiklediği bir gerçektir. Büyük Petro'nun Batılı reformlarına rağmen Çarlık rejiminin emperyalist yapısını ve teokratik ilkelerini muhafaza etmesi, Rusya'da ulusal bir kimlik inşa etme sürecini oldukça zorlu hale getirmiştir.¹ 18. yüzyılın sonlarından itibaren, Rus entelektüel çevreleri, Batı Avrupa'daki ulus-devlet modeline özenerek, Rusya'nın kendi benzersiz kimliğini ve ulusal karakterini nasıl tanımlayacağı konusunda yoğun bir tartışma içine girmiştir. Ancak SSCB'nin dağılmasının ardından yeni bir ideoloji arayışına giren Rusya, ulusal bilincini ve kültürünü uygarlık gelenekleri doğrultusunda yeniden şekillendirmeye çalışmıştır. Bu dönem Rus entelektüel çevrelerinde Batıcılar ve Slavofiller arasında bir tartışmaya yol açmıştır. Geleneksel Rusya'ya karşı çıkan Batıcılar, Batı kültürü ve ekonomisiyle bütünleşmeyi hedeflerken, Slavofiller Velikorus ideolojisini savunmuştur. Bu farklı görüşlerin ortasında Rus felsefi düşüncesi, Rusya'nın geleceğinin geçmişi kapsamlı bir şekilde anlayarak ve Rus tarihindeki önemli figürlerin yolunu izleyerek inşa edilmesi gerektiği fikrine yönelmiştir. Tarihi figürlere ve tarihin köklü doğasına yapılan atıflar Velikorus kavramını yeniden şekillendirmeye başlamıştır.

Rusya'daki muhafazakâr düşünürler ve entelektüeller, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki siyasi ve felsefi geleneğin mirasçıları haline gelmiştir. Rusya'daki bu evrimsel süreci siyasi olaylar şekillendirmiştir. Devrimden önce, Rusya'nın muhafazakâr tabanı İmparator II. Aleksandr'ın reformlarına tepki göstermiş ve toplumun çeşitli yönlerinde Batı etkisine karşı

1 Mesut H. Çaşın – Giray S. Derman, *Rus Dış Politikasındaki Değişim ve Kremlin Penceresinden Yeni Ufuklar*, SRT Yayınları, Ankara 2016, s. 165.

direnç göstermiştir. Benzer şekilde, muhafazakâr taban 1917 devrimci hareketlerine karşı çıkmış ve Rusya'nın Batı ile ilişkilerinin yeniden değerlendirilmesini savunmuştur. Lev Tihomirov ve Mihail Menşikov gibi monarşi yanlısı siyasi figürler Rusya'nın ideolojik duruşunu ortak temalar etrafında birleştirerek Rusya'nın ulusal kimliğini, oluşumunu, gelişimini ve içeriğini benzersiz kılmaya çalışmışlar, Rusya'nın tarihsel mirasına dayanan ulusal ve siyasi doktrinleri vurgulayarak belirli bir fikir etrafında toplanmasını hedeflemişlerdir.² Velikorus ideolojisini savunan muhafazakâr kesim, halkın kaderinin tamamen tarihsel bağlamından kaynaklandığını savunarak geçmiş mirasın yeniden canlandırılmasını ve uygulanmasını savunmuştur. Bu ideoloji, Tanrı'ya yakınlık, güçlü inanç, vicdan, vatanseverlik, aile yapısı ve Rus halkının maneviyatı gibi ilkelere dayanan Rusya'nın manevi gücünü ve tarihsel benzersizliğini sembolize eder hale gelmiştir. Bununla beraber, Velikorus ideolojisi köklerini Rusya'nın yüzyıllara dayanan tarihinden almakta, Rus milliyetini ve kültürünü temsil ederken diğer kültürlerden etkilenmekte, farklılığını ve özgünlüğünü korumaktadır. Rus kültürü hem Avrupa hem de Asya'dan izler taşımakta ve bunları Slav kültürüyle harmanlayarak yeni bir ideoloji geliştirmektedir. Bu ideoloji, kökleri tarihsel örneklere dayanan ve güçlü bir monarşik iktidar tarafından yönetilen bir gelişim yörüngesi öngörmektedir.

Velikorus ideolojisi sadece geçmişin yeniden canlandırılması anlamına gelmemektedir, aynı zamanda geçmişe ve yaşayan kültürel geleneklere dayanan yeni bir Rus devleti için bir slogan niteliğindedir. Rusya'nın Velikorus ideolojisi aracılığıyla yeniden şekillendirilmesinin yanı sıra, ülkenin yasal temellerinin oluşturulması ve otokratik yönetimin daha demokratik bir bağlamda yenilenmesi de bir gereklilik olarak algılanmıştır. Velikorus ideolojisi hem siyasi bir gerçeklik hem de Rus devletinin ideal bir imajı haline gelmiştir. Temel amacı siyasi hedeflere ulaşmak ve ulusu ruhen yeniden eğitmektir. Velikorus ideolojisinin özü, dış güçlerden kültürel ve ekonomik bağımsızlık için çabalamak ve güçlü bir devlet yaratmaktır. Ancak, günümüz Rusya'sında ulusal bir fikir arayışı, Putin'in liderliği altında Velikorus ideolojisine geri dönerek muhafazakâr ve milliyetçi kesimler arasında coşku yaratsa da Rusya'nın çok uluslu bir devlet olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu ideolojinin halk arasında yaygın olarak kabul gördüğüne dair şüpheler de bulunmaktadır.

Velikorus ideolojisinin özü Ortodoksluk, otokrasi ve milliyeti bir araya getirmektedir. Modern düşünürlere göre, Velikorus ideolojisinin savunucuları için ulusal bilinç Rus topraklarından ve Rus halkının kalbinden doğmaktadır. Dolayısıyla bu fikrin doğrudan devlet aygıtından halka empoze edilmesine gerek yoktur. 2016 yılında Başkan Putin bu ulusal fikrin reçetesini sunmuş ve Rus halkının varlığının, vatanlarına duydukları sevgiye ve toplumun çıkarlarını kişisel çıkarların önünde tutmalarına bağlı olduğunu vurgulamıştır. Putin, ülke için tek birleştirici unsurun vatanseverlik olması gerektiğinin altını çizerek bunun dışındaki her türlü ideolojiyi reddetmiştir. Bu ulusal fikrin yukarıdan dayatılmaması, Rus topraklarından ve her bir Rus'un

2 Fedor Gayda, "Konservatori i parlament: proekti reform Gosudarstvennoy dumı v 1907-1917 godah.", <https://politconservatism.ru/articles/konservatory-i-parlament-proekty-reformy-gosudarstvennoj-dumy-v-1907-1917-godah> [Erişim Tarihi: 14.04.2024].

kalbinden doğması gerektiğini vurgulamıştır.³ Başkan Putin'in Velikorus ideolojisini yeniden canlandırma ve yayma çabaları, nüfusun önemli bir kesimi tarafından başarılı olarak algılanmış ve onu Rusya'yı eski gücüne kavuşturan bir lider olarak konumlandırmıştır. Putin'in 2014'te Kırım'ı ilhak etmesi, 2022'de Rus-Ukrayna Savaşı'nı başlatması gibi stratejik hamleleri de bu algıyı pekiştirerek seçim başarılarının devam etmesine katkıda bulunmuştur.

Bununla beraber, Putin'in komünizme duyduğu saygı, ülkesini seven bir liderin yükümlülük duygusundan kaynaklanmaktadır. Tüm komünist liderlere karşı sıcak bir saygı göstermemiş, SSCB'nin çöküşünü sıklıkla Komünist Parti'nin hatalı ve aşırıya kaçan politikalarına bağlamıştır. Putin'in yaklaşımının bir diğer önemli yönü de 2017 yılında Bolşevik Devrimi'nin yüzüncü yıl dönümü kutlamalarını ele alış biçimi olmuştur. Görüşlerinde muhafazakâr olan Putin, başkanlığından önce ülkenin tüm geçmiş siyasi elitlerine saygı göstermiş ve yüzüncü yıl kutlamalarının Rusya'daki herkesi birleştirebilmesi halinde saygınlık kazanabileceğini ileri sürmüştür.⁴

Rusya tarihinde önemli bir dönüm noktası olan Bolşevik Devrimi'nin ardından geçen yüzyılda komünizm Putin döneminde giderek zayıflamıştır. Putin ne komünizmi ne de liberalizmi benimsememekte, bunun yerine Kiev Rusya'sı, Moskova Prensiği ve Rusya İmparatorluğu dönemlerine benzer Slav, Ortodoks ve muhafazakâr bir toplum yaratmayı hedeflemektedir. Aynı zamanda, statükonun korunması da tutarlı bir çaba olmaktadır. 16. yüzyılda Çar Korkunç İvan döneminde, Çar'a sadık bir gizli polis teşkilatı olan Oprichnina'nın kurulması, muhaliflerin zulme uğramasıyla sonuçlanmıştır. Benzer şekilde, Bolşevik döneminde, Stalin'in önderliğinde, muhalifler "Büyük Temizlik" olarak bilinen süreçte tasfiye edilmiştir. Şu anda Rusya'da, eski bir üst düzey KGB yetkilisi olan Putin de muhalefeti bastırmak için farklı yöntemler kullanmaktadır. Putin rejimi, sosyal medyayı ve devlet kontrolündeki anlatıları stratejik bir şekilde kullanarak Velikorus ideolojisinin propagandasını yapmakta, Rusya'nın ulusal kimliğini ve yönünü yeniden şekillendirmektedir.

Velikorus İdeolojisinin Evrimi: Kiev Knezliği'nden Rusya Federasyonu'na Kadar Olan Süreç

Rus devletin 9. yüzyıldaki temel anlatısı, Velikorus fenomeni içinde özetlenerek, Doğu Avrupa jeopolitiğinde bir paradigma değişimini tanımlamaktadır. Rurik ve Oleg gibi Vikinglerin bir türevi olan Vareg lordlarının önderlik ettiği bu dönem, gelişen ticaret ağları ve askerî güçle stratejik olarak iç içe geçen İskandinav etkisinin bölgedeki yükselişine işaret etmiştir. Kiev, bu yeni oluşan yönetimin dayanak noktası olarak ortaya çıkmış, başkent, kültürel ve siyasi gelişimin odak noktası görevini üstlenmiştir. Bu yörüngede bir dönüm noktası, Prenses Olga ve

3 Alina Sabitova – Nataliya Anisimova, "U nas net i ne mojet bit nikakoy drugoy obyedyinyayuşçey idei, krome patriotizma", <https://www.kommersant.ru/doc/2907316> [Erişim Tarihi: 14.04.2024].

4 Govorit Moskva, "Putin nadeetsya, ŧto 100-letie revolyutsii podvedyot čertu pod raskolom obşçestva", <https://govoritmoskva.ru/news/139839/> [Erişim Tarihi: 15.04.2024].

Prens Vladimir gibi aydınlar tarafından katalize edilen dönüşümsel bir süreç olan Hristiyanlığın benimsenmesi olmuştur. Ruhani etkilerinin ötesinde, bu dönüşüm farklı Rus bölgeleri arasında siyasi birliği ve kültürel tutarlılığı harekete geçirmiş, özellikle de Konstantinopolis'in düşüşünün ardından Moskova'nın Ortodoks Hristiyanlığın kalesi olarak yükselmesi, gelişen Rus devletinin temelini oluşturan dinî ve siyasi kimliği sağlamlaştırmıştır.⁵

Büyük İvan gibi figürlerin öncülüğünde Moskova'nın yönetimi altında bölgesel hükümdarlığın pekiştirilmesi, merkezi bir Rus devletinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ancak bu gidişat, Moğol istilaları ve Rus prenslikleri arasındaki iç anlaşmazlıklar gibi zorluklarla noktalanmıştır. Bu değişimlere rağmen Velikorus anlatısı Rus devletinin özünü şekillendirmede etkili olmaya devam etmiş ve Hristiyanlığın siyasi hegemonya ile kaynaşmasını vurgulamıştır. Bununla beraber, dinî ve siyasi otoritenin bütünleşmesi farklı Rus topraklarını homojenleştirme çabalarıyla birleştiğinde, birleşik bir Rus ulusunun ortaya çıkmasının temelini oluşturmuştur. Güç, kültür ve inancın dinamik etkileşimlerinin damgasını vurduğu bu tarihsel süreklilik, Velikorus fenomeninin Rusya'nın jeopolitik yörüngesini şekillendirmedeki kalıcı mirasının altını çizmiştir.⁶

Halk arasında Moskova Knezliği olarak bilinen Velikorus'un ortaya çıkışı, 15. yüzyılın başlarında Avrupa'nın sınırlarında uzak ve izole bir varlık olarak algılanan bir ulusu tasvir etmiştir. Ancak yüzyılın sonuna gelindiğinde Velikorus derin bir başkalaşım geçirmiş, dış baskılara rağmen ideolojisinin ilkelerini kararlılıkla korurken zorlu bir Avrupa gücüne dönüşmüştür. Bu dönüştürücü dönem boyunca, kökleri ihtişam ve egemen kimlik kavramlarına dayanan Velikorus ideolojisinin ilkeleri, ulusun yörüngesinin arkasındaki yol gösterici güç olarak hizmet etmiştir.⁷

Bu anlatının merkezinde iki önemli şahsiyet vardır: I. Petro ve II. Katerina. Her ikisi de kendi başlarına Velikorus ideolojisinin sadık savunucuları olmuştur. Farklı metodolojilerine rağmen, her iki hükümdar da Velikorus egemenliğini hararetle savunurken, devleti modernleştirme yönündeki iddialı çabalara öncülük etmişlerdir. I. Petro'nun liderliği altında Rusya Çarlığı, Avrupa sahnesinde zorlu bir devlet olarak hak ettiği yeri alma yolunda kapsamlı bir dönüşüme girmiştir. Köklü reformlar, çoğu zaman tartışmalı olsa da devletin içsel büyüklüğüne ve Avrupa güçleri arasındaki konumuna olan inançla desteklenmiştir. Aynı şekilde II. Katerina'nın hükümdarlığı, imparatorluğun toprak sınırlarını genişlettiği, kültürel ve entelektüel gelişimini beslediği için Velikorus'un kalıcı ruhunun bir örneği olmuştur. Aydınlanmacı despotizmi ve toprak sınırlarının genişletilmesine olan hedefi, Velikorus'un ilkelerine derin bir bağlılıkla dolu olmuş ve ulusun Aydınlanma döneminin entelektüel ortamda gelişmesini sağlamıştır.⁸

5 Vladislav Tsypin vd., *İstoriya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi*, Prosveşçenie, Moskva 2017, s. 9-10.

6 Vladimir N. Şevçenko, *Jiznesposobnost Rossiyskogo Gosudarstva kak Filofofsko-Politiçeskaya Problema*, İF RAN, Moskva 2006, s. 84.

7 Andrey V. Marçukov, *Ukrainskoe Natsionalnoe Dvijenie*. USSR. 1920-1930-e Godı, Nauka, Moskva 2006, s. 27-28.

8 Aleksey Miller, "Natsionalnaya İdentičnost na Ukraine: İstoriya i Politika", *Rossiya v Globalnoy Politike*, 20/4, (2022), s. 48-52.

Çar II. Aleksandr'ın Rus tarihinde önemli bir yere sahip olan hükümdarlığı sırasında, Velikorus ideolojisinin ilkeleri ulusun yönüncesini şekillendiren yol gösterici bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Kökleri görkem ve egemen kimlik kavramlarına dayanan Velikorus ideolojisi, bu yenilikçi dönemde Rusya'nın dönüşümünde merkezî bir rol oynamıştır. Bununla beraber ulus, Kırım Savaşı'nın sonuçları ve iç reform ihtiyacı ile boğuşurken, Velikorus ideolojisinin ilkeleri, Rusya'nın kendine özgü kimliğini ve geleneklerini kararlılıkla koruyarak dış baskılara karşı sağlam bir şekilde durmuştur. Avrupa'yı kasıp kavuran Batılılaşma akımlarına rağmen Velikorus ideolojisi Rusya'nın karakterini koruma konusunda kararlılığını sürdürmüştür.⁹

İmparator II. Aleksandr döneminde Velikorus ideolojisi, güçlü bir yayılcılık için iç dönüşümün zorunluluğunu vurgulayarak Rusya İmparatorluğu'nun yönüncesine yön vermiştir. Rus tarihçiler Bugrov ve Sokolov'a göre,¹⁰ II. Aleksandr, başta babası I. Nikola olmak üzere tüm seleflerinin aksine, otokrasi, serflik ve ortaya çıkan ticaret ve kapitalizm güçleri arasındaki uyumsuzluğu kavramıştır. II. Aleksandr'ın reformları, kısmen Rusya'nın Kırım Savaşı'nda dibe vurmasına tepki olarak başlatılmış ve ilerlemeyi engelleyen sosyo-ekonomik yapıları ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Bu reformlar arasında en önemlisi, Velikorus'un hem tarihsel sürekliliğe hem de modernleşmeye olan bağlılığını simgeleyen serflikin kaldırılması olmuştur. 1861'deki kararnamesi milyonlarca köylüyü özgürleştirerek ona "Kurtarıcı Çar" lakabını kazandırmıştır.¹¹ Kökleri Velikorus ilkelerine dayanan bu reformlar, 1917 Bolşevik Devrimi'ne kadar Rusya'nın evrimine zemin hazırlamıştır. Bununla beraber, II. Aleksandr'ın Ortodoks Kilisesi'ni güçlendirme ve Ortodoksluğu Rus olmayan halklara yayma çabaları, Velikorus ideolojisinin Rusya'nın kültürel ve dini manzarasını şekillendirmedeki kalıcı etkisini yansıtmıştır. Türk ve diğer Rus olmayan halkların yaşadığı bölgelerde yeni piskoposlukların ve dini okulların kurulması, Rusya'nın ruhani mirasını koruma kararlılığının altını çizmiştir.¹²

Velikorus ideolojisinin temelinde, imparatorun otokratik yönetimi altında birleşik bir Ortodoks toplumu ve Rus milliyetçiliğine güçlü bir bağlılık bulunuyordu. II. Aleksandr suikastının ardından tahta çıkan III. Aleksandr, sadık bir Panslavist olan danışmanı Konstantin Pobedonostsev'den etkilenerek otokrasiyi ve Ruslaştırma politikalarını yoğunlaştırmaya başlamıştır. Bu önlemler arasında toprak sahiplerinin ekonomik ve hukuki statülerinin güçlendirilmesi, Rus olmayan tebaanın durumunun daha da kötüleştirilmesi ve Ortodoks Hristiyanlığın teşvik edilirken Rus olmayan nüfusun Ruslaştırılmasının şiddetle sürdürülmesi yer almıştır.¹³ Eğitim, köylüler arasında Ortodoks değerleri aşlamaya ve ilköğretimde Ortodoks gözetimini genişletmeye odaklanarak Velikorus ideolojisini ilerletmede önemli bir rol oynamıştır. Pobedonostsev'in

9 Sergey V. Biryukov, "K Novım Konturam "Russkogo Proekta"", *Voprosı Natsionalizma*, 1/33, (2021), s.104.

10 Konstantin D. Bugrov – Sergey V. Sokolov, *İstoriya Rossii: Kratkiy Kurs*, İzdatelstvo Uralskogo Universiteta, Yekaterinburg 2018, s. 66-69.

11 Nimet A. Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 339-340.

12 Tsipin, *age.*, s. 150-151.

13 Kurat, *age.*, s. 359-360.

rehberliğinde Ortodoks inancı Rus kimliğinin temel taşı olarak güçlendirilmiş, halkın ahlaki ve eğitim standartlarının yükseltilmesi için çaba sarf edilmiştir.¹⁴

III. Aleksandr'ın ardından gelen II. Nikola döneminde Rusya'da modernleşme adı altında Ruslaştırma projeleri devam etmiş ve hayatın çeşitli yönlerinde Ruslaştırma faaliyetleri amaçlanmıştır. Ruslaştırmanın yanı sıra Çekoslovakya topraklarını Avusturya-Macaristan'dan koparmak ve Güney Slavlarının yaşadığı Balkan topraklarını Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırarak birleşik bir Rus devleti kurmak da öncelikli hedefler arasında olmuştur. II. Nikola, Bulgaristan'a yönelik korumacı tutumu ve Büyük Bulgar devletini savunmasıyla örneklenen, Osmanlı yönetimi altındaki Güney Slav uluslarının bağımsızlığını destekleyen geleneksel politikasını sürdürmüştür. Bu dönemde, Panislamizm ve Pantürkizm gibi ideolojilerde kendini gösteren Müslüman bilincinin yükselişi, Rusya'nın toprak bütünlüğü için bir tehdit oluşturmuş ve bu hareketleri bastırmak için sıkı önlemler alınmasına neden olmuştur. Böylece Pan-İslamist propagandanın etkisini azaltmayı amaçlayan eğitim politikaları yoluyla Müslüman milliyetçi duyguları kontrol etmek ve kısıtlamak için çaba gösterilmiştir.¹⁵

SSCB döneminde, özellikle Josef Stalin'in önderliğinde, Rus milliyetçiliğini ve Ruslaştırma politikalarını vurgulayan merkezî otorite ve kültürel hegemonya paradigmasını yansıtan Velikorus ideolojisi hüküm sürmüştür. Kökleri büyük ve baskın Rusya kavramına dayanan bu ideolojik çerçeve, Rus kültürel ve dilsel üstünlüğü altında güç ve birliği pekiştirmeyi amaçlamıştır. Bu ideolojinin merkezinde, SSCB içindeki farklı etnik grupları Rus merkezli bir kimlik altında homojenleştirmeyi amaçlayan önlemlerin uygulanması yer almıştır. Aynı zamanda, Stalin'in liderliği altında, özellikle 1930'ların sonlarından itibaren Ruslaştırma politikaları titizlikle uygulanmıştır. Bu dönem, ağırlıklı olarak Rus parti sekreterlerinin atanmasına ve özellikle Stalin'in sürekli olarak Rusların cesaretini övdüğü ve SSCB rejimine bağlılıklarını vurguladığı İkinci Dünya Savaşı sırasında Rus kahramanlığının yüceltilmesine tanık olmuştur.¹⁶

SSCB'nin dağılmasının ardından Boris Yeltsin'in başkanlığı döneminde, Velikorus ideolojisi tarafından şekillendirilen Rus milliyetçiliği yükselişe geçmiştir. Yeltsin, özellikle Ukrayna'nın bağımsızlık ilanına cevaben algılanan toprak tavizlerine kararlılıkla karşı çıkmış, Ukrayna ve Belarus ile birliği sürdürme taahhüdünün altını çizmiştir. Bu dönem Rusya'nın Soğuk Savaş sonrası kimliğinde Rus milliyetçiliğinin güç kazandığı önemli bir ana işaret etmiştir.¹⁷

14 Thomas, C. Sorenson, "Pobedonostsev's Parish Schools: A Bastion against Secularism", *Religious and Secular Forces in Late Tsarist Russia: Essays in Honor of Donald W. Treadgold*, ed. Charles E. Timberlake, University of Washington Press, Seattle 1992, s. 185-186.

15 Yuliya A. Martsinkeviç, "Pravoslavnaya Tserkov i Pravitelstvennaya Politika Rossii v Posledney Çetverti XIX Veka", *Vesnik MDPU imya İ.P. Şamyakina*, 1/16, (2007), s. 64.

16 İdil T. Kılavuz, "Sovyetler Birliği'nde Rus Milliyetçiliği ve Rus Milli Kimliğinin Gelişimi", *Siyasal: Journal of Political Science*, 26/2, (2017), s. 86-88.

17 Margot Light, "Nationalism and Identity in the former Soviet Union", *METU Studies in Development*, 27/3, (2000), s. 52-53.

Vladimir Putin Döneminde Velikorus İdeolojisinin Mirası

Rusya'da komünizmin çöküşünün ardından milliyetçiliğin oluşumu diğer eski SSCB ülkelerine kıyasla nispeten geç başlamış ve 1990'ların sonunda Boris Yeltsin ile ortaya çıkmıştır. Vatansız ve milliyetçi politikaların yükselişiyle Vladimir Putin, küresel çapta bir Rus milliyetçisi olarak algılanırken, ülkesi içinde büyük bir vatansız olarak benimsenmiştir. Putin ve eski Başbakan Dimitri Medvedev, Rus milliyetçiliğinin önde gelen figürleri haline gelmiş ve politikalarıyla halk arasında övgü kazanmışlardır. Bu dönem, milliyetçi partilerin etkisinin artmasına ve Rusya Federasyonu'nun dağılmasını tetikleyebilecek unsurların ortadan kaldırılmasına tanıklık etmiştir. Ayrıca, etnik temelli partileri kısıtlayan ve kolektif haklar yerine bireysel haklara öncelik veren önlemler alınmıştır.¹⁸

Putin'in, güçlendirilmiş bir sivil kimlik tasvir etme çabalarına rağmen, görevde bulunduğu süre Rus milliyetçiliğini daha da güçlendirmiştir. Velikorus ideolojisi, Rusya'nın Slav köklerine dayalı olarak yeniden canlanmasını temsil etmiştir. Putin'in 2004-2008 yılları arasındaki ikinci başkanlık döneminde, etnik milliyetçilik güç kazanmış ve sivil ya da emperyal milliyetçilikten uzaklaşmıştır. Bu dönemde, Yasadışı Göçmenliğe Karşı Hareket gibi grupların yükselişine tanıklık edilmiştir.¹⁹

Putin'in "Rus ideası" vizyonu, vatansızlığı, kolektivizmi, bütünlüğü ve devletin merkezçiliğini vurgulayarak imparatorluk gelenekleriyle örtüşmektedir. "Putinizm" olarak bilinen rejimi, siyasi ve ekonomik gücü merkezileştirmiş, parlamenter sistemi kısıtlamış, medya söylemlerini kontrol etmiş ve Velikorus milliyetçiliği ile uyumlu bir retoriğe dönüşmüştür. Kremlin, militan vatansızlık ve Ortodoks Hristiyanlık değerlerini teşvik etmekte, Rusya'nın derin tarihi geleneklerini ve ahlaki temelini vurgulamaktadır. Bu anlatı, Lev Gudkov'un²⁰ *Vedomosti* gazetesinde yazdığı makalesinde de vurguladığı gibi, Velikorus fikrinin hayata geçirilmesine hizmet etmektedir. Putin'in iktidarını pekiştirmesi, tarihsel otokratik eğilimleri yansıtmakta ve Rusya'yı modernleştirme çabalarına rağmen, sıklıkla Rus İmparatorluğu ve SSCB'yi yeniden canlandırmaya çalışan bir rejim olarak tasvir edilmektedir.

Putin'in liderliği, sefeli Yeltsin'den farklı olarak Sovyet geçmişini kucaklamasıyla dikkat çekmiştir. Sovyet sembollerini restore ederek ve Rusya'nın tarihsel anlatısını genişleterek, Rus milliyetçiliğini canlandırmaya çalışmış, hatta Stalin gibi tartışmalı figürleri yeniden popüler hale getirmiştir.²¹ Putin, Rus ulusunun sivil ve etnik olmayan bir tanımını savunarak daha güçlü bir devlet kurmayı hedeflemiştir. 2004'teki Federal Meclis Yıllık Konuşması'nda, çok etnikli bir Rusya Federasyonu'nun kültürel geleneklerini, ahlaki değerlerini ve ortak tarihsel anlatısını

18 Vera Tolz, *Inventing the Nation – Russia*, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 249-250.

19 Fran Markowitz, "Not Nationalist: Russian Teenagers' Soulful A-Politics", *Europe-Asia Studies*, 51/7, (1999), s. 1186.

20 Lev Gudkov, "Novogodniy balans: Posle stabilnosti", <https://www.vedomosti.ru/newspaper/articles/2008/12/30/novogodniy-balans-posle-stabilnosti>, [Erişim Tarihi: 19.04.2024].

21 Serguei A. Oushakine, *The Patriotism of Despair: Nation, War, and Loss in Russia*, Cornell University Press, Ithaca 2009, s. 80.

vurgulamıştır. Bu bağlamda, üç renkli bayrağın ulusal bayrak olarak kabul edilmesi, Çarlık ve Sovyet dönemlerinin mirası arasında köprü kurma çabasını simgelemektedir.²²

Putin'in yönetime yaklaşımı, "Velikorus" ideolojisi olarak bilinen ve Rusya'yı küresel bir güç yapmayı amaçlayan bir çerçeveyi yansıtmaktadır. Putin, Rusya'nın mevcut sınırlarını koruma ve daha geniş bir "Rossiyski" (Rusyalı) tanımını benimseme taahhüdü ile birleşik ve güçlü bir devlet arzusunu vurgulamıştır.²³ Ancak, eski Sovyet ülkelerindeki etnik Ruslara yönelik politikaları, emperyalist hırsların bir uzantısı olarak görülmüştür. 2011 Duma seçimleri ve Ukrayna krizi gibi olayların ardından Putin'in söylem ve politikaları milliyetçi bir ton kazanmıştır. "Ruskiy Mir" (Rus Dünyası) kavramı, Rus kültürü, dili ve Ortodoks inancıyla bağlanmış bir topluluğu ifade etmektedir ve 2014'te Kırım'ın ilhakını haklı çıkarmak için kullanılmıştır.²⁴

Putin, komünist dönemin ardından milliyetçilik ve itaatle yönetilen bir sistem kurmaya çalışmıştır. 1999 yılında yayınlanan Milenyum Manifestosu²⁵, merkezi bir devlet yönetimi altında Rusya'nın modernleşmesini sağlama vizyonunu çizmektedir. Başarılı bir ulusal canlanma üç faktöre bağlıdır: sağlam ekonomi, güçlü devlet ve ulusal fikrin güçlendirilmesi. Velikorus ideolojisi, imparatorluk geleneklerine dönüşü ve Rus etnik yapısına öncelik verilmesini vurgulamaktadır. Putin'in ilk iki dönemi ekonomik iyileşme ve devletin merkezileşmesine odaklanırken, üçüncü dönemi milliyetçi duyguları beslemeye odaklanmıştır.²⁶

Yeltsin'in başkanlığı sırasında devleti Sovyet geçmişinden uzaklaştırmak için yoğun bir çaba sarf edilmiş, bunun yerine odak noktası mevcut devletin 1917 öncesi imparatorluk tarihine kaydırılırken, Putin döneminde Kremlin daha pragmatik bir yaklaşım benimsemiş, ülkenin Sovyet geçmişinin olumlu ve Rus milliyetçiliğine elverişli olduğu düşünülen yönlerini seçici bir şekilde benimsemiştir. Örneğin, Sovyet milli marşının sözleri değiştirilerek Rusya Federasyonu'nun yeni milli marşı haline getirilmiştir. Putin böylece dikkatleri hem Sovyet hem de imparatorluk tarihine yönlendirerek Rusya'yı büyük ve emperyal bir güç olarak konumlandırmak için aktif bir şekilde çalışmıştır.²⁷

Putin, geniş bir "vatansever" uzlaşçı çerçevesi içinde etnik ve sınırlı ölçüde Rus milliyetçiliğini vurgulamaya başlamış, partisi Birleşik Rusya ise 2008 yılında diğer ulusları büyük ölçüde göz ardı ederek Rus milliyetçiliğini ön plana çıkaran "Rusya Projesi"ni başlatmıştır.²⁸ Böylece, 21.

22 President of Russia, "Annual Address to the Federal Assembly of the Russian Federation", <http://www.en.kremlin.ru/events/president/transcripts/22494>, [Erişim Tarihi: 25.07.2024].

23 İgor Zevelev, *Russia and Its New Diasporas*, United States Institutes of Peace Press, Washington 2001, s. 57

24 Marlene Laruelle, *The "Russian World": Russia's Soft Power and Geopolitical Imagination*, Center on Global Interests, Washington 2015, s. 24.

25 Nezaivismaya, "Rossiya na rubeje tysyaçetiy", https://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html, [Erişim Tarihi: 29.04.2024].

26 Valerie Sperling, "Making the Public Patriotic: Militarism and Anti-militarism in Russia", *Russian Nationalism and the National Reassertion of Russia*, ed. Marlene Laruelle, Routledge, London 2010, s. 221.

27 Tolz, *age*, s. 250-251.

28 DW, "Spravka: 'Russkiy Proekt' i ego 10 russkih voprosov", <https://www.dw.com/ru/справка-русский-проект-и-его-10-русских-вопросов/a-2377339>, [Erişim Tarihi: 29.04.2024].

yüzyılın başlarında, eski imparatorluk ve Sovyet toprakları üzerinde devam eden emperyalist politikalar eşliğinde, Velikorus ideolojisi bağlamında geleneksel Rus milliyetçiliğinin yeniden canlanması gündeme gelmiştir. Aynı zamanda Putin, ulusal fikrin milliyetçiliğe doğru evrilmesinin Rus toplumunu daha da sağlamlaştıracağına inanmış ve tüm politikalarını buna göre yönlendirmiştir. Putin, özellikle genç nesiller arasında vatanseverliği artırmayı amaçlayan programlar uygulamanın yanı sıra, toplumun tüm katmanlarında milliyetçi bir ulusun inşasını aktif olarak takip etmiştir. Sivil vatanseverlik kavramını ulusa adapte ederken, Rusçada “vatan” anlamına gelen ve milliyetçi bir çağrışım uyandıran “derjavnost” kavramı altında ülkeyi genişletmeyi amaçlayan Velikorus politikaları izlemiştir. Putin, Rus siyasetçi Dimitri Rogozin tarafından kurulan “Rodina” ve Kremlin destekli gençlik hareketi “Naşi” gibi aşırı milliyetçi örgütlerin faaliyetlerini hoşgörüle karşılamış ve hatta bazen teşvik etmiştir. Ayrıca Putin, radikal milliyetçi grupların bir araya geldiği yıllık “Rus Yürüyüşü” gibi etkinlikleri desteklemiş ve neo-Nazi örgütlerinin milliyetçi eylemlerine izin vermiştir.²⁹

Nezavisimaya Gazetesi'nde yayımlanan bir makalesinde Putin, ulusal meseleyi ele almak için federal bir strateji geliştirilmesi çağrısında bulunarak hem yurttaş hem de devlet merkezli politikayı vurgulayan bir strateji önermiş ve ülkedeki her bireyin inancını veya etnik kökenini unutmadan kendisini Rus vatandaşı olarak tanımlamasının önemini vurgulamıştır.³⁰ Ayrıca Putin, Kremlin'e döndükten sonra Federal Meclis'e yaptığı ilk yıllık konuşmasında, Rusya'nın çok etnikli bir ulus olarak benzersizliğini ve Rus dili ve kültürünün birleştirici gücünü vurgulayarak etnik Rusların Rus devlet projesindeki özel rolünün altını çizmeye devam etmiştir.³¹ Putin'in liderliği Rusya Federasyonu'nun yeniden inşasını çok etnikli Sovyet selefının temelleri üzerinde değil, ağırlıklı olarak Çarlık Rusya ve Rusya İmparatorluğu'nun mirası üzerinde görmüştür. İmparatorluğu, 1917 Devrimi ve 1991'de Rusya Federasyonu'nun kuruluşuyla ilişkilendirerek, binlerce yıllık kesintisiz bir tarih sunarak ve ulus inşası projesini açıkça etnik Rusların tarihi ve devletiyle uyumlu hale getirerek, tarihsel dönemleri birbirine bağlamış ve ulusal bilinci canlandırmaya çalışmıştır.³²

1954 yılında SSCB kararıyla Ukrayna'ya bağlanan Kırım, Putin'in Karadeniz'deki nüfuzunu korumak ve kaybedilen toprakları geri kazanmak için önemli bir odak noktası olmuştur.³³ Nitekim, Putin'in 2014 yılında Kırım ve Sivastopol'u Rusya Federasyonu topraklarına katması etnik Rusların ve Rus devletinin kaderini daha da pekiştirmiş, bu bölgeleri Rus İmparatorluğu ve daha sonra SSCB ile olan tarihi bağları nedeniyle Rusya'nın ayrılmaz bir

29 Laruelle, *age.*, s.17.

30 Pyaty Kanal, “‘Nezavisimaya Gazeta’ opublikovala statyu Vladimira Putina. Rossiya: Natsionalny Vopros”, <https://www.5-tv.ru/news/49995/>, [Erişim Tarihi: 30.04.2024].

31 Prezident Rossii, “Poslanie Prezidenta Federalnomu Sobraniyu”, <http://kremlin.ru/events/president/news/17118>, [Erişim Tarihi: 26.04.2024].

32 Helge Blakkisrud, “Blurring the boundary between civic and ethnic: The Kremlin's new approach to national identity under Putin's third term”, *The New Russian Nationalism: 'Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000-2015'*, ed. Pål Kolstø, Helge Blakkisrud, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016, s. 260-262.

33 Okan Yeşilot, “The Crimean Crisis in the Context of New Russian Geopolitics”, *Insight Turkey*, 16(2), (2014), s. 172-173.

parçası olarak konumlandırmış ve federasyona dahil edilmelerini tarihi bir hatanın düzeltilmesi ve ulusun kendi kaderini tayin hakkının kullanılması olarak sunmuştur.³⁴ Putin'in yeni bir Velikorus kimliği vizyonu ve daha büyük bir Rusya fikri, Rusları geçmişleriyle barıştırmaya, Ortodoks ve Slav geleneklerini kucaklamaya, Rusya'nın Avrasya yaklaşımını kullanarak eski Sovyet topraklarında yeniden güç kazanmaya ve Rusya'yı iddialı bir küresel emperyal güce dönüştürmeye dayanmaktadır. Putin'in bu dönüşümde Rus Ortodoks Kilisesi'nden önemli bir araç olarak yararlanması, ona Rus siyasetinde öncelilere kıyasla önemli bir rol vermesi ve onu Rusya'nın genişlemesini meşrulaştırmak ve Doğu Avrupa'daki Batı etkisine karşı koymak için değerlendirmesi dikkat çekicidir. Dahası, Putin geleneksel aile yapılarını desteklemekte, kendisini geleneksel ahlakın savunucusu olarak konumlandırmakta, Rus Patriği Kirill ile sık sık bir araya gelerek geleneksel dini törenlere katılmaktadır³⁵

Putin sürekli olarak Ortodoksluğun Rusya'nın tarihi, ruhani ve siyasi gelişimindeki merkezi rolünü vurgulamaktadır. Putin, 1999 yılındaki Milenyum Manifestosu'nda "Bugün yeni bir milenyumun başlangıcı ve Hristiyanlığın 2000. yıl dönümünün kutlanmasıdır" demiştir. Bu açıklama, Rus toplumunda dini ve ulusal kimliğin derin bir şekilde iç içe geçtiğinin altını çizmektedir. Ayrıca Putin Ocak 2001'de Kremlin'de Hristiyan din adamlarına devlet madalyası vererek nihilizm ve ahlaki yoksulluğun ortadan kaldırılmasını ve bireyin inanç hakkının yeniden tesis edilmesini vurgulamıştır.³⁶ Aynı zamanda Putin'in Ortodoksluğa verdiği destek sadece sembolik değil kurumsal olmuştur. Putin sürekli olarak kilisenin ayrıcalıklı statüsünü ve Rus toplumundaki ayrılmaz rolünü savunmuştur. Bu durum özellikle, Mayıs 2000'de Rus Ortodoks Kilisesi'nin başına geçen Patrik II. Aleksey'in Kremlin Katedrali'nde Putin'i kutsamasında açıkça görülmüştür.³⁷

Putin'in Kırım'ı 2014'te ilhak etmesi ve 2022'de Ukrayna'ya askeri müdahalesi gibi eylemler, onun Ortodoks ve kültürel bir tarihle bağlantılı olarak aldığı kararları meşrulaştırmasını yansıtmaktadır. Bu durum, Putin'in Ortodoksluk ile kurduğu yakınlığın daha geniş stratejik hedeflere hizmet ettiğini ortaya koymaktadır. Putin, dini ve kültürel bağlara dayanarak, özellikle Ukrayna ve Belarus gibi eski Sovyet topraklarında Rusya'nın nüfuzunu artırmayı amaçlamaktadır. Putin, birleşik bir sivil kimliği teşvik ederken Ortodoks değerlere ve gelenekçiliğe olan desteğiyle, Rus milliyetçileri arasında olumlu bir karşılık bulmuş ve güçlü devlet vizyonunun "Velikorus" bayrağı altında gerçekleşmesine katkıda bulunmuştur. Ancak, bu ittifakın özellikle kilise-devlet ilişkileri ve Rusya'nın dini manzarası üzerindeki etkisi açısından bazı zorluklarla karşı

34 Prezident Rossii, "Podpisan Dogovor o prinyatii Respubliki Kırım v Rossiyskuyu Federatsiyu", <http://www.kremlin.ru/events/president/news/20604>, [Erişim Tarihi: 01.05.2024].

35 Blakkisrud, *age.*, s. 263.

36 Prezident Rossii, "Vıderjki iz vıstupleniya na tseremonii vručeniya gosudarstvennih nagrad svyaşçennoslujitelyam Russkoy pravoslavnoy tserkvi i drugih hristianskih konfessiy", <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21163>, [Erişim Tarihi: 03.05.2024].

37 Tass.ru, "Kak prohodili inauguratsii prezidentov RF", <https://tass.ru/info/5180412>, [Erişim Tarihi: 29.04.2024].

karşıya olduğu açıktır. Tüm bu karmaşıklıklara rağmen, Putin'in Ortodoksluğa verdiği önem, Ortodoksluğun Rus ulusal kimliği ve jeopolitik stratejideki önemli rolünü vurgulamaktadır.³⁸

Bununla beraber, Velikorus ideolojisi Rusya'yı sadece bir devlet olarak değil, aynı zamanda eşsiz bir misyona ve etki alanına sahip bir medeniyet varlığı olarak çerçevelemektedir. Pratikte bu, Rusya'nın ekonomik bağlar, kültürel diplomasi ve stratejik ortaklıklar yoluyla nüfuzunu sürdürmeyi amaçladığı Yakın Çevre'ye yönelik iddialı politikalara dönüşmektedir.³⁹ Kremlin, eski SSCB devletlerinin Batılı kurumlara entegrasyonunu Rusya'nın etki alanına doğrudan bir meydan okuma olarak algılamakta ve Gürcistan ve Ukrayna'daki askeri müdahaleler gibi iddialı eylemlere yol açmaktadır. Aynı zamanda Velikorus kavramı, bu bölgelerdeki etnik Rusların ve Rusça konuşan nüfusun korunmasına yönelik söylemleri de beslemekte ve bu söylemler askeri eylemleri ve ayrılıkçı hareketlere verilen desteği meşrulaştırmak için kullanılmaktadır. Dolayısıyla, Rusya post-empyeryal gerçekliğine uyum sağlarken, Velikorus ideolojisi dış politika bakış açısını şekillendirmekte ve mevcut sınırlarının ötesine uzanan hırsları olan bölgesel bir güç olma rolünü ortaya koymaktadır. Bütün bunlarla beraber, eski Sovyet ülkelerinde nüfuzunu sürdürmeye çalışan Putin liderliğindeki Rusya, tarihi ve kültürel anlatılar yoluyla ulusal büyüklüğünü yeniden tesis etmeye çalışmakta ve Velikorus ideolojisiyle, Yakın Çevre'ye yönelik politikalarına yön vermektedir. Yeşilot ve Özdemir'in belirttiği gibi⁴⁰, bu politika sadece eski SSCB ülkeleriyle sınırlı kalmamakta, Avrasyacılık doktrini altında Türk-Rus ilişkilerinde de kendini göstermektedir. İki ülke arasındaki rekabetten iş birliğine geçiş, özellikle de Putin'in 2004'teki Türkiye ziyareti bu stratejik yönelimin bir göstergesi olmuştur. Bu ziyaret sırasında imzalanan "Dostluğun ve Çok Boyutlu Ortaklığın Daha da Derinleştirilmesine İlişkin Ortak Deklarasyon", Rusya'nın Avrasya'daki bölgesel güç statüsünü ve etkisini güçlendirmek için çok yönlü ortaklıklar kurma yönündeki daha geniş hedefinin altını çizmektedir.

Putin Döneminde Velikorus İdeolojisinin Sosyal Medya Yoluyla Yeniden Tezahürü

1991'de Sovyetler Birliği'nin çöküşü, komünizmin sonunu ve sağcı otoriter rejimlerin yükselişini işaret etmiştir. Milliyetçi bir çizgide ilerleyen Putin, 2000'de Rusya'nın liderliğini üstlendikten sonra özellikle 2012'deki üçüncü başkanlık döneminde, Rusya'yı süper güç olarak yeniden canlandırmayı hedeflemiştir. Ekonomik istikrar sağladıktan sonra, Soğuk Savaş dönemi dış politikalarına benzer stratejiler izleyerek Rusya'nın etkisini artırmıştır. Putin, milliyetçilik ve otoriterlik temelli bir yönetim kurarak Rus milliyetçilerini ve Doğu Avrupa'daki Panslav gruplarını desteklemiştir. SSCB'nin çöküşüyle beraber yeni yüzyıla girerken Putin'le beraber

38 Sergey P. Dontsev, "Prezident v Sisteme Gosudarstvenno-konfessionalnih Otnoşeniy Sovremennoy Rossii", *Politiçeskie Nauki*, 4, (2019), s. 233-234.

39 Daniel Yergin – Thane Gustafson, *Russian 2010: And What it Means for the World*, Nicholas Brealey Publishing, London 1994, s. 240-246.

40 Okan Yeşilot – Burcu Özdemir, "Turkish – Russian Relations in the Putin Era", *Contemporary Turkish-Russian Relations from Past to Future*, ed. İlyas Topsakal – Ali Askerov, Istanbul University Press, Istanbul 2021, s. 28.

Avrasyacılık kimliği ön plana çıkmış⁴¹, bu kimlik Batı hegemonyasına meydan okuyan bir hareket olarak Putin'in desteğini almış ve bu doğrultuda Avrasya Birliği'nin kurulmasıyla da Rusya'nın Asya'daki nüfuzu artmıştır. Putin, ideolojisini sosyal medya aracılığıyla yaymakta ve Twitter üzerinden mesajlarını paylaşarak Rusya'nın yayılmacı politikalarını sürdürmektedir. Bu bölümde, Putin'in Velikorus ideolojisi, Teun van Dijk'in eleştirel söylem analizi yöntemiyle Rusya'nın resmi Twitter hesabı üzerinden incelenmektedir.

Yöntem

Çalışmanın Sorunsalı

Bu çalışma, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in, tarihsel olarak Rus İmparatorluğu ve SSCB'nin yayılmacı politikalarını besleyen Velikorus ideolojisini, Sovyet sonrası dönemde en yaygın kullanılan sosyal medya platformlarından biri olan Twitter'da yeniden üretip üretmediğini tespit etmeyi amaçlamıştır. Bu çalışmada, "Büyük Rusya" anlamına gelen ve Rus Çarı I. Petro'nun planı olarak kabul edilen Velikorus ideolojisinin Putin'in sosyal medya varlığındaki tezahürü incelenmiştir. Rusya Devlet Başkanlığı'nın resmi Twitter hesabındaki metinleri analiz edilerek, Velikorus ideolojisinin yeniden üretimi eleştirel söylem analizine tabi tutulmuştur.

Çalışmanın Önemi

Bu çalışma, Putin'in 2012'den 2021'e kadar olan döneminde Rusya'nın resmi Twitter hesabı üzerinden Velikorus ideolojisini nasıl benimsediğini ve yaydığını incelemektedir. Rusya'da sosyal medya üzerindeki ağır devlet kontrolü ve Kremlin'in resmi Twitter hesabının Putin'in sözcülüğünü nasıl yansıttığını göz önüne alarak, tweetlerin Velikorus ideolojisine hizmet etme biçimleri analiz edilmektedir. Bu çalışmanın ana odağı, Rusya'nın milliyetçi, otokratik ve Ortodoks ilkelerin damgasını vurduğu Velikorus ideolojisini desteklemesini analiz etmek ve Putin'in bu ideolojiyi nasıl savunduğunu aydınlatmaya çalışmaktır. Bu çalışma, Velikorus ideolojisinin etkilerini kavrayarak Rusya'nın milliyetçi gündeminin ve kapsayıcı jeopolitik stratejilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın Evren, Örneklem ve Sınırlılıkları

Çalışma, Putin'in 2012'den 2021'e kadar olan dönemini kapsamaktadır. Velikorus ideolojisinin yeniden üretimini incelemek için bu döneme ait tweetler analiz edilmiştir. Putin ve Kremlin'in Facebook, Instagram ve Vkontakte gibi platformlarda çok sayıda hesabı olsa da resmî olmayan hesaplar olduğundan bu çalışmaya dâhil edilmemiştir. Çalışma kapsamında Velikorus ideolojisine yönelik 10 adet tweet incelenmiştir.

41 Caşın – Derman, *age.*, s. 174.

Çalışmanın çözümleme kısmının evreni, 2012-2021 yılları arasında Putin'in başkanlık dönemlerinde Rusya Federasyonu'nun resmi hesabından paylaşmış olduğu tweetlerdir. Bu evren içerisinde seçilen örneklem, Putin'in ülkeyi yönettiği söz konusu yıllarda atılan tweetler arasındaki Velikorus ideasının yeniden üretimine hizmet eden tweetler olarak belirlenmiştir.

Çalışmanın Yöntemi ve Teun A. Van Dijk'in Eleştirel Söylem Analizi

Habere bir söylem olarak yaklaşan ve buna bağlı olarak bir analiz oluşturan Van Dijk, metnin yanı sıra içeriğe de dikkat çekmekte; söylem ve ideoloji arasındaki bağı ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Eleştirel söylem analizi, hegemonya, eşitsizlik ve toplumsal gücün kötüye kullanımı konularının sosyo-politik bir bağlamda konuşma veya metin yoluyla nasıl sürdürüldüğünü ve yeniden üretildiğini araştıran analitik bir çerçeve olarak hizmet etmektedir.⁴² Van Dijk'in söylem analizindeki temel amacı, "ideoloji" ve "söylem" arasındaki karmaşık ilişkiyi vurgulayarak dil kullanımının sistematik tanımlarını oluşturmaktır. İdeolojiyi öncelikle grup üyeleri arasında paylaşılan sosyal bilişleri düzenleyen bir inanç sistemi olarak kavramsallaştırmakta ve söylem ile eylem ve bilişin altında yatan süreçler arasında bilişsel bir arayüz görevi görmektedir.⁴³

Van Dijk'e göre⁴⁴, eleştirel söylem analizi, tek bir disiplinle sınırlı olmayıp, dilin sosyal ve politik bağlamlarda nasıl işlediğine dair kapsamlı bir anlayış sağlamak için farklı alanlardaki içgörülerden yararlanmaktadır. Gelişimi 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında, yapısalcılığın yükselişiyle aynı zamana denk gelecek şekilde başlamıştır. Bu disiplinler arası yaklaşım, eleştirel söylem analizinin dilin yapısal, anlamsal ve pragmatik boyutları da dahil olmak üzere çeşitli yönlerini araştırmasına, güç ve eşitsizliğin sürdürülmesinin altında yatan mekanizmaları ortaya çıkarmasına olanak tanımaktadır.

Van Dijk'e göre⁴⁵, metnin, söylemin ve içeriğin altında çok sayıda anlam, fikir ve ideoloji yatmaktadır. Bu anlamların ortaya çıkarılması bilişsel, sosyal, politik ve kültürel bağlamların kapsamlı bir analizini gerektirmektedir. Metinler kendi başlarına içsel anlamlar taşımazlar; daha ziyade, gerçek anlam dil kullanıcılarının bilişsel süreçlerinde saklıdır. Bu nedenle, bir metni incelerken, yalnızca gazetecilerin haber üretimi sırasında kullandıkları bilişsel temsilleri ve stratejileri değil, aynı zamanda okuyucuların tüketim ve hatırlama sırasında sergiledikleri zihinsel süreçleri de dikkate almak oldukça önemlidir. Van Dijk, bilişsel temsiller ve söylem arasındaki ilişkiyi anlamak için "model" kavramına başvurmaktadır. Zihinsel olarak temsil edilen bilgiyi, bir metinden anlam çıkarmak için gerekli bilişsel bir yapı olarak görmek ve

42 Teun A. Van Dijk, "Critical Discourse Analysis", *The Handbook of Discourse Analysis*, ed. Deborah Schiffrin vd., Blackwell Publishers Ltd, Oxford 2015, s. 466.

43 Christina Schäffne – Anita L. Wenden, *Language & Peace*, Routledge, London 1995, s. 17-18.

44 Teun A. Van Dijk, "The Interdisciplinary Study of News as Discourse", *A Handbook of Qualitative Methodologies for Mass Communication Research*, ed. Nicholas W. Jankowski – Klaus B. Jehsen, Routledge, London 1991, s. 108-109.

45 Teun A. Van Dijk, *News as Discourse*, Lawrence Erlbaum Associates Inc., Hillsdale 1991, s. 116-117.

bunu “model” olarak adlandırmaktadır. Bu modeller yalnızca bireylerin nasıl davranacağını ve konuşacağını yönetmekle kalmamakta, aynı zamanda başkalarının sosyal pratiklerini anlamak için şablon görevi de görmektedir.

Van Dijk’in modelinde söylem yalnızca gerçekliğin bir yansıması değil, sosyal anlamın inşa ve müzakere edildiği aktif bir süreçtir. Tek tek kelimeler ve cümlelerden daha büyük metin yapılarına kadar çeşitli dilsel unsurları kapsamakta ve bunların hepsi sosyal gerçekliğin inşasına katkıda bulunmaktadır. Eleştirel söylem analizi, bu dilsel özellikleri inceleyerek, dilin daha geniş sosyo-politik süreçleri nasıl biçimlendirdiğine ve bu süreçler tarafından nasıl şekillendirildiğine ışık tutarak, söylemin içine gömülü gizli varsayımları, önyargıları ve güç ilişkilerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Putin Döneminde Velikorus İdeolojisi: Tweetler Üzerinden Bir İnceleme

Örnek Analiz 1

Şekil 1. 12 Aralık 2012 tarihinde KremlinRussia tarafından atılan tweet ile ilgili görsel

Kaynak: *KremlinRussia*, 12.12.2012

Makro Yapı

12 Aralık 2012’de atılan bu tweet, Rusya’daki demografik politikaların önemine dikkat çekerken Velikorus ideolojisinin yansımalarını göstermektedir. Mesaj, ülkede özgün demografik gelişim programlarının oluşturulmasını ve üç çocuklu ailelerin norm haline gelmesini vurgulamaktadır. Bu, Putin’in Federal Meclis’e yaptığı konuşmada vaat ettiği politikaların bir yansımasıdır. Putin, Rusya’nın güçlü bir ulus olması gerektiğini ve millî kimliğin korunmasının önemini vurgularken, ülkenin demografik zorluklarına çözüm bulma çabalarının da altını çizmektedir. Üç çocuklu aileleri teşvik etmek ve demografik planların bölgesel düzeyde uygulanması, Rusya’nın güçlü ve genç bir toplum olarak ilerlemesini hedeflemektedir. Bu politika, nüfusun güçlenmesini ve Velikorus ideolojisinin devamını amaçlamaktadır. Tweet, 12 Aralık 2012’de paylaşılmış ve 51 kez retweetlenmiş, 8 kez beğenilmiş ve 32 yorum almıştır.

Mikro Yapı

Mikro yapıda, etkili bir dil kullanımı görülmektedir. Örneğin, “oluşturmak gereklidir” ve “haline gelmelidir” ifadeleri bunu yansıtmaktadır. Cümleler basit bir yapıya sahiptir. Bu cümleler, Putin'in 12 Aralık 2012'deki Federal Meclis konuşmasından alıntılardır. Gönderi, Rusya'nın demografik artışını teşvik ederek ülkeyi daha genç ve güçlü bir topluma dönüştürme hedefini yansıtmaktadır. Düz anlatım tercih edilmiş olup, üç çocuğun Rus toplumunda bir standart haline getirilmesi planlanmaktadır.

Örnek Analiz 2

Şekil 2. 04 Kasım 2013 tarihinde KremlinRussia tarafından atılan tweet ile ilgili görsel

Kaynak: *KremlinRussia*, 04.11.2013

Makro Yapı

04 Kasım 2013'te paylaşılan bu tweet, Vladimir Putin'in Rusya'nın tarihsel köklerine ve imparatorluk geçmişine verdiği önemi vurgulamaktadır. Tweette, Putin'in Manej'deki Romanov Hanedanı'nın 400. yıl dönümüne adanmış sergiyi ziyareti anlatılmaktadır. Ayrıca, Putin'in Rus Ortodoks Kilisesi Patriği Kirill ile olan görüntüsü de paylaşılmıştır. Bu tweet, Putin'in imparatorluk, Ortodoksluk ve Rus kimliği gibi Velikorus ideolojisinin temel unsurlarına işaret etmektedir. Putin, Rus tarihindeki İmparatorluk ve Çarlık yönetimlerine sık sık atıfta bulunarak geleneksel bir yaklaşım sergilemektedir. Romanov Hanedanı'nın Rus Ortodoks Kilisesi tarafından aziz ilan edilmesiyle, Putin döneminde hanedana olan ilgi ve itibar artmış görünmektedir. Tweet 63 kez retweetlenmiş, 40 kez beğenilmiş ve 22 yorum almıştır.

Mikro Yapı

Tweet, son derece anlaşılır bir dil kullanarak, Putin'in Romanov Hanedanı'nın 400. yıl dönümüne ithaf edilmiş sergi ve müze ziyaretini basit ve net bir şekilde aktarmaktadır. Sözcük seçimi, geniş kitlelerin rahatlıkla anlayabileceği tarzda yapılmıştır. Tweet, sadece bir cümleden oluşmasına rağmen, Putin'in sergi ziyaretine dair önemli bir olay hakkında bilgi vermektedir.

Örnek Analiz 3

Şekil 3. 18 Mart 2014 tarihinde KremlinRussia tarafından atılan tweet ile ilgili görsel

Kaynak: *KremlinRussia*, 18.03.2014

Makro Yapı

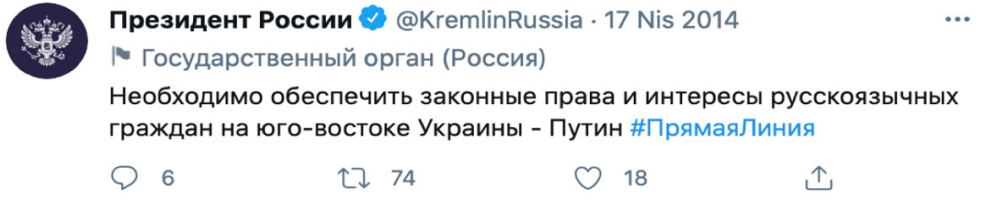
18 Mart 2014 tarihinde yayınlanan bu tweet, Rusya'nın Kırım'ı resmen topraklarına katmasıyla ilgili bir duyuruyu içermektedir. Tweetin çevirisi, "Kırım Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu'na kabulüne ilişkin anlaşma imzalandı." şeklinde olup, Kırım'ın artık Rusya'ya resmen dâhil olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Putin'in Kırım'ı ziyaret ederek yaptığı konuşmayı da içermektedir. Putin, konuşmasında Kırım'ın Rusya için tarihî ve stratejik önemini vurgulamış ve Kırım Tatarlarının haklarını koruyacaklarını söylemiştir. Kırım'ın geri alınmasıyla, Rusya'nın sıcak denizlere daha yakın bir konuma geldiğine dikkat çekilmiş ve Rusya'nın bölgesel ve küresel stratejik hedeflerine ulaşmasında önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir.⁴⁶ Tweet 560 kez retweetlenmiş, 215 kez beğenilmiş ve 84 yorum almıştır.

Mikro Yapı

Gönderi, tek bir cümleden oluşmaktadır ve pasif bir yapı kullanılmıştır. Cümlede mecazi ifadeler veya metaforlara yer verilmemiştir. Haberde, yapılan referandum sonrasında Kırım ve Sivastopol'un özgür ve isteyerek Rusya'ya katıldığı belirtilmekte ve bunun resmi bir antlaşmayla onaylandığı ifade edilmektedir. Haber metninde, Kırım'ın geleceği ve Rusya Federasyonu'na entegrasyonu gibi konulara vurgu yapılmıştır.

46 Prezident Rossii, "Podpisan Dogovor o prinyatii Respubliki Kırım v Rossiyskuyu Federatsiyu", <http://www.kremlin.ru/events/president/news/20604/photos>, [Erişim Tarihi: 11.03.2024].

Örnek Analiz 4

Şekil 4. 17 Nisan 2014 tarihinde KremlinRussia tarafından atılan tweet ile ilgili görsel

Kaynak: *KremlinRussia*, 17.04.2014

Makro Yapı

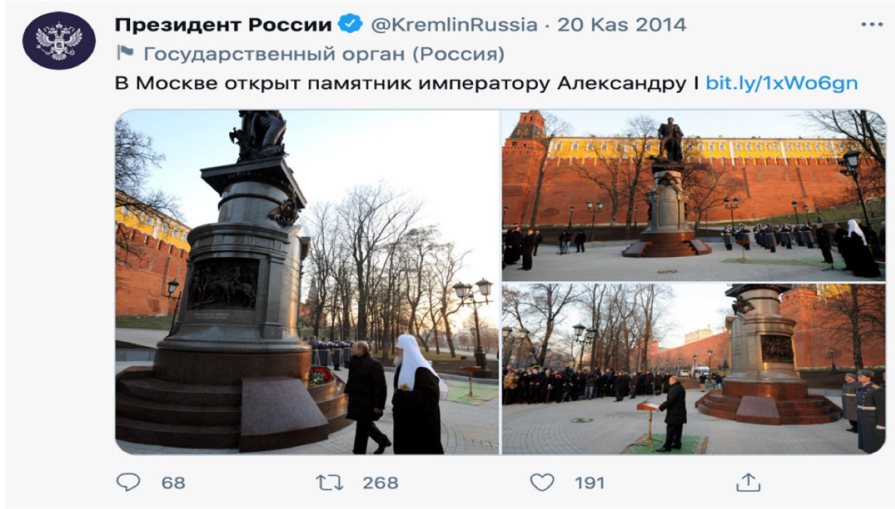
17 Nisan 2014 tarihli tweetin çevirisi, “Ukrayna’nın güneydoğusundaki Rusça konuşan vatandaşların yasal haklarını ve çıkarlarını sağlamak gerekmektedir – Putin.” şeklindedir. Tweet 74 kez retweetlenmiş, 18 kez beğenilmiş ve altı yorum almıştır. Söz konusu tweet, Putin’in Ukrayna’daki Rusça konuşan vatandaşların haklarını ve çıkarlarını savunmasıyla ilgili bir alıntı içermektedir. Putin, Ukrayna’nın güneydoğusundaki Rus nüfusunun haklarını koruma taahhüdünde bulunarak bölgedeki gelişmeleri takip ettiğini belirtmektedir. Özellikle Donetsk ve Lugansk gibi bölgelerde önemli bir Rus nüfusu bulunması, Putin’in bu konuya duyduğu hassasiyeti arttırmaktadır. Velikorus ideolojisi çerçevesinde, Putin etnik Rusların haklarını ve refahını korumak için çaba göstermektedir. Ayrıca Putin, Herson, Mikolayiv ve Odessa gibi şehirlerin tarihî olarak Rus İmparatorluğu’na ait olduğunu savunarak Sovyet döneminde bu bölgelerin Ukrayna’ya devredilmesini eleştirmiştir.⁴⁷

Mikro Yapı

Paylaşılan gönderi, 17 Nisan 2014 tarihinde Putin’in sözlerinden bir alıntı olup tek cümleden oluşmaktadır ve mecazi bir dil kullanılmamıştır. Gönderi, Rusya’nın eski Sovyetler Birliği ülkelerindeki Rus ve Rusça konuşan halkın koruyucusu olduğunu vurgulamaktadır.

47 Президент России, “Прямая линия с Владимиром Путиным”, <http://kremlin.ru/events/president/news/20796>, [Erişim Tarihi: 17.03.2024].

Örnek Analiz 5

Şekil 5. 20 Kasım 2014 tarihinde KremlinRussia tarafından atılan tweet ile ilgili görsel

Kaynak: KremlinRussia, 20.11.2014

Makro Yapı

20 Kasım 2014 tarihli tweetin çevirisi “Moskova’da İmparator I. Aleksandr Anıtı’nın açılışı yapıldı” şeklindedir. Tweet 268 kez retweetlenmiş, 191 kez beğenilmiş ve 68 yorum almıştır. Gönderi Putin’in Moskova’da, Kremlin’in yakınında inşa edilen I. Aleksandr anıtının açılış törenini ve yaptığı konuşmayı göstermektedir. Bu önemli etkinliğe Putin’in yanı sıra Moskova Patriği Kirill, Ortodoks Kilisesi temsilcileri, devlet yetkilileri ve halktan kişiler de katılmıştır. Açılış öncesi Putin, Patrik Kirill’in doğum gününü kutlamış ve açılışın Napolyon ile yapılan savaşın zaferinin yıl dönümüne denk getirilmesine dikkat çekmiştir. Putin, tarihî bir lider olan I. Aleksandr’ı övgüyle anarak, döneminin Rusya için yenilenme ve güçlenme zamanı olduğunu belirtmiştir.⁴⁸ Bu dönemde birçok reform gerçekleştirilmiş, hukuk ve eğitim alanlarında gelişmeler sağlanmış, Moskova’nın eski güzelliklerini yeniden kazanması için çalışmalar yapılmış ve Kurtarıcı İsa Katedrali inşa edilmeye başlanmıştır. Putin döneminde, Velikorus ideolojisinin bir parçası olarak Rus İmparatorlarının heykelleri yeniden inşa edilmiştir. Kremlin’e yakın bir konumda açılan I. Aleksandr anıtı da bu dönüşün önemli bir sembolü olarak kabul edilmektedir.

48 Президент России, “Открытие памятника Александру I”, <http://kremlin.ru/events/president/news/47044>, [Erişim Tarihi: 14.03.2024].

Mikro Yapı

Tweette, Putin ve Moskova Patriği Kirill'in I. Aleksandr anıtının açılışına katıldığı bir görsel bulunmaktadır. Putin, bu açılışta Ortodoksluğa ve İmparatorluğa verdiği önemi vurgulamıştır. Haberde, Putin'in açılışta yaptığı konuşmanın detaylarına yer verilmiştir. Mecazî anlamda bir kelime kullanılmayan tweette, Putin geniş kitlelere ulaşmak için sade bir dil kullanmıştır.

Örnek Analiz 6

Şekil 6. 28 Temmuz 2015 tarihinde KremlinRussia tarafından atılan tweet ile ilgili görsel

Kaynak: *KremlinRussia*, 28.07.2015

Makro Yapı

28 Temmuz 2015 tarihli tweetin çevirisi “Aziz Knez Vladimir’in doğumunun bininci yıl dönümü münasebetiyle gala resepsiyonu” şeklindedir. Tweet 188 kez retweetlenmiş, 87 kez beğenilmiş ve 36 yorum almıştır. Putin, resepsiyona Rus Ortodoks Kilisesi ve Rusya’daki diğer dinlerin temsilcileri, devlet ve halk önderleri ile birlikte katılmıştır. Knez Vladimir’in bininci yıl dönümü, Rus Ortodoks Kilisesi tarafından havarilere eşit rütbede kabul edilmesinin önemini vurgulamıştır. Putin, konuşmasında Knez Vladimir’in din konusundaki akıllı seçiminin, Rusya’nın eşsiz bir medeniyet oluşumuna katkıda bulunduğunu belirtmiştir. Bu seçim, Rusya’nın tarihinde dönüm noktası olarak kabul edilirken, Putin bu dönemin Rus devleti ve kültüründe derin izler bıraktığını ifade etmiştir.⁴⁹ Ayrıca, Putin’e göre Ortodoksluğun benimsenmesi, Knez Vladimir’in anavatanına olan derin sevgisine dayanmaktadır ve Rusya’nın birleşik bir ulus olarak güçlenmesinde kilit bir rol oynamıştır. Putin, kilisenin ulusal birlik ve kültürel koruma konularında önemli bir rol oynadığını ve Velikorus ideolojisinin bu bağlamda güçlü bir temele

49 Президент России, “Приём по случаю тысяçелетия преставления святого равноапостольного князя Владимира”, <http://www.kremlin.ru/events/president/news/50068>, [Erişim Tarihi: 14.03.2024].

dayandığını vurgulamaktadır. Kilisenin toplumsal birliği sağlama ve kültürel değerleri koruma görevi, Putin'in liderlik felsefesinde merkezi bir yer tutmaktadır.

Mikro Yapı

Gönderide, Kremlin'de Knez Vladimir'in bininci doğum yıl dönümünün kutlandığı basit bir dil kullanılarak ifade edilmiş ve Putin'in Patrik Kirill ile katıldığı resepsiyonun görsellerine yer verilmiştir. Haberde, resepsiyonda yapılan konuşmalar hakkında bilgi verilmektedir.

Örnek Analiz 7

Şekil 7. 2 Nisan 2016 tarihinde KremlinRussia tarafından atılan tweet ile ilgili görsel

Kaynak: *KremlinRussia*, 02.04.2016

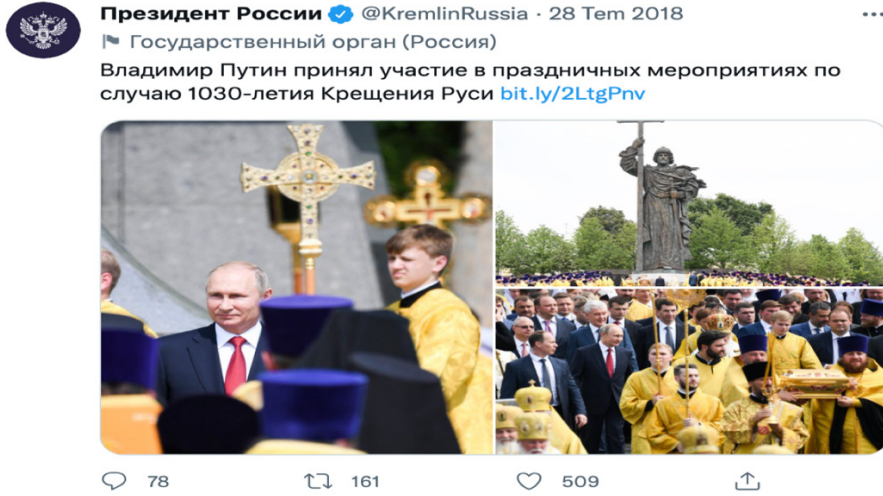
Makro Yapı

02 Nisan 2016 tarihli tweetin çevirisi, “Vladimir Putin, Rusya ve Belarus Halklarının Birlik Günü’nde Aleksandr Lukaşenko’ya tebrik gönderdi” şeklindedir. Tweet 177 kez retweetlenmiş, 212 kez beğenilmiş ve 38 yorum almıştır. Tweette Putin’in Belarus Devlet Başkanı Lukaşenko’ya Rusya ve Belarus Halklarının Birlik Günü dolayısıyla tebrik telgrafi gönderdiği belirtilmiştir. Telgrafta, Birlik Devletinin güçlenerek devam ettiği ve Sovyet sonrası alanda daha geniş birleştirici yapıların oluşturulmasına olanak sağladığı vurgulanmıştır. Putin, iki ülke arasındaki müttefikliği her alanda güçlendirmeyi hedeflemektedir. Tweette aynı zamanda Belarus’un stratejik önemine dikkat çekilmiş ve Kremlin’in bakış açısına göre Belarus’un NATO’ya karşı koyabileceği bir cephede bulunduğu vurgulanmıştır. Belarus’un ekonomik ve siyasi bağımsızlığının yanı sıra Rusya’ya bağımlı olduğunu belirtmek, Velikorus ideolojisinin politikalarının Belarus’ta da etkin olduğunu göstermektedir. Kremlin’in Belarus’u “Rus Dünyası”nın ayrılmaz bir parçası olarak görmesi ve Belarus’un Moskova’nın politikalarına tamamen entegre olmuş olması, Velikorus ideolojisinin bölgesel politikalara etkisini göstermektedir.

Mikro Yapı

Tweette kullanılan dil özlü ve resmî olup, diplomatik jesti aktarmaya odaklanmıştır. Cümle yapısı basittir ve özne-fiil-nesne kalıbı baskındır. Genel olarak, mikro düzeydeki analiz, diplomatik bir eylemin açıklığı ve doğrudan iletimi için yapılandırılmış bir metin ortaya koymaktadır.

Örnek Analiz 8

Şekil 8. 28 Temmuz 2018 tarihinde KremlinRussia tarafından atılan tweet ile ilgili görsel

Kaynak: *KremlinRussia*, 28.07.2018

Makro Yapı

28 Temmuz 2018 tarihli tweetin çevirisi, “Vladimir Putin, Rusya’nın vaftiz edilişinin 1030. yıl dönümü kutlamalarına katıldı” şeklindedir. Tweet 161 kez retweetlenmiş, 509 kez beğenilmiş ve 78 yorum almıştır. Putin’in Rusya’nın 1030. vaftiz yıl dönümü anma törenine katılması, Velikorus ideolojisinin eylemleri aracılığıyla bir tezahürü olarak hizmet etmektedir. Putin bu etkinliğe katılarak sembolik olarak kendisini Rusya’nın tarihî ve kültürel mirasıyla aynı hizaya getirmekte ve Velikorus’un Rus devletinin sürekliliğini ve büyüklüğünü vurgulayan söylemini güçlendirmektedir. Ayrıca, Putin’in Rus din adamları ve çeşitli Ortodoks kiliselerinden temsilcilerle birlikte bulunması, Slav halkları arasında birliği teşvik etmeyi amaçlayan Velikorus ideolojisinin temel bir ilkesi olan uluslar arasında ortak bir Ortodoksluğu teşvik etme taahhüdünü ifade etmektedir. Ayrıca Putin’in dinî törenlere ve etkinliklere aktif katılımı, Ortodoksluğun Rusya’nın ulusal kimliğini ve direncini şekillendirmedeki önemini altını çizmektedir ki bu da Rus halkının Ortodoks Hristiyanlık bayrağı altındaki kalıcı gücünü ve birliğini kutlayan Velikorus ideolojisinin kilit bir yönü olmaktadır.

Mikro Yapı

“Vladimir Putin, Rusya’nın vaftiz edilmişinin 1030. yıl dönümü kutlamalarına katıldı” tweeti geçmiş zamanda basit bir cümleden oluşmaktadır. “Vladimir Putin” öznesini, “katıldı” filini ve “Rusya’nın vaftiz edilmişinin 1030. yıl dönümü kutlamalarına” nesnesini içermektedir. Cümle yapısı basittir, karmaşık tümceler veya ifadeler yoktur.

Örnek Analiz 9

Президент России @KremlinRussia · 24 Ağu 2018

Государственный орган (Россия)

#Кремль: Трёхсторонняя встреча глав России, Южной Осетии и Абхазии bit.ly/2LoeRjl

23

84

260

Şekil 9. 24 Ağustos 2018 tarihinde KremlinRussia tarafından atılan tweet ile ilgili görsel

Kaynak: KremlinRussia, 24.08.2018

Makro Yapı

24 Ağustos 2018 tarihli tweetin çevirisi, “Kremlin: Rusya, Güney Osetya ve Abhazya başkanlarının üçlü toplantısı” şeklindedir. Tweet 84 kez retweetlenmiş, 260 kez beğenilmiş ve 23 yorum almıştır. Tweette, Putin’in Abhazya Cumhurbaşkanı Raul Hacimba ve Güney Osetya Cumhurbaşkanı Anatoli Bibilov ile Moskova’da bir araya geldiği belirtilmiştir. Putin, Rusya’nın bu ülkelerin bağımsızlığını tanınmasının 10. yıl dönümünü vurgulayarak önemini dile getirmiş ve bu önemli günü birlikte kutladıklarını ifade etmiştir. İkili ilişkilerin güçlendiğini vurgulayan Putin, bağları daha da geliştirmeyi planladıklarının altını çizmiştir.⁵⁰ Rusya, Gürcistan ile 2008’de yaşanan savaşın ardından Güney Osetya ve Abhazya’nın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur. Bu adım, Rusya’nın Sırbistan’a verdiği destekle ve Batı’nın Kosova’nın bağımsızlığını desteklemesiyle şekillenmiştir. Bu hamle, Moskova’nın Kafkasya ve Gürcistan’daki etkisini

50 Президент России, “Vstreça s Raulem Hadjimboy i Anatolijem Bibilovim”, <http://kremlin.ru/events/president/news/58372>, [Erişim Tarihi: 15.03.2024].

artırmayı hedeflemiştir. Rusya, bu iki ülkeyi uluslararası alanda savunmaya devam etmekte ve ilişkileri geliştirmeye çalışmaktadır. Bu politikalar, Putin'in Velikorus ideolojisine dayalı olarak Rusya'nın bölgedeki gücünü artırmaya yönelik bir yansımasıdır.

Mikro Yapı

“Kremlin: Rusya, Güney Osetya ve Abhazya başkanlarının üçlü toplantısı” kısa bir başlık tarzı duyuru sunmaktadır. Özne olarak kullanılan “Kremlin” ismi ve ardından ana konunun girişini gösteren iki nokta üst üste ile yapılandırılmıştır. Ardından gelen “Rusya, Güney Osetya ve Abhazya başkanlarının üçlü toplantısı” cümlesi cümlenin nesnesi olarak işlev görmektedir ve öznenin eylemini veya olayını tanımlamaktadır. Cümle fiillerden yoksun, başlıklara özgü kısalık ve doğrudanlığı korumaktadır. Haberin özünü özetleyerek, Kremlin'in mekân veya organizatör olarak hizmet ettiği Rusya, Güney Osetya ve Abhazya başkanları arasında üçlü bir toplantı olduğunu aktarmaktadır.

Örnek Analiz 10

Şekil 9. 12 Temmuz 2021 tarihinde KremlinRussia tarafından atılan tweet ile ilgili görsel

Kaynak: *KremlinRussia*, 12.07.2021

Makro Yapı

12 Temmuz 2021 tarihli tweetin çevirisi, “Başkan tarafından ‘Ruslar ve Ukraynalıların Tarihsel Birliği Üzerine’ adlı makale yayımlandı” şeklindedir. Tweet 232 kez retweetlenmiş, 431 kez beğenilmiş ve 206 yorum almıştır. Putin, makalesinde Ruslar ve Ukraynalılar arasındaki ortak kökene vurgu yaparak, “Ukrayna” kelimesinin eteklerinde, yakınında yerleşim yerlerini ifade ettiğini belirtmiştir. Aynı kilise altında yüzyıllar boyunca bir arada olduklarını ve tarihî birlikte yazdıklarını savunmuş, ortak bir millet olduklarını dile getirmiştir. İkili ilişkilerde yaşanan çöküşü Rus karşıtı yabancı güçlere bağlamış ve Ukrayna'nın bir bütün olarak Rusya ile ortaklığında gerçek egemenliğin mümkün olduğunu öne sürmüştür. Putin, Ukrayna'nın Rus topraklarını işgal ettiğini ve Kiev'in Donbas bölgesini ilhak ettiğini iddia etmiştir. Doğu Avrupa'daki otoriter politikalarını sürdüren Rusya, Kırım'ı kendi topraklarına katarken ve

Donbas bölgesinde askerî varlığını güçlendirirken Ukrayna üzerinde nüfuz alanını artırmıştır. Putin, Rusya'nın en eski devletlerden biri olduğuna inanarak ve Doğu Avrupa Slav uluslarını Rusya çatısı altında birleştirmeye çalışarak emperyal milliyetçiliğe yön vermektedir. Ukrayna, Baltık ülkeleri ve Kazakistan'daki etnik Ruslar veya Rusça konuşanlar da Rusya'nın etki alanına dâhil edilmektedir. Putin, Orta Çağ'daki Kiev Knezliğini Rusya'nın geçmişi olarak kabul ederek, Kiev'i Rus şehirlerinin en önemlisi olarak görmekte ve Rusya'nın lider rolünü vurgulamaktadır. Rus üst kimliği politikaları, Batı ve ABD'ye karşı Doğu Avrupa üzerinden uygulanmaktadır ve Ukrayna ile Belarus halklarının Rus halkından ayrı olmadığı vurgulanmaktadır.⁵¹

Mikro Yapı

“Ruslar ve Ukraynalıların Tarihsel Birliği Üzerine” adlı makale yayınlandı” tweeti kısa bir bildiri niteliğindedir. Özne işlevi gören “Ruslar ve Ukraynalıların Tarihsel Birliği Üzerine” adlı makale” isim tamlamasının ardından makalenin yayınlandığını belirten ‘yayınlandı’ eylem fiili ile yapılandırılmıştır. İfade, duyurularda sıklıkla görülen özlü üsluba bağlı kalarak ayrıntı içermemiştir. “Ruslar ve Ukraynalıların Tarihsel Birliği Üzerine” başlıklı bir makalenin yayınlandığını kısa ve öz bir şekilde bildirmiştir.

Sonuç

Tarihin derinliklerinden günümüz jeopolitik manzarasına uzanan çağdaş Rusya'nın geniş anlatısında Velikorus ideolojisi, ulusun kimliğini ve yörüngesini şekillendiren belirleyici bir güç olarak ortaya çıkmaktadır. Bir zamanlar Sovyetler Birliği'nin egemenliği altında olan geniş toprakları kapsayan modern Rusya, imparatorluk geçmişinin izlerini taşımakta, eski Sovyet topraklarının %70'ini kapsamakta ve farklı bölgeler üzerindeki hegemonik etkisini sürdürmektedir. Bu anlatının merkezinde, Rus devletinin tarihsel çekirdekleri, özellikle de ulus olma tohumlarının zamanla yeşerdiği Novgorod, Kiev ve Moskova bölgeleri yer almaktadır. Orta Çağ Kiev Rusya'sından İmparatorluk Rusya'sının ihtişamına kadar Velikorus'un mirası, fetihler, ayaklanmalar ve dönüşümlerle gelişerek varlığını sürdürmüştür. Veliki Novgorod antik kenti de bu kalıcı mirasın bir sembolü olmaktadır.

Putin'in liderliğinde Rusya, Velikorus'un imparatorluk geleneklerinden ilham alarak küresel bir güç merkezi olma konumunu geri kazanmak için tarihi bir misyona girişmiştir. Putin'in milliyetçilik, Ortodoks değerler ve jeopolitik pragmatizmin bir karışımıyla karakterize edilen stratejik manevraları, modern dünyanın karmaşıklıklarına yön verirken geçmişin ihtişamını yeniden canlandırmaya yönelik uyumlu bir çabayı yansıtmaktadır. Komşu bölgelerdeki iddialı politikaları ve uluslararası sahnedeki stratejik angajmanları sayesinde Putin, Rusya'nın etkisini sınırlarının çok ötesine taşımaya çalışarak geçmişteki imparatorluk hırslarını yankılamıştır.

51 Prezident Rossii, “Statya Vladimira Putina ‘Ob istoričeskom edinstve russkih i ukraintsev’”, <http://www.kremlin.ru/events/president/news/66181>, [Erişim Tarihi: 18.03.2024].

Kırım'ın ele geçirilmesi, Kafkasya ve Orta Asya'da gücün pekiştirilmesi ve Doğu Avrupa'da ittifakların geliştirilmesi, Putin'in Velikorus ruhunu yeniden canlandırma vizyonunun tezahürleri olarak hizmet etmektedir.

Velikorus ideolojisinin yayılması, resmî devlet kanallarından kültürel uygulamalara ve dinî sembolizme kadar Rus toplumunun çeşitli yönlerinde ifadesini bulmaktadır. Cumhurbaşkanlığı resmî Twitter hesabı gibi platformların kullanımı, kolektif hafızayı şekillendirmek, tarihsel anlatıları yeniden şekillendirmek ve Velikorus'un ideallerine dayanan ulusal birlik duygusunu teşvik etmek için güçlü bir araç olarak hizmet etmektedir. Rusya 21. yüzyılın karmaşıklığı içinde yol alırken, Velikorus ideolojisi iç siyaset, dış politika ve ulusal kimlik üzerinde derin bir etki yaratmaya devam etmektedir. Putin Rusya'sı, tarihsel revizyonizm, kültürel canlanmacılık ve jeopolitik manevraların stratejik bir karışımıyla, Velikorus'un kalıcı mirasının rehberliğinde dünya sahnesinde kendine özgü bir yol çizmeye çalışmaktadır. Bu büyük anlatıda, tarihin yankıları yankılanmakta ve gelenek ile modernliğin, arzu ile hırsın kesiştiği noktada duran bir ulusun kaderini şekillendirmektedir.

Bir diğer yandan SSCB'nin dağılmasıyla birlikte kimlik sorunlarıyla yüzleşen Rusya'nın, imparatorluk ve komünizm mirası arasında sıkışıp kaldığı gözlemlenmiştir. Bu dönemde, Panslavizm politikalarına benzer şekilde Avrasyacılık ideolojisini benimsemesi dikkat çekmiştir. Rusya, Slav halkının devamını sağlamakla kalmayıp, politikasını Asya ve Avrupa'ya doğru genişletmiştir. Bu şekilde, Rusya'nın geçmişteki imparatorluk ve birlik mirası, ülkenin etkisini Avrasya'nın tüm bölgelerine yayarak Rusya'nın süper güç statüsünün yeniden tesis edilmesine zemin hazırlamıştır.

Analiz edilen tweetler, Velikorus ideolojisinin Putin'in liderliği altında Rusya'nın iç ve dış politikalarının çeşitli yönlerini nasıl etkilediğine dair kapsamlı bir görüş sunmaktadır. İlk olarak, Putin'in demografik programlara ve nüfus artışını artırmaya yaptığı vurgu, Rus kimliğinin ve nüfuzunun korunmasına ve genişletilmesine öncelik veren Velikorus ideolojisinin temel yönünü yansıtmaktadır. Bu durum, Velikorus'un Rus ulusunu güçlendirmeye odaklanmasıyla uyumlu olarak, üç çocuklu ailelerin norm haline gelmesi çağrısında açıkça görülmektedir. İkinci olarak, Putin'in Romanov Hanedanlığı'nın yıl dönümü anısına düzenlenen sergiyi ziyareti, Velikorus ideolojisiyle stratejik uyumunu yansıtmakla kalmamakta, aynı zamanda Rusya'nın eski topraklar üzerindeki egemenlik iddialarını Ortodoksluk aracılığıyla güçlendirme isteğini de vurgulamaktadır. Bu davranış Ortodoksluk, Rus kimliği ve Velikorus ideolojisinin temel ilkeleri arasındaki tarihsel bağları güçlendirmeye hizmet etmektedir. Putin bu önemli tarihî mirasa saygı göstererek, Rusya'nın Ortodokslukta derin kökleri olan büyük bir imparatorluk mirasının yasal varisi olduğunu sembolik olarak yeniden teyit etmektedir. Romanov Hanedanlığı ile kurulan bu bağlantı, Putin'in Velikorus ilkeleri doğrultusunda Rusya'nın tarihî büyüklüğünü ve toprak bütünlüğünü koruma konusundaki kararlılığının altını çizmektedir. Putin'in Rusya'yı, ulusal gurur ve birlik kaynağı olarak imparatorluk geçmişine dayanan müthiş bir küresel güç olarak yansıtmaya çabasını vurgulamaktadır. Bununla beraber, Kırım'ın Rusya Federasyonu'na

katılmasına ilişkin antlaşmanın imzalanması, eski imparatorluk topraklarının geri alınmasının Rusya'nın gücünü ve etkisini arttırmak için gerekli görüldüğü Velikorus ideolojisinin jeopolitik hedeflerini sembolize etmektedir. Bu eylem, Rusya'nın Kırım'la olan tarihî bağlarını güçlendirmekte ve Velikorus ilkeleri doğrultusunda etki alanını genişletme kararlılığını göstermektedir. Dahası, Putin'in güneydoğu Ukrayna'da Rusça konuşan vatandaşların haklarını korumaya odaklanması, Velikorus ideolojisinin önemli Rus nüfusuna sahip bölgeler üzerindeki nüfuzunu sürdürme vurgusuyla örtüşmektedir. Putin bu bireylerin haklarını savunarak Rusya'nın sınırlarının ötesindeki Rus çıkarlarının koruyucusu olma konumunu sağlamlaştırmaya çalışmakta ve Velikorus'un yayılcı eğilimlerini devam ettirmektedir. Putin, Rusya'nın iç ve uluslararası meselelerine yön verirken, Velikorus ideolojisi yol gösterici bir güç olmaya devam etmekte ve ülkenin yörüngesini emperyal geçmişi ve özelemleri doğrultusunda şekillendirmektedir.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Biryukov, Sergey V., “K Novım Konturam ‘Russkogo Proekta’”, *Voprosı Natsionalizma*, 1/33, (2021), s.102-113.
- Blakkisrud, Helge, “Blurring the boundary between civic and ethnic: The Kremlin’s new approach to national identity under Putin’s third term”, *The New Russian Nationalism: “Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000-2015”*, ed. Pål Kolstø, Helge Blakkisrud, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016, s. 249-274.
- Bugrov, Konstantin D. – Sokolov, Sergey V., *İstoriya Rossii: Kratkiy Kurs*, İzdatelstvo Uralskogo Universiteta, Yekaterinburg 2018.
- Çaşın, Mesut H. – Derman, Giray S., *Rus Dış Politikasındaki Değişim ve Kremlin Penceresinden Yeni Ufuklar*, SRT Yayınları, İstanbul 2016.
- Dontsev, Sergey P., “Prezident v Sisteme Gosudarstvenno-konfessionalnih Otnoşeniy Sovremennoy Rossii”, *Politicheskie Nauki*, 4, (2019), s. 216-239.
- Kılavuz, İdil T. “Sovyetler Birliği’nde Rus Milliyetçiliği ve Rus Millî Kimliğinin Gelişimi”, *Siyasal: Journal of Political Science*, 26/2, (2017), s. 79-110.
- Kurat, Nimet A., *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Laruelle, Marlene, *The “Russian World:” Russia’s Soft Power and Geopolitical Imagination*, Center on Global Interests, Washington 2015.
- Light, Margot, “Nationalism and Identity in the former Soviet Union”, *METU Studies in Development*, 27/3, (2000), s. 45-62.
- Marçukov, Andrey V., *Ukrainskoe Natsionalnoe Dvijenie. USSR. 1920-1930-e Godı*, Nauka, Moskva 2006.
- Markowitz, Fran, “Not Nationalist: Russian Teenagers’ Soulful A-Politics”, *Europe-Asia Studies*, 51/7, (1999), s. 1183-1198.
- Martsinkeviç, Yuliya A., “Pravoslavnyaya Tserkov i Pravitelstvennaya Politika Rossii v Posledney Çetverti XIX Veka”, *Vesnik MDPU imya İ.P. Şamyakina*, 1/16, (2007), s. 62-66.
- Miller, Aleksey, “Natsionalnaya İdenitiçnost na Ukraine: İstoriya i Politika”, *Rossiya v Globalnoy Politike*, 20/4, (2022), s. 46-65.
- Oushakine, Serguei A., *The Patriotism of Despair: Nation, War, and Loss in Russia*, Cornell University Press, Ithaca 2009.
- Schäffne, Christina –Wenden Anita L., *Language & Peace*, Routledge, London 1995.
- Sorenson, Thomas C., “Pobedonostsev’s Parish Schools: A Bastion against Secularism”, *Religious and Secular Forces in Late Tsarist Russia: Essays in Honor of Donald W. Treadgold*, ed. Charles E. Timberlake, University of Washington Press, Seattle 1992, s. 185-205.
- Sperling, Valerie, “Making the Public Patriotic: Militarism and Anti-militarism in Russia”, *Russian Nationalism and the National Reassertion of Russia*, ed. Marlene Laruelle, Routledge, London 2010, s. 218-271.
- Şevçenko, Vladimir N., *Jiznesposobnost Rossiyskogo Gosudarstva kak Filosofsko-Politicheskaya Problema*, İF RAN, Moskva 2006.
- Tolz, Vera, *Inventing the Nation – Russia*, Oxford University Press, Oxford 2001.
- Tsipin, Vladislav vd., *İstoriya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi*, Prosvetşçenie, Moskva 2017.
- Van Dijk, Teun A., “Critical Discourse Analysis”, *The Handbook of Discourse Analysis*, ed. Deborah Schiffrin vd., Blackwell Publishers Ltd, Oxford 2015, s. 466-485.

- Van Dijk, Teun A., *News as Discourse*, Lawrence Erlbaum Associates Inc., Hillsdale 1991.
- Van Dijk, Teun A., “The Interdisciplinary Study of News as Discourse”, *A Handbook of Qualitative Methodologies for Mass Communication Research*, ed. Nicholas W. Jankowski – Klaus B. Jehsen, Routledge, London 1991, s. 108-120.
- Yergin, Daniel – Gustafson, Thane, *Russian 2010: And What it Means for the World*, Nicholas Brealey Publishing, London 1994.
- Yeşilot, Okan, “The Crimean Crisis in the Context of New Russian Geopolitics”, *Insight Turkey*, 16(2), (2014), s. 167-181.
- Yeşilot, Okan – Özdemir, Burcu, “Turkish-Russian Relations in the Putin Era”, *Contemporary Turkish-Russian Relations from Past to Future*, ed. İlyas Topsakal – Ali Askerov, Istanbul University Press, Istanbul 2021, s. 27-38.
- Zevelev, İgor, *Russia and Its New Diasporas*, United States Institutes of Peace Press, Washington 2001.
- Elektronik Kaynaklar**
- DW, “Spravka: ‘Russkiy Proekt’ i ego 10 russkih voprosov”, <https://www.dw.com/ru/справка-русский-проект-и-его-10-русских-вопросов/a-2377339>, [Erişim Tarihi: 29.04.2024].
- Gayda, Fedor “Konservatori i parlament: proekt reform Gosudarstvennoy dumı v 1907-1917 godah.”, <https://politconservatism.ru/articles/konservatory-i-parlament-proekty-reformy-gosudarstvennoj-dumy-v-1907-1917-godah> [Erişim Tarihi: 14.04.2024].
- Govorit Moskva, “Putin nadeetsya, što 100-letie revolyutsii podvedyot čertu pod raskolom obščestva”, <https://govoritmoskva.ru/news/139839/> [Erişim Tarihi: 15.04.2024].
- Gudkov, Lev, “Novogodniy balans: Posle stabilnosti”, <https://www.vedomosti.ru/newspaper/articles/2008/12/30/novogodniy-balans-posle-stabilnosti>, [Erişim Tarihi: 19.04.2024].
- KremlinRussia, (12.12.2012): <https://x.com/KremlinRussia/status/278.777.5716829429769> [Erişim Tarihi: 11.03.2024].
- KremlinRussia, (04.11.2013): <https://x.com/kremlinrussia/status/397.358.781434044417> [Erişim Tarihi: 11.03.2024].
- KremlinRussia, (18.03.2014): <https://x.com/KremlinRussia/status/445.893.253993603072> [Erişim Tarihi: 11.03.2024].
- KremlinRussia, (20.11.2014): <https://x.com/KremlinRussia/status/535.440.561264926720>, [Erişim Tarihi: 11.03.2024].
- KremlinRussia, (28.07.2015): <https://x.com/KremlinRussia/status/626.047.373790289920>, [Erişim Tarihi: 13.03.2024].
- KremlinRussia, (20.11.2014): <https://x.com/KremlinRussia/status/102.317.1921318473733>, [Erişim Tarihi: 12.03.2024].
- KremlinRussia, (28.07.2018), <https://x.com/KremlinRussia/status/102.317.1921318473733>, [Erişim Tarihi: 17.02.2024].
- KremlinRussia, (12.07.2021), <https://x.com/KremlinRussia/status/141.458.9341414875136>, [Erişim Tarihi: 18.03.2024].
- Nezavisimaya, “Rossiya na rubeje tısayeletiy”, https://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html, [Erişim Tarihi: 29.04.2024].
- President of Russia, “Annual Address to the Federal Assembly of the Russian Federation”, <http://www.en.kremlin.ru/events/president/transcripts/22494>, [Erişim Tarihi: 25.07.2024].

- Prezident Rossii, “Statya Vladimira Putina ‘Ob istoričeskom edinstve russkih i ukraintsev’”, <http://www.kremlin.ru/events/president/news/66181>, [Erişim Tarihi: 18.03.2024].
- Prezident Rossii, “Otkrıtiye pamyatnika Aleksandru I”, <http://kremlin.ru/events/president/news/47044>, [Erişim Tarihi: 14.03.2024].
- Prezident Rossii, “Podpisan Dogovor o prinyatii Respubliki Kırım v Rossiyskuyu Federatsiyu”, <http://www.kremlin.ru/events/president/news/20604>, [Erişim Tarihi: 11.03.2024].
- Prezident Rossii, “Poslanie Prezidenta Federalnomu Sobraniyu”, <http://kremlin.ru/events/president/news/17118>, [Erişim Tarihi: 26.04.2024].
- Prezident Rossii, “Pozdravleniye Aleksandru Lukaşenko po sluçayu Dnya edineniya narodov Rossii i Belarusi”, <http://kremlin.ru/events/president/news/51630>, [Erişim Tarihi: 18.03.2024].
- Prezident Rossii, “Priyom po sluçayu tısayeçetiyu prestavleniya svyatogo ravnoapostolnogo knyazya Vladimira”, <http://www.kremlin.ru/events/president/news/50068>, [Erişim Tarihi: 14.03.2024].
- Prezident Rossii, “Pryamaya Liniya s Vladimirom Putinım”, <http://kremlin.ru/events/president/news/20796>, [Erişim Tarihi: 17.03.2024].
- Prezident Rossii, “Vıderjki iz vıstupleniya na tseremonii vruçeniya gosudarstvennih nagrad svyaşçennoslujitelıyam Russkoy pravoslavnoy tserkvi I drugih hristianskih konfessiy”, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21163>, [Erişim Tarihi: 03.05.2024].
- Prezident Rossii, “Vstreça s Raulem Hadjimboy i Anatolıem Bibilovım”, <http://kremlin.ru/events/president/news/58372>, [Erişim Tarihi: 15.03.2024].
- Pyatıy Kanal, “‘Nezavisimaya Gazeta’ opublikovala statyu Vladimira Putina. Rossiya: Natsionalny Vopros”, <https://www.5-tv.ru/news/49995/>, [Erişim Tarihi: 30.04.2024].
- Sabitova, Alina–Anisimova, Nataliya, “U nas net I ne mojet bit nikakoy drugoy obyedinyayuşçey idei, krome patriotizma”, <https://www.kommersant.ru/doc/2907316> [Erişim Tarihi: 14.04.2024].
- Tass.ru, “Kak prohodili inauguratsii prezidentov RF”, <https://tass.ru/info/5180412>, [Erişim Tarihi: 29.04.2024].

RECONSTRUCTING NATIONAL IDENTITY UNDER PUTIN'S LEADERSHIP: THE ROLE OF SOCIAL MEDIA IN PROPAGATING GREAT RUSSIAN IDEOLOGY

Samet YERKÖY*

Vladimir Putin's adoption of the Great Russian philosophy marks a significant shift from modernity to traditional values and cultural identity in Russia. This ideology, drawing on historical themes of nationalism, autocracy, and Orthodoxy, is a deliberate move to assert Russia's uniqueness in the face of perceived Western influence.

However, there are several complex issues associated with the revival of Great Russian ideology. Its consistency with Russia's multicultural reality is questioned, despite its appeal to conservative and nationalist sentiments. What provisions does it make for Russia's diverse ethnic and religious groups? How does it affect interethnic relations and minority rights? Moreover, what impact does it have on Russia's international relations and geopolitical objectives?

The purpose of this study is to investigate the historical foundations and current relevance of Putin's Great Russian policy. The study aims to clarify the challenges of negotiating nationalism, cultural identity, and diversity in contemporary Russia by looking at its ideological underpinnings, socio-political ramifications, and impact on both domestic and foreign affairs.

The study examines how Putin disseminates the Great Russian ideology on Twitter within Russia's social media platforms. It analyzes messages sent from the Russian Presidency's official Twitter account during Putin's third term in office until the end of 2021. This study examined Putin's statements on Twitter to assess how the Great Russian ideology is reflected.

The study employed the method of critical discourse analysis developed by Teun A. Van Dijk. This method of analysis examines how language both reflects and shapes power dynamics, inequalities, and functions within social and political contexts. It draws on insight from various academic disciplines to reveal the meanings that underlie texts, conversation, and content. By analyzing Putin's tweets, this approach focuses on comprehending the ideologies, power dynamics, and disparities embedded within the text, discourse, and content.

When the story of contemporary Russia is examined, it becomes clear that the Great Russian ideology has played a crucial role in shaping the nation's identity and direction. Inspired by

* Ph.D., Istanbul / Türkiye, yerkoysamet@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2682-4986

the imperial traditions of Great Russia, Russia, under Putin's leadership, has embarked on a historic mission to recover its place as a worldwide power center. The idea of Great Russia is being spread across Russian society through a variety of means, including cultural practices and official state channels. This is helping to forge national unity and shape collective memory. Putin's geopolitical maneuvers, utilizing platforms such as the official Presidential Twitter account, combine nationalism, Orthodox values, and geopolitical pragmatism to bring back the previous glory in the complex modern world. Putin's ambitious policies in neighboring regions and his international involvement are reminiscent of Great Russia's imperial aspirations.

However, the propagation of the Great Russian ideology also exposes geopolitical issues and social discord in Russia. As it works to fortify national identity and broaden its sphere of influence, it must contend with issues like identity crises brought on by the fall of the Soviet Union and the need to strike a balance between the legacy of imperialism and modern reality. Russia's position on matters ranging from demographic policies to territorial disputes is influenced by this ideological renaissance, which has consequences for both domestic politics and international relations. Comprehending the subtleties of Great Russian ideology is vital in evaluating Russia's actions in the international arena and managing its position within the dynamic geopolitical landscape.

Following the Soviet Union's collapse, Russia navigated identity challenges, oscillating between its imperial and communist legacies. Adopting Eurasianist ideology similar to Pan-Slavism policies, Russia sought to expand its political power throughout Asia and Europe while simultaneously defending Slavic peoples. Thus, Russia's unionist and imperial past prepared the way for it to reclaim its position as an Asian superpower.

Analyzing the tweets provides insights into how Putin's leadership, guided by Great Russian ideology, influences Russia's strategies. His emphasis on population expansion and demographic initiatives is consistent with Great Russia's objective of enhancing Russian identity. Putin's visits to honor the Romanov Dynasty strengthen Russian identity and Orthodoxy while projecting strength around the world. Great Russia's geopolitical aspirations are demonstrated by actions such as the Crimea deal, which emphasize territory reclamation for Russia's dominance. Russia's influence outside its boundaries is strengthened by its defense of the Russian-speaking communities in southeast Ukraine. Consequently, the tweets show how Putin's actions are shaped by Great Russian ideology, guiding Russia's trajectory in alignment with its imperial past.

In conclusion, the revival of the Great Russian ideology under Putin represents a significant shift in Russia's national identity and geopolitical strategy. This study highlights the intricate relationship between nationalism, cultural identity, and diversity in contemporary Russia, while providing a comprehensive analysis of how Great Russian ideology shapes Russia's internal and external affairs. Understanding this ideology is essential for evaluating Russia's actions on the international stage and navigating the complex geopolitical landscape it inhabits.

MEHMED ŞEMSEDDİN PAŞA’NIN (1855-1917) ŞAHSİ KÜTÜPHANESİ VE BAHÂÎ KİTAPLARI

PERSONAL LIBRARY OF MEHMED ŞEMSEDDİN PASHA (1855-1917) AND BAHÂÎ BOOKS*

Vedat YURT**

Öz

Osmanlı son dönemi münevver bürokratlarından biri olan Mehmed Şemseddin Paşa’nın kitapları, vefatına müteakip oğlu Orhan Şemseddin Bey’e kalmıştı. Mali sıkıntılar yaşayan Orhan Şemseddin Bey, zaruri ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kitapların bir kısmını sattı. Orhan Şemseddin Bey, üç bin kadar el yazması ve basma kitabı da Maarif Nezaretine satmak için teşebbüste bulundu. Doğu’dan Batı’ya değişik kültür havzalarından, Farsça’dan Fransızca’ya farklı dillerden ve tasavvuftan riyaziyata kadar muhtelif konularda koleksiyonlardan kıymetli birçok eseri bünyesinde barındıran kitaplar, Maarif Nezaretinin alım için yeterli bütçesi olmaması nedeniyle satın alınmadı. Orhan Şemseddin Bey’in bu girişiminden sonra; söz konusu kitapların ne kadarının, hangi fiyata, nerelerde satıldığı tespit edilememekle birlikte, bahsi geçen kitapların küçük bir kısmına Türkiye Yazma Eserler Kurumu Millet Yazma Eser Kütüphanesinde ulaştık. Bu makale, yarım asırlık ömrün semeresi bir şahsi kütüphanenin hüzünlü serencamını anlatmanın yanında, Mehmed Şemseddin Paşa’nın entelektüel biyografisine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Makale aynı zamanda kütüphane envanterinin biyografik analiz yapmaya ne kadar imkân verdiğini tartışmaya açmaktadır. Bu çalışmanın önemli sonuçlarından biri de Türkiye’deki en zengin Bâbî/Bahâî koleksiyonunu ortaya çıkarmasıdır.

Anahtar Kelimeler: kütüphane, Mehmed Şemseddin Paşa, Orhan Şemseddin, Bâbî, Bahâî

* Bu çalışma Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı’nda Prof. Dr. Ufuk Gülsoy danışmanlığında hazırlanan *Mehmed Şemseddin Paşa (1855-1917)* adlı doktora tezinden üretilmiştir. Mehmed Şemseddin Paşa’nın kütüphanesinde bulunan bazı kitaplarına ulaşabilmem hususunda gösterdikleri yakın ilgi ve destek nedeniyle Türkiye Yazma Eserler Kurumu Millet Yazma Eser Kütüphanesi Müdürü Melek Gençboyacı’ya, tasnif sürecindeki bilgi ve uzmanlığını paylaşmak suretiyle çok kıymetli bilgiler veren Abdullah Okal’a ve eserlerin dijital suretlerine ulaşmam hususundaki emek ve gayretinden dolayı Gökhan Demirtaş’a müteşekkirim. Söz konusu kütüphane yetkili ve görevlilerinin, hassaten Abdullah Bey’in yardımı olmasa bu makale ortaya çıkmazdı. Kütüphanede bulunan Bahâîlikle ilgili kitapların Şemseddin Paşa ile ilişkisine dair düşünce ve kanaatlerini paylaşan Mahmud Erol Kılıç’a medyun-u şükranım. Makaleyi okuyup, çok değerli eleştirisi, görüş ve önerileriyle makalenin yazım sürecine katkı sağlayan Bilgin Aydın, Birol Ülker ve Uğur Belen’e minnettarım. Söz konusu kitapların katalog eksiklerinin tamamlanması hususundaki yardımları nedeniyle Hakan Yılmaz’a teşekkür ederim.

** Dr., İstanbul / Türkiye, vedatyurt@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5383-8796.

Abstract

After the death of Mehmed Şemseddin Pasha, a prominent intellectual bureaucrat of the late Ottoman period, his personal library was inherited by his son, Orhan Şemseddin Bey. Facing financial difficulties, Orhan Şemseddin Bey sold part of the collection to meet his basic needs. He also attempted to sell approximately three thousand manuscripts and printed books to the Ministry of Education. However, the Ministry was unable to purchase the collection due to budget constraints. The books, which included valuable works from a wide range of cultural zones, languages (from Persian to French), and subjects (from Sufism to mathematics), were dispersed. Although it is unclear how many books were sold, at what price, or to whom, a small portion of the collection can be traced to the Millet Manuscript Library of the Türkiye Manuscripts Institution. This article aims to shed light on the tragic fate of this personal collection, which represented the intellectual accumulation of a lifetime, and to contribute to the intellectual biography of Mehmed Şemseddin Pasha. Additionally, it explores the extent to which library inventories can support biographical analysis. One of the article's key findings is the discovery of the richest Babi/Bahai collection in Türkiye.

Keywords: library, Mehmed Şemseddin Pasha, Orhan Şemseddin, Babi, Bahai

Giriş

Çerkes sürgünleri ile küçük yaşta Kafkasya'dan Anadolu'ya gelen Mehmed Şemseddin Bey'in (1855-1917) ailesi 1864'te Manyas civarlarına iskân edildi. Mehmed Şemseddin Bey eğitim hayatına Fatih'te Hafız Paşa Sıbyan Mektebinde başladı, Fatih ve Beşiktaş Rüştüye mekteplerinden sonra Mahrec-i Aklama devam etti. 1878'de Mekteb-i Sultaniyi, 1880'de Mekteb-i Mülkiyeyi birincilikle bitirdi. Şemseddin Bey, 1878-1880 yıllarında Mekteb-i Sultanide Türkçe ve Mekteb-i Mülkiyede Hendese muallimliği yaptı. Haziran 1880'de Mabeyn-i Hümayun Kitabesinde memur olan Şemseddin Bey'in bu ilk devlet görevi, Eylül 1883'e kadar devam etti. 1886'da Atina Sefareti Başkâtibi olarak başladığı Hariciye Nezareti bünyesinde, 1887-1892 arasında Umûr-ı Şehbenderî Müdürü, 1892-1894 arası Bükreş Sefiri olarak görev yaptı. Bükreş dönüşü kısa süre Hariciye Nezareti Müsteşar Muavinliği yapan Şemseddin Bey, Kasım 1894'te Tahran Sefiri oldu. Nasırüddin Şah'ın suikast sonucu öldürülmesi üzerine 9 Mayıs 1896'da azledilen Şemseddin Bey'in yerine Münif Paşa atandı. Şemseddin Bey, Haziran 1896 ile Mayıs 1897 arasında Van Valiliği yaptı. Eylül 1897'de ikinci kez Tahran Sefaretine atanan Şemseddin Bey, bu görevini Şubat 1908'de azledilene kadar sürdürdü. İran'da Nasırüddin Şah'ın son dönemlerinde, Muzafferüddin Şah'ın saltanatının tamamında ve Muhammed Ali Şah'ın ilk dönemlerinde Tahran Sefiri olarak görev yaptı. Bu görevi esnasında İran meşrutiyetinin etkili bir sefir-i kebir-i oldu. II. Meşrutiyet sonrasında kısa süreli Memurin-i Mülkiye Komisyonu Başkanlığı yapan Şemseddin Bey, Kâmil Paşa hükümetinde, Eylül 1908-Şubat 1909 arası Evkaf Nazırlığında bulundu. 16 Ekim 1912'de Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanı olarak atanan Şemseddin Bey, 20 Ekim 1912'de vezaret rütbesi aldı ve Şemseddin Paşa oldu. Şemseddin Paşa'nın Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanlığı 24 Ağustos 1915'e kadar devam etti. 26 Aralık 1917'de vefat eden Şemseddin Paşa, Sahrayıcedit mezarlığında metfundur.

Şemseddin Paşa, Arapça, Farsça ve Fransızca'yı iyi derecede bilmekte, anadili Çerkesçe yanında Almanca'yı da konuşabilmekteydi. Şemseddin Paşa iyi yetişmiş bir Osmanlı bürokratu olması yanında, dinî/tasavvufî konulardaki yetkinliği ve ilmî derinliği ile dikkat çeken bir şahıstı. Doğu ve Batı kültürlerini bilen, ilim/irfan sahibi bir âlimdi. Son dönem Osmanlı tasavvuf erbabının önemli figürlerinden Fatih Türbedarı Ahmed Amiş Efendi ile özel bir yakınlık ve muhabbet tesis etmiş ve Amiş Efendi'nin dar çevresinde yer almıştı. Şemseddin Paşa, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin düşünce dünyası ve felsefesine vâkıf ender âlimlerdendi, *Füsus* okutabilecek birikim ve derinliğe sahipti. Buna rağmen Melami meşrep yapısı sebebiyle, dinî alanda eser vermemiş ve derinliğinden hakkıyla istifade edilememişti. Şemseddin Paşa'nın şahsiyetinin bir diğer önemli boyutu Çerkes kimliğiydi. Çerkes Teavün Cemiyetinin üyesi olan Şemseddin Paşa'nın, Çerkes alfabesi üzerine yazdığı "Çerkez Hattı Yâhud Hatt-ı Umûmî" isimli bir telifi bulunmaktadır.¹

Eski dönemlerden beri belli bir gelir seviyesine sahip Osmanlı seçkinleri, gelirlerinin bir kısmını kitaplara harcamış ve ölümlerini müteakip geriye bıraktıkları servetlerinin içinde kitaplar nitelik ve nicelik açısından önemli bir yer tutmuştur.² Bu kitaplar zamanla ciddi bir miktara ulaşıp kütüphane hüviyetine kavuşmuştur. Özel kütüphaneler farklı zaruretler dolayısıyla, sahipleri veya sahiplerinin vefatına müteakip varisleri tarafından satılmak ya da bağışlanmak istenmiştir.³ Mehmed Şemseddin Paşa'nın kütüphanesi de aynı mukadderatı yaşamış ve el değiştirmek durumunda kalmıştır. Şemseddin Paşa'nın entelektüel ilgi ve merakı nedeniyle, içinde ana kaynak ve temel eserleri muhtevî koleksiyonları bulunan kütüphanesi, Paşa'nın vefatına müteakip oğlu Orhan Şemseddin Beye kalmış ve oğlu tarafından satılmak istenmişti. Makalenin ilk kısmında, kütüphanenin el değiştirme sürecine odaklanılacaktır. Sonrasında Millet Yazma Eser Kütüphanesinde bulunan kütüphane envanteri tetkik edilecektir. Söz konusu kitaplar üzerinden Şemseddin Paşa'nın entelektüel biyografisine ışık tutulması amaçlanmaktadır. Daha önemlisi bu envanter vesilesiyle Türkiye'deki en zengin Bâbî ve Bahâî koleksiyonu ortaya çıkarılmış olacaktır.

Şahıs kütüphanelerinin biyografi çalışmaları için çok kıymetli hazineler olduğunda şüphe yoktur. Fakat bu kitapları otobiyografik mülahazaların nesnesi⁴ olarak görmek ihtiyatla yaklaşılması gereken bir durumdur. Özel kütüphanelerde bulunan kitapların, bu kitapların sahibi olan şahısların zihin ve düşünce dünyasını ne kadar temsil ettiği meselesi tartışmaya açık bir husustur. Daha ziyade tereke defterlerinden çıkan kitaplar üzerinden, dönemin kitap kültürü

1 Mehmed Şemseddin Paşa hakkında daha detaylı bilgi için bk. Vedat Yurt, *Mehmed Şemseddin Paşa (1855-1917)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2024.

2 Erol Özvar, "Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği", *Sahn-ı Semândan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî eserler XVII. yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar ve Ali Fikri Yavuz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 30-31.

3 Hakan Anameriç, "Osmanlı Devleti'nde Satın Alınan Özel Kütüphaneler/Koleksiyonlar: Belgesel-Metodolojik Bir İnceleme", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 40/S. 70, (2021), s. 280.

4 Beşir Ayvazoğlu, "Kütüphane bir nevi otobiyografidir!", Nadirkitap, <https://www.nadirkitap.com/besir-ayvazoglu-roportaji-blog67.html> [Erişim tarihi: 25.01.2024]

ve okuma ilgisine dair tespitler yapmak, şahısların entelektüel biyografilerini yazmak veya zenginleştirmek mümkün olabilmıştır.⁵ Bahsi geçen çalışmalar, durum tespiti yapmış fakat istisna çalışmalar haricinde, kitap ve düşünce dünyası ilişkisine dair bir değerlendirme yapma iddiasında olmamışlardır.⁶ Bu çalışmanın bir diğer amacı kitap-zihniyet dünyası ilişkisini sorgulamaktır. Çalışmanın sonuç kısmında, söz konusu kitapların Şemseddin Paşa'ya dair biyografik analiz yapmaya ne kadar imkân verdiği üzerine mütalaalarda bulunulacaktır. Yukarıda da ifade edildiği üzere Mehmed Şemseddin Bey'in vezaret rütbesi almak suretiyle Paşa olması, 20 Ekim 1912 tarihindedir. Kütüphanenin teşekkül süreci ve kitaplarda mülkiyet kayıtlarının bulunduğu dönem söz konusu tarihten öncedir. Makale Mehmed Şemseddin Bey'in bütün hayatını konu ettiğinden kendisinden Paşa olarak bahsedilmektedir.

Kütüphanenin Serencamı

Orhan Şemseddin Bey'in, babasının vefatının üzerinden henüz bir yıl geçmişken 7 Ocak 1919'da Maarif Nezaretine yazdığı arzuhal, Mehmed Şemseddin Paşa'nın kütüphanesine dair önemli bilgiler vermektedir.⁷ Arzualin ekinde kitapların ismi ve kitaplara dair bazı tafsilatı içeren iki adet defter olduğu belirtilmiş ise de bahsi geçen defterler yazı ekinde bulunamamış, ilgili fonda yapılan aramalarda da defterlere tesadüf edilememiştir. Orhan Şemseddin Bey'e babasından miras olarak üç bin cilt Arapça, Farsça ve Fransızca kitap kalmıştı. Orhan Şemseddin Bey'in dokuz aydır bir han odasında muhafazasına çalıştığı kitaplar, rutubetten çürüme

- 5 Lajos Fekete, "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi", çev. Sadrettin Karatay, *Belleten*, C. 29/S. 116 (1965), s. 634-638; Filiz Dıgıroğlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfehanî ve Terekesi", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 49 (2017), s. 295-296, 312-315; Henning Sievert, "Eavesdropping on the Pasha's Salon: Usual and unusual Reading of an Eighteenth-Century Ottoman Bureaucrat", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 41 (2017), s. 159; Serap Sunay, "Bir Hanedan Damadının Yaşam Tarzı ve Standardı: Ahmed Fethi Paşa'nın Terekesi", *Belleten*, C. 84/S. 300 (2020), s. 768-771; Hüseyin Sarıkaya, "Selef-Halef İki Vak'anüvis Sa'dullah Enverî ve Halil Nürî'nin Terekeleri Mukayeseli Bir İnceleme", *Belleten*, C. 86/S. 305 (2022), s. 192-195; Mustafa Birol Ülker, "Gazeteci ve Matbaacı Selim Fâris Şidyâk'ın Terekesi", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan: Edebiyat ve Tasavvuf – Kütüphanecilik ve Arşivcilik, II. Cilt*, Ülke Yayınları, İstanbul 2014, s. 1141-1143, 1151-1152; Talip Mert, "Üsküdar Mevlevihanesi Şeyhi Hattat Zeki Dede (1821-1881)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X, 19-20-21 Ekim 2018, Bildiriler, III. Cilt*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2019, s. 87, 89; M. Şükrü Hanioglu, *Atatürk Entelektüel Biyografi*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2023, s. 14-20; Abdullah Burak Çelikten, *Abdürrezzak Bâhir Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1730?-1781)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022, s. 72-80; Ekrem Saltık, *Bir Gazetecinin 'Muhibbân-ı Kütüp' Olarak Portresi ve S. M. Tevfik Kütüphanesi, Türk Kütüphaneciliği*, C. 34/S. 2 (2020), s. 213-217, 221; Fatma Akın, "Beşiktaş Muhafızı Yedi Sekiz Hasan Paşa'nın Vakıf Kütüphanesinin ve Düşünce Dünyasının Bir Değerlendirmesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 22/S.2 (2021), s. 639-641; Temel Öztürk, "Trabzon Valisi Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın (1739-1742) Kitap Kültürü", *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı, C. II*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 216, 229; *Osmanlı Kitap Kültürü Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, ed. Berat Açıl, İlem Yayınları, İstanbul 2020.
- 6 M. Şükrü Hanioglu'nun, *Atatürk Entelektüel Biyografi*, çalışması kitap ve düşünce dünyası ilişkisine dair derinlikli analizleriyle kıymetli bir çalışmadır. Hanioglu eserinde, bu ilişkiyi sorgulamayı mümkün kılan zengin kaynaklardan azami derecede istifade etmiştir. Bk. *age.*, s. 14-15, 18. *Osmanlı Kitap Kültürü Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* eserindeki makaleler, sahip olunan ve okunan kitaplardaki derkenar notlarının eser telif etmek kadar değerli olduğunu ve çok önemli otobiyografik veriler içerdiğini göstermesi anlamında oldukça kıymetlidir.
- 7 BOA, MF.AL.Y., 134/26, 7 Kanunisani 1335/7 Ocak 1919.

tehlikesine maruz kalmaktaydı. Kırk senelik bir sürede İran, Hint, Mısır ve Avrupa'dan tedarik edilmiş kitaplardan oluşan kütüphanede; tasavvuf, Arap ve Fars Edebiyatı, tıp ve riyaziyata dair kaynak eserleri ihtiva eden koleksiyonlar vardı. Orhan Şemseddin Bey, bu değerli eserlerin istifade edilmekten uzak kalmasına ve harap olmasına razı olamayacağından bahisle, hüsnü muhafazasını temin için ehline devretmek istemekteydi. Orhan Şemseddin Bey arzuhalinde, özellikle Darülfünun Kütüphanesine layık olacağını düşündüğü kitapların, tetkik edilmek suretiyle, takdir edilecek bir fiyatla Maarif Nezaretince satın alınmasını talep etmişti.

Orhan Şemseddin Bey, Maarif Nezaretine yazdığı arzuhal ile birlikte, talebini dönemin Maarif Nazırı Rızâ Tevfik'e hususi bir mektup yazmak suretiyle de iletmişti.⁸ Kütüphanenin Maarif Nezareti tarafından satın alınmasını temin maksadıyla yazılan bu mektup vesilesiyle, kütüphane hakkında daha fazla malumata sahip olmaktayız. Birlikte büyüdüğü kütüphaneden ayrılmanın kendisine hüznü verdiği söyleyen Orhan Bey, farklı zaruretler sebebiyle bu kararı vermeye mecbur kalmıştı. Kitapların han odasına nakli, dokuz ay önce, evini elinden çıkarmasını müteakip gerçekleşmişti. Nem ve rutubet kitaplara zarar vermeye başlamıştı, yangın ve afet tehlikesi bulunmaktaydı. Kitapların han odasında muhafazasında ısrar edilmesi, kitapların ciddi zarar görmesine neden olabilecekti.

Yeter miktarda geçim genişliği olsa bu kitapları umumi kütüphanelerden birine hibe etmekte tereddüt göstermeyeceğini söyleyen Orhan Bey, asgari geçimini temin edebilmek için kitapların bir kısmını satmak durumunda kaldığını beyan ettikten sonra “zannımca içerde hala mühim âsâr var” diyerek kütüphanede bulunan kitap koleksiyonuna ilişkin daha fazla detay vermektedir. Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin bütün eserlerinin bulunduğu tasavvuf koleksiyonu çok zengindi, edebiyat kısmı tasavvuf koleksiyonundan aşağı kalmazdı. Bahâîlikle ilgili kitaplar, Bâb ve Bahâullah külliyatı, İran'da bile müntesiplerinden başkasının tedarik edemeyeceği, başka hiçbir kütüphanede bulunamayacak kadar zengindi. Riyaziye koleksiyonunda Newton, Laplace, Lagrange, Arago gibi meşhur müelliflere ait iki yüz cilt kadar Fransızca kitap vardı ve bir o kadar da tıp kitabı bulunmaktaydı. Kitapların hepsi ciltli olmakla birlikte Fransızca kitapların ciltleri çok daha orijinal ve güzeldi.

Oldukça kıymetli eserlerden müteşekkil kütüphanenin, Darülfünun Kütüphanesine layık olduğu düşüncesinde olan Orhan Bey, kütüphanenin Maarif Nezaretince satın alınması için Rızâ Tevfik'in talimat ve desteğini talep etmekteydi. Eğer bu seneki bütçe yetersiz kalırsa, takdir edilecek fiyatın daha sonra ödenmesinin mümkün olduğunu, gerçek değerinin altında bir fiyata dahi razı olabileceğini söylemekteydi. Orhan Şemseddin Bey mektubunu, talebinin kabul edilmesi beklentisi ve sürecin bir an evvel neticelenmesi temennisiyle sonlandırmıştı.

Maarif Nezaretine yazılan söz konusu arzuhal üzerine 27 Ocak 1919'da yapılan derkenarla, kitapların tetkik ettirilerek, kıymet takdirlerinin yapılması istendi. Yazı, konunun uzmanlarından müteşekkil bir heyet kurulması maksadıyla Darülfünun Müdüriyetine gönderildi.⁹ 18 Şubat

8 BOA, MF.ALY., 128/111, lef 1, bilâ tarihli mektup.

9 BOA, MF.ALY., 134/26, 27 Kanunisani 1335/27 Ocak 1919.

1919'da yazılan yazı ile durumun bir an evvel neticelendirilmesi istendi.¹⁰ Arapça ve Türkçe kitapların kıymet tespiti Beyazıt Kütüphane memuru Hafız İsmail Efendi'ye¹¹, Fransızca kitapları ise sahaflara yaptırıldı. 26 Nisan 1919'da Arapça ve Türkçe kitaplara 496 lira 44 guruş, Fransızca eserlere 566 lira 30 guruş, el yazması kitaplara ise 869 lira olmak üzere toplam 1931 lira 74 guruş fiyat takdir edildi. Söz konusu kitaplar Maarif Nezareti bütçesinde karşılık olmadığı için satın alınamadı.¹²

Mehmed Şemseddin Paşa'nın kütüphanesine ilişkin önemli bir diğer malumatı Osman Nuri Ergin vermektedir. Ergin, Paşa'nın varislerince Fatih Millet Kütüphanesine satılmış olan kitaplardan, Paşa'nın kütüphanesinde bulunan Bahâîliğe dair kitaplar bağlamında bahsetmektedir.¹³ Bu bilgi ışığında Millet Kütüphanesi ile iletişime geçilmiş ve Mehmed Şemseddin Paşa'nın kütüphanesinden bir kısım kitaplara ulaşılmıştır.

Kütüphanede, Mehmed Şemseddin Paşa'nın kütüphanesi ile ilişkili olduğu değerlendirilen kitapları iki başlıkta toplamak mümkündür. Birincisi Mehmed Şemseddin Paşa'nın şahıs mührü ve mülkiyet kayıtlarını üzerinde taşıyan ve Mehmed Şemseddin Paşa'ya aidiyeti kesin olan kitaplar. İkincisi ise Mehmed Şemseddin Paşa'ya aidiyetlerine dair bir işaret bulunmamakla birlikte Bâbî ve Bahâî öğretisi ile ilişkili olan kitaplardır. Ali Emiri Arabi koleksiyonuna ait 1925 yılında hazırlanmış kütüphane defterinde, 4484-4526 numaralar arası 43 kitap, "Bâbî ve Bahâî Kitapları" başlığı altında listelenmiştir. Söz konusu kitaplardan bazıları (4497-4, 4511-2, 4514-9, 4520-5) birden fazla risaleden oluşmaktadır.

Mehmed Şemseddin Paşa'ya Aidiyeti Kesin Olan Kitaplar

Kütüphanede bulunan en kıymetli eserlerden biri 1566 (H. 974) istinsah tarihli yazma bir eser olan *Tezkiretü'l-Evliyâ'* dır. *Tezkiretü'l-Evliyâ'*, talik yazı türü ile yazılmış Farsça biyografi ve tasavvuf kitabıdır. Eserde, "Tahran fi 14 Zilkade sene 1324(30 Aralık 1906) Şemseddin" şeklinde Mehmed Şemseddin Paşa'ya ait mülkiyet kaydı ve aynı zamanda şahıs mührü bulunmaktadır. Mühürde, "Mehmed Şemseddin sene 1322(1904) bin Osman bin Hasan bin Zekeriya bin

10 BOA, MF.ALY., 128/111, lef 2, 18 Şubat 1335/18 Şubat 1919.

11 İsmail Saib Sencer (1873-1940) olmalıdır. Kendisinin "*ayaklı kütüphane*" olarak adlandırılmış olmasına rağmen eser vermemesi sûfi anlayışı ve Melami meşrep oluşuyla ilişkilendirilmiştir. Bk. A. Azmi Bilgin, "İsmail Saib Sencer", *DİA*, C. 23, s. 123. Sencer, bu yönü ile Şemseddin Paşa'ya benzer bir şahıstır, zira Şemseddin Paşa'nın da İslami İlimler sahasındaki vukufiyetine nazaran sadece *Çerkez Hattı veya Hatt-ı Umûmi ve Hesâb-ı Nazarî* adıyla iki teknik telifi bulunmaktadır.

12 BOA, MF.ALY., 134/26, 30 Nisan 1335/30 Nisan 1919. Darülfünun Kütüphanesi, Cumhuriyetin ilk yıllarında, önce Medresetü'l – Kuzat olarak kullanılan binaya nakledilmişti. Aynı dönemde Yıldız Sarayı'ndan getirilen çok sayıda kitap ve satın almalarla zenginleştirilen kütüphane, günümüzde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir. Her ne kadar bütçe yetersizliği nedeniyle kitapların satın alınması uygun görülmemişse de kitapların Nadir Eserler Kütüphanesi koleksiyonlarında bulunup bulunmadığını teyit için kütüphane yetkilileri ile iletişime geçilmiş ve söz konusu kütüphane koleksiyonlarında böyle bir kayıt bulunmadığı bilgisi alınmıştır.

13 Osman Ergin, *Balikesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti*, Kenan Basımevi, İstanbul 1942, s. 267.

el-Hac Muhammed el-Diğ el-Kafkasi” yazmakta olup Paşa’nın dört nesil öncesine dair şeceresi verilmektedir.¹⁴

Attâr’ın ölümünden kısa süre önce 1220 yılında tamamladığı *Tezkiretü’l-Evliyâ*, Cafer-i Sâdik’tan başlayıp Hallâc-ı Mansûr ile son bulan ve toplam yetmiş iki velîye ait biyografi, menkıbe ve sözleri muhtevi bir eserdir. Kendisinden önce yazılan benzer eserlerden, menkıbelerin tasavvuf anlayışına daha uygun kaydedilmesiyle farklılaşan, daha sade ve anlaşılır bir üsluba sahip olan söz konusu eser büyük ilgiye mazhar olmuştur.¹⁵ *Tezkiretü’l-Evliyâ*, evliya menkıbelerini içeren eserlere ve söz konusu türe ad olmuş ve haleflerini muhteva yönünden etkilemiştir.¹⁶ Türkler arasında rağbet görmüş, farklı dönemlerde muhtelif Türkçe tercümeleleri yapılmıştır.¹⁷

Mevlana’dan Sa’dî’ye, Molla Câmî’den Hâfız’a kadar birçok İranlı şair ve mutasavvıfa önderlik eden Attâr (1142[1145?]-1221), farklı nazım türlerini kullanmakla birlikte mesnevi ve gazelleri ile maruftur.¹⁸ Kütüphanede Ferîdüddin Attâr’a ait olan bir diğer eser *Hüsrevnâme*’dir. Yazma bir eserin tıpkı basımı olan kitap üzerinde, “Tahran fi 15 Receb 1317 (19 Kasım 1899)” şeklinde Mehmed Şemseddin Paşa’ya ait mülkiyet kaydı bulunmaktadır.¹⁹ *Hüsrevnâme*, Ferîdüddin Attâr’ın tasavvufi olmayan tek mesnevisi olup Rum Kayserinin oğlu Hüsrev ile Hûzistan Şahı Gül arasında geçen aşkı konu etmektedir.²⁰

Kütüphanede sûfî evliya biyografilerine dair diğer iki önemli eser Abdurrahman Câmî’ye aittir. Bu eserlerden ilki, *Nefehâtü’l-üns Ma’a Havâşî-i Müfîd*, talik yazı türü ile yazılmış Farsça biyografi kitabıdır. Eserde, “fi selh-i Muharrem sene 1323 (6 Nisan 1905) Şemseddin” şeklinde Mehmed Şemseddin Paşa’ya ait mülkiyet kaydı bulunmaktadır.²¹

Abdurrahman Câmî, Ali Şîr Nevâî’nin isteği üzerine, Hâce Abdullah-ı Herevî’nin *Tabakatü’s-sûfiyye* adlı eserini sadeleştirip yeniden telif etmişti. Câmî, tam adı *Nefehâtü’l-üns min hazarâti’l-kuds* olan eserini, söz konusu tercüme yeni sûfî biyografileri eklemek suretiyle 1478 yılında neşretti. 600 civarında sûfnin biyografisini ihtiva eden eser, sûfîlerin müntesibi oldukları tarikat ve tasavvufî hareketleri anlatan bir tasavvuf tarihi kitabıdır. Türk ve İran kültürü açısından oldukça kıymetli bir eserdir.²²

14 Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 114.

15 Reşat Öngören, “Tezkiretü’l-Evliyâ”, *DİA*, C. 41, s. 74-75.

16 Nesibe Kablander, *Ferîdüddin-i Attâr’ın Tezkiretü’l-Evliyâ’sının Türkçe Tercüme Nüshaları Üzerine Mukâyese Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 10.

17 Nesibe Kablander, “Ferîdüddin-i Attâr’ın Tezkiretü’l-Evliyâ’sının Türkçe Tercümeleleri ve Mütercimleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8/S. 41, (2015), s. 197.

18 M.Nazif Şahinoğlu, “Attâr, Ferîdüddin”, *DİA*, C. 4, s. 95-96.

19 Ferîdüddin Attâr, *Hüsrevnâme*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 621.

20 M. Nazif Şahinoğlu, agm., s. 97.

21 Abdurrahman Câmî, Nûrüddîn Abdurrahmân bin Nizameddîn Ahmed bin Muhammed el-Câmî, *Nefehâtü’l-üns Havâşî-i Müfîd*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 108.

22 Süleyman Uludağ, “Nefehâtü’l-Üns”, *DİA*, C. 32, s. 521.

Abdurrahman Câmî'nin diğer biyografi eseri, *Nefehâtü'l-üns Ma'a Silsiletü'z-Zeheb*, talik yazı türü ile yazılmış Farsça biyografi kitabıdır. Eserde “Zilkade sene 1313 (Nisan 1896) Şemseddin” şeklinde Mehmed Şemseddin Paşa'ya ait mülkiyet kaydı bulunmaktadır.²³ Abdurrahman Câmî'ye ait kütüphanede bulunan üçüncü kitap, yazmadan tıpkı basım yapılmış Farsça edebî bir eser olan *Eşi'atü'l-leme'ât*'tır. Eserde, “fi 16 Receb sene 1316 (30 Kasım 1898) Şemseddin” şeklinde Mehmed Şemseddin Paşa'ya ait mülkiyet kaydı bulunmaktadır.²⁴

Horasan'ın Câm şehrinde doğan Abdurrahman Câmî, Nûrüddîn Abdurrahmân bin Nizameddîn Ahmed bin Muhammed el-Câmî (1414-1492), nam-ı diğer Molla yahut Mevlânâ Câmî'nin Türk muhiti ile yakın münasebeti vardır. En önemli eserlerini Farsça yazmakla birlikte eserlerinin tercümesi vesilesiyle Türk Edebiyat ve dinî düşüncesini derinden etkilemiştir.²⁵ Abdurrahman Câmî, Nakşibendî tarikatına mensup samimi bir mutasavvıf olması hasebiyle vahdet-i vücudcu tasavvuf anlayışı ile Nakşibendiyye tarikatı tasavvuf anlayışını kaynaştırmış, “Doğu ve Batı tasavvurlarının sentezini yapmıştır.”²⁶

Kütüphane envanterinde bulunan bir diğer önemli tasavvuf eseri, *Mektûbât-ı İmâm-ı Rabbâni*, talik yazı türü ile yazılmış Farsça bir kitaptır. 1815 (H. 1231) tarihli yazma eserin müellifi İmâm-ı Rabbâni, müstensihi Süleyman b. Mikâil'dir. Eserde, “Tahran fi 28 Zilhicce sene 1323 (23 Şubat 1906) Şemseddin” şeklinde Mehmed Şemseddin Paşa'ya ait mülkiyet kaydı bulunmaktadır.²⁷

Nakşibendilik hakkındaki başlıca kaynak olan *Mektûbât*, İmâm-ı Rabbâni'nin farklı zamanlarda muhtelif kimselere yazdığı 536 mektuptan oluşmaktadır.²⁸ Mektuplar Hindistan'ın dört bir tarafına yayılmış halife ve müntesiplerine dinî, siyasi, içtimai konulara dair inşa edici metinler olarak kaleme alınmıştır.²⁹ “Müceddid-i elf-i sâni (Hicrî II.binyılın müceddidi)” unvanı ile maruf İmâm-ı Rabbâni Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Farûkî es-Sirhindî (1564-1624), Nakşibendiyye tarikatının Müceddidiyye kolunun kurucusudur.³⁰

Kütüphanede *Esâsü'l-iktibâs* gibi mantık ve *Nefâ'isü'l-fünûn fi 'ara'isü'l-'uyûn* gibi ilimler ansiklopedisi türü eserler de bulunmaktadır. *Esâsü'l-iktibâs*, talik yazı türü ile yazılmış Farsça yazma mantık kitabıdır. Eserde, “Tahran 22 Zilhicce 1322 (27 Şubat 1905) Şemseddin” şeklinde

23 Abdurrahman Câmî, Nûrüddîn Abdurrahmân bin Nizameddîn Ahmed bin Muhammed el-Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 109.

24 Abdurrahman Câmî, Nûrüddîn Abdurrahmân bin Nizameddîn Ahmed bin Muhammed el-Câmî, *Eşi'atü'l-leme'ât*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 598.

25 Ömer Okumuş, “Câmî, Abdurrahman”, *DİA*, C. 7, s. 96; Kadir Turgut, *Abdurrahman Câmî, Düşünce ve Eserlerinin Türk Edebiyatına Etkisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 16.

26 Ömer Okumuş, agm., s. 96.

27 İmâm-ı Rabbâni, Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Farûkî es-Sirhindî, *Mektûbât*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 163.

28 Hamid Algar, “*Mektûbât*”, *DİA*, C. 29, s. 12.

29 Ethem Cebecioğlu, “Klâsiklerimiz/VIII el-Mektûbât”, *tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 9, (2002), s. 375.

30 Hamid Algar, “*İmâm-ı Rabbâni*”, *DİA*, C. 22, s. 194.

Mehmed Şemseddin Paşa'ya ait mülkiyet kaydı bulunmaktadır. Müellifi Nasîrüddin Tûsî müstensihî Ebu Nasr el-Kusânî'dir. Üzerinde 3 Muharrem 1304 (29 Ekim 1886) tarihli el yazısı bulunmaktadır.³¹

Nasîrüddin Tûsî, Ebu Ca'fer Nasîrüddin Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî (1201-1274), felsefî kelim geleneğinin önemli temsilcilerinden biri ve Meşşâî felsefesi ile kelamı mezcedenlerin ilkidir. Nasîrüddin Tûsî'nin kendisinden sonra gelen Teftâzânî, Cürçânî, Molla Sadra gibi büyük âlimleri etkileyen ve İslam mantıkçılarından önde gelenleri arasında sayılmasına neden olan önemli eserlerinden bir de *Esâsü'l-iktibâs*'tır.³² Bu kitap, İbn Sînâ'nın *Kitâbü's-Şifâ*'daki mantıkla ilgili ilk dokuz kitabını örnek alıp mantığa dair tüm konuları dokuz bölüm altında toplayan, alanının şaheserlerinden biridir.³³

Nefâ'isü'l-fünûn fi 'ara'isü'l-'uyûn, Muzafferüddin Şah adına sunulmuş bir yazmanın tıpkı basımıdır.³⁴ Müellifi Şemseddin Âmulî (ö. 1352), hakkında Moğol Hakanı Muhammed Olcaytu döneminde Sultaniye şehrinde müderrislik yaptığı bilgisi haricinde fazla bir bilgi bulunmayan İranlı felsefe âlimi ve ansiklopedisttir. Şemseddin Âmulî'nin 1342'de tamamladığı “ilimler ansiklopedisi mahiyetindeki” bu önemli eseri,³⁵ 160 ilim ve disipline ilişkin bilgiler içermekte olup, dönemin tarih ve kültürü için önemli bir kaynaktır.³⁶

Kütüphane Fars Dili ve Edebiyatı açısından da zengindi. *Mecmaü'l-Fusahâ-i Rızâ Kuli Han Hidayet* ve *Mecmaü'l-Fusahâ-i Rızâ Kuli Han Hidayet-II* isimli iki edebî eser üzerinde, “Tahran fi 3 Zilkade 1317 (5 Mart 1900)” şeklinde Mehmed Şemseddin Paşa'ya ait mülkiyet kayıtları ve şahıs mühürleri bulunmaktadır. Mühürlerde “Mehmed Şemseddin bin Osman bin Hasan bin Zekeriya bin el-Hac Muhammed el-Diğ el-Kafkasî” yazmaktadır.³⁷ Muzafferüddin Mirza'nın lalabaşılığını da yapan Müellifi Rızâ Kuli Han (1800-1871), İranlı şair, edebiyat tarihçisi ve devlet adamıdır. *Mecmaü'l-Fusahâ*, “İran şiir tarihinin ana kaynaklarından biridir.”³⁸ Rızâ Kuli Han eserini 1871'de Nasîrüddin Şah adına yazmıştır.³⁹

31 Nasîrüddin Tûsî, Ebu Ca'fer Nasîrüddin Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 589.

32 Agil Şirinov, “Tûsî, Nasîrüddin”, *DİA*, C. 41, s. 438.

33 Ferruh Özpilavcı, “Fatih sultan Mehmed'in Emriyle Molla Hüseyin Tarafından Arapçaya Çevrilen Esâsü'l-İktibâs Fil – Mantık Tercümesi Üzerine Bir İnceleme”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Dergisi*, C. 7/S. 1, (2021), s. 6.

34 Şemsüddin Muhammed b. Mahmûd el-Âmulî, *Nefâ'isü'l-fünûn fi 'ara'isü'l-'uyûn*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 602.

35 Mustafa Çağrıncı, “Âmulî, Şemseddin”, *DİA*, C. 3, s. 100.

36 Ali Ertuğrul, “Allâme Şemsüddin Muhammed b. Mahmûd Âmulî, Nefâ'isü'l-Fünûn fi 'Arâyisi'l-'Uyûn, Tashih: Mirza Ebu'l-Hasan Şa'ranî (C. I ve III) ve Seyyid İbrahim Meyâncî (C. II), İnişârât-ı İslâmiyye, Tahran 1381 / 2002 (2. Baskı), C. I-III”, *Marife*, 6/1, (Bahar 2006), s. 255.

37 Rızâ Kuli Han Hidayet, *Mecmaü'l-Fusahâ*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 619; Rızâ Kuli Han Hidayet, *Mecmaü'l-Fusahâ-II*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 620.

38 A. Naci Tokmak, “Rızâ Kuli Han”, *DİA*, C. 35, s. 64; Serhat Küçük, *XVI. Yüzyıla Ait Bir Tezkiretî'l-Evliyâ Tercümesi (Giriş-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 4-5.

39 Yusuf Öz, “Tezkire”, *DİA*, C. 41, s. 69.

Külliyât-i eş'âr-ı Seyfüddin İsferengî, talik yazı türü ile yazılmış Fars Dili ve Edebiyatı konulu Farsça yazma bir eserdir. Eserde “fi 16 Receb sene 1316 (30 Kasım 1898) Şemseddin” şeklinde Mehmed Şemseddin Paşa'ya ait mülkiyet kaydı bulunmaktadır. Müellifi Seyfüddin İsferengî'dir. İlk varakta tezhipli ve eser isimli zahriyenin altındaki metin eksiktir. Her sayfası kağıtlar yapıştırılarak tamir edildiği görülen nüshanın bu varağının aşırı derecede dağılıp parçalandığı, kurtarılamayacak durumda olduğu anlaşılmaktadır. Eserin son kısmı eksiktir.⁴⁰

Felekü's-sa'âde, Farsça edebî bir eserdir. Muhammed bin Ahmed-i Belhi tarafından yazılıp Nasirüddin Şah'a sunulmuştur. Muhammed Hüseyin Münşi'nin yazma eserden istinsah ettiği nüshanın *Sülaletüs-Saadat* matbaasında Aka Mir Muhammed Bakır tarafından yapılan tıpkı basımıdır. Eserde, “Tahran fi 29 Şaban sene 1322 (8 Kasım 1904) Şemseddin” şeklinde Mehmed Şemseddin Paşa'ya ait mülkiyet kaydı bulunmaktadır.⁴¹ *Mesnevi'l-etfâl*, Mesnevi'den seçme hikayelerden müteşekkil basma bir eserdir. 1891'de (H. 1309) Nasiriye'de Miftah ül-Mülk Mahmud tarafından basılmıştır. Eserde, “Tahran fi 7 Cemaziyelevvel sene 1317 (13 Eylül 1899) Şemseddin” şeklinde Mehmed Şemseddin Paşa'ya ait mülkiyet kaydı bulunmaktadır.⁴²

Kırân-ı sa'deyn'de “Tahran fi 3 Zilkade 1317 (5 Mart 1900)” şeklinde Mehmed Şemseddin Paşa'ya ait mülkiyet kaydı ve şahıs mührü bulunmaktadır. Mühür, *Mecmaü'l-Fusahâ*'da bulunan mührün aynısıdır.⁴³ Aynı mühür *el-Ferec ba'de's-şidde* isimli eserde de bulunmakta olup söz konusu eserde, “Tahran fi 14 Zilkade 1317 (16 Mart 1900)” şeklinde Mehmed Şemseddin Paşa'ya ait mülkiyet kaydı vardır.⁴⁴ *El-Ferec ba'de's-şidde* lügat manası “Sıkıntudan sonra gelen kolaylık, kederden sonra gelen sevinç”⁴⁵ anlamına gelen mensur hikâye külliyaatıdır. Menşei Arap Edebiyatı olmakla birlikte Fars Edebiyatı üzerinden Türk Edebiyatı sahasına geçmiştir.⁴⁶ *Berâhimü'l-'Acem fi kavânîni'l-mu'cem* isimli eserde de “Tahran fi 22 Zilhicce sene 1322 (27 Şubat 1905) Şemseddin” şeklinde Mehmed Şemseddin Paşa'ya ait mülkiyet kaydı bulunmaktadır.⁴⁷

Kütüphanede ayrıca Şemseddin Paşa'nın talebi üzerine yazılmış, müellifi tarafından kendisine hediye edilmiş ve kendisi vasıtasıyla II. Abdülhamid'e takdim edilmek üzere gönderilmiş eserler de bulunmaktadır. *Şerhu Dîvânî 'Alkam*, “Fahl” lakaplı cahiliye devri büyük Arap şairlerinden Alkame b. Abede b. en-Nu'mân el-Fahl et-Temîmî⁴⁸ tarafından 1165'de (H. 561) yazılmıştır. 1902 (H. 1320) istinsah tarihli bu nüsha, Mehmed Şemseddin Paşa'nın Tahran'da bulunduğu

40 Seyfüddin İsferengî, *Külliyât-i eş'âr*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 592.

41 Muhammed bin Ahmed-i Belhi, *Felekü's-sa'âde*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 597.

42 *Mesnevi'l-etfâl*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 600.

43 *Kırân-ı sa'deyn*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 615.

44 *El-Ferec ba'de's-şidde*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 628.

45 <https://lugatim.com/s/FEREC>

46 Sevil Alparlan, “Bir Mensur Hikâye Külliyaatı: El-Ferec Ba'de's-Şidde”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. XIII, [Prof. Dr. Halil Çeçen'e Armağan Özel Sayısı], (2021), s. 159.

47 *Berâhimü'l-'Acem fi kavânîni'l-mu'cem*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 616.

48 Taceddin Uzun, “Alkame b. Abede”, *DİA*, C. 2, s. 466-467.

dönemde, Paşa'nın talebi üzerine Tahran Nasiri Medresesinde yazılmıştır. Arap Dili ve Edebiyatı konulu, nesih yazı türü ile yazılmış bir kitaptır.⁴⁹

Mesnevî-i Tûl-i ömr-i tabî-yi insân, yazarı Prens Erfa'ud-Devle Mirza Rızâ Han Daniş tarafından imzalanıp 1904'de Mehmed Şemseddin Paşa'ya hediye edilmiştir.⁵⁰ Fars öğüt edebiyatının modern örneklerinden biri olan ve iki yüz beyitten oluşan eser, insanın uzun ve sağlıklı yaşamasına dair tavsiyelerde bulunmaktadır.⁵¹ Yazarı Mirza Rızâ Han (1854-1937), 1901-1911 yılları arasında İstanbul'da İran elçisi olarak görev yapmıştır.⁵² Mirza Rızâ Han'ın kütüphanede bulunan diğer bir eseri, 1905 (H. 1323) istinsah tarihli *Divan-ı Gevher-i Hâverî*, talik yazı türü ile yazılmış Fars Dili ve Edebiyatı konulu Farsça bir kitaptır. Yazarı tarafından imzalanıp 1908'de Mehmed Şemseddin Paşa'ya hediye edilmiştir.⁵³

Kaside-i Şerif-i Safevî Fahrülmülk, nesih yazı türü ile yazılmış Fars Dili ve Edebiyatı konulu Farsça bir kaside kitabıdır. Şairin II. Abdülhamid hakkındaki methiyesi olup dönemin sefir-i kebirî Mehmed Şemseddin Bey vasıtasıyla Sultan II. Abdülhamid'e takdim edilmiştir. Son sayfasında Mehmed Şemseddin Paşa'nın ismi geçmektedir.⁵⁴ Eser 1902 (H. 1320) tarihli olup müellifi "fah el-eşraf" lakaplı Zeynel Abidin Şerif-i Safevî (1865-1913)'dir.⁵⁵

Bâbî ve Bahâî Kitapları

Bâbilik, Bâb Muhammed Ali Mirza (1819-1850) tarafından 1844'te İran'da zuhur etti. Kendisine inananlar tarafından "Nokta-i Ülâ" unvanıyla anılan Muhammed Ali Mirza, "*el-Beyân*" isimli eserini mukaddes kitabı olarak takdim ederek mehdi olduğu iddiasında bulundu, Nasîrüddin Şah'ın emriyle 1850'de Tebriz'de kurşuna dizilmek suretiyle öldürüldü. Bâbîlerin önde gelenlerinden Mirza Hüseyin Ali ve kardeşi Subh-i Ezel Mirza Yahya 1853'de Bağdat'a sürgün edildi. Bu tarihten sonra hareket, Bahâullah Mirza Hüseyin Ali (1817-1892) tarafından Bahâîlik adıyla yeniden teşekkül ettirildi. Her iki batını dinî hareket, ilk dönemlerinden itibaren İran'da oldukça etkili oldu.⁵⁶

49 Alkame b. Abede b. en-Nu'mân el-Fahl et-Temîmî, *Şerhu Dîvânî 'Alkam*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 2929.

50 Mirza Rızâ Han Daniş Erfa'ud-Devle, *Mesnevî-i Tûl-i ömr-i tabî-yi insân*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 594.

51 İdil Su Öz, *Tûl-i Ömr-i Tabî-yi İnsân*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2013.

52 Hasan Hazreti, Muhammed Hüseyin Sadıki, "Mirza Rızâ Erfâuddevle (1270-1356 H.) ve Karname-i Sefaret-i Osmani", *Tarih ve Ferheng*, 51 (2), (Payiz ve Zemistan 1398), s. 199, 210.

53 Mirza Rızâ Han Daniş Erfa'ud-Devle, *Divan-ı Gevher-i Hâverî*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 606.

54 Safevî Fahrülmülk, *Kaside*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 587.

55 Ali Bûzeri, Mehdi Shêrâgerd, "İhyâ-yı hatt-ı Kûfî der Asr-ı Kâçâr: Berresi-yi Risâle ve Kitâb-hâ-yı Kûfî-yi Zeyn el-Abidîn Şerif-i Safevî", *Nesriye-yi Rehpuye-yi Hüner/Hüner-hâ-yı Tecessümü*, C. 4, S. 2 (Yaz 1400/2021) s. 35.

56 Ethem Ruhi Fırlah, "Bahâîlik", *DİA*, C. 4, s. 464-466.

Kütüphanede müellifi Bâb Mirza Ali Muhammed Şirâzî olarak kayıtlı dört eser bulunmaktadır. *Mir'atü'l-beyân* için “müellife aidiyeti şüphelidir” notu düşülmüştür. Nesih yazı türü ile yazılmış, 1885 (H. 1302) istinsah tarihli bir akaid kitabıdır.⁵⁷ *Şehru'l-Kitâbi'l-Beyân*, nesih yazı türü ile yazılmış 1896 (H. 1314) istinsah tarihli bir akaid kitabıdır.⁵⁸ *Ahsenü'l-kısas*, nesih yazı türü ile yazılmış 1898 (H. 1316) istinsah tarihli Arapça bir akaid kitabıdır.⁵⁹ *Mecmu'atu du'a* için “Bâb ile bir ilgisi yoktur. Şia meşahirine sâlik olanlara ait dualardır” notu düşülmüştür. Nesih yazı türü ile yazılmış bir dua kitabıdır.⁶⁰

Müellifine işaret edilmemekle birlikte bazı eserlerin isimlerinin Bâb Mirza Ali Muhammed Şirâzî'nin eserleriyle benzerliği oldukça dikkat çekicidir. *Sahife beyne'l-Haremeyn*, 1845 (H. 1261) istinsah tarihli Farsça bir akaid kitabıdır.⁶¹ Müellifine işaret edilmemekle birlikte Mirza Ali Muhammed'in eserleri arasında isimleri zikredilen *Risale beyne'l-Haremeyn* eseriyle isim benzerliği aşikardır.⁶² *Kitâbu sırri'l-ahadiyye fi isbâti'n-nübüvveti'l-hassâ*, nesih yazı türü ile yazılmış, 1898 (H. 1316) istinsah tarihli bir akaid kitabıdır.⁶³ Söz konusu eserin Mirza Ali Muhammed'in eserleri arasında isimleri geçen *Risaletü'n-Nübüvveti'l-hassâ*'yı çağrıştırıyor olması anlamlıdır. Müellifine işaret edilmeyen bir kısım eserlerin, Mirza Ali Muhammed'in eserleri arasında isimleri bulunan *Tefsîru Süreti ve'l-'Asr* ve *Tefsîru Süreti'l-Bakara* eserleriyle hemen aynı isimli olması şaşırtıcıdır.⁶⁴ 1-43 sayfaları arası *Tefsîru Süreti'l-'Asr*⁶⁵, 43-48 sayfaları arası *Su'âlu Şeyh Ebu Turâb*⁶⁶, 49-133 sayfaları arası *Tefsîru Süreti'l-Bakara*⁶⁷ (1-141. ayetler arası) ve 134-210 sayfaları arası *Tefsîru Süreti'l-Bakara*⁶⁸ (142-222. ayetler arası) isimli dört ayrı risaleden müteşekkildir. Nesih yazı türü ile yazılmış bir akaid kitabıdır.

İki ayrı risaleden müteşekkil eserin 1-79 sayfaları arası *Risâle fi'l-evrâdi ve'l-ed'iyye*⁶⁹, 80-149 sayfaları arası *Hulâsatü'l-beyân*⁷⁰ adıyla tasnif edilmiştir. İlk risalenin müellifine işaret edilmemekle birlikte ikinci risale için “Müellifi Bâb ve Bahâullah olmalı” notu düşülmüştür. Nesih yazı türü ile yazılmış 1891 (H. 1309) istinsah tarihli Farsça bir akaid kitabıdır. *Hulâsatü'l-beyân*, nesih yazı türü ile yazılmış 1883 (H. 1301) istinsah tarihli Farsça bir akaid kitabıdır. Müellifine işaret edilmemekle birlikte Muhammed Ali Mirza'nın *el-Beyân* isimli eseri ile isim

57 Bâb, Mirza Ali Muhammed Şirâzî, *Mir'atü'l-beyân*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4486.

58 Bâb, Mirza Ali Muhammed Şirâzî, *Şehru'l-Kitâbi'l-Beyân*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4487.

59 Bâb, Mirza Ali Muhammed Şirâzî, *Ahsenü'l-kısas*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4496.

60 Bâb, Mirza Ali Muhammed Şirâzî *Mecmu'atu du'a*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4499.

61 *Sahife beyne'l-Haremeyn*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4488.

62 Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019, s. 656.

63 *Kitâbu sırri'l-ahadiyye fi isbâti'n-nübüvveti'l-hassâ*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4495.

64 Mustafa Öz, *age.*, s. 656.

65 *Tefsîru Süreti'l-'Asr*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4497/1.

66 *Su'âlu Şeyh Ebu Turâb*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4497/2.

67 *Tefsîru Süreti'l-Bakara*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4497/3.

68 *Tefsîru Süreti'l-Bakara*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4497/4.

69 *Risâle fi'l-evrâdi ve'l-ed'iyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4511/1.

70 *Hulâsatü'l-beyân*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4511/2.

benzerliği vardır.⁷¹ Mezkûr kitaplar arasında nesih yazı türü ile yazılmış *Şerhu noktati'l-beyân* isimli iki adet Farsça akaid kitabı bulunmaktadır. Birinin istinsah tarihi 1894 (H. 1312) iken⁷², diğerinin istinsah tarihi 1902 (H. 1320)'dir.⁷³ Her iki eserin de müellifi belli değilse de Mirza Ali Muhammed'in müntesiplerince “nokta-i ûlâ” unvanıyla anılması, kitabın Mirza Ali Muhammed ile bağlantısına işaretler. Yine söz konusu kitaplar içinde kitap adı ve müellifi tespit edilemeyen bir başka Farsça yazma eserin ilk ve son sayfasında “noktatü'l – beyân” a atıflar bulunması, bu eserin de Mirza Ali Muhammed ile irtibatına delildir.⁷⁴

Kütüphanede müellifi Bahâullah Mirza Hüseyin b. Ali Nur olarak kayıtlı altı eser bulunmaktadır. *Kitâbu'l-esmâ* isimli iki ayrı akaid kitabı vardır. İlk eser için Bahâullah'ın olduğunu teyit eden bir ibare olmadığı belirtilmiş, ikinci eser için “müellifi işaret edilmemiş” notu düşülmüştür.⁷⁵ *Mecma'ü'l-münâcâti'l-Bahâ'iyye*, nesih yazı türü ile yazılmış 1901 (H. 1319) istinsah tarihli bir akaid kitabıdır. Bahâullah'ın olduğunu teyit eden bir ibare olmadığı belirtilmiştir.⁷⁶ *Kitâbu 'Abdü'l-Adhâ*, nesih yazı türü ile yazılmış bir akaid kitabı olup “müellifi işaret edilmemiş” notu düşülmüştür.⁷⁷ *Tezkiretü'l-Bahâ'iyye*, nesih yazı türü ile yazılmış Farsça bir akaid kitabıdır.⁷⁸ *Risâle fi'l-ed'iyyeti'l-Bahâ'iyye*, talik yazı türü ile yazılmış Farsça bir akaid kitabıdır.⁷⁹

Müellifine işaret edilmemekle birlikte iki eserin isminden, Bahâullah Mirza Hüseyin Ali'nin kardeşi olan Bâbî Subh-i Ezel Mirza Yahya en-Nurî ile ilişkili olabileceği değerlendirilmektedir. *Kitâbu kudsî ezil*, nesih yazı türü ile yazılmış 1889 (H. 1307) istinsah tarihli bir akaid kitabıdır.⁸⁰ *Ma nezele min arşi'l-kadîm fi Levhi'l-Ezel*, nesih yazı türü ile yazılmış 1896 (H. 1314) istinsah tarihli bir akaid kitabıdır.⁸¹

71 *Hulâsatü'l-beyân*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4513.

72 *Şerhu noktati'l-beyân*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4518.

73 *Şerhu noktati'l-beyân*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4519.

74 Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4484. Muhammed Nürü'l-Arabî'nin, Hz. Ali'nin sözlerini şerh ettiği “*Noktatü'l-beyân*” isimli bir eserinin bulunduğu ve bahsi geçen eserlerin Muhammed Nürü'l-Arabî ile de bağlantılı olabileceği ihtimalini de zikretmek gerekmektedir. Bk. Nihat Azamat, “Muhammed Nürü'l-Arabî”, *DİA*, C. 30, s. 557.

75 Bahâullah, Mirza Hüseyin b. Ali Nur, *Kitâbu'l-esmâ*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4491. Bahâullah, Mirza Hüseyin b. Ali Nur, *Kitâbu'l-esmâ*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4493.

76 Bahâullah, Mirza Hüseyin b. Ali Nur, *Mecma'ü'l-münâcâti'l-Bahâ'iyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4492.

77 Bahâullah, Mirza Hüseyin b. Ali Nur, *Kitâbu 'Abdü'l-Adhâ*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4494.

78 Bahâullah, Mirza Hüseyin b. Ali Nur, *Tezkiretü'l-Bahâ'iyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4507.

79 Bahâullah, Mirza Hüseyin b. Ali Nur, *Risâle fi'l-ed'iyyeti'l-Bahâ'iyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4508.

80 *Kitâbu kudsî ezil*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4503.

81 *Ma nezele min arşi'l-kadîm fi Levhi'l-Ezel*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4504.

Bir kısım eserler isimlerinden dolayı Bâbîlik ve Bahâîlikle ilişkili görülmektedir. *Elvâhü'l-bâbîyye* (*Mi'yârü'l-ervah li'l-fazlil'l-kâmil*), nesih yazı türü ile yazılmış bir akaid kitabıdır.⁸² *Tezkiretü'l-Baha'iyye*'nin müellifi Abdullah b. Abdullah'dır. 1893 (H. 1311) istinsah tarihli Farsça bir akaid kitabıdır.⁸³ *Du'âü'l-bahriyye ve evrâdü'l-Bahâiyye*, müellifine işaret edilmemiş, nesih yazı türü ile yazılmış Farsça bir akaid kitabıdır.⁸⁴

Bazı eserlerin ise ismi ve müellifi tespit edilememiştir. Şeyh Arabî'nin sözlerinin tefsiri hakkında Arapça yazma bir eser⁸⁵, ilk sayfasındaki not ve yazılardan Şeyh Bedreddin'in Vâridât'ı ile ilgili olduğu değerlendirilen kitap⁸⁶, “dalâl-i Bâbîye” eseri⁸⁷, Mevlevilikle⁸⁸ ilgili olabileceği anlaşılan ve bir seyyahın notları⁸⁹ olduğu değerlendirilen eserler bulunmaktadır.

Söz konusu kitaplar içinde bazılarının ismi belli olmakla birlikte müellifi tespit edilememiştir. *Delai'l el-irfân fi zuhûr el-hüccet vel tbyân*, Arapça basma(matbu) bir eserdir.⁹⁰ *Kitâbu Seb'i'l-Mesânî fi seb'i Kevâkib fi ahru fu kun fe yekunu fi'l-'ulûmi's-seb' ve'l-mesaâ'iri's-seb'a*, nesih yazı türü ile yazılmış 1898 (H. 1316) istinsah tarihli Farsça bir akaid kitabıdır.⁹¹ *Kitâbu leâlî ve mecâlî*, nesih yazı türü ile yazılmış Farsça bir akaid kitabıdır.⁹² *Fütühü'l-irşâd*, talik yazı türü ile yazılmış bir akaid kitabıdır.⁹³ *Kitâb fi'l-evrâd ve'l-ed'iyye*, nesih yazı türü ile yazılmış 1886 (H. 1304) istinsah tarihli bir dua kitabıdır.⁹⁴ *Kitâbü'l-vahde*, nesih yazı türü ile yazılmış bir tasavvuf kitabıdır.⁹⁵ *Kitâbü'l-ibdâ'iyât*, nesih yazı türü ile yazılmış 1893 (H. 1311) istinsah tarihli bir tasavvuf kitabıdır.⁹⁶ *Risâle fi'l-mesâyih ve'l-evrâd*, talik yazı türü ile yazılmış bir akaid kitabıdır.⁹⁷ *Levhü'l-mestûr min şecereti't-tûr*, talik yazı türü ile yazılmış bir akaid kitabıdır.⁹⁸

82 *Elvâhü'l-bâbîyye* (*Mi'yârü'l-ervah li'l-fazlil'l-kâmil*), Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4505. İlgili kütüphane katalog kayıtlarında “Aslında kitabın başında silinmiş olan *Mi'yârü'l-ervah li'l-fazlil'l-kâmil* ismi kitaba daha uygundur. Tashih edilerek yazılmış kitap adı yanlış olmalı. Hal böyle olunca müellifi de Ebu Ali Farisi yazmak yerinde olacaktır” notu bulunmaktadır.

83 Abdullah b. Abdullah, *Tezkiretü'l-Baha'iyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4506.

84 *Du'âü'l-bahriyye ve evrâdü'l-Bahâiyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4515.

85 Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4485.

86 Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4522.

87 Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4523.

88 Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4525.

89 Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4526.

90 *Delai'l el-irfân fi zuhûr el-hüccet vel tbyân*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4524.

91 *Kitâbu Seb'i'l-Mesânî fi seb'i Kevâkib fi ahru fu kun fe yekunu fi'l-'ulûmi's-seb' ve'l-mesaâ'iri's-seb'a*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4489.

92 *Kitâbu leâlî ve mecâlî*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4490.

93 *Fütühü'l-irşâd*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4498.

94 *Kitâb fi'l-evrâd ve'l-ed'iyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4500.

95 *Kitâbü'l-vahde*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4501.

96 *Kitâbü'l-ibdâ'iyât*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4502.

97 *Risâle fi'l-mesâyih ve'l-evrâd*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4509.

98 *Levhü'l-mestûr min şecereti't-tûr*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4510.

*Evrâdü'l-eyyâmi'l-usbu*⁹⁹ ve *Kitâb fi'l-evrâdi ve'l-ed'iyye* nesih yazı türü ile yazılmış Farsça akaid kitaplarıdır.¹⁰⁰

Müellifi belli olmayan nesih yazı türü ile yazılmış, Farsça beş risaleden oluşan kitabın ilk risalesi akaid diğer risaleler ise hadis ilmi üzerinedir. 1-81 sayfaları arası *Elvâh Tenbihât*¹⁰¹, 82-87 sayfaları arası *Tevki*¹⁰², 87-96 sayfaları arası *Medinetü't-tevhidi's-Selman*¹⁰³, 96-104 sayfaları arası *Münâcâtü's-seb*¹⁰⁴ ve 105-124 sayfaları arası *Nâmei der redd-i iftirâi ki bi isâs est*¹⁰⁵ dir.

Farklı müelliflere ait eserler de bulunmaktadır. 101 sayfalık kitap dokuz ayrı risaledir. Bu risalelerden sadece dördüncü risalenin müellifi Mirza Mehdî olarak belirtilmiştir. Nesih yazı türü ile yazılmış bir tasavvuf kitabıdır. 1-19 sayfaları arası *Tefsîri Âyeti Kâne Muhammedin*¹⁰⁶, 19-43 sayfaları arası *Risâle fi'l-Mi'râc*¹⁰⁷, 44-49 sayfaları arası *Risâle fi's-salavâti's-şerîfe*¹⁰⁸, 50-57 sayfaları arası *Risâle fi't-tasavvuf*¹⁰⁹, 57-69 sayfaları arası *Îzâhu ba'zı istilahât ve ta'birâti tasavvufî*¹¹⁰, 70-82 sayfaları arası *Tefsîru ba'zı âyâti Süreti Meryem ve Dehr*¹¹¹, 82-91 sayfaları arası *Risâle fi't-tebîh ve'l-irşâd*¹¹², 91-98 sayfaları arası *Risâle fi cevâbi su'âli'l-muhâcir*¹¹³, 98-101 sayfaları arası *Kasîdetü'l-ahrufiyye* dir.¹¹⁴ *Kitâbü'l-vâhid ve'l-vaahdet*, talik yazı türü ile yazılmış Farsça bir akaid kitabıdır.¹¹⁵ *Hulâsatu akvâli hukemâ'i İslâm mevsimu be hikmeti nazarî*, nesih yazı türü ile yazılmış 1907 (H. 1325) tarihli bir akaid kitabıdır. Müellifi Mirza Cevad' dir.¹¹⁶

Sonuç ve Değerlendirme

İnsana dair en ulvi faaliyetlerden birinin, ilmî tecessüs ve zihni tefekkürün nesnesidir kitaplar. Aynı zamanda kişisel hatıranın da nadide işaretlerini üzerlerinde taşırlar. Sahipleri

99 *Evrâdü'l-eyyâmi'l-usbu*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4512.

100 *Kitâb fi'l-evrâdi ve'l-ed'iyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4517.

101 *Elvâh Tenbihât*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4520/1.

102 *Tevki*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4520/2.

103 *Medinetü't-tevhidi's-Selman*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4520/3.

104 Mirza Mehdî, *Münâcâtü's-seb*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4520/4.

105 *Nâmei der redd-i iftirâi ki bi isâs est*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4520/5.

106 *Tefsîri Âyeti Kâne Muhammedin*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/1.

107 *Risâle fi'l-Mi'râc*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/2.

108 *Risâle fi's-salavâti's-şerîfe*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/3.

109 *Risâle fi't-tasavvuf*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/4.

110 *Îzâhu ba'zı istilahât ve ta'birâti tasavvufî*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/5.

111 *Tefsîru ba'zı âyâti Süreti Meryem ve Dehr*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/6.

112 *Risâle fi't-tebîh ve'l-irşâd*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/7.

113 *Risâle fi cevâbi su'âli'l-muhâcir*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/8.

114 *Kasîdetü'l-ahrufiyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/9.

115 *Kitâbü'l-vâhid ve'l-vaahdet*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4516. İlgili kütüphane katalog kayıtlarında müellifi el-Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed Tarhân (H. 260-339) olarak kaydedilmiştir.

116 Mirza Cevad, *Hulâsatu akvâli hukemâ'i İslâm mevsimu be hikmeti nazarî*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4521.

açısından “emvâl-i mevrûselerinin” en özel ve hâiz-i kıymet cüzü, muhtemelen kitaplardır. Sahibinin dokunduğu, üzerine yazı yazdığı, not aldığı, mülkiyet kaydı koyduğu, mührünü bastığı, müelliflerince kendisine takdim notu bulunan eserlerin *kadir kıymet bilmez ellere* kalması, sahiplerinin “mihnet ile yetirdiği güllerin”¹¹⁷ örülenmesi ruhlarını incitir. Mehmed Şemseddin Paşa'nın kütüphanesi için de bu durum geçerlidir. Paşa'nın vefatından yaklaşık üç ay sonra, meskenini elinden çıkarma mecburiyeti nedeniyle oğlu Orhan Şemseddin Bey kitapları bir han odasına naklettirdi. Dokuz ay kaldığı bu namüsait ortamda rutubetten etkilenen kitaplar, yangın benzeri afet riskleri ile de karşı karşıya kalması sebebiyle oğlu tarafından satıldı. Bir ömür toplanan çok değerli kitaplar *hoyrat ellerde* berhava oldu.

Şemseddin Paşa'nın kütüphanesi gerek kitap sayısı gerekse kıymeti açısından oldukça zengin bir kütüphaneydi. Paşa'nın oğlu Orhan Şemseddin Bey'in hayatı ekonomik sıkıntı ve müzayaka içinde geçmişti ve bu durum kitapların mukadderatını da belirlemişti. Orhan Şemseddin Bey'in üç bin kadar el yazması ve basma kitap olarak bahsettiği kütüphane yine onun zaruri ihtiyaçları nedeniyle elinden çıkardığı kitaplardan arta kalan eserlerden oluşmaktaydı. Dolayısı ile bu aşamadan önce Orhan Bey'in ne kadar kitap sattığını tespit edememekle birlikte, söz konusu kitapların pahaca ağır ve nadir eserler olduğunu tahmin etmek güç değildir. Buna rağmen kalan kitaplar için 1931 lira 74 guruş gibi bir fiyat belirlenmiş olması, kütüphanenin hala zengin olduğunu göstermektedir. Arapça, Farsça ve Fransızca eserleri bünyesinde bulunduran Şemseddin Paşa'nın kütüphanesi çok dilli ve İran, Hint, Mısır ve Avrupa'dan temin edilmiş eserleri bünyesinde bulundurması sebebiyle çok kültürlü bir kütüphanedir. Tasavvuf ve edebiyat koleksiyonlarının zenginliği Şemseddin Paşa'nın ilgi alanı ile uyumludur. Meşhur müelliflerin temel eserlerini bünyesinde bulunduran riyaziyyat koleksiyonu, Paşa'nın matematiğe olan ilgisini eğitim ve muallimlik dönemlerinden sonra da devam ettirdiğini göstermektedir. İki yüz kadar tıp eserinin kütüphanede bulunması dikkat çekici bir durum olup, Şemseddin Paşa'nın bilinmeyen bir yönü ve ilgi alanının işaretidir. Şemseddin Paşa dinî ilimler alanına yoğunlaşmakla birlikte fen bilimleri ile irtibatını koparmamıştır. Ayrıca kütüphanede bulunan *Felekü's-sa'âde* ve *Kırân-ı sa'deyn* isimli kitaplar, Paşa'nın astrolojiye olan ilgi ve merakıyla ilişkili olabilir.

Küçük bir kısmına Millet Yazma Eser Kütüphanesinde ulaştığımız ve Paşa'ya aidiyeti kesin olan kitapların, Ferîdüddin Attâr, Nasîrüddin Tûsî, Şemseddin Âmulî, Abdurrahman Câmî, İmâm-ı Rabbânî gibi büyük âlim ve mutasavvıflara ait olması, Mehmed Şemseddin Paşa'nın çok zengin tasavvuf koleksiyonunun küçük bir kısmı olmakla birlikte, Paşa'nın merak ve ilgi alanına dair önemli bir veridir. Ayrıca Orhan Şemseddin Bey'in mektubunda, kitaplar arasında Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tüm eserlerinin bulunduğu bahsetmesi, Şemseddin Paşa'nın *Fusûs* okutabilecek yetkinliğini ve İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin son devir üstatlarından oluşunu

117 “Kime kin ettin de giydin alları
Yakın iken irak ettin yolları
Mihnet ile yetirdiğin gülleri
Vardın gittin bir soysuza yoldurdun” Türkü sözü, Âşık Hicrânî

izah eder niteliktedir.¹¹⁸ Paşa'nın âlim, ârif ve sûfî yönünü ortaya koyan bu kitaplar, onun entelektüel ilgi ve derinliğinin en önemli nişaneleridir.

Her ne kadar Şemseddin Paşa'ya aidiyetine dair mühür ve mülkiyet kaydı bulunmasa da Millet Yazma Eserler Kütüphanesi Ali Emiri Arabi koleksiyonunda "Bâbî ve Bahâî Kitapları" başlığındaki kitapların Mehmed Şemseddin Paşa'ya ait olduğu değerlendirilmektedir. Zira farklı kaynaklarda, Paşa'nın Tahran Sefirliği sırasında Bahâîliğe dair kitapları tedarik ve tetkik ettiğinden ve söz konusu kitapların Paşa'nın varislerince adı geçen kütüphaneye satıldığından bahsedilmesi¹¹⁹ ve bu durumun Orhan Şemseddin Bey'in mektubu ile teyit edilmesi bu ihtimali güçlendirmektedir. Orhan Şemseddin Bey'in Bahâîlikle ilişkisine dair iddialar sebebiyle¹²⁰, bahsi geçen kitapların Orhan Şemseddin Bey'e ait olabileceğini de ihtimaller arasında zikretmek gerekmektedir. Bâb Mirza Ali Muhammed ve Bahâullah Mirza Hüseyin gibi Bâbîlik ve Bahâîliğin kurucularına ait kitapların bulunduğu bu koleksiyon, başka hiçbir kütüphanede bulunmayacak kadar zengindi. Öyle ki bu kitapların İran'da dahi Bâbîlik ve Bahâîlik müntesiplerinden başkasında bulunması mümkün değildi, temini ise neredeyse imkansızdı. Söz konusu kitaplarda mülkiyet kaydı bulunmaması, her iki akımın da İslam dünyasındaki tartışmalı pozisyonu ile ilişkili olabilir ve netameli bir duruma karşı tedbir olarak da değerlendirilebilir. Ayrıca Paşa'nın bu kitapları temini, İran'daki sefaret görevinin gerektirdiği sorumluluk çerçevesinde yapılan bir tetkik neticesi olabileceği gibi, ilmî bir tahkik veya dinî alandaki özgüvenin getirdiği merak da ihtimaller arasındadır. Çoğu yazma olan eserlerin Şemseddin Paşa'nın kütüphanesinde bulunmasına ilişkin bir diğer ihtimal de, Bâbîlik ve Bahâîlik müntesiplerinin Paşa'nın konumundan süüistifade ile kitapları emin bir yere emanet etmek suretiyle koruma altına aldırma düşüncesi olabilir. Söz konusu kitaplar Bâbîlik ve Bahâîlik araştırmaları için birinci dereceden kaynaktır.

Kitaplar üzerinde iki farklı ve gösterişli mühür bulunmaktadır. Bu mühürlere Mehmed Şemseddin Paşa'nın dört nesil öncesine dair şeceresini öğrenmekteyiz. Mülkiyet kayıtlarını içeren tarihler Nisan 1896 ile 30 Aralık 1906 arası dönemi kapsamakta olup, tamamında mülkiyet yeri Tahran'dır. Söz konusu tarihler Şemseddin Paşa'nın; Haziran 1896-Mayıs 1897 arası bir yıllık Van valiliği hariç Ağustos 1895'te başlayıp Şubat 1908'de biten uzun Tahran sefirliği döneminin tamamını kapsamaktadır. Orhan Şemseddin Bey'in arzuhalinin ekinde olduğunu belirtmesine rağmen arşiv kayıtlarından ulaşamadığımız kitapların isim ve bazı ayrıntılarını içeren iki deftere

118 Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye şeref kitabı)* C. III, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, s. 84-85; Mehmed Zeki Pakalın, "Şemseddin Paşa", *Sicill-i Osmanî Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi-XVII Cilt*, (haz.) Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009, s. 96; Mahmud Erol Kılıç, "Fusûsü'l-Hikem", *DİA*, C. 13, s. 236; Mahmud Erol Kılıç, "el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye", *DİA*, C. 13, s. 257.

119 Osman Ergin, *age.*, s. 267.

120 Osman Ergin, *age.*, s. 267-268. Osman Nuri Ergin, Orhan Şemseddin Bey'in Bahâî olduğunu, hatta ücret mukabili ülkemizde Bahâîliğe dair eserler neşrettiğinin bizzat kendi beyanıyla sabit bulunduğunu yazmakta ise de Bahâîlikle ilgili akademik çalışmalarda bulunan Necati Alkan, Orhan Bey'in Bahâî olduğuna dair belge olmadığı ve Türkçe Bahâî kaynaklarında da bu ilişkiyi teyit edecek bilgi bulunmadığını belirtmiştir. Vermiş olduğu bilgilerden dolayı Necati Alkan'a müteşekkirim.

ulaşılması, Şemseddin Paşa'ya dair diğer kitapların ortaya çıkması ve eğer kayıt altına alınmış ise Şemseddin Paşa'nın tereke kayıtlarının bulunması halinde gerek kütüphane envanteri gerekse Paşa'nın ilmî merak ve eğilimlerine dair daha detaylı tahlil ve değerlendirmeler yapmak mümkün olabilecektir.

Bu tespitler çerçevesinde kütüphane envanterinin biyografik analiz için çok değerli me haz olduğu ve kitapla zihniyet dünyası arasında yakın bağlar bulunduğu söylenebilir. Zira Şemseddin Paşa'nın kütüphanesine dair materyal Paşa'nın düşünce ve zihniyet dünyasıyla uyumludur, ârif ve sûfî eğilimleri ile örtüşmektedir. Diğer taraftan Bâbî ve Bahâî kitapları, bu irtibatın illiyet ilişkisi olmadığı ve ciddi bir tenkide tabi tutulması gerektiğini göstermektedir. Söz konusu kitaplar Paşa'nın Bâbî ve Bahâîliğe ilgi ve yakınlığı için bir karine teşkil etmemektedir. Paşa'nın Bahâîliğe mensubiyetini teyit edecek hiçbir veri olmadığı gibi aksi yönde şahitlikler bulunmaktadır.¹²¹ Tetkik ve tespitlerimiz de Paşa'nın bahsi geçen dinî hareketlerle yakınlığı bulunmadığı istikametindedir. Bu örnekte görüldüğü üzere, entelektüel ilgi ve merak sonucu tedarik edilen kitaplar vesilesiyle kitaplar ile kitap sahiplerinin düşünce dünyaları arasında doğrusal bir bağ kurmak, yanlış sonuçlara götürebilir. Ayrıca kitap-zihniyet dünyası ilişkisine dair yapılacak değerlendirme ve yorumlarda, ilgili materyaldeki derkenar, not ve işaretlerin materyal zenginliği kadar kıymetli olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Tablo 1. Mehmed Şemseddin Paşa'ya Aidiyeti Kesin Olan Kitaplar

Kitap İsmi	Müellifi	Katalog Numarası
<i>Tezkiretü'l-Evliyâ</i>	Feridüddin Attâr	Ali Emiri Farsça, nr. 114
<i>Hüsrevnâme</i>	Feridüddin Attâr	Ali Emiri Farsça, nr. 621
<i>Nefehâtü'l-üns Havâşî-i Müfîd</i>	Abdurrahman Câmî	Ali Emiri Farsça, nr. 108
<i>Nefehâtü'l-üns</i>	Abdurrahman Câmî	Ali Emiri Farsça, nr. 109
<i>Eşi'atü'l-leme'ât</i>	Abdurrahman Câmî	Ali Emiri Farsça, nr. 598
<i>Mektûbât</i>	İmâm-ı Rabbâni	Ali Emiri Farsça, nr. 163
<i>Esâsü'l-iktibâs</i>	Nasîrüddin Tûsî	Ali Emiri Farsça, nr. 589
<i>Nefâ'isü'l-fünûn fi 'ara'isü'l-'uyûn</i>	Şemsüddin Âmulî	Ali Emiri Farsça, nr. 602
<i>Mecmaü'l-Fusahâ</i>	Rızâ Kuli Han Hidayet	Ali Emiri Farsça, nr. 619
<i>Mecmaü'l-Fusahâ-II</i>	Rızâ Kuli Han Hidayet	Ali Emiri Farsça, nr. 620
<i>Külliyât-i eş'âr</i>	Seyfüddin İsferengî	Ali Emiri Farsça, nr. 592
<i>Felekü's-sa'âde</i>	Muhammed bin Ahmed-i Belhi	Ali Emiri Farsça, nr. 597
<i>Mesnevî'l-etfâl</i>	-	Ali Emiri Farsça, nr. 600
<i>Kırân-ı sa'deyn</i>	-	Ali Emiri Farsça, nr. 615
<i>El-Ferec ba'de's-şidde</i>	-	Ali Emiri Farsça, nr. 628
<i>Berâhimü'l-'Acem fi kavânîni'l-mu'cem</i>	-	Ali Emiri Farsça, nr. 616
<i>Şerhu Divâni 'Alkam</i>	Alkame b. Abede b. en-Nu'mân el-Fahl et-Temîmî	Ali Emiri Arabî, nr. 2929
<i>Mesnevî-i Tûl-i ömr-i tabî-yi insân</i>	Mirza Rızâ Han Daniş	Ali Emiri Farsça, nr. 594
<i>Divan-ı Gevher-i Hâverî</i>	Mirza Rızâ Han Daniş	Ali Emiri Farsça, nr. 606

121 Osman Ergin, *age.*, s. 267-268.

<i>Kasîde</i>	Safevî Fahrülmülk	Ali Emiri Farsça, nr. 587
---------------	-------------------	---------------------------

Tablo 2. *Bâbî ve Bahâî Kitapları*

Kitap İsmi	Müellifi	Katalog Numarası
<i>Mir'atü'l-beyân</i>	Bâb, Mirza Ali Muhammed Şirâzî	Ali Emiri Arabi, nr. 4486
<i>Şehru'l-Kitâbî'l-Beyân</i>	Bâb, Mirza Ali Muhammed Şirâzî	Ali Emiri Arabi, nr. 4487
<i>Ahseñü'l-kısa</i>	Bâb, Mirza Ali Muhammed Şirâzî	Ali Emiri Arabi, nr. 4496
<i>Mecmu'atu du'a</i>	Bâb, Mirza Ali Muhammed Şirâzî	Ali Emiri Arabi, nr. 4499
<i>Kitâbu'l-esmâ</i>	Bahâullah, Mirza Hüseyin b. Ali Nur	Ali Emiri Arabi, nr. 4491
<i>Kitâbu'l-esmâ</i>	Bahâullah, Mirza Hüseyin b. Ali Nur	Ali Emiri Arabi, nr. 4493
<i>Mecma'ü'l-münâcâtî'l-Bahâ'iyye</i>	Bahâullah, Mirza Hüseyin b. Ali Nur	Ali Emiri Arabi, nr. 4492
<i>Kitâbu 'Abdü'l-Adhâ</i>	Bahâullah, Mirza Hüseyin b. Ali Nur	Ali Emiri Arabi, nr. 4494
<i>Tezkiretü'l-Baha'iyye</i>	Bahâullah, Mirza Hüseyin b. Ali Nur	Ali Emiri Arabi, nr. 4507
<i>Risâle fi'l-ed'iyyeti'l-Bahâ'iyye</i>	Bahâullah, Mirza Hüseyin b. Ali Nur	Ali Emiri Arabi, nr. 4508
<i>Tezkiretü'l-Baha'iyye</i>	Abdullah b. Abdullah	Ali Emiri Arabi, nr. 4506
<i>Münâcâtü's-seb'</i>	Mirza Mehdî	Ali Emiri Arabi, nr. 4520/4
<i>Hulâsatu akvâli hukemâ'i İslâm mevsimu be hikmeti nazari</i>	Mirza Cevad	Ali Emiri Arabi, nr. 4521
<i>Sahîfe beyne'l-Haremeyn</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4488
<i>Kitâbu sirri'l-ahadiyye fi isbâti'n-nübüvveti'l-hassâ</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4495
<i>Tefsîru Süreti'l-'Asr</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4497/1
<i>Su'âlu Şeyh Ebu Turâb</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4497/2
<i>Tefsîru Süreti'l-Bakara</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4497/3
<i>Tefsîru Süreti'l-Bakara</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4497/4
<i>Risâle fi'l-evrâdi ve'l-ed'iyye</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4511/1
<i>Hulâsatü'l-beyân</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4511/2
<i>Hulâsatü'l-beyân</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4513
<i>Şerhu noktati'l-beyân</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4518
<i>Şerhu noktati'l-beyân</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4519
-	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4484
<i>Kitâbu kudsî ezil</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4503
<i>Ma nezele min arşi'l-kadîm fi Levhi'l-Ezel</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4504
<i>Elvâhü'l-bâbîyye (Mi'yârü'l-ervah li'l-fazlil'l-kâmil)</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4505
<i>Du'âü'l-bahriyye ve evrâdü'l-Bahâ'iyye</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4515
<i>Delai'l el-irfân fi zuhûr el-hüccet vel tbyân</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4524
<i>Kitâbu Seb'i'l-Mesâni fi seb'i Kevâkib fi ahruflu kun fe yekunu fi'l-'ulûmi's-seb' ve'l-mesâ'iri's-seb'a</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4489
<i>Kitâbu leâli ve mecâli</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4490
<i>Fütühü'l-irşâd</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4498
<i>Kitâb fi'l-evrâd ve'l-ed'iyye</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4500
<i>Kitâbü'l-vahde</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4501
<i>Kitâbü'l-ibdâ'iyyât</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4502

<i>Risâle fi'l-mesâyih ve'l-evrâd</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4509
<i>Levhü'l-mestûr min şecereti'l-tûr</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4510
<i>Evrâdü'l-eyyâmi'l-usbu'</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4512
<i>Kitâb fi'l-evrâdi ve'l-ed'iyye</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4517
<i>Elvâh Tenbihât</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4520/1
<i>Tevki'</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4520/2
<i>Medinetü'l-tevhidi's-Selman</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4520/3
<i>Nâmei der redd-i iftirâi ki bi isâs est</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4520/5
<i>Tefsîri Âyeti Kâne Muhammedin</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4514/1
<i>Risâle fi'l-Mi'râc</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4514/2
<i>Risâle fi's-salavâti's-şerîfe</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4514/3
<i>Risâle fi't-tasavvuf</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4514/4
<i>Îzâhu ba'zı istilahât ve ta'birâti tasavvufî</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4514/5
<i>Tefsîru ba'zı âyâti Süreti Meryem ve Dehr</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4514/6
<i>Risâle fi't-tebih ve'l-irşâd</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4514/7
<i>Risâle fi cevâbi su'âli'l-muhâcir</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4514/8
<i>Kasidetü'l-ahrufiyye</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4514/9
<i>Kitâbü'l-vâhid ve'l-vahdet</i>	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4516
-	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4485
-	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4522
-	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4523
-	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4525
-	-	Ali Emiri Arabi, nr. 4526

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Maarif Nezareti Tedrisat-ı Âliye Dairesi (MF.ALY.), nr:128/111, 134/26.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Abdullah b. Abdullah, *Tezkiretü'l-Baha 'iyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4506.

Abdurrahman Câmî, Nürüddîn Abdurrahmân bin Nizameddîn Ahmed bin Muhammed el-Câmî, *Eşi 'atü'l-leme 'ât*. Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 598.

_____, *Nefehâtü'l-üns Havâşî-i Müfid*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 108.

_____, *Nefehâtü'l-üns*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 109.

Alkame b. Abede b. en-Nu'mân el-Fahl et-Temîmî, *Şerhu Dîvânî 'Alkam*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 2929.

Bâb, Mirza Ali Muhammed Şîrâzî, *Ahsenü'l-kısas*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4496.

_____, *Mecmu'atu du'a*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4499.

_____, *Mir'atü'l-beyân*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4486.

_____, *Şehru'l-Kitâbi'l-Beyân*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4487.

Bahâullah, Mirza Hüseyin b. Ali Nur, *Kitâbu 'Abdü'l-Adhâ*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4494.

_____, *Kitâbu'l-esmâ*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4491.

_____, *Kitâbu'l-esmâ*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4493.

_____, *Mecma'ü'l-münâcâtü'l-Bahâ 'iyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4492.

_____, *Risâle fi'l-ed 'iyyeti'l-Bahâ 'iyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4508.

_____, *Tezkiretü'l-Baha 'iyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4507.

Delai'l el-irfân fi zuhûr el-hüccet vel tıbyân, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4524.

Du'âu'l-bahriyye ve evrâdü'l-Bahâ'iyye, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4515.

Elvâhü'l-bâbiyye (Mi'yârü'l-ervah li'l-fazlil'l-kâmil), Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4505.

Elvâh Tenbihât, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4520/1.

Evrâdü'l-eyyâmi'l-usbu', Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4512.

Ferîdüddin Attâr, *Hüsrevnâme*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 621.

_____, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 114.

Fütühü'l-irşâd, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4498.

Hulâsatü'l-beyân, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4511/2.

Hulâsatü'l-beyân, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4513.

İmâm-ı Rabbânî, Ebü'l-Bekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Farûkî es-Sirhindî, *Mektûbât*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 163.

İzâhu ba'zı istilahât ve ta'birâtı tasavvufî, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/5.

Kasidetü'l-ahrufiyye, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/9.

Kırân-ı sa'deyn, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 615.

Kitâbu sırrı'l-ahadiyye fi isbâtı'n-nübüvveti'l-hassâ, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4495.

- Kitâbu kudsî ezil*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4503.
- Kitâbu leâlî ve mecâlî*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4490.
- Kitâbu Seb'i'l-Mesânî fi seb'i Kevâkib fi ahru fu kun fe yekunu fi'l-'ulûmi's-seb' ve'l-mesaâ'iri's-seb'a*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4489.
- Kitâbü'l-vâhid ve'l-vahdet*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4516.
- Kitâb fi'l-evrâdi ve'l-ed'iyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4517.
- Kitâbü'l-ibdâ'iyât*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4502.
- Kitâb fi'l-evrâd ve'l-ed'iyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4500.
- Kitâbü'l-vahde*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4501.
- Levhü'l-mestûr min şecereti't-tûr*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4510.
- Ma nezele min arşi'l-kadîm fi Levhi'l-Ezel*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4504.
- Medinetü't-tevhidi's-Selman*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4520/3.
- Mesnevi'l-efâl*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 600.
- Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4484.
- Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4485.
- Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4522.
- Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4523.
- Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4525.
- Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4526.
- Mirza Cevad, *Hulâsatu akvâli hukemâ'i İslâm mevsimu be hikmeti nazarî*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4521.
- Mirza Mehdi, *Münâcâtü's-seb'*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4520/4.
- Mirza Rızâ Han Daniş Erfâ'ud-Devle, *Divan-ı Gevher-i Hâverî*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 606.
- _____, *Mesnevi-i Tûl-i ömr-i tabî-yi insân*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 594.
- Muhammed bin Ahmed-i Belhi, *Felekü's-sa'âde*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 597.
- Nâmei der redd-i iftirâi ki bi isâs est*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4520/5.
- Nasîrüddin Tûsî, Ebu Ca'fer Nasîrüddin Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 589.
- Rızâ Kuli Han Hidayet, *Mecmaü'l-Fusahâ*. Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 619.
- _____, *Mecmaü'l-Fusahâ-II*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 620.
- Risâle fi cevâbi su'âli'l-muhâcir*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/8.
- Risâle fi't-tebîh ve'l-irşâd*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/7.
- Risâle fi'l-Mi'râc*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/2.
- Risâle fi's-salavâti's-şerîfe*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/3.
- Risâle fi't-tasavvuf*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/4.
- Risâle fi'l-mesâyih ve'l-evrâd*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4509.
- Risâle fi'l-evrâdi ve'l-ed'iyye*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4511/1.
- Safevî Fahrülmülk, *Kasîde*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 587.
- Sahife beyne'l-Haremeyn*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4488.
- Seyfüddin İşferengî, *Külliyât-i eş'âr*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 592.

Şemsüddin Muhammed b. Mahmûd el-Âmulî, *Nefâ'isü'l-fünûn fi 'ara'isü'l-'uyûn*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Farsça, nr. 602.

Su'âlu Şeyh Ebu Turâb, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4497/2.

Şerhu noktati'l-beyân, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4518.

Şerhu noktati'l-beyân, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4519.

Tefsîru Süreti'l-'Asr, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4497/1.

Tefsîru Süreti'l-Bakara, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4497/3.

Tefsîru Süreti'l-Bakara, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4497/4.

Tefsîru ba'zı âyâti Süreti Meryem ve Dehr, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/6.

Tefsîri Âyeti Kâne Muhammedin, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4514/1.

Tevki', Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, nr. 4520/2.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akın, Fatma, “Beşiktaş Muhafızı Yedi Sekiz Hasan Paşa'nın Vakıf Kütüphanesinin ve Düşünce Dünyasının Bir Değerlendirmesi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 22/S. 2 (2021), s. 629-645.

Algar, Hamid, “İmâm-ı Rabbâni”, *DİA*, C. 22, s. 194-199.

_____, “Mektûbât”, *DİA*, C. 29, s. 11-12.

Alparslan, Sevil, “Bir Mensur Hikâye Külliyyatı: El-Ferec Ba'de'ş-Şidde”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. XIII, [Prof. Dr. Halil Çeçen'e Armağan Özel Sayısı], (2021), s. 157-178.

Anameriç, Hakan, “Osmanlı Devleti'nde Satın Alınan Özel Kütüphaneler/Koleksiyonlar: Belgesel-Metodolojik Bir İnceleme”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 40/S. 70, (2021), s. 276-341.

Azamat, Nihat, “Muhammed Nürü'l-Arabî”, *DİA*, C. 30, s. 557-560.

Bilgin, A. Azmi, “İsmail Saib Sencer”, *DİA*, C. 23, s. 122-123.

Büzeri, Ali, Sahrâgerd, Mehdi, “İhyâ-yı hatt-ı Kûfi der Asr-ı Kâçâr: Berresi-yi Risâle ve Kitâb-hâ-yı Kûfi-yi Zeyn el-Abidin Şerif-i Safevî”, *Neşriye-yi Rehpûye-yi Hüner/Hüner-hâ-yı Tecessümî*, C. 4/S. 2 (Yaz 1400/2021) s. 33-45.

Cebecioğlu, Ethem, “Klâsiklerimiz/VIII el-Mektûbât”, *tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 9, (2002), s. 369-383.

Çağrı, Mustafa, “Âmulî, Şemseddin”, *DİA*, C. 3, s. 100.

Çankaya, Mücellidoğlu Ali, *Son Asır Türk Târihinin Önemli Olayları ile Birlikde Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye şeref kitabı)* C. III, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.

Çelikten, Abdullah Burak, *Abdürrezzak Bâhir Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1730?- 1781)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022.

Dıgıroğlu, Filiz, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfahanî ve Terekesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 49 (2017), s. 293-341.

Ergin, Osman, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti*, Kenan Basımevi, İstanbul 1942.

Ertuğrul, Ali, “Allâme Şemsüddin Muhammed b. Mahmûd Âmulî, Nefâisü'l-Fünûn fi 'Arâyisi'l-'Uyûn, Tashih: Mirza Ebu'l-Hasan Şa'ranî (C. I ve III) ve Seyyid İbrahim Meyâncî (C. II), İnişârât-ı İslâmiyye, Tahran 1381 / 2002 (2. Baskı), C. I-III”, *Marife*, 6/1, (Bahar 2006), s. 247-255.

Fekete, Lajos, “XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi”, çev. Sadrettin Karatay, *Belleten*, C. 29/S. 116 (1965), s. 615-638.

- Fırlalı, Ethem Ruhi, "Bahâîlik", *DİA*, C. 4, s. 464-468.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Atatürk Entelektüel Biyografi*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2023.
- Hazreti, Hasan, Sadıki, Muhammed Hüseyin, "Mirza Rızâ Erfauddevle (1270-1356 H.) ve Karname-i Sefâret-i Osmani", *Tarih ve Ferheng*, 51 (2), (Payız ve Zemistan 1398), s. 197-213.
- Kablânder, Nesibe, *Ferîdüddîn-i Attâr'ın Tezkiretü'l-Evliyâ'sının Türkçe Tercüme Nüshaları Üzerine Mukâyeseli Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.
- _____, "Ferîdüddîn-i Attâr'ın Tezkiretü'l-Evliyâ'sının Türkçe Tercümelere ve Mütercimleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8/S. 41, (2015), s. 197-203.
- Kılıç, Mahmud Erol, "el-Fütühâtü'l-Mekkiyye", *DİA*, C. 13, s. 251-258.
- _____, "Fusûsü'l-Hikem", *DİA*, C. 13, s. 230-237.
- Küçük, Serhat, *XVI. Yüzyıla Ait Bir Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesi (Giriş-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Mert, Talip, "Üsküdar Mevlevihanesi Şeyhi Hattat Zeki Dede (1821-1881)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X, 19-20-21 Ekim 2018, Bildiriler, III. Cilt*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2019, s. 87-91.
- Okumuş, Ömer, "Câmî, Abdurrahman", *DİA*, C. 7, s. 94-99.
- Osmanlı Kitap Kültürü Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, ed. Berat Açıl, İlem Yayınları, İstanbul 2020.
- Öngören, Reşat, "Tezkiretü'l-Evliyâ", *DİA*, C. 41, s. 74-75.
- Öz, İdil Su, *Tül-i Ömr-i Tabî-yi İnsân*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2013.
- Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019.
- Öz, Yusuf, "Tezkire", *DİA*, C. 41, s. 69-73.
- Özpilavcı, Ferruh, "Fatih sultan Mehmed'in Emriyle Molla Hüsrev Tarafından Arapçaya Çevrilen Esâsü'l-İktibâs Fil – Mantık Tercümesi Üzerine Bir İnceleme", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Dergisi*, C. 7/S. 1, (2021), s. 3-56.
- Öztürk, Temel, "Trabzon Valisi Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın (1739-1742) Kitap Kültürü", *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı, C. II*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 212-235.
- Özvar, Erol, "Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği" *Sahn-ı Semândan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî eserler XVII. yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar ve Ali Fikri Yavuz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 19-44.
- Pakalın, Mehmed Zeki, "Şemseddin Paşa", *Sicill-i Osmani Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi-XVII Cilt*, (haz.) Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009.
- Saltık, Ekrem, Bir Gazetecinin 'Muhibbân-ı Kütüp' Olarak Portresi ve S. M. Tevfik Kütüphanesi, *Türk Kütüphaneciliği*, C. 34/S. 2 (2020), s. 208-228.
- Sarıkaya, Hüseyin, "Selef-Halef İki Vak'anüvis Sa'dullah Enverî ve Halil Nürî'nin Terekeleri Mukayeseli Bir İnceleme", *Belleten*, C. 86/S. 305 (2022), s. 177-217.
- Sievert, Henning, "Eavesdropping on the Pasha's Salon: Usual and unusual Reading of an Eighteenth-Century Ottoman Bureaucrat", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 41 (2017), s. 159-195.

- Sunay, Serap, “Bir Hanedan Damadının Yaşam Tarzı ve Standardı:Ahmed Fethi Paşa'nın Terekesi”, *Bellekten*, C. 84/S. 300 (2020), s. 745-788.
- Şahinoğlu, M.Nazif, “Attâr, Ferîdüddin”, *DİA*, C. 4, s. 95-98.
- Şirinov, Agil, “Tûsî, Nasîrüddin”, *DİA*, C. 41, s. 437-442.
- Tokmak, A. Naci, “Rızâ Kuli Han”, *DİA*, C. 35, s. 64-65.
- Turgut, Kadir, *Abdurrahman Câmî, Düşünce ve Eserlerinin Türk Edebiyatına Etkisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Uludağ, Süleyman, “Nefehâtü'l-Üns”, *DİA*, C. 32, s. 521-522.
- Uzun, Taceddin, “Alkame b. Abede”, *DİA*, C. 2, s. 466-467.
- Ülker, Mustafa Birol, “Gazeteci ve Matbaacı Selîm Fâris Şidyâk'ın Terekesi”, *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Eriünsal'a Armağan: Edebiyat ve Tasavvuf – Kütüphanecilik ve Arşivcilik, II. Cilt*, Ülke Yayınları, İstanbul 2014, s. 1133-1153.
- Yurt, Vedat, *Mehmed Şemseddin Paşa (1855-1917)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2024.

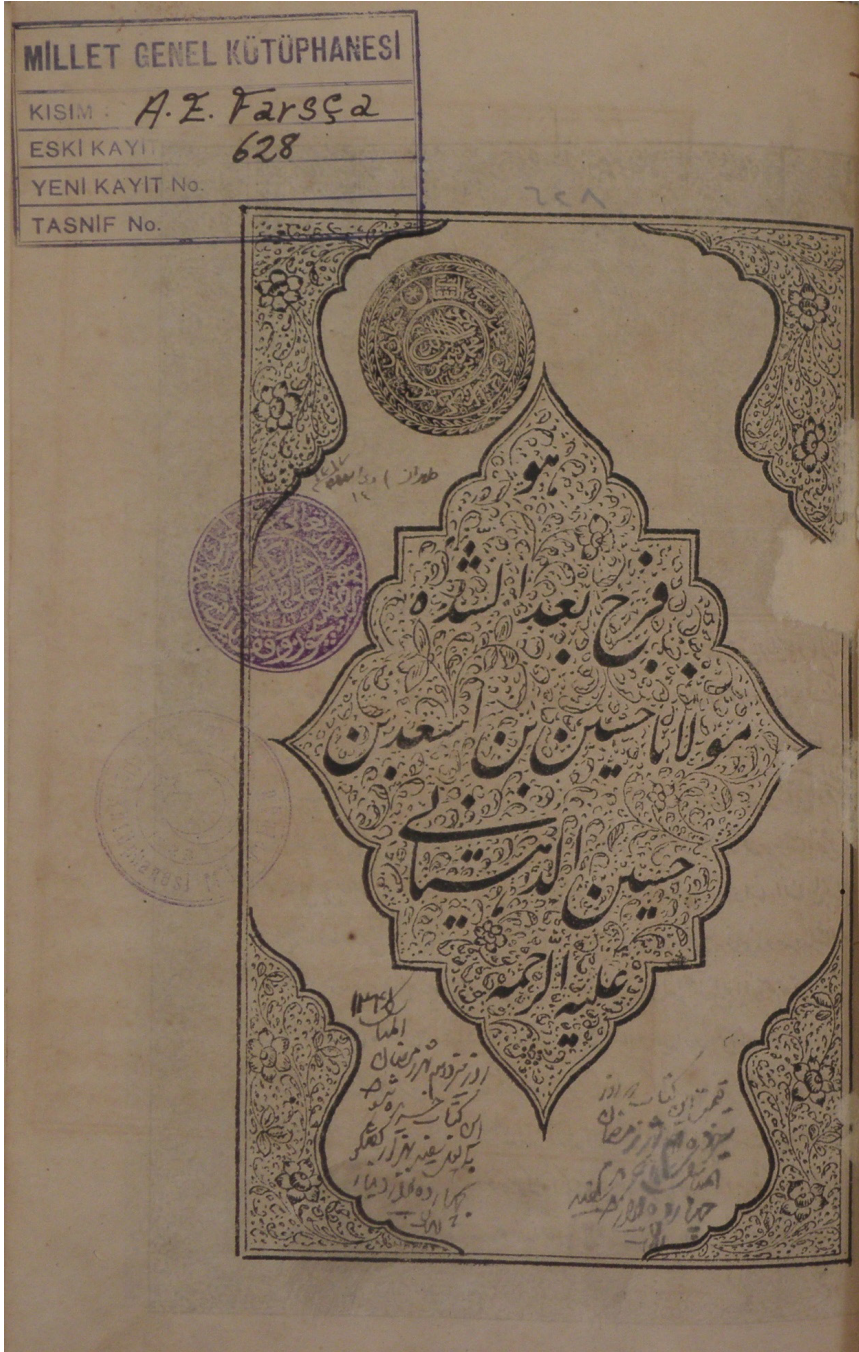
Elektronik Kaynaklar

- Ayvazoğlu, Beşir, “Kütüphane bir nevi otobiyografidir!”, Nadirkitap, <https://www.nadirkitap.com/besir-ayvazoglu-roportaji-blog67.html> [Erişim tarihi: 25.01.2024]
- <https://lugatim.com/s/FEREC> [Erişim tarihi: 30.01.2024]

Ek 3. Mehmed Şemseddin Paşa'ya ait mülkiyet kaydı ve şahıs mührü (Tezkiretü'l-Evliyâ, Ali Emiri Farsça, nr. 114.)

Ek 4. Mehmed Şemseddin Paşa'ya ait mülkiyet kaydı ve şahıs mührü (El-Ferec ba'de'ş-şidde, Ali Emiri Farsça, nr. 628.)

Ek 5. Mirza Rızâ Han'ın Mehmed Şemseddin Paşa'ya imzalı kitap takdimi (Mesnevî-i Tûl-i ömr-i tabî-yi insân, Ali Emiri Farsça, nr. 594.)

PERSONAL LIBRARY OF MEHMED ŞEMSEDDİN PASHA (1855-1917) AND BAHAI BOOKS

Vedat YURT*

Books represent one of the most profound human endeavors: the pursuit of scientific knowledge and intellectual reflection. At the same time, they hold the unique imprints of personal memory. For book owners, it is deeply painful when their collections fall into the hands of those who do not appreciate their value. This sentiment applies to the library of Mehmed Şemseddin Pasha as well. Following his death, his son, Orhan Şemseddin Bey, inherited the library but later sold its collection. The invaluable books, painstakingly gathered over a lifetime, were subsequently mishandled and lost to neglect.

Şemseddin Pasha's library was remarkable not only for the sheer number of books but also for their intrinsic value. According to Orhan Şemseddin Bey, the library contained approximately three thousand manuscripts and printed volumes, representing what remained after Orhan Bey had sold some of the collection to cover essential needs. Although it is impossible to determine exactly how many books were sold prior to this, it is clear that the works in question were valuable and rare. Even after parting with a portion of the collection, the high price (1931 liras and 74 "guruş") set for the remaining books indicates that the library remained a rich repository of knowledge. The library housed works in Arabic, Persian, and French, reflecting a blend of cultures from Iran, India, Egypt, and Europe. The richness of the Sufi Literature and Literary collections highlights Şemseddin Pasha's primary intellectual interests. The mathematics section, which included seminal works by renowned authors, reveals that his interest in the field extended beyond his formal education and teaching career. Notably, the collection also included around two hundred medical works, suggesting an overlooked dimension of Şemseddin Pasha's intellectual pursuits. While he primarily focused on religious sciences, he remained engaged with the natural sciences as well.

A small portion of the books we were able to access at the Millet Manuscript Library, which clearly belonged to Şemseddin Pasha's collection, consists of works by renowned scholars and Sufi masters such as Feridüddin Attar, Nasirüddin Tusi, Şemseddin Amuli, Abdurrahman Cami, and İmam-ı Rabbani. Although these volumes represent only a fraction of his Sufi Literature

* PhD, Istanbul / Türkiye, vedatyurt@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5383-8796

collection, they provide valuable insights into Pasha's intellectual pursuits and spiritual inclinations, reflecting both his scholarly interests and his Sufi identity.

Although there is no seal or ownership record explicitly linking them to Şemseddin Pasha, it is believed that the books categorized under the title 'Babi and Bahai Books' in the Ali Emiri Arabi collection of the Millet Manuscripts Library once belonged to him. Various sources mention that Şemseddin Pasha acquired and studied Bahai texts during his assignment in Tehran, and that these books were sold to the Millet Manuscripts Library by his heirs. This possibility is further supported by a letter from Orhan Şemseddin Bey, which strengthens this possibility. The collection includes works by the founders of Babism and Bahaism, such as Bab Mirza Ali Muhammed and Bahauallah Mirza Hussein, and is exceptionally rich—unlikely to be found in any other library. These books would have typically been owned only by followers of Babism, even within Iran, making them nearly impossible to acquire. The absence of ownership records might be due to the controversial status of both movements in the Islamic world, potentially serving as a precaution to avoid misinterpretation. Şemseddin Pasha may have obtained these books as part of an official investigation required by his diplomatic role in Iran, or out of intellectual curiosity fueled by his confidence in religious scholarship. These volumes are now considered primary sources for the study of Babism and Bahai thought.

Based on these considerations, it can be suggested that a library inventory is a valuable tool for biographical analysis, as a person's collection of books is often closely tied to their mindset. The findings on Şemseddin Pasha's library align with his intellectual and spiritual outlook, particularly his Sufi inclinations. However, the presence of Babi and Bahai texts in his collection suggests that the relationship between a person's books and their worldview is neither straightforward nor causal, and should be critically evaluated. These books do not necessarily indicate any personal interest or sympathy on Pasha's part toward Babism or Bahai'ism. In fact, aside from the absence of evidence to support such a claim, there are testimonies to the contrary. In our view, Şemseddin Pasha had no connection to these religious movements. Establishing a direct link between a person and the books they own can lead to misleading conclusions, especially when those books may have been acquired out of intellectual curiosity or scholarly interest. It is also important to consider annotations, postscripts, and other markings in these materials when analyzing the connection between a library's contents and its owner's mindset, as they can be just as valuable as the sheer number of books in the collection.

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (MUTAD) YAZIM KILAVUZU

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY (MUJOT) INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün (Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye) çıkardığı altı aylık, açık erişimli, hakemli, uluslararası bir bilimsel dergidir.

MUTAD'da Türk Dünyası ile ilgili tarihî ve güncel olguları bilimsel bakış açısıyla ele alan Türk dili, kültürü, edebiyatı, tarihi, halk bilimi, coğrafyası, sanatı üzerine yazılan araştırma makalesi, derleme makale gibi bilimsel yazılara; araştırma tarihi, belge ve metin neşri, bilimsel çeviri ve aktarı, bibliyografya ve kronoloji, kitap ve tez tanıtımı, söyleşi, vefat yazısı gibi çalışmalar ile alana ilişkin etkinlikleri duyuran haber yazılarına yer verilir.

MUTAD'a gönderilen makaleler, herhangi bir yerde yayımlanmamış, yayımlanmak üzere kabul edilmemiş veya bir dergide değerlendirme sürecinde bulunmayan bilimsel ve özgün çalışmalar olmalıdır. Daha önce bilimsel bir toplantı, kongre, konferans ya da sempozyumda sunulmuş olan bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek, tam metin olarak yayımlanmamış olmak, gözden geçirilip geliştirilmek, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazılar <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad> adresine yüklenmelidir. Bilimsel makale çevirilerinde makalenin orijinal metni de gönderilmelidir. *MUTAD*'da yayımlanacak tüm makalelerin yazışmaları <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad> adresi üzerinden gerçekleştirilir.

MUTAD'da yayımlanan yazıların dil, üslup ve içerik yönünden bilimsel ve hukuki her türlü sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

Makalelerin Değerlendirilme ve Yayımlanma Süreci

MUTAD'a gönderilen makaleler, önce dergi yazım kurallarına uygunluk, ardından editör tarafından derginin amaç ve kapsamına uygunluk ve içerik açısından incelemeden geçirilip çift kör hakem değerlendirmesine tâbi tutulur. Dergi yazım kurallarına, bilimsel yazı formatına uymayan, dipnotsuz, kaynakçasız ya da özsüz yazılar için hakemlik süreci başlatılmaz. Yazıların değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsellik en önemli ölçüttür. Değerlendirme için uygun bulunan yazılar,

yazar(lar)ın adı gizli tutularak ilgili alanda uzman iki hakeme gönderilir. –Hakemlik, her bir yazı/ yayın için alanında uzman kişilerden görüş ve tavsiye almak demektir. –Hakem değerlendirme raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi ya da editör hakem değerlendirme raporlarını inceleyerek nihaî kararı verebilir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazar(lar); hakem, yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi veya editörün eleştiri, öneri ve değerlendirmelerini dikkate alır. Yazar(lar)ın, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle uyması ve yazının işlenmiş varyantını 15 gün içinde Dergipark'a yüklemesi beklenir. Yazar(lar), katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme –Bu durumda nihaî karar, yayın kurulu ve/ veya editöre aittir. – ya da yazılarını çekme hakkına sahiptir. Değerlendirme sonuçları en geç üç ay içerisinde yazar(lar)a bildirilir. Yazılar, hakem ve/veya editör görüşleri doğrultusunda istenen düzeltmeler yazar(lar) tarafından yapıldıktan sonra yayımlanır. Yayına kabul edilmeyen yazılar yazar(lar)ına iade edilmez.

Dergide yer alan yazıların telif hakkı *MUTAD*'a ait olup yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilemez, başka bir yerde yayımlanamaz. *MUTAD*'da makale değerlendirme ve yayın aşamasında yazar(lar)dan ücret alınmaz, yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

MUTAD'a yayımlanmak üzere gönderilen yazılarda ulusal ve uluslararası geçerliliği olan yayın etiği kurallarına uyulmalıdır.

Yayın Dili

MUTAD'ın yayın dili Türkçedir. Bununla birlikte dergide İngilizce ve Rusça yazılmış yazılara da yer verilir.

Yazım Kuralları

Makaleler, derginin amaç ve kapsamına uyan, alana özgün katkı sunan, yüksek nitelikli bilimsel yazılar olmalıdır. Makaleler, öz ve anahtar kelimeler ile kaynakça içermelidir. Öz ve anahtar kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Bunun için TR Dizin Anahtar Terimler Listesi gibi kaynaklar kullanılabilir. Gönderilen Türkçe yazılarda T.C. Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun yazım kuralları uygulanmalıdır.

Rusça yazılmış makalelerde, makalelerin ulusal ve uluslararası alanlarda etkisinin artırılması amacıyla mutlaka Latin alfabesiyle yazılmış, sırasıyla Türkçe ve İngilizce başlık (*title*), yazar isim(ler)i [*name(s) of author(s)*], öz (*abstract*) ve anahtar kelimeler (*keywords*) verilmeli, ayrıca Latin alfabesiyle hazırlanmış kaynakça (*bibliography*) da bulunmalıdır.

Dergiye gönderilen araştırma ve derleme makaleleri, kaynakça hariç **10.000 kelimeyi** aşmamalı ve aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden net, anlaşılır ve spesifik bir başlık olmalı; koyu (bold) ve büyük harflerle ortalanmış, Times New Roman yazı stilinde 12 punto olarak yazılmalıdır. Makale başlığının, 10-12 kelimeyi geçmemesine dikkat edilmelidir.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı başlığın altında bir satır boşluk bırakılarak koyu, sağa yaslı, soyad(lar)ının tüm harfleri büyük (**Ad SOYADI**) olmalı; adresler ise normal ve eğik (italik) harflerle yazılmalı, yazar(lar)ın unvanı, görev yaptığı kurum ve varsa kurumsal iletişim adresi yazar isminin sonuna yıldız işaretiyle dipnot düşülerek sayfa altında verilmelidir [*Unvan, Üniversite, Fakülte veya Enstitü, Bölüm, Şehir / Ülke, e-posta adresi, ORCID iD*].

Yazar adı vasıtasıyla yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, millî alfabe özgü harfler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabildiğinden yazarların “tanımlayıcı araştırmacı-katılımcı kimlik numarası” [Open Researcher ve Contributor ID (ORCID iD)] edinmeleri ve bu kimlik numarasını yazılarında belirtmeleri gerekmektedir. ORCID ID numarası, <https://orcid.org> adresinden kayıt yapılarak ücretsiz olarak temin edilebilir.

3. Öz ve Anahtar Kelimeler: Makalenin başında konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden, en az 150 kelimedenden oluşan öz bulunmalıdır. Öz içinde, tablo, şema, şekil numaralarına ve gerekmedikçe yararlanılan kaynaklara yer verilmemelidir. Özün altında en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler bulunmalıdır. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu, içeriği kapsayıcı ve spesifik olmalıdır. Türkçe özden sonra İngilizce yazı başlığı, öz ve anahtar kelimeler yer almalıdır.

4. Ana Metin: MS Word programında, Times New Roman yazı tipi ile 12 punto olarak 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraflar, 1 cm içeriden başlamalıdır. Sayfa kenarlarında sol, sağ, üst ve alttan 2,5 cm boşluk bırakılmalı; sayfa numaraları, sayfanın altında sağa dayalı olarak verilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik karakterlerle, çift tırnak içinde veya altı çizili olarak yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti, eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir. Özel fontlar kullanılmış ise makale ekinde gönderilmelidir. Makalede düzenli bilgi akışı ve aktarımını sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Kullanıldığı takdirde ana başlıklar (ana bölümler, kaynakça ve ekler); koyu, dik ve büyük harfler ile ara ve alt başlıklar ise her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere koyu ve dik karakterlerle yazılmalı ve numaralandırılmalıdır.

5. Genişletilmiş İngilizce Özet: Dergimiz, Türkçe-İngilizce Öz ve Anahtar Kelimelerin yanı sıra Ocak 2023 tarihinden itibaren “yayına kabul edilen” Türkçe ve Rusça makaleler için çalışmanın amacını, kapsamını, metodunu ve sonuçlarını ele alan 750-1000 kelimelik Genişletilmiş İngilizce Özet (Extended Abstract) talep etmektedir.

6. Tablo, Şema, Şekil, Çizim, Grafik, Harita, Fotoğraf ve Ekler

Tablo, şema, şekil, çizim, grafik, harita ve fotoğrafların, yazının üçte birini aşmamasına dikkat edilmelidir. Yazarlar, bunları aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

Tablo ve şemaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Tablo ve şema numarası, tablo ve şemanın üstünde, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Tablo 1.**, **Şema 1.**). Tablo ve şema başlığı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablo ve şemanın alıntılındığı kaynak, tablo ve şemanın altına, sola dayalı olarak 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır. Tablo ve şemalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

Tablo 1. *Uluslararası Öğrenci Sayısına Göre Üniversiteler (2016-2017)*

[tablo]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şema 1. *Fiil Çekimleme Ulamları*

[şema]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şekil ve çizimler, siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil ve çizimin numarası ve başlığı, şekil ve çizimin hemen altına ortalı şekilde yazılmalı ve metinde ilgili yerde bulunmalıdır. Şekil ve çizimin numarası Arap rakamları ile eğik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. *Şekil 1.*, *Çizim 1.*). Hemen ardından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil ve çizimin başlığı dik yazılmalıdır. Şekil ve çizimlerin alıntılındığı kaynak, şekil ve çizim başlığının altına sola dayalı biçimde 1 satır aralığıyla 10 punto olarak yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

[şekil]

Şekil 1. Ferdinand de Saussure'ün dil göstergesi modeli

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[çizim]

Çizim 1. Mum sekili oda, aksonometrik kesit

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Grafik ve haritaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Grafik ve harita numarası, grafik ve haritanın altında, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Grafik 1.**, **Harita 1.**). Grafik ve harita başlığı, sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Grafik ve haritanın alıntılındığı kaynak, grafik ve harita başlığının altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da gösterilmelidir. Grafik ve haritalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

[grafik]

Grafik 1. Orta Asya Cumhuriyetleri'nde üzüm üretimi

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[harita]

Harita 1. Dünya dil haritası

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Fotoğraflar, yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Fotoğraf adlandırmalarında grafik ve harita düzenlemedeki kurallara (bk.) uyulmalıdır.

Ekler, siyah beyaz baskıya uygun olmalı ve kaynakçadan sonra yer almalıdır. Ekin, Arap rakamları ile koyu karakterle dik yazılmış numarası bulunmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Ek 1.**). Hemen ardından ekin başlığı sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Ekin numarası ve başlığı, ekin üstüne sola dayalı şekilde yerleştirilmelidir. Ekin alıntılanacağı kaynak, ekin altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

Ek 1. Günlük yaşlı kadın giysisi

[ek]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

7. Kaynak Gösterimi: Dergiye gönderilen Türkçe ve İngilizce yazılarda alıntı, atıf yapma ve kaynakça düzenlemede Chicago Not-Kaynakça Yöntemi / Dipnotlu Kaynak Gösterme Yöntemi [*Chicago of Manual Style* (CMS)], Rusça yazılarda ise Vancouver yöntemi uygulanmalıdır.

7.1. Alıntı ve Atıf Yapma: Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde (“..”) dik karakterlerle verilmelidir: 40 sözcükten az alıntılar, satır içinde; 40 sözcükten uzun alıntılar, tırnak kullanılmadan satırın sol ve sağından 1 cm içeride, her iki yana yaslı biçimde ve 1,5 satır aralığıyla 11 punto olarak yazılmalıdır. Alıntı, eserin aslından değil de ikincil kaynaktan yapıldığında, dipnot, ikincil kaynağa verilmeli ve ikincil kaynağın künyesini yazmaya “Alıntılayan” denilerek başlanmalıdır:

Alıntılayan Viktor G. Guzev, “Opıt primeneniya ponyatiya «gipostazirovaniye» k tyurkskoy morfologii”, *Vostokovedeniye: filologičeskiye issledovaniya*, Otvetstvenniy redaktör İ. M. Steblin-Kameskiy, Vıpusk 21, İzdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1999, s. 29.

Atıf ve açıklamalar, dipnotla yapılmalı; dipnotlarda ise otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Dipnotlarda geçen kaynaklar, 12 punto olarak 1 satır aralığıyla ayrıntılı künyeleriyle birlikte “Kaynakça”da da verilmelidir. Kitap ve dergi adları eğik; makale, ansiklopedi maddesi, kitap

bölümü gibi kaynaklar çift tırnak içinde ve dik karakterlerle yazılmalıdır. Çeviren (çev.), derleyen (drl.), yayıma hazırlayan (haz.), düzenleyen (dzl.) ya da editör (ed.) ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir. Aynı konuda birden çok kaynağa atıf yapılacaksa bunlar dipnotta en eski tarihli olandan yeniye doğru sıralanmalı ve kaynaklar birbirinden noktalı virgül ile ayrılarak yazılmalıdır.

Tek yazarlı kaynaklara dipnot verme

Telif kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993, s. 115.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Harroassowitz, Leipzig 1941, s. 247.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 116.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 247.

Kaynak ardışık olarak (arka arkaya) yer aldığıında: *Age.* (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Age.

Age., s.116.

Çeviri kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 323.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, 2. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 20.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar adı ve soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri*, s. 301.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, s. 20.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Derleme kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 110.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, s. 110.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Makalenin Yayımlandığı Dergi*, Cilt (Roma rakamları ile)/Sayı (Arap rakamları ile), (yıl), sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnogğrafya Dergisi*, III, (1936), s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, *Türk Dili*, 447, (2011), s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybânîler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhārâ* II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân Nâme-i Buhârâ* II”, s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, s. 149.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 101.

Çeviri makaleler için dipnot örneği

Kitapta yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Eser*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Sergey G. Klyāstornıy, “Merkezi Tiyan-Şan’da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, çev. Özlem Deniz Yılmaz, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 261.

Dergide yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Dergi*, Cilt/Sayı, (yıl), sayfa numarası.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2, (2014), s. 221.

Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Sergey G. Klyāstornıy, “Merkezi Tiyan-Şan’da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, s. 261.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, s. 221.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 261.

Yayınlanmak üzere kabul edilmiş makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Yayınlanacağı Dergi*, (yıl), (Baskıda), (varsa DOI numarası).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 2017), (Baskıda), (DOI: 10.16985/MTAD.201.713.0404).

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, (Baskıda).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, (Baskıda).

Kaynak ardışık olarak yer aldığına, atıf, “Agm.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agm.

Ansiklopedi maddesi için dipnot örneği

Madde yazarı biliniyorsa adı ve soyadı, sonra sırasıyla çift tırnak içinde madde başlığı, eğik harflerle ansiklopedi adı (Kısaltma yapılabilir), Roma rakamları ile cilt numarası, Arap rakamları ile parantez içinde basım yılı ve sayfa numarası yazılmalıdır.

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Madde Başlığı”, *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), sayfa numarası.

Fuad Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270.

Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, (1998), s. 137.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde veya kaynak ardışık olarak yer aldığına, dipnot, makalelerde olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Madde yazarı bilinmiyorsa: *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), “Madde Başlığı”, sayfa numarası.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452.

Tezler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans veya Doktora Tezi olduğu bilgisi), Tezin Hazırlandığı Kurum, Yer ve yıl, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi’l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016, s. 139.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, sayfa numarası.

Mehmet Emin Ağar, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, s. 139.

Kaynak ardışık olarak yer aldığıında: Agt. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agt.

Agt., s. 139.

Çalıştay, sempozyum, kongre ve kurultaylarda sunulan tebliğler/bildiriler için dipnot örneği
Basılmış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Bildiri Kitabı Adı (yılı)*, Yayıma Hazırlayan (haz.) Adı ve Soyadı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, *Aksaray ve Cemalettin Aksarayî Sempozyumu*, haz. Ruhi Özkanlı, Aksaray Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy vd., Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, s. 313.

Kaynak ardışık olarak yer aldığıında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve gerektiğinde sayfa bilgisi verilmelidir.

Agy., s. 61.

Basılmamış bildirimler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Adı (yılı)*, Düzenleyen (dzl.) kurum(lar), Bildirinin Sunulduğu Yer ve yıl.

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *“Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti” Uluslararası Sempozyumu (14-16 Nisan 2009)*, dzl. Kosova Milli Arşivi ve TİKA, Priştine 2009.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kaynak ardışık olarak yer aldığı anda, atıf, “Agb.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agb.

Yazmalar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı, *Eser Adı*, Kütüphane Adı, Koleksiyon Adı, katalog numarası, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, Millî Kütüphane, Yazmalar A, nr. 1053/2, vr. 8b.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı, *Eser Adı*, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, vr. 8b.

Kaynak ardışık olarak yer aldığı anda, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve yaprak bilgisi verilmelidir.

Agy., vr. 45a.

Agy., vr. 8b.

Web sitesi için dipnot örneği

Bir web sitesine atıf yapıldığında, yazar ya da kurum adı, çift tırnak içinde yazı başlığı, erişildiği sitenin linki ve köşeli parantez içinde siteye erişim tarihi bilgisi verilmeli ve bu kaynaklar, kaynakçanın sonunda “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır:

Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, “Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları”, http://istifhane.files.wordpress.com/2013/03/aile_ici_siddetin_sebep_ve_sonuc_lari_199_5.pdf [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Milliyet, “Başbakan bizi şoke etti.”, <http://www.milliyet.com.tr/-basbakan-bizi-soke-etti/siyaset/haberdetay/21.07.2010/1266280/default.htm> [Erişim tarihi: 07.03.2017].

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].^{1*}

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

İki yazarlı kaynaklara dipnot verme

Hem ilk hem de sonraki atıflarda her iki yazarın adı da yazılmalıdır:

Fatma Erkman-Akerson – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 97-98, 103-105.

Aslı Göksel – Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London – New York 2009, s. 49.

Viktor G. Guzev – Dmitriy M. Nasilov, “Slovoizmenitel’niye kategorii v tyurkskix yazıkax i ponyatiye «grammatičeskaya kategoriya»”, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 3, (1981), s. 22.

Üç yazarlı kaynaklara dipnot verme

Üç yazarlı bir kaynağa ilk kez atıf yapıldığında bütün yazarların adları yazılmalıdır:

Şükriye Ruhi, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105.

Sonraki atıflarda ise çalışmada ismi önce yazılmış yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılmalıdır:

Şükriye Ruhi vd., “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, s. 106.

1 * Web sitesine atıf için verilen ilk üç örnek, şu makaleden uyarlanmıştır: Tutku Ayhan, “Korunan Kadın mı Yoksa Aile mi? Türkiye’de Kadına Karşı Şiddet Vakalarında Kanun ve Uygulaması Arasındaki Çelişki”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, V/1, (2017), s. 159, 161, 162.

Dört ve daha fazla yazarlı kaynaklara dipnot verme

Kaynağın dört ve daha fazla yazarı varsa, hem ilk hem de sonraki atıflarda çalışmada ismi ilk olarak yazılmış olan yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılarak kaynağın künyesi verilmelidir.

İlk kez atıf yapıldığında:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998, s. 77.

Araya başka kaynağın girdiği sonraki atıflarda:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 78.

Kolektifçe hazırlanan kaynaklara dipnot verme

Kurumlar, topluluklar, çalışma grupları vb. tarafından hazırlanan kaynaklara ilk kez atıf yapıldığında:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 526.

Araya başka kaynaklar girdiğinde:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 529.

Kaynak ardışık olarak yer aldığı:

Agy., s. 530.

Kişisel görüşmelere dipnot verme

Kişisel görüşmelere dipnot verilmeli ve kaynakçada da gösterilmelidir: Görüşülen kişinin Adı ve Soyadı, görüşme tarihi (“gün. ay. yıl” olarak), (Kişisel Görüşme), görüşmenin yapıldığı yer.

Sergey G. Klyashorniy, 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

7.2. Kaynakça düzenleme: Yararlanılan kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenen kaynakça bölümünde sıralanmalı ve ayrıntılı künyeleriyle birlikte verilmelidir. Künyelerde kısaltma yapılmamalıdır. Atıf yapılmayan eserlere kaynakçada yer verilmemelidir. Web sitesi kaynakları, basılı kaynaklardan sonra “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır. Kaynak, yazarın soyadı önce, adı sonra gelecek şekilde yazılmalı ve araya virgül işareti konmalıdır. Kaynakların birden fazla yazarı varsa her bir yazarın ad ve soyadı yazılmalıdır. Birden fazla yazarlı kaynaklarda ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının bir işlevi yoktur. Aynı yazarın birden fazla eseri kullanıldığında, yazarın çalışmaları kronolojik olarak eskiden yeniye doğru sıralanmalı; aynı yazarın aynı yıl yayımlanmış yayınları ise eserlerin alfabetik sırasına göre verilmelidir. Aynı yazara ait ilk eserin künyesi verildikten sonra diğer eserlerinde ad ve soyadı bilgisini yinelemek yerine bir uzun çizgi konabilir. Kitap künyesi verilirken sayfa bilgisi gerekmezken makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklarda sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır. Kaynakça metnin sonunda [varsa ek(ler)in önünde] yer almalı, 1 satır aralığı ile verilmeli ve yeni bir sayfada başlamalıdır. Örnek:

KAYNAKÇA

- Ağar, Mehmet Emin, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326.
- Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452-453.
- Brendemoen, Bernt, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy, Didar Akar, Mine Nakipoğlu – Demiralp, E. Eser Erguvanlı-Taylan and Ayhan Aksu-Koç, Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313-320.
- Dallı, Hüseyin, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.
- Deny, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Develi, Hayati, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- _____, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, Kitabevi, İstanbul 2002.
- Eckmann, Janos, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149-159.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- _____, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993.
- Erkman-Akerson, Fatma – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Gorman, Stuart, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016.
- Heyet, Cevat, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61-68.
- Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, (1998), s. 133-143.
- Klyaştornyy, Sergey G., 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

Köprülü, Fuad, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270-323.

Seyhan Alışık, Gülşen, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ II*”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103-131.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.

Tarlan, Ali Nihat, *Edebiyat Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Vardar, Berke, Nüket Güz, Emel Huber, Osman Senemoğlu ve Erdim Öztokat, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998.

Elektronik Kaynaklar

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].